BÜTÜN ESERLERİ - 1

İSMAİL CEM

TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞLIĞIN TARİHİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

27. basım

Türkiye, öteki geri kalmış ülkelerle kıyaslanmayacak kadar köklü bir kültüre, tarihe, devlet geleneğine sahiptir; stratejik öneminden folklor çeşitliliğine uzanan ayrıcalıkları, bölgesel bir liderliğin potansiyel gücü, kalkınmanın insan ve kaynak şeklindeki hammaddeleri vardır. Ve bütün bu özelliklerine, 200 yıllık çabalarına rağmen Türkiye, geri kalmışlığı aşamamış bir ülkedir.

Temeldeki bozukluğun, 600 yıllık tarihin ve günümüzdeki genel durumun incelenmesi sonucunda ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır: Türkiye'nin asıl meselesi kalkınmayı sağlayacak birikimlerin yokluğu değil, yanlış yönde ve biçimde, kalkınmaya önder olamayacak sınıf ve zümrelerin önderliğinde kullanılmış olmasıdır. Birikimleri harekete geçirecek dinamiklerin yeterli olmayışıdır...

Türkiye'de bin yıllık bir kültürün süzgecinden geçmiş insan birikimi de vardır, hatta sermaye de. Mesele bunların yanlış kullanılmasından, ya da hiç kullanılmamasından doğuyor. Yani un da vardır, yağ da vardır, şeker de. Ancak, helvanın yapılması için uygulanan tarif hatalıdır...

Türkiye Cumhuriyeti'nin yetiştirdiği en değerli siyasetçilerden ve en uzun süre görev yapmış dışişleri bakanlarından olan İsmail Cem, aynı zamanda bir düşün adamıydı. Türkiye'nin yakıcı sorunlarını iyi kavramış, sahip olduğu geniş birikim sayesinde bu sorunları tarihten şimdiki zamana uzanan bir süreçte, neden-sonuç ilişkileri içinde ve bir model kapsamında açıklama yolunu seçmişti. Bu önemli düşünsel çabanın ilk ürünü sayılabilecek ve herkesin kolayca anlayacağı bir üslupla kâğıda dökülen *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*, gençlerin siyasal ve kültürel tercihlerini en çok etkileyen eserlerden biri oldu. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İsmail Cem'in bütün eserlerinin basımına yayıncılık tarihimizin kült kitaplarından biriyle başlamaktan mutluluk duyuyor.

9 789944 882088

KDV dahil fiyatı
24 TL

Genel Yayın: 1336

TARİH

İSMAİL CEM
TÜRKİYE'DE GERİ KALMIŞLIĞIN TARİHİ

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2007
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ-DİZİN
ERKAN IRMAK

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. - 12. BASIM: CEM YAYINEVİ
13. - 17. BASIM: CAN YAYINLARI

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: ŞUBAT 2008, İSTANBUL
X. BASIM: KASIM 2017, İSTANBUL

ISBN 978-9944-88-208-8

BASKI
UMUT KAĞITÇILIK SANAYİ VE TİCARET LTD. ŞTİ.
KERESTECİLER SİTESİ FATİH CADDESİ YÜKSEK SOKAK NO: 11/1 MERTER
GÜNGÖREN İSTANBUL
Tel: (0212) 637 04 11 Faks: (0212) 637 37 03
Sertifika No: 22826

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme hiçbir yolla yayınevinden izin alınmadan çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

İsmail Cem

Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

İsmail Cem 1940 yılında İstanbul'da doğdu. 1959'da İstanbul Robert Kolej'den ve 1963'te Lozan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. 1981'de Paris Siyasal Bilgiler Enstitüsü'nde siyaset sosyolojisi dalında lisansüstü eğitimi yapan Cem, yazar ve yönetici olarak çeşitli gazetelerde çalıştı; 1971-1974'te Türkiye Gazeteciler Sendikası İstanbul Şubesi Başkanlığı'ndan sonra, 1974-1975 yılları arasında TRT Genel Müdürlüğü görevinde bulundu. Merkezi Almanya'da bulunan Avrupa Yayın Enstitüsü'nün yönetiminde yer alan İsmail Cem, 1975-1981 döneminde ve 1985 sonrasında, yazarlığın yanı sıra siyasete de atıldı ve parti merkez yönetimlerinde görev yaptı. 1987 ve 1991 genel seçimlerinde İstanbul'dan, 1995 ve 1999 seçimlerinde Kayseri'den milletvekili seçilen Cem, 1987-1997 döneminde Strasbourg'daki Avrupa Konseyi Parlamentosu'nda TBMM Delegasyonu'nda üye ve daha sonra başkan olarak yer aldı. Avrupa Konseyi Parlamentosu Sosyalist Grubu'nun başkanvekilliğine seçilerek, 1989-1995 yılları arasında bu görevi sürdürdü.

İsmail Cem 1995'te Kültür Bakanı, 1997-2002 döneminde Dışişleri Bakanı oldu. Cem'in, çoğu Türkiye'nin siyaset sosyolojisi ve sosyal demokrasi üzerine on üç kitabı yayımlandı: *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi; Türkiye Üzerine Yazılar; 12 Mart – Yazılar; 12 Mart – Değerlendirme* (2 cilt); *TRT'de 500 Gün; Siyaset Yazıları; Geçiş Dönemi Türkiye'si; Sosyal Demokrasi ya da Demokratik Sosyalizm Nedir, Ne Değildir?; Türkiye'de Sosyal Demokrasi, Engeller ve Çözümler*; *Yeni Sol, Sol'daki Arayış*; *Gelecek İçin Denemeler.*

Ayrıca üç cilt olarak planlanan *Türkiye, Avrupa, Avrasya* serisinin ilk iki kitabı olan *I: Strateji-Yunanistan-Kıbrıs* ile *II: Avrupa'nın Birliği ve Türkiye* de son dönemde yayımlanan eserleriydi.

Cem'in İngilizce yazılmış ve Almancaya da çevrilmiş *Turkey in the New Century* adlı bir dış siyaset çalışması ile sergilenmiş fotoğraflarından derlenen *Mevsimler* adlı iki fotoğraf kitabı da bulunuyor.

İngilizce ve Fransızca bilen Cem, öncelikle Dışişleri Bakanlığı sırasında izlediği politikalardan ötürü, dünyada Türkiye'nin yetiştirdiği değerli bir siyasetçi ve "barış adamı" olarak tanınmıştı.

1963'te Elçin (Trak) Cem'le evlendi. İpek Cem ve Kerim Cem adında iki çocuğu ve beş torunu vardır.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin en uzun süre görev yapan 4. Dışişleri Bakanı olan İsmail Cem 24 Ocak 2007'de vefat etti.

"Şu akıp giden kum seline bak;
Ne durması var, ne dinlenmesi
Bak birdenbire nasıl bozuluyor dünya.
Nasıl atıyor bir başka dünyanın temelini."

Mevlânâ Celâleddin Rumi

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 1

GİRİŞ
GERİ KALMIŞLIĞIN EVRENSEL MEKANİZMASI

BİRİNCİ BÖLÜM

ESKİ DENGE 5
I. İhtiyaçlar ve Kaynaklar 6
II. Nüfus ve Kaynaklar 7
III. Teknik ve Kaynaklar 8
1. Aletler ve Tarımsal Metotlar 8
2. Üretimin Toplumsal Organizasyonu 10

İKİRCİ BÖLÜM

ESKİ DENGE'Yİ YIKAN DARBELER 13
I. Gözlem Etkeni 14
1. Gözlem Etkenini Güçlendiren Koşullar 14
2. Gözlem Etkeninin Sonuçları 16
II. Sağlık Etkeni 19
III. Zorlama Etkeni 20
1. İç Zorlamalar 21
2. Dış Zorlamalar 23

I. BAŞLIK
İLERİ OSMANLI TOPLUMU

BİRİNCİ BÖLÜM

TOPRAK DÜZENİ VE ORDU 35
I. Osmanlı Toprak Rejimi 36
1. Miri Toprakların Hukuki Statüsü 37
2. Miri Toprakların Yönetimi 38
3. Köylünün Durumu 40
II. Toprak Rejimiyle Ordunun Uyumu 42

1. Askeri İkta'nın Nitelikleri 44
2. Toprak Düzeniyle Askeri Gücün Uyumu 45
İKİNCİ BÖLÜM
EKONOMİK DÜZENLE DEVLETİN UYUMU 49
I. İslamiyetin Işığında Devlet 50
1. Devletin Ferdiyetçiliğe Karşı Tutumu 52
2. Devletin Halka Karşı Tutumu 54
II. Üretim ve Ticarette Devletçilik 56
1. Tarımsal Ürünler ve Ticaret 57
2. Lonca Teşkilatı ve Sınai Üretim 59
3. Transit Yolları ve Dış Ticaret 61
4. Devletçi Bir Düzen 62
III. Sosyal Güvenlik Kurumları 71
IV. Hem 'Merkeziyetçi' Hem 'Adem-i Merkeziyetçi' 75
1. Merkeziyetçilik 75
2. Adem-i Merkeziyetçilik 76
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
DEVLET MÜLKİYETİNE DAYANAN BİR DENGE 83
I. Düzenin Nirengi Noktası 83
II. Ekonomik Düzenle İnsan ve Dünya Görüşünün Dengesi 87
1. Ekonomik Düzene Uygun İnsanın Özellikleri 87
2. Osmanlı Toplumunda Hâkim Nitelikler 89
III. Büyük Uyum ve Tutarlılık 96
1. İhtiyaçların Karşılanması 96
2. Gelişmiş Bir Toplum 101

II. BAŞLIK
GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI

BİRİNCİ BÖLÜM
DENGENİN HASSAS NOKTALARI 109
I. Esneklikten Yoksun Bir Düzen 109
1. Girift Yapı 109
2. Vergiler ve Para Değeri 111
II. Ekonominin Tehlikeye Açık Yapısı 113
1. Değerli Maden Darlığı ve Kaçakçılık 114

2. Ferdiyetçi Unsurların Güç Kazanmaları 115
III. Tarımsal Bünyedeki Yıkıcı Unsurlar 117
İKİNCİ BÖLÜM
OSMANLI DENGESİNİ SARSAN DARBELER 123
I. Avrupa Hücuma Hazırlanıyor 123
1. Yeni Düzenin Oluşması 124
2. Altın Bolluğu ve Etkileri 125
II. Avrupa'daki Değişimin Osmanlılara Etkisi 126
1. Altın Yumurtlayan Tavuk Ölüyor 126
2. Pahalılık, Kaçakçılık ve Dış Ticaret 127
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
TOPRAK MÜLKİYETİ REJİMİNİN BOZULMASI 133
I. Devletin Para İhtiyacı 134
II. Toprak Zenginlere Sunuluyor 137
1. Çare: Toprak Gelirini Satmak 138
2. 'Kristof Kolomb'un Yumurtası' 139
3. Altına Hücum 141
4. Tarımsal Üretim Düşüyor 142
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
TOPRAK DÜZENİYLE BERABER ORDU DA ÇÖKÜYOR 145
I. Timarlı Sipahiler Tarih Sahnesinden Çekiliyor 146
II. Ordunun Yeni Temeli: Profesyonel Askerler 148
1. Kapıkulu Ocağının Önem Kazanması 149
2. Yeniçeri Ocağının Bozulması 151
III. Profesyonelliğin Yol Açtığı Yıkıcı Gelişmeler 152
BEŞİNCİ BÖLÜM
SOSYAL VE EKONOMİK YAPI ÇÖKÜYOR 157
I. Celali İsyanları 158
1. İsyanların Doğuş Nedenleri 158
2. İsyana Katılan Zümrelerin Özellikleri 161
3. Celali İsyanlarının Aşamaları 162
II. Beylerin, Ağaların Oluşması 165
1. Neden, Nasıl Oluştular? 166
2. Bey ve Ağaların Yeni Düzendeki Yerleri 171

III. Sosyal Yapının Yeni Şekli 173
1. Tarım Kesiminde 173
2. Geri Kalmış Şehirler 175
IV. Devlet Yönetimindeki Yozlaşma 179
V. Ekonomik Düzensizlik ve Borçlanma Teşebbüsleri 181
1. Ekonomik Durum 181
2. İlk Borçlanma Teşebbüsleri 184

III. BAŞLIK
GERİ KALMİŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI MEMLEKETİNE YABANCILAR ÜŞÜŞÜYOR 191
I. Anlaşmalar ve Fermanlar 192
II. Dışa Borçlanmalar Başlıyor 194
III. Yabancıların Etkisindeki Devlet 196

İKİNCİ BÖLÜM

SÖMÜRÜNÜN EMRİNDEKİ ARAÇ: BATILAŞMAK 201
I. 1800'lerin 'Mukaddes İttifak'ı 201
1. Batı'yla Gelen 206

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BİR İMPARATORLUK ÇÖKÜYOR 209
I. 'Çalı Süpürgesinden ...Tahta Kaşığa Kadar' 209
1. Dokuma Tezgâhları Azalıyor 211
II. Toprağın Serüveni 212
III. Tarımdaki Sömürü ve Halk 215

IV. BAŞLIK
EMPERYALİZMDEN (ŞİMDİLİK) KURTULUYORUZ,
GERİ KALMIŞLIKTAN DEĞİL

BİRİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK OLMASAYDI BELKİ TÜRKİYE OLMAZDI 229

İKİNCİ BÖLÜM

ATATÜRK GERİ KALMIŞLIĞI YENEMEMİŞTİR 233

I. Mustafa Kemal'in ve Yeni Rejimin Tutumu 233
II. Milli İktisat'ın Fonksiyonu 239
III. Devletçilik Denemesi 240
IV. Cumhuriyetin Mutlu Azınlığı 242
V. Gerçekleşen ve Gerçekleşmeyen 246
VI. Başarısızlığın Nedenleri 249
1. Milli Mücadele ve Sonrasının Zorunlu Dayanağı 250
2. Tüccar 251
3. Milli Mücadeleden Gelen Subaylar, Bürokratlar ve Atatürk 252

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ATATÜRK SONRASINDAN AMERİKAN YARDIMINA 257
1. Savaşın Türkiye'deki Yankıları 257
2. Özel Sektörün Sınırlanması ve Harp Zenginleri 258
3. Savaş Döneminin Siyasal Gelişmeleri 261

V. BAŞLIK
TEMELDEKİ BOZUKLUK, DÜN VE BUGÜN

BİRİNCİ BÖLÜM

BATI VE BATILAŞMAK NEDİR? 269
I. Bütün İktidarların Ortak Görüşü 269
1. Batı Kültürünün Kaynakları 271
2. Türkiye'de Batılaşma 273
II. Batı'nın Niteliği: 'Maddiyatçılık' 274
III. Batı'nın Niteliği: 'Ferdiyetçilik' 276
IV. '...Çok Özel Bir Durum' 278

İKİNCİ BÖLÜM

'İMKÂNSIZ'IN PEŞİNDEKİ İKTİDARLAR 283
I. Fert Eliyle Birikemeyecek Sermayeyi Ferde Biriktirtmek Çabası 283
II. Bir Sınıfa Sahip Olamayacağı Nitelikleri Kazandırtmak Çabası 289
III. Geri Kalmışlık Neden Alt Edilemiyor? 292
a) 'Zehirlenmiş Hastanın Zehirle Tedavisi' 294

b) Batı'daki Görevini Yapmayan Kurumlar 295
c) Hedefini Şaşırmış Bir Tepki 296
IV. Temeldeki Bozukluk 297
a) Cumhuriyet Öncesinde 298
b) Cumhuriyet 299
c) Demokrasi Dönemi 300

VI. BAŞLIK
TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN SONUÇLARI

BİRİNCİ BÖLÜM

SINIFSAL VE SİYASAL TERCİHLERDE KARMAŞIKLIK 305
I. Halkın Batılaşmaya Tepkisi 305
1. Bilinçsiz Bir Sınıfsal Tepki 305
2. Dinsel Tepkinin Mantığı 306
3. İslamcı Cereyanın Halkçı Tepkiyle Özdeşleşmesi 308
4. İslamcı Cephenin Etkisi ve Ekonomik Koşullar 309
II. Karmaşıklığın Hâkim Zümrelerce Kullanılışı 310

İKİNCİ BÖLÜM

BATILAŞMAYA, BÜROKRASİYE, CHP'YE TEPKİ;
DEVRİM VE AP İKTİDARI 317
I. DP'nin Doğup Güçlenmesindeki Nedenler 317
1. Tüccarın Desteği 318
2. Ekonomik ve Sosyal Bunalım 319
3. Batılaşmaya Tepki ve DP 320
II. DP İktidarını Halk Neden Tuttu? 323
1. Temeldeki Doğru Teşhisler 324
2. İslamcı-Doğucu Tepkinin Kollanması 325
3. Ekonomideki Gelişme 327
III. DP'nin Geri Kalma Sürecindeki Yeri 329
1. Ekonomik ve Sosyal Yapı 329
2. Bağımlı Ekonomi ve Dış Siyaset 330
IV. Devrim ve AP İktidarı 333
1. 27 Mayıs Hareketi 333
2. AP İktidarı 338

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BAĞIMLI VE GÜÇSÜZ EKONOMİK DÜZEN 341

I. Dünyada Ekonomik Bağımlılığın İşleyişi 341

1. Dış Borçlar ve Bağışlar 342

2. Tek Ürün ve Dış Ticaret 345

3. Dış Ticaret Hadleri 347

4. Yabancı Şirketler 350

II. Bağımlı Türk Ekonomisinin Doğuşu 354

a) İktidarın Bütünlenmek Gereği 356

b) Ekonominin Dışa Açılması 359

III. Bağımlı Ekonominin Görünüşü 362

1. Türkiye'nin Dış Borçları 362

2. Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri 368

3. Yabancı Özel Sermayenin Genel Görünüşü 372

4. Yabancı Şirketlerin Geri Kalmışlıktaki Rolü 376

5. Petrol Şirketlerinin Özel Misyonu 381

IV. Geri Kalmış Sanayi Düzeni 385

1. 'Girişimci Değil, Ürkek...' 385

2. Aracı ve Komisyoncu' 386

3. 'Dağınık ve İsrafçı' 389

V. Geri Kalmış Tarım Düzeni 391

1. Devirler Değişiyor Toprak Dağılımı Değişmiyor 391

2. Şişkinlik ve Verimsizlik 395

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İKİLİ SOSYAL YAPI 399

I. 25 Milyonun Milli Gelirdeki Payı: 1977'de Adam Başına 3.700 Lira 399

1. Eşitsizliğin Nedenleri 402

2. Eşitsizliğin Sonuçları 402

II. Şehirliyle Köylü 404

1. Yoksul Köylü Açısından Tarımdaki Gelişme 404

2. Tarım Dışındaki İkilik 409

III. Doğu ile Batı 414

1. Doğunun Devlet Kavramı 414

2. Etnik Farklılaşma 416
3. Sosyal ve Ekonomik Yapı 417
4. Doğu'nun Çıkınazı 419

BEŞİNCİ BÖLÜM

BAĞIMLİ ASKERİ DÜZEN 421
I. Bağımlı Askeri Düzenin Bilançosu 423
1. ABD ve NATO'dan Türkiye'ye 423
2 Türkiye'den NATO'ya 427
2. Bağımlı Askeri Düzenin Sonuçları 429
1Ortadoğu'nun Geleneksel Liderliği 430
3. Türkiye'de NATO'cu Şartlanma 432

ALTINCI BÖLÜM

PİYANGO KÜLTÜRÜ 437
1. Anadolu'nun Kültür Özelliği 437
2. Kültür İkiliğinin Doğuşu 438
3. Türkiye'nin 'Yeni' Kültürü 439

VII. BAŞLIK
TÜRKİYE'NİN 'İMTİYAZLI' GERİ KALMIŞLIĞI

BİRİNCİ BÖLÜM

BİN YILLIK İNSAN VE GÜÇ BİRİKİMİ 447
I. Kültür ve Kalkınma 447
1. Kalkınmanın Temelleri 448
II. Bireysel ve Toplumsal Dinamikler 450
1. İlerleme Özlemleri 450
2. Kalkınma Açısından Çeşitli Zümreler 452

İKİNCİ BÖLÜM

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN ÇÖZÜMÜ 455
I. Hâkim Zümreler Kadrosu 455
II. İnsan, Kültür ve Ekonomi 456

NOTLAR 459
DİZİN 471

Önsöz

Geri kalmış Türkiye. Tarih biraz incelendikten; kültürüyle, sanatıyla, yapısı ve düzeniyle toplum gözden geçirildikten sonra yan yana koymaya insan elinin varmadığı üç sözcük. *Geri kalmış Türkiye.* Kuralları, gelenekleri ve düşünceleriyle ortaçağı aydınlatan, yeniçağa ışık tutan bir kültür. Mevlânâ'lar, Yunus Emre'ler, Evliya Çelebi'ler, Mimar Sinan'lar. Dayanışmanın, kardeşliğin en güzel örneklerini veren Fütüvvetname'ler. Toplumun ve ekonominin gerekleri uyarınca dini yorumlayan, ileriye dönük bir kurum gibi ondan yararlanmasını bilen Osmanlı akılcılığı. Ve geri kalmış bir Türkiye. Her biri devlet yönetme sanatının belgesi olan Mühimme defterleri. Çağın koşulları çerçevesinde başlı başına bir şaheser olan devlet. Devlet yönetme ustalığı. Bir belirli çağın en ileri ekonomik ve sosyal yapısı. Osmanlı ordularını bir kurtarıcı gibi karşılayan, eşitliği ve hürriyeti ondan bekleyen Balkan halkları; yıkılmakta olan bir kölelik dünyasının ya da dağılmaya yüz tutmuş derebeyliğin yerinde kurulan ileri ve adil bir toplum düzeni. Ve geri kalmış Türkiye. Başka bir milletin ortak çabayla meydana getirdiği folklor ve sanat özelliğini hemen her köyünde ayrı ayrı ve değişik şekilde yaratabilmiş Türkiye. Sanatının inceliğini ve görülmemiş çeşitliliğini âşıklarının sözünde, halılarının, kilimlerinin ilmiğinde, çevrelerinin nakışında yaşatan Türkiye. *Geri kalmış Türkiye...*

Konuya değişik açılardan bakılabilir. Belirli bir kıyaslamanın çerçevesinde haklı gözüken bir teze göre, eşine az rastlanan kültür, uygarlık ve tarih hazinesine sahip olan Türkiye, ilkel özellikteki toplumlara uygulanan bir sıfatla belirlenemez. Eğer Afrika geri kalmışsa, Türkiye onunla ölçüye vurulamaz, aynı deyimle tanımlanamaz.

Bu görüş kendi çerçevesinde kuşkusuz doğrudur. Türkiye ile öteki geri kalmışlardan herhangi birini yan yana koysak, arada tarihin ve kültürün yarattığı büyük bir farklılık olacaktır. Ancak, geri kalmışlığın incelenmesinde, toplumun tarihi gelişme sürecinde aldığı yol ve başlangıç noktasıyla vardığı yer önemlidir. Bu açıdan, Türkiye bir Mozambik'ten, Kongo'dan, Guatemala'dan çok daha geri kalmıştır. Çünkü Mozambik her zaman aynı Mozambik olmuştur. Kongo aynı Kongo, Guatemala aynı Guatemala. Türkiye ise belirli bir dönemde öteki ülkelerle kıyaslandığında en ileri bir noktada gözükmektedir. Sonra gerilemeye başlamış, gerileye gerileye günümüze, aynı kıyaslama yapılınca çok arkada gözüken bir yere varmıştır. Yani, kavramın dinamik anlamıyla, tam bir geri kalmış ülkedir.

Geri kalmışlığın tarihini izlerken, çoklukla kullanılan bazı yöntem ve ölçülerden kaçınacağız. Türkiye'de konuyla ilgili çalışmaların çoğunda rastlanan alışkanlık, toplumu belirli bir dönemde donmuş varsaymaya, onun o andaki özelliklerini Batı kaynaklarının esinlediği ölçülere vurmaya dayanıyor.

Bu değerlendirme, hele Türkiye gibi çok sayıda ayrıcalığı olan bir ülkeye uygulandığında yanlış sonuçlar verir; ileriye dönük bir yönteme ışık tutmaya değil, geri kalmışlığın belirtilerini çoğu yetersiz ölçülerle sıralamaya yarar. Meselenin nedenine inmeksizin sonuçları ortaya kor; milli gelir düşük, beslenme yetersiz, sanayi zayıf, dolayısıyla ülke geri kalmıştır der. *Bu durum neden meydana geldi* sorusunu yanıtlayamadığı gibi, *nasıl düzelir* sorusuna da ışık tutamaz. Ayrıca, geri kalmışlığı belirtilerine dayanarak açıklayan bu ölçüler, Batı kültürünün etkisinde yaratılmıştır. Oysa geri kalmış ülkelerin yapıları ve özellikleri Batı'dan kesinlikle ayrıdır. Kendilerine özgü kurumları, gelenekleri ve değer yargıları olan bu ülkeleri yalnızca Batı'nın değer yargılarını yansıtan ölçülerle sınıflandırmak, incelemeyi kaçınılmaz şekilde yanlışa sürükler.

Klasik çerçevedeki araştırmaların yetersizliğinin bir başka sebebi, belirtilere dayanan ölçülerin geri kalmışlığın ancak donuk, statik bir incelemesine imkân vermesidir. Oysa, bütün toplumsal olgular gibi hareket halinde olan geri kalmışlık sorunu, belirli ve sınırlı bir anda ülkenin sosyal ve iktisadi durumu üzerinde yapılmış gözlemlerle çözümlenemez. Geri kalmışlığın incelenmesi, varoluş nedenlerinin ve

çözümlerin aranması ancak olgunun dinamik özelliğine uygun, tarihten günümüze, hatta yarına kadar uzanan bir yöntemle mümkün olabilir.

Bu noktadan hareket ederek, Türkiye'nin geri kalmışlığını dinamik bir gelişme sürecinin içinde ele alıp *nasıl ve neden* oluştuğunu araştırmaya çalışacağız. Nasıl ve neden sorularının yanıtlanabilmesi, doğal olarak, geri kalmışlığın hangi yöntemle alt edileceği konusunda bazı ipuçlarına işaret edecektir.

Türkiye'nin çok özel *geri kalmışlık* durumunu izlerken, geri kalmışlığın evrensel mekanizmasını *hareket ve değişim sürecinde* açıklayan *dinamik* bir modeli kullanacağız. Geri kalmışlığı belirtileriyle değil, oluşumuyla ele alan bu modelin, Fransız bilim adamı *René Gendarme* tarafından sunulan şeklini, onun yaptığı ayırıma ve sınıflamaya, terminolojiye sadık kalarak vereceğiz.[1] Ancak, Türkiye'nin çok değişik özelliklerinden ötürü, bu model bir çözümleme aracı değil, yalnızca meseleye yaklaşım yöntemi olacaktır.

Burada bir daha belirtelim ki, Türkiye'nin geri kalmışlığı bir Afrika ya da Latin Amerika ülkesinin geri kalmışlığı değildir. Koskoca bir geçmiş ve geleceği olan, uygarlığı olan, sağlam temelleri hâlâ direnen ve kendini ileriye götürecek birikimi çeşitli alanlarda gerçekleştirmiş bir toplumun, *geri bıraktırılmışlığıdır* bu.

GİRİŞ

GERİ KALMIŞLIĞIN EVRENSEL MEKANİZMASI

Geri kalmışlığın tarihsel oluşum içinde açıklanmasında, insan topluluklarının geçirdi iğaşamalar iki ayrı dönemde ele alınabilir:

1) İleri üretim tekniğine sahip bir ülkenin etkisine toplumun henüz girmemiş olduğu ilk dönem: Tutarlı ve düzenli bir hayat tarzının, çok yavaş gelişen ekonominin belirlediği bu aşamadaki toplumlar, büyük özellikleri olan *denge*'den ötürü *Eski Denge* toplumları diye tanımlanabilir.

2) İkinci dönemin özelliği, toplumun dıştan gelen yıkıcı darbeler ve etkenler sonucunda dengesini kaybetmiş olmasıdır. Geri kalmışlığın objektif ölçülerinin belirdiği bu durum kalıcı ya da geçici olabilir. Eğer toplum, dengesizliklerin üstesinden gelip iç ve dış engelleri temizler, bünyesindeki sarsıntıyı bir silkinmeye dönüştürebilirse, kalkınmaya başlayabilir. Geri kalmışlığın, çocuk ölümlerinden üretimin düşüklüğüne kadar uzanan belirtileri yeni bir dengeye yönelen bu ülkede yavaş yavaş yok olur. Dengesizlikleri alt edemeyen toplumlar ise hem eski tutarlılığını kaybeder hem de yeni bir temele oturamaz; yapısı, ekonomisi ve değer ölçüleri soysuzlaşır.

Günümüzdeki geri kalmış ülkelerin hepsi böyle bir 'sürekli dengesizlik' durumundadır.

Geri kalmış sıfatı, ancak dıştan gelen etkilere karşı koyamamış, onlara yön verememiş ve dengesini kaybetmiş toplumlar için kullanılabilir. "Geri kalmışlık, teknik düzeyleri farklı toplumların birbirleri-

ni etkilemeleri sonucunda meydana gelen bir sorundur."[2] Yüksek teknik düzeyindeki ülke getirdiği yeni kavramlar ve yarattığı yeni şartlarla ötekinin dengesini altüst etmekte; sarsılan toplumun bazı yeniliklerden yararlanarak tutarlılığına daha ileri bir aşamada kavuşmasını ise, kendi koşulları ve yabancı devletler engellemektedir.

Geri kalmışlık durumunun bu çerçevedeki oluşumu, toplumların *Eski Denge*'sinden başlayarak izlenebilir.

BİRİNCİ BÖLÜM

Eski Denge

Kendilerinden üstün teknoloji düzeyindeki ülkelerle sürekli teması olmamış toplumların belirli özelliği uyum ve dengedir. Bu toplumlarda ekonomi daha çok dışa kapalı bir görünüştedir; tekniğin ağır gelişmesine paralel alarak insanların ihtiyaçları da yavaş artmaktadır. Toplumun yaşantısındaki en güçlü etken olan doğayla, insanların özlemleri, üretim teknikleri ve ihtiyaçları arasında her birinin yavaş gelişmesine dayanan tam bir uyum vardır.

Doğa şartlarının ağırlığından ötürü, Eski Denge'yi yaşayan toplumların günübirlik ihtiyaçlarının karşılanması ve emniyete alınmasının ötesinde en küçük bir hareket alanları yoktur: İyi bir yılın fazla ürünü daha sonraki muhtemel kurak mevsimlerin zararını karşılamak için mutlaka bir köşeye konmalıdır. Var olan insan gücünün ya da doğal kaynağın bir yeniliğe, yeni işe ayrılması bütün toplumun güvenliğini ve yaşantısını tehlikeye sokabilir. Günübirlik yaşamak zorunluğu ve yatırımlara kaynak ayrılması eski dengedeki bir toplumun gelişmesine başlıca engeldir; doğa, ekonomik anlamda birikim yapılıp yeni alanlara yöneltilmesine güç imkân tanımaktadır.

Günümüzün geri ülke halklarında var olan *gelenekçilik* eğilimi sanıldığı gibi yalnızca tutuculuktan, gericilikten, tevekkülden ileri gelmemektedir. Bu eğilim, yüzyıllardan beri süren, çok güçlükle ayakta tutulan ve kolaylıkla yıkılabilecek bir yaşantıyı en küçük güvensizlikten ve tehlikeden sakınmak zorunluğuyla açıklanabilir. Yeni, kendi ta-

biatı gereğince– bünyesinde *bilinmeyeni* taşır. Her yenilik o çok güç sürdürülen yaşama şekli için bir tehlikedir. Daha iyisine kavuşmak için kural dışına çıkmak eldekinin kaybolmasıyla sonuçlanabilir.[3]

Gelenekçilik, tabiata karşı verilen savaşta toplumun çok güçsüz olmasından ileri gelmektedir; o çok zor sürdürülen *hayatın ikamesi* şekillerini tehlikeye sokabilecek *yeniye, alışılmamışa* karşı bir korunma niteliği taşır.

Tabiatla yapılan mücadele öyle güçsüz silahlarla yürütülmelidir ki, insan "savaşın bir tarafı değil, tabiatın bir parçasıdır."[4] Amacı tabiata egemen olmaktan çok onun kurallarına uymaktır. "Bu nedenlerden ötürü Eski Denge'nin temel unsurunu su, toprak, iklim gibi *Doğal Kaynaklar* meydana getirmektedir. Bu açıdan bakılınca, üç ana denge ayırt edilebilir:

– *İhtiyaçlarla kaynaklar arasında.*

– *Nüfusla kaynaklar arasında.*

– *Teknikle kaynaklar arasında.* Toplumun bütün yaşantısı, ümidi, nüfusu ve üretim teknikleri kaçınılmaz bir şekilde kendini doğal kaynakların niteliğine göre ayarlamaktadır."[5]

I. İhtiyaçlar ve Kaynaklar

Daha iyisini tanımayan ve kıyaslama yapamayan bir insanın kendi yaşama şekliyle yetinip memnun olması olağandır. Bundan ötürü Eski Denge'deki bir toplum kendini geri kalmış ve yoksul olarak göremez. M.P. Bordieu'nun *İlkel Cezayir Toplumunun İçsel Mantığı*'nda belirttiği üzere, "Gelişmiş ekonomiler kendilerini yetersiz bulup aşmaları gereken yolu düşünürlerken, teknik açıdan çok ilkel olan Cezayir halkının büyük bölümü kendini katiyen geri kalmış görmemektedir. Toplum eğer kendini kıyaslayabileceği bir zenginliğe ve refah düzeyine içte ya da dışta rastlamamışsa, kendi yaşantısını yeterli bulması ve gerilik düşüncesini reddetmesi normaldir."[6]

Eski Denge toplumlarının kaynakları ötesinde bir ihtiyaç duymamalarının ve ümide sahip olmamalarının diğer sebebi, ekonominin hassaslığı ve güçsüzlüğüdür. Yeni ihtiyaçlar günübirlik yaşayan toplumun kaynaklarını başka alana yöneltmesini öngöreceğinden, kaçınılmaz şekilde toplum için tehlike taşımaktadırlar.

Yüzyıllardan beri süregelen bu durum, Eski Denge toplumlarının bilinçaltına yerleşmiş, onları ancak kaynaklarının el verdiği ihtiyaçları bilip duymaya zorlamıştır. Kaynakların yarattığı bu önşartlanma sonucunda Eski Denge toplumları geleneksel ihtiyaçlardan başkasını bilmemekte, düşünmemektedir.

Bu toplumlar kaynakların sınırı ötesinde başka örnek tanımadıklarından eski alışkanlıklarına ve ümitlerine sadık kalmışlar, onları yenilememişlerdir. İhtiyaçların ve özlemlerin kaynaklara oranlı olmasından ötürü toplum kendi ölçüleriyle mutlu ve dengelidir. Daha iyinin, kolayın, rahatın özlemini duymak ve aramak gibi eğilimler zayıftır. Bu durum bir yandan gelişmeyi daha işin başında zorlaştırırken öte yandan toplumun tatmin edilmiş ve mutlu olmasını sağlamaktadır.[7]

II. Nüfus ve Kaynaklar

Eski Denge'de kaynakların gelişmemesine karşılık nüfus da çok yavaş artmaktadır. Bu bakımdan ikisi tam bir uyum halindedir ve açlık gibi sorunlar enderdir. Sınırlı kaynaklar ancak belirli sayıda insanın doğup yaşamasına imkân vermektedir. Aynı şekilde, doğal koşullar ve hastalıklar da nüfusun, kaynakların çapını aşmamasını sağlamaktadır.

S. F. Cook bu dengeyi şöyle anlatıyor: "İlkel topluluklar nüfus açısından tam dengeli bir nitelik taşırlar. Biyoloji dünyasının hayvanları gibi, çevreleri ile kendi nüfus yoğunlukları arasında hassas bir denge kurmuşlardır. Çeşitli çalışmaların ispatladığı üzere, bu dengenin ana etkenini besin kaynakları meydana getirmektedir."[8]

Eski Denge toplumlarında nüfus, besin kaynaklarının el verdiği düzeyin de çok altında olmuştur. Bunun nedeni, salgın hastalık gibi etkenlerin ölüm oranını çok yüksekte tutmasıdır. Nüfusun yavaş artması toplumun beslenmesi açısından dengeyi sağlarken, insan gücünün azlığı kaynakların yeterince kullanılmamasına yol açmış; gelişmeyi önleyen, yerinde saymak eğilimini artıran bir etken olmuştur. Veba ve sıtma gibi hastalıklar nüfus artışını yavaşlatmış, günlük ihtiyaçların dışında çalışabilecek insan gücünden Eski Denge toplumlarını yoksun bırakmıştır. Kaynaklar nüfus yoğunluğunu ve ihtiyaçları etkilerken, nüfus ve ihtiyaçlar da kaynakları etkilemiş, sonuç olarak bü-

tün toplumsal ve doğal koşullar, Eski Denge'nin büyük niteliği olan *durgunluğu* meydana getirmiştir.

III. Teknik ve Kaynaklar

'Eski Denge' incelenirken *teknik deyimi* hem üretim metotları ve aletlerini, hem de üretimin toplumdaki organizasyonunu tanımlamak için kullanılabilir. Bu toplumlarda dar anlamdaki *teknik* çok zayıftır. Dolayısıyla, insanların örgütlenmiş olmasının üretime yaptığı katkı basit araç ve gereçlerinkinden daha fazladır. Bir bakıma, insanlar kendi aralarında örgütlenerek elverişsiz doğa koşullarının ve zayıf tekniğin eksiklerini kapatmaya çalışmaktadır.

1. Aletler ve Tarımsal Metotlar

Basit aletler ve ilkel tarım metotları insanla doğa arasında belirli bir dengenin kurulmasını sağlamıştır. Bu karmaşık ve hassas denge bir yandan eldeki araçların çerçevesinde üretimin en yüksek düzeye ulaşmasına yol açmış, öte yandan ise doğal kaynakların tükenmesini engellemiştir.

Teknikle kaynaklar arasındaki denge insanı ürkütecek kadar tutarlı ve mantıklıdır. Adeta gizli bir el bütün etkenleri ince ince hesaplamış ve var olan şartların çerçevesinde en akla uygun düzeni kurmuştur. Bu düzenin en büyük özelliği, toplumların felaketine yol açabilecek kaynak israfının hem tabiat hem de insan açısından önlenmiş olmasıdır. Teknikle kaynaklar arasındaki bu dengenin çeşitli örnekleri vardır:

"Günümüzde çok zararlı olan arazi yangını ile tarla açmak metodu, özellikle Ekvator Afrika'sında çok kullanılmış ve bu ilkel, görünüşte yıkıcı metot, diğer etkenlerle birleşince o bölge insanı ile çevresi arasında kurulabilecek en mükemmel dengeyi sağlamıştır. Ormanlık bölgenin genişliğine oranla az olan nüfus, bu metot sayesinde, kullanılan tarlaların nadasa ayrılmasına ve orman ürünlerinin yeniden yetişmesine imkân vermiştir. İlkel sabanlar ağaç köklerine ulaşmadığından kesilen ağaçların yeniden yetişmesi mümkün olmuştur. (Oysa daha gelişmiş sabanlar kökleri öldürüp orman kaynağını tü-

ketebilirdi.) Tarımın ince şeritler halinde yapılması hem çevredeki ağaçları korumuş, hem de ekinlere bu ağaçların gerekli gölgesini sağlamıştır. Bu çevrede uygulanan bu tür bir tarım şekli toplumun yaşaması için zorunlu olan tabiat sermayesini asla tüketemez. Ancak, mekanizmanın en küçük bir bölümü değişirse, örneğin sabanın bıçağı ilkel değil de güçlü olursa, bütün bir düzen yıkılır ve kaynak tükenmeye başlar."[9]

Cezayir'deki Şelif ovasında uzun incelemelerde bulunan bir bilim adamı, eski dengesini koruyan bu bölgede, ekonominin küçücük unsurlarının nasıl birbirini tamamladığını, tutarlı bir bütün meydana getirdiğini ve en önemsiz değişimin yıkıma sebep olabileceğini anlatıyor. Bir tablo şeklinde yapılan açıklamada, olumsuz gibi görünen tarımsal nitelikler, altta sıralanan etkenler ve özellikler göz önünde tutulunca, aslında üretimin ve düzenin temel taşı olduklarını ortaya koyuyorlar. Örnekteki *temel taşlarının* herhangi biri yenileşip günümüzdeki modern tarımın gereklerine uysa ya da kendi ilkel çevresinde değişse, teknikle kaynaklar arasındaki hassas denge yıkılmakta ve topluluk yoksulluğa düşmektedir.

Örneğin, halkın göçebe olması *geri* bir özelliktir. Ancak, göçebeliğin hüküm sürdüğü çevreyi inceleyince görüyoruz ki, o göçebelere ev yapıp onları yerleştirsek bu defa hepsi aç kalır. Çünkü çevrenin koşulları, insanlar göçebe olurlarsa onlara hayat hakkı tanımaktadır: Birikmiş çöpler hava şartlarından ötürü hemen salgın hastalığa yol açacağından bu insanlar geriliğe örnek olan göçebe durumundan çıkıp *ileri* bir yaşama şekline, yerleşik hayata başlayınca, bu kez eski sağlığını kaybetmektedir. Aşağıdaki örneklerde belirtilen temel nitelik aslında *geridir*. Ancak, bu niteliğin altına sıralanan çevrenin özellikleri göz önüne alındığında, temel niteliğin değişip *ileri* olması durumunda insanların yaşamasına imkân kalmayacağı anlaşılıyor.[10]

1) Konutlar sürekli değil, halk göçebe..

- Tarlalar dağınık ve birbirinden uzak.
- Ekonomi aynı zamanda hayvancılığa dayandığından, hayvanları tarlalardan uzak tutmak gerekiyor.
- Çöplerin ve pisliğin birikmesi hava şartlarından ötürü hemen

salgın hastalığa yol açtığından konaklanan yerlerin sık sık değiştirilmesi şart.

2) Tarım araçları son derece ilkel...

- Kullanılan basit el sabanı toprağı tüketmiyor ve gelişmiş, büyük bıçaklı sabanın sebep olduğu erozyona (toprak kayması) yol açmıyor;
- Ağır saban güçlü ve büyük çeki hayvanları gerektirdiğinden bunların bakımı ve beslenmesi yeni sorunlar yaratabilir;
- Toprak büyük bıçaklı ağır sabana el vermeyecek kadar taşlı ve engebeli;
- Büyük ağızlı tırpanla değil, onun çok ilkel şekli olan kısa saplı tırpanla ekinler biçiliyor. Bu araç, biçmeyi yavaşlatıyorsa da ekinle beraber küçük otları da kesmiyor ve sonradan hayvanlara yem olacak bu kaynağın tükenmesini önlüyor. Zaten toprağın çok engebeli olması büyük tırpan kullanmaya imkân vermiyor.

3) Hayvanları koyacak ahır ya da sığınak yok...

- Kuraklıktan ötürü hayvanları tarlalardan uzaklaştırıp dağ yamaçlarındaki otlaklara götürmek gereği var;
- Kuraklık, yeterince samanın depo edilip ahırlarda kullanılmasına da el vermiyor;
- Hayvanların belirli yerde tutulmaması onların sonraki mevsim ekilebilecek toprakları gübrelemelerini sağlıyor;
- Aynı, sığınakta bir arada bulunmaları hastalıkların yayılmasını kolaylaştırabilir.

Görüldüğü gibi, üretimin özelliğiyle çevre şartları arasında tam bir uyum vardır.

2. Üretimin Toplumsal Organizasyonu

Kaynakların sınırlılığı gibi nedenlerden ötürü Eski Denge toplumlarının geleceği emniyette değildir. İnsanlar doğanın elverişsiz koşulla-

rını hafifletmek, kaynakların açığını kapatmak için var olanı en akıllı biçimde kullanmak ve yaşatmak zorundadırlar. Bu zorunluk onları üretimi çok dikkatle düzenleyip örgütlemeye yöneltmiştir. Her çeşit israfın önlenmesini ve insan gücünün toplumun ihtiyaçlarına göre en akla uygun şekilde kullanılmasını öngörmektedir. Toplum, tabiatın yarattığı güçlüklere kendi aklı ile bir karşı-ağırlık koymak çabasındadır.

Toplumsal örgütlenmenin iki ana görevi olmuştur: Sınırlı kaynaklardan hareket ederek *üretim ve paylaşımı* en akılcı biçimde gerçekleştirmek. Sözünü ettiğimiz zorunluklar ve görevlerden ötürü, Eski Denge'nin insanı "...her ferdin yeri kesinlikle belirlenmiş, çok sık şekilde örgütlenmiş toplulukların bir unsurudur; bütün görev ve hakları, hiyerarşideki sırası bellidir."[11]

İşbölümü – "Bu topluluklarda işbölümünün kesinlikle belirlenmiş olması üretimin devamını ve güvenliğini sağlamaktadır. (Herkes kendisinden ne beklendiğini ve ne yapacağını bilir.) Üretim kaynaklarının ve toprağın bölünmezliği ilkesi herkesin görevini önceden biçimlendirir; ailenin ve kabilenin birliğiyle bu grupların dış güçlere karşı dayanışmasını sağlar; toprağın küçük parçalara ayrılmasıyla üretimin düşmesini önler."[12] Hiyerarşik sıralanma ve işbölümü bireylerin kendi başlarına anarşik davranışlarda bulunarak toplumun genel çıkarlarını zedelemelerini engellemektedir. (Kimse aklına esen ürünü ekemez, yan gelip yatamaz, kaynakları keyfince kullanamaz, vb.)

Örgütlenme – Toplumun düzenli olması tüketimde disiplini ve kitlenin ortak güvenliğini sağlamaktadır. Tüketimin hangi ölçüde olacağına, ne miktarda fazla ürünün ihtiyata ayrılacağına ve bu fazla ürünün nasıl kullanılacağına hep toplum karar vermektedir. Bireyler ekonomik tehlikeleri tek başlarına karşılayacak durumda olmadıklarından (kendi güttüğü hayvanların kaybolması, ektiklerinin kuruması, vb.) toplumsal dayanışma bireyin güvenliğini sağlamaktadır. Aynı şekilde, toplumun devamlılığı ancak insanların ortak disipline uymalarıyla gerçekleşmektedir.

"Tümüyle tarıma dayanan bu topluluklar, nüfus yoğunlukları, kaynakları ve toplumsal kurumları arasında denge kurmakta; özel durumlarından ötürü kendilerini göze çarpacak şekilde değiştirmeden yaşantılarını sürdürebilmektedirler."[13]

İKİNCİ BÖLÜM

Eski Denge'yi Yıkan Darbeler

Eski Denge'yi meydana getiren üç temel unsurun *-ihtiyaçlar, nüfus, teknik-* tarihsel evrimi bu düzenin çökmesine yol açmıştır. Daha ileri düzeydeki toplumlarla zorunluk altında kurulan ilişkiler temel unsurların niteliğini değiştirirken, doğal kaynakların sabit kalması o hassas dengeyi yıkmıştır. Dış etkilerden ötürü artan ihtiyaçları, çoğalan nüfusu ve ilerleyen tekniği kaynaklar karşılayamamış, hazınedememiş ve eski toplumlar bir keşmekeşin içine düşmüşlerdir. Geleneksel değer ölçüleri yıkılmış, yerine yenileri konamamıştır. Toplum hem ekonomik, hem de sosyal açıdan bütün dengesini kaybetmiş, soysuzlaşmıştır. Eski Denge'ye dönüşü, tarihsel nedenler; ilerlemeyi, dış güçler ve iç etkenler engellemektedir.

Prof. Mead'in belirttiği gibi, "...bu kültürler Batı ile ilişki kurmak istemiş olsalar da olmasalar da; değişmek gibi bir amaçları bulunsa da bulunmasa da, gerçek, onların Batı ile ilişki kurdukları ve onun etkisine hedef olduklarıdır."[14]

Eski Denge'nin temel unsurlarını yıkan üç ana darbe: İhtiyaçları değiştiren *Gözlem Etkeni*, nüfus dengesini bozan *Sağlık Etkeni* ve teknikle kaynaklar arasındaki dengeyi toplumun yapısıyla beraber yıkan *Dış Zorlamalar*'dır.

I. Gözlem Etkeni

İnsanların satın alma, sahip olma ve tüketme eğiliminin bireysel değil toplumsal bir temele dayandığı kabul edilmektedir. Tüketim isteğinin ve eğiliminin nasıl şartlanıp değişebileceğini Prof. Duesenberyy şöyle anlatıyor: "Bazı durumlarda insan kendi tükettiği mallardan daha üstün nitelikte olanlarla temasta bulunur (varlığını haber alır, görür, işitir) Bu temas onun için bir gözlemdir, yeninin eskiye olan üstünlüğünün göstergesidir. Üstün nitelikteki malın varlığı ve kişinin bunu öğrenmesi o güne dek sürdürmüş olduğu tüketim alışkanlıkları ve eğilimleri için tehlike taşır; henüz tanıdığı yeniye karşı onun bilinçaltında bir özlem ve tercihi yaratıp harekete geçirir."[15]

Eski Denge'yi incelerken ihtiyaçların kaynaklar tarafından sınırlandıklarını; yüzyılların getirdiği şartlanmadan ötürü insanların ancak kaynakların el verdiğini tanıyıp istediklerini; kişinin basit mutluluğu ile kaynağın sürekliliğini sağlayan bir dengenin böylece kurulduğunu görmüştük. Eski Denge insanları, kendilerinden üstün teknoloji düzeyindeki başka toplumlarla temas kurunca, gelişmiş tüketim mallarının varlığını öğrendiler. Birdenbire meydana gelen bu durum onların tüketim alışkanlıklarını değiştirmelerine, yeni özlemlere kapılmalarına yol açtı. Ancak, toplumun ihtiyaçları dış etkenlerden ötürü değişirken kaynakların sabit kalması, ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki uyumu bozdu; o çok güç kurulmuş hassas dengenin sarsılması toplumları eskiden karşılaşmadıkları sorunların ve güçlüklerin içine attı: Örneğin, yeni tanıdığı mallara sahip olmak için yabancı işverenin yanında para kazanmak isteyenin tarlasında üretim düştü ve açlık sorunu baş gösterdi; üretimin düşmesi aile dayanışmasının bozulmasına ve yaşlıların yoksulluğuna yol açtı, vb.

Hareketsiz ve tekdüze bir tüketim modelinden ileri teknoloji ülkelerinin savurgan ve başıboş tüketim modelinin kopyasına geçmeleriyle, Eski Denge toplumlarının en önemli temellerinden biri yıkılmaktadır.

1. Gözlem Etkenini Güçlendiren Koşullar

Eski Denge aşamasındaki toplumların ileri teknolojiye sahip ülkelerle ilişki kurmaları değişik koşullar altında ve belirsiz tarihlerde ol-

muştur. Gözlem etkeni daha çok klasik sömürgeciliğin bir ürünü olarak ortaya çıkmış ya da dış ticaret ilişkileriyle beraber gelişmiştir. Her toplumda aynı güçte olmamasının çeşitli nedenleri vardır:

Süre ve Şiddet – Yabancılarla Eski Denge toplumu arasındaki ilişkilerin niteliği ve süresi, etkenin gücünü belirlemektedir. Yerli halk yeniyi gereğince tanıyıp değerlendirmeden etkisine kapılmaktadır. Aynı şekilde, yeninin yoğunluğu ve şiddeti de dengenin bozulma süresini etkilemektedir. Birkaç alanda sınırlanmış, kısa süreli yeniler dengeyi yıkamamaktadır.

Prof. Mead, bu konuda Hindistan'dan örnek getiriyor: "Köylülere yeni malları tanıtmak ve kullanışını öğretmek amacıyla düzenlenen reklam gezileri sonuç vermemişti. Reklam kervanları köylerde konaklayarak yeninin faydalarını ve üstünlüğünü anlatıyor, ancak köylüleri bunu alıp kullanmaya inandıramıyorlardı. Başarısızlığın nedeni, köylülerin yeni mal ve görüşlerle yeterince uzun bir süre temasta bulunmamaları olmuştu."[16]

Yeninin erişebilir olması – Gözlem etkeninin dengeyi yıkacak çapta güçlenmesi için yeni malların erişilebilecek kadar 'yakın ve ucuz' olması gerekmektedir. En basit isteklerin gerçekleşmediği bir topluma pahalı, lüks eşyanın girmesi çoğunluğu etkilememektedir. Dengenin bozulması için, yaşama şekillerini değiştirirlerse yeniye ulaşabileceklerine insanların inanmaları gerekmektedir. X. Yacono, Cezayir'deki gözlem etkenini anlatırken şu örneği veriyor: "...ellerindeki imkânların yetersizliğinden ötürü, Arap Büroları, köylere örnek götürmeye dayanan bir metotla çalışıyorlardı... Fakat bu metodun ne faydası olabilirdi? Taştan ev yapmanın getireceği büyük değişim, portatif Avrupa evini Araplara göstermekle gerçekleşemezdi. Yerli halkın, gördüğü bu taş evin bütün konforuyla beraber eşini yapmak istediğini düşünsek bile (ki istemiyordu), bunun imkânı var mıydı? Halkın durumu, elden düşme otomobili rüyasında bile hayal edemeyen bir kişinin son model oto sergisini dolaşmasına benziyordu..."[17]

Yeninin fiyatı ve niteliği açısından halktan uzak olması gözlem etkeninin gücünü sınırlamakta, dengeyi yıkmaksızın yalnızca bir rahatsızlık vermektedir. Yeninin halkın erişmeyi düşünebileceği bir yakınlıkta olması ise onun bütün yaşantısını ve dengesini bozmaktadır. Bu açıdan, lüks otomobiller halk yığınlarında bir tepki yaratmazken çiçekli kumaşlar yaratabilmektedir.

Topluma sunulan yeni malların ancak sınırlı bir zümrece erişilebilir olması ise, dengeyi doğrudan doğruya değil, dolaylı olarak yıkmaktadır. Bu durumlarda, toplumun egemen zümresi yabancılarla işbirliği yaparak ya da başka şekilde toplumdan koparak maddi olanaklarını toplumun çok üzerindeki bir düzeye çıkarmakta ve yeniye ulaşmaktadır. Ancak, bu gelişme toplumsal düzeni ve dayanışmayı yıkmakta, giderek ikiliğe (düalizm), üretim ve tüketimin o küçük zümre çıkarınca biçimlenmesine varmaktadır.

Özetlersek, gözlem etkeninin ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki dengeyi doğrudan doğruya yıkabilmesi için,

1) Yeninin yoğun olması ve çeşitli alanları kapsaması;

2) Yabancılarla ve yeniyle temasın uzun süreli olması;

3) Halkın, yaşantısını değiştirmek pahasına bile olsa, yeniye erişebileceğine inanması gerekmektedir.

2. Gözlem Etkeninin Sonuçları

Gözlem etkeni, bireyin düşünce ve davranışını değiştirerek onda: 1) Kendinde var olan malların sayısını artırmak; 2) Yeni tanıdığı mallara sahip olmak arzusunu uyandırmaktadır.

Bu eğilim üretimle tüketimin amacını ve niteliğini temelden değiştirirken paranın yaygınlaşmasına da yol açmaktadır. Ancak toplum, bünyesinin böyle bir değişikliğe hazır olmamasından ve kaynaklarıyla yeni ihtiyaçlar arasında uyum bulunmamasından ötürü dengesini kaybetmekte; halkın büyük çoğunluğu, ilerlemek şöyle dursun, koyu bir yoksulluğun içine düşmektedir.

Gözlem etkeninin yol açtığı zincirleme tepkilerin belki de en önemlisi üretimin köklü bir değişime uğramasıdır. Yeni ihtiyaçların da etkisi ile ücretli işçiliğin başlaması, paranın yaygınlaşması, insanlardaki dünya görüşünün değişmeye zorlanması gibi oluşumlar geleneksel üretimin temellerini sarsmaktadır. Toplumun her alanında beliren büyük bir karmaşıklık bu gelişmenin sonucudur:

Üretimin düşmesi – Prof. Mead'in Orta Afrika'nın büyük kabilelerinden *Tiv*'le ilgili gözlemleri şöyledir: "Yabancı tekstil ürünleri bol ve yaygın olarak etrafta görülmeye başlayınca kadınlar kocalarını bu yeni maldan almaya zorlamıştı. Oysa geleneksel ürünlerin satışı, yeni

ihtiyacın karşılanmasına yetmemektedir. Bu durumda, erkekler tarlaları karılarına ve yaşlılara emanet ederek para kazanıp kumaş almak için köylerinden ayrılmaktadır.

"Gözlem etkeni, böylece, köylüleri yabancıların kurmaya başladıkları ücretli işlere yönelterek (maden işçiliği, büyük çiftliklerde ırgatlık, vb.) tarlaların beceriksiz ellerde kalmasına ve dolayısıyla üretimin düşmesine yol açmıştır. Ücretli çalışan kocanın kazandığı para ise onun çalıştığı yerdeki masraflarına gittiğinden, üretimin azalmasından ötürü köyde beliren açık kapanmamaktadır. Eskiden ancak kendine yetebilen toplum, bu yeni durum karşısında yoksullaşmakta ve açlık sorunu belirmektedir."[18]

Bir başka örnekte, o çok ayrıntılı işbölümünün gözlem etkisiyle bozulmasından sonra üretimin nasıl azaldığı görülüyor: Afrika'nın bazı bölgelerinde ağaç dalları erkekler tarafından kesiliyor, yakılıp gübre olarak kullanılıyordu. Erkeklerin köylerinden ayrılıp iş aramaya gitmeleri toprak kaymasına, erozyona, üretimin düşmesine ve sonuç olarak yoksulluğa yol açtı. Sebep: Geride kalan yaşlılar yüksekteki dallara erişmek için ağaca tırmanamadıklarından ağaçlar köklerinden kesilmiş ve kısa zamanda toprağı sel götürmüştü...[19]

Eski Denge'nin yıkıldığı dönemde çok sayıda erkek tarlasını terk etmektedir. Örneğin 1933'te Afrika'da yapılan incelemelere göre, Mikuyu kabilesinde faal erkek nüfusunun % 62'si, Nandi kabilesinde % 74'ü, Kiambu'da % 60'ı, Lumbwa'da % 43'ü köyü terk edip dışarda işçi ve ırgat olarak çalışmaya gitmiştir.

Gözlem etkeni, toplumu, kaynaklarınca karşılanmasına imkân olmayan ihtiyaçlarla temasa geçirmekte; insanları tarlayı bırakıp ücretli işler bulmaya zorlamaktadır. Gözlem etkeninin genellikle yabancıların yeni çalışma alanları açtıkları dönemde belirmesi, köyü terk edenlerin bu yabancıların yanında iş bulabilmesini mümkün kılmaktadır. Ancak işgücünün tarımdan eksilmesi sonucunda tarladaki üretim kaçınılmaz olarak düşmekte ve ortaya yeni sorunlar çıkmaktadır.

Küçük imalatın durması – Yeni ihtiyaçlar eğer daha ilkel şekilde zaten karşılanmaktaysa, bu defa gözlem etkeni büsbütün yıkıcı olmaktadır. Bir malın dıştan gelen yüksek kaliteli ve ucuzu, içte yapılanın değerini düşürmekte; küçük imalathaneler işsizlikten kapanmaktadır. Erkeklerin köylerinden uzaklaşması da bölgesel küçük imalatı

köstekleyen bir başka nedendir. Yabancıların getirip sattığı kumaşlar köydeki küçük tezgâhları da işsiz bırakmakta, buna benzer bir gelişim bütün ekonomiyi kapsamaktadır.

Birliğin bozulması – Eski Denge toplumlarının yaşantılarını sürdürebilmeleri düzenli bir işbölümü ve dayanışma ile mümkünken, gözlem etkeninin düşüncede ve üretimde yarattığı değişiklik toplumdaki birliği parçalamaktadır. Özellikle erkeklerin tarlalarından uzaklaşmaları, işbölümüne artık imkân vermemektedir. Kişinin toplumu değil yalnızca kendini düşündüğü, kendi başının çaresine baktığı bir ortam doğmaktadır. Bu gelişme bir yandan aile birliğini sarsmakta; toplumsal dayanışma ve yardımlaşma geleneklerini yıkmaktadır. Aile artık karı-koca ve çocuk şeklinde sınırlanmıştır; özellikle yaşlılar kendi yalnızlıklarına ve yoksulluklarına terk edilmişlerdir.

Eski Denge'de üretimin amacı topluma ve onu meydana getiren kişilere yararlı olmak ve güvenliklerini sağlamaktı. Denge yıkılırken üretimin amacı toplumsal olmaktan çıkmış, bireysele dönüşmüştür: Para kazanmak, daha çok kazanmak ve birey olarak daha iyi yaşamak... Ancak, sınırlı kaynaklar ve şartlar karşısında bu tutku yıkıcı bir lüks niteliği alıyor ve insanlar "Dimyat'a pirince giderlerken evdeki bulgurdan oluyorlardı..."

* * *

Özetlersek: 1) Teknolojik düzeyi yüksek bir ülkenin Eski Denge'deki toplumla sürekli ve sıkı ilişki kurması (sömürgecilik, ticaret, kültür alışverişi, vb.) gözlem etkenini harekete geçirmiştir. 2) Gözlem etkeni toplumun kaynaklarıyla uyuşmayan ihtiyaçların meydana çıkmasına sebep olmuştur. 3) Yeni ihtiyaçlar, 'kapalı ekonomiden para ekonomisine geçme eğilimi', 'paranın yaygınlaşması', 'üretimin düşmesi', 'aile birliğinin bozulması', 'tüketimin nitelik değiştirmesi' gibi çok yanlı ve karmaşık tepkilere yol açmıştır. Bu tepkiler birbirlerini etkileyerek büyümüş, yayılmıştır. 4) Kaynaklarla yeni ihtiyaçlar arasındaki bu uyumsuzluk, toplumun yozlaşması, yoksullaşması ve bir keşmekeşin içine düşmesiyle sonuçlanmıştır. 'Paranın yaygınlaşması', 'aile birliğinin bozulması' gibi unsurların belirmesi Avrupa'nın gelişme sürecinde olumlu birer aşamayken, Eski Denge toplumlarının hem

yıkımına yol açmış hem de yeni bir dengenin kurulmasına el vermeyen ortamı yaratmıştır. Çünkü Batı kendi iç ve dış dinamiklerinin sonucunda ve doğal gelişme sürecinde bu aşamalardan geçmişken; Eski Denge toplumları kendi bünyeleri ve koşullarıyla çelişen bir yola üstün ekonomilerin zoruyla itilmişlerdir. Batı'da olumlu gelişmenin müjdecisi geçici bunalımları yaratan unsurlar, bu çelişme sonucunda öteki toplumlarda aşılması daha güç bunalımlar yaratmıştır.

II. Sağlık Etkeni

Yabancıların Eski Denge'deki toplumun nüfusu üzerindeki büyük etkileri onun sağlık durumunu düzeltmek olmuştur.

Kaynaklarla nüfus arasındaki dengeyi bozan sağlık etkeni çabuk sonuç vermek olanağına sahiptir. Avrupa'da nüfus tıbbın gelişimini adımlayarak çok yavaş artarken, Eski Denge toplumlarında bu artış birdenbire olmuştur. Ekonomik kalkınmanın zorluğuna karşın sağlık sorunu çabuk ve ucuz çözümlenebilmektedir: Hindistan'da tarımsal üretimi biraz düzeltmek için, adam başına milli gelirin 250 doları bulmadığı bu ülkede, adam başına 250 dolar yatırım yapmak gerekirken, Seylan'da kişi başına yarım dolar harcanarak ölüm oranı % 40 azaltılmıştır.[20]

Sömürgecilerin ve dış güçlerin Eski Denge toplumundaki belki tek olumlu davranışlarını sağlık çalışmaları meydana getirmiştir. İlaçların ucuzluğu, sonucun çabuk alınması, sıhhatli işçi ihtiyacı ve etrafa karşı 'yardım ediyoruz' diyebilmek zorunluğu, sömürgeciyi halkın sağlığıyla ilgilendirmiştir. Sağlık sorunu daha sonra uluslararası kurumlarca da ele alınmış ve olumlu çalışmalar yapılmıştır.

Sağlık etkeni nüfus artışını belirleyen her iki gücü de etkilemiş; bünyelerin kuvvetlenmesine yol açtığından doğurganlık artarken, ölüm oranları birdenbire düşmüştür: Örneğin, 1952-57 yılları arasında veremden ölenlerin sayısı yarı yarıya azalmış, sıtmadan ölenler on yılda 3 milyondan 1,5 milyona düşmüş ve bu eğilim kendini her alanda göstermiştir.

B. Milletler istatistiklerinden alınan aşağıdaki çizelgeler ölümlerdeki büyük azalışı, dolayısıyla nüfus artışındaki büyük yükselişi gösteriyorlar:

Ölüm oranları (binde)			*Çocuklardaki ölüm oranları (Bir yaşından küçük - binde)*		
Ülke	*1924*	*1957*	*Ülke*	*1924*	*1957*
Guatemala	28	21	Meksika	226	76
Honduras	26	11	Şili	241	117
Salvador	23	14	Singapur	230	41
Arjantin	14	9	Salvador	144	87
Şili	30	13	Güyan	174	71
Venezuela	22	10	Malta	366	41
Japonya	23	8	Singapur	31	8

Ortalama Yaşama Süresinin Uzaması

Jamaika	1912 : 40	Seylan	1922 : 33
	1952 : 56		1947 : 58
Arjantin	1914 : 57	Hindistan	1911 : 22
	1947 : 57		1952 : 32

Eski Denge toplumlarının nüfusları dış etkenlerden ötürü hızla artarken kaynakları sabit kalmış, insan sayısı ile kaynakların gücü arasındaki denge yıkılmış ve eskiden var olmayan açlık sorunu belirmiştir. Gittikçe çoğalan insanların eski ölçülerle doyamamaları sonucunda toplumdaki dayanışma zayıflamakta, ahlaksızlık artmakta, değer yargıları değişmekte ve düzenin bütünüyle çöküşü kolaylaşmaktadır.

III. Zorlama Etkeni

Eski Denge'de, üretimin sosyal organizasyonu ve tekniği ile doğal kaynaklar arasında uyum olduğunu daha önce belirtmiştik. Kaynak israfını ve tükenmesini üretimin ilkel metotlarla yapılması önlemekte; toplumsal işbölümü üretimin ve tüketimin akla en uygun şekilde düzenlenmesini, kimsenin açıkta kalmamasını sağlamaktadır.

Bu tutarlı denge, toplumun değer ölçülerinde, günlük yaşantısında ve dünya görüşüne yansımakta; ona içsel mantığını ve uyumunu vermektedir. Kendine yeten birimlerden kurulu ekonomi dışa kapalı bir

niteliktedir. Paranın sınırlı bir kullanılışı vardır. Toprak daha çok toplumun ortak malı şeklindedir; kaynaklar, onları tüketmeyecek usullerle işlenmekte, insanların güvenliği ve yarını dikkatle gözetilmektedir.

Dış güçler, kendi çıkarlarının gerçekleşmesi için, özel mülkiyet ve ferdiyetçilik temeline dayanan dünya görüşlerini işte bu nitelikteki toplumlara uyguladılar. Toplumun karar organlarını da kullanarak yarattıkları *iç zorlamalar* üretimin sosyal düzenini bozdu. *Dış zorlamalar* ise üretim tekniğini yabancıların çıkarınca geliştirdi; üretim gücünü toplumun yararı olan alanlardan çekip yabancıların işine gelen alanlara yöneltti.

Eski Denge topluluklarının kaynakları ile tekniği* arasındaki dengeyi, işte bu zorlama etkeni yıkmıştır.

1. İç Zorlamalar

Eski Denge toplumlarında paranın görevi ve yeri önemsizdir: Ortak bir değer ölçüsü olarak kullanılmakta, gerekli birkaç malın alınmasında bazen iş görmektedir. Bireyin topluma ödediği vergiler daha çok mal biçimindedir. Alışveriş genellikle mal değiştirmekten ibarettir. Ekonominin yabancı ülkelerle ilişkisi yok denecek kadar azdır.

Paranın yeni görevleri – Toplumların yabancı etkisine girmeleriyle para birdenbire önem kazanmaktadır. Üretimin sarsıntı geçirmesinden ötürü vergilerin fazla ürünle ödenmesi güçleşmekte, vergiyi tamamlamak için insanlar para kazanmaya zorlanmaktadır. Ya ancak kendine yeten ürününü satacak ya da yabancıların açtığı işlerde ücret karşılığı çalışacaktır. Gözlem etkeninin kamçıladığı yeni ihtiyaçlar ve mallar da paranın görevlerini artırmakta; Eski Denge toplumunu kendilerine pazar yapmak isteyen dış güçler bu gelişmeyi hızlandırmaktadır.

Bu konuda ilgi çekici bazı örneklere eski Çin'de rastlamak mümkündür: "Çin köylüleri vergilerini ödemek ve gerekli birkaç malı al-

---

* Önceki bölümde olduğu gibi, burada da 'teknik' sözcüğü hem üretim metotlarını, hem de üretimin toplumsal organizasyonunu kapsamaktadır.

mak için kendi dokudukları ipekli kumaşları satarlardı. Çin devleti, dış güçlerin zorlaması sonucunda Japon ipeklilerinin, Amerikan pamuklularının ve İngiliz yünlülerinin ülkeye girmesine izin verince, Çin'in kendi öz malı değerini kaybetti ve satılamaz oldu. Köylüler vergi ödemek için topraklarını satmak, ücretli işlerde çalışmak, kendi ekonomi birimlerinin dışına taşmak zorunda kaldılar. Devletin aldığı bu kararın hemen ardından, Çin'deki tarımsal mülkiyetin yabancıların ve şehirlilerin eline geçmesi başlamıştır."[21]

'*Bireycilik' dayanışmayı yok etti* – Ekonominin dışa açılması, ücretli işlerin çoğalması ve üretimin düşmesi sonucunda meydana gelen ortam kaçınılmaz şekilde bireycilik eğilimini güçlendirmiştir. Yeni değer ölçülerinin ışığında herkes kendi başının çaresine bakarak, 'gemisini kurtaran kaptan olmaya' çabalamaktadır. Doğal olarak, eski düzenin temelinde bulunan toprağın ortak mülkiyeti ya da 'ortak işlenmesi' gibi ilkelere bu ortamda yer yoktur.

Yabancıların kurmaya çalıştıkları düzenden güç alan bireycilik eğilimi geleneksel yaşantıyı sarsmaktadır. Ne var ki kaynaklar gene sabit kalmıştır ve hareket toplumun bünyesine yabancıdır. Bu oluşum çerçevesinde, eski düzenin sağladığı ortak güvenlik de yok olmuş, kişi çok elverişsiz koşullar içinde kendini tek başına kurtarmak zorunda kalmıştır.

Yabancı bir devletin bireyci düzenini sömürgesine kabul ettirmesinin ilginç bir örneğine Fransız Senatosu'nun 1863'te Cezayir'le ilgili olarak aldığı bir kararda rastlıyoruz (Senatus Consulte de 1863). Toprağın özel mülkiyete girebilmesini, parçalanabilmesini ve satılabilmesini öngören "...Kararnamenin yarattığı kolaylıklar sayesinde toprak ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçmeye başladı. Bu dönüşüm (tekniğin ilkel kalması gibi nedenlerin de yardımıyla) koyu bir yoksulluğa yol açtı. Ortak mülkiyet düzeninde göçebe olan köylülerin kararnameden sonra kendilerine ait küçük toprak parçalarına yerleşmeleri toplumun bünyesiyle ve doğal koşullarla çelişen bir durum yarattı. Bir yandan üretim düşerken öte yandan toplumun birlik ve bütünlüğü parçalandı.

"...Bu durumda, ilkel toplumların güvenliğini sağlayan ve bütünlüğün bir çeşit sembolü olan ortak ambar önemini kaybetmeye başladı. Ortak ambar doğal koşulların belirsizliğine karşı bir emniyet sü-

pabı görevini taşıyordu. Senato kararnamesinden sonra toprağın özel mülkiyete girmesi, bireycilik eğiliminin güçlenmesi ve birliğin parçalanması bu geleneksel kurumun da görevine son verdi."[22]

Yabancıların toplumun karar organını da kullanarak yarattıkları iç zorlamalar 1) Paranın görevlerini artırarak, 2) Toplumun bütünlüğünü parçalayarak, kaynaklarla üretimin sosyal organizasyonu (dayanışma, işbölümü, ortak mülkiyet) arasındaki dengeyi yıkmıştır. Doğal kaynaklar ancak çok düzenli kullanıldıkları sürece yeterli olabildiklerinden, bu yeni ve karmaşık durumda üretim düşmekte, toplum yoksullaşmaktadır.

2. Dış Zorlamalar

Yabancı güçlerin, etkilerindeki toplumun ekonomisini uluslararası işbölümü çerçevesinde yeniden düzenlemeleri Eski Denge'yi yıkan son darbeyi meydana getirmektedir. Bu gelişme bir yandan 'dışa-satıma yönelecek ürünlerin besin ürünlerinin yerini almalarına' yol açmakta, öte yandan 'kaynakların niteliğiyle uyumsuz tekniklerin kullanılmasına' sebep olmaktadır.

Kaynaklar ve yabancılar – Eski Denge toplumlarıyla ilişki kuran yabancıların ilk amacı, o toprakta ucuz ve bol elde edebilecekleri bir ürünü keşfetmektir. Bu ürün ya da maden bulunduktan sonra yabancılar toplumun bütün üretim gücünü bu alana yönelterek ürünün en bol ve en ucuz şekilde elde edilmesini sağlamaktadırlar.

Bu gelişme sonucunda toplumun bütün ekonomisi belirli bir ürünün yetişmesine yöneltilmekte, uluslararası işbölümünde onlara kesin bir görev verilmektedir. Cezayir'in üzüm, Küba'nın şeker, Brezilya'nın kahve, Seylan'ın çay üreticisi olmaları gibi. Eski Denge'nin yıkıldığı dönemde oluşan bu durum günümüzün Geri Kalmışları'nda kalkınmayı engelleyen en önemli etkenlerden *tek ürün sorununu* meydana getirmektedir.

Eski Denge toplumlarında ekonominin yabancıların çıkarına elverişli tek bir ürüne göre düzenlenmesi dengenin yıkımını hızlandırmıştır. İnsangücünün geleneksel alanlardan çekilip alınması toplumu eski üretimden yoksun bırakmaktadır. Yeni ürün ise toplumun tüketimi için değil, dışsatım için yetiştirilmektedir. Yabancı şirketler; ürünü ya

dışa satarak parayı kendi *anavatanlarına* götürmekte ya da ürünü bizzat kendileri kullanmaktadır.

Bu gelişme sonucunda toplumun eskiden ürettiği mallarda azalma olmuş; yeni ürettiğinden ise kendisi değil, yabancılar yararlanmıştır. Dış zorlamadan ötürü üretimini kendi çıkarınca değil, uluslararası kapitalizmin gereğince düzenleyen toplum, kendi bünyesiyle bir defa daha çelişkiye düşmekte ve zaten hassas olan ekonomi, dengesini tamamen kaybetmektedir.

Kaynakların tükenmesi – Eski Denge'de araçların ilkelliğinden toplumun iç düzenine kadar bütün etkenlerin, kaynakların sürekliliğini koruduklarını görmüştük. Yabancıların amacı en kısa zamanda en büyük kazancı sağlamak olduğundan şimdi kaynakların yarını düşünülmeksizin üretim yapılmakta ve toplum büyük zarara uğramaktadır. Örneğin, ilkel aletlerle budanan bir ormanı yabancılar gelişmiş araçlarla kesmeye başlayınca dışa satılan kereste yabancı şirkete para kazandırmış, fakat ülke halkı bir süre sonra hem ormansız kalmış; hem de bunun sonucunda başgösteren toprak kaymaları ve erozyon, toprağın verimini düşürmüştür. Kaynaklarla araçlar arasındaki denge, yabancıların getirdiği yeni teknikle bozulmakta ve kaynakların tükenmesine yol açmaktadır. A. Sauvy'nin belirttiği gibi "...eğer tekniğin gelişmesi kaynağın gelirini artırmak yerine ondan daha büyük parçalar koparılmasını sağlıyorsa, ileri teknik, aslında, *geriletici* bir teknik olmaktadır."[23]

Bazı yazarlar, ileri teknikten ötürü toplumların inanç ve geleneklerinde de sarsıntılar olduğunu belirtiyorlar: "Çin'de, ölülerle yaşayanlar arasında varsayılan ve ailenin birliğini etkileyen bağ, araçların birdenbire değişmesiyle kopmuştu. Makine kullanmaya başlamak Çinliler için bütün bir inanç düzeninin bırakılması demekti; bütün kurumları ile birlikte geleneksel yaşantının gözden düşmesi, şüpheyle bakılması anlamını taşımaktaydı. Eski el arabasını fırlatıp atmak, başka şeyleri de onunla beraber atmayı gerektiriyordu..."[24]

Zorlama etkeni, toplumu, kendi bünyesine uymayan bir dünya görüşüne ve ekonomik sisteme yöneltmiştir. Kapitalizmin gerektirdiği ileri teknik, piyasa ekonomisi ve bireycilik, doğal kaynaklarla teknik

arasındaki Eski Denge'yi yıkmıştır. Toplum, dıştan getirilip kendisine zorla giydirilen elbisenin içinde büsbütün bunalmış, eski tutarlılığını ve içsel mantığını kaybetmiştir.

Yeni üretim tekniği 1) Geleneksel üretimin azalmasına ve kaynakların israfına yol açmış, 2) Getirdiği dünya görüşü eski toplumun tutarlı düzenini yıkarak kişileri güvensizliğe ve yalnızlığa mahkûm etmiştir.

Zorlama etkeninin yarattığı bu iki ana tepki başka olumsuz gelişmelere kaynaklık etmiş ve aile birliğinin bozulmasından açlığa kadar uzanan bir çürüme bütün toplumu kaplamıştır.

* * *

Geri kalmışlığın bir model çerçevesindeki genel açıklamasını Eski Denge toplumundan hareketle yapmaya çalıştık. Eski Denge, toplumdaki çeşitli etkenlerin arasında yüzyılların sağladığı bir uyumdur. Doğal kaynaklarla; ihtiyaçlar, nüfus ve teknik arasında denge kurulmakta ve toplum tutarlılık kazanmaktadır.

Bu dengeli ve düzenli toplum 'Geri Kalmış' değildir. Kültür, sanat ve siyasal düzen açısından bazı toplumlar çok gelişmiş özelliklere sahiptir. Ancak bu toplumların koşulları ve bünyeleri hızlı bir teknolojik ve ekonomik gelişmeden, kültürlerini kolaylıkla üretken bir pratiğe aktarmaktan onları alıkoymaktadır.

Kapalı bir ekonomi dönemini sürdüren, üretim araçları genellikle ortak bir nitelik taşıyan bu toplumların, kendilerinden daha yüksek teknoloji düzeyindeki toplumlarla ilişki kurmaları dengelerini bozmuştur. Yabancıların aracılığıyla topluma aşılanan *bireycilik felsefesi, yeni mal ve ihtiyaçlar, ileri üretim tekniği, gelişmiş ilaçlar* gibi değişiklikler dengeyi yıkarak toplumu sarsmış; ona yabancıların çıkarına uygun, dış sömürüye elverişli bir biçim vermiştir. Eski toplumun, kendi bünyesine ve doğal kaynaklarına uymayan bu biçime girmeye zorlanması onun bütün tutarlılığını ve mutluluğunu yok etmiştir. Ancak hemen eklemek gerekir ki, dış güçlerin etkisinde oluşan bu çözülmenin süresi bütün Eski Denge toplumlarında eş değildir. Sürenin uzunluğu ve etkinin önemi toplumun gücüne, kültürüne, tarihine ve yapısına göre değişik olmaktadır.

Toplumların dengeyi kaybetmeleri onları yavaş yavaş bir keşmekeşin içine itmektedir. Toplumun bünyesiyle yabancıların ona uygun gördükleri biçim arasındaki köklü çelişme üretimin azalmasına, eski değer yargılarının yozlaşıp yenilerinin yerleşmemesine, toplumsal birliğin ve güvenliğin yok olmasına, toplum düzeninin parçalanmasına ve benzer sonuçlara yol açmaktadır. Toplum yoksulluğa, geriliğe ve bu karışık, köksüz düzeni sürdürmeye mahkûm edilmektedir.

Eski Denge'nin yıkımını izleyen işte bu durum, *Geri Kalmışlık* durumudur.

Geri Kalmışlık, başlı başına bir tutarsızlık ve mantıksızlık örneğidir. Tarihin akışı adeta saptırılarak Eski Denge toplumunun dışarının zoruyla 'Geri Kalmış'a dönüştürülmesi, bu yapay yaratığın akıl dışı nitelikler taşımasına yol açmıştır.

Bu temel nitelikler, duya duya artık alışıldığından, bir yerden sonra olağan gözükmektedir. Oysa alışkanlıktan bir an için sıyrılınabilse durumun ne kadar tutarsız olduğu, adeta *eşyanın tabiatına aykırı* düştüğü fark edilir. Örneğin ilkel Afrika toplumları en basit ihtiyaçlarını karşılayamazlarken, kardeş kabileleri yok etmek için dünyanın parasını silaha verirler. Yabancı şirketlerin kışkırtmasına uyan Nijerya bir yılda milyona yakın Biafralıyı katleder. En yoksul halklar en zengin yöneticilerin emrindedirler. Geri kalmış ülkelerde köylü ilkel sabanı, ağa Kadillağı sürer. En lüks Avrupa mallarını tüketenlerle asker postalını ömür boyu giyenler aynı toplumun insanlarıdır. Kurtuluşları topraktan ayrılmalarına bağlı kişiler, bir avuç toprak için birbirlerini öldürürler. Ve daha bir yığın tutarsızlık.

Yüksek teknoloji düzeyindeki ülkenin adeta zorla kabul ettirdiği dünya görüşü ve zorla uygulattığı ekonomik düzenle eski dengedeki toplumun yapısı arasındaki çelişme, tutarsızlıkların temel nedeni olarak gözükmektedir. Batı Avrupa dışındaki toplumlar, Avrupa'yla temas ettikleri dönemde, çoklukla özel mülkiyete dayanmayan, çeşitli ilişkilerin genellikle kolektif nitelik taşıdığı, bireycilik eğilimlerinin nispeten zayıf olduğu bir yapıya sahiptirler; ekonomik nedenlerden, tabiat şartlarından, dinsel ve tarihsel özelliklerinden ötürü. Onları etkisi altına alan Batı Avrupa ise, bu özelliklerinin değişik olması nedeniyle, özel mülkiyet ve bireycilik üzerine kurulmuştur.

Yapıları, güçleri ve çıkarları ayrı olan bu toplumların teması kaçınılmaz zıtlaşmalar yaratmaktadır: Batı, etkisi altına aldığı toplumlarda kendi dünya görüşünü ve kendi ekonomik düzenini yerleştirmek amacındadır. Bu şekilde sömürü mekanizmasını daha kolay işletecektir. Oysa, etki altındaki toplumun ne yapısı, ne de çıkarları Batılı dünya görüşünü ve Batı düzenini kabullenmeye elverişlidir. Ne var ki istese de istemese de, etkisine girdiği Batı'nın ona uygun gördüğü düzeni kabullenmiş, kendi yapısıyla bu düzen arasındaki çelişmeler ise Geri Kalmışlık durumunu yaratıp durumun sürekliliğine yol açmıştır.

Siyasi bağımsızlığın kazanılması ve ekonomik sömürünün hafiflemesi halinde bu zıtlık kolaylıkla giderilmemektedir. Uluslararası koşullar bir yana; geri kalmış ülkenin yeni alışkanlıkları ve sömürgecilerin kanadında gelişmiş olan imtiyazlı bir zümre ülkenin yapısıyla çelişen yeni düzeninin sürekliliğini sağlamakta, çelişkinin devamı ise geriliğin devamına yol açmaktadır. Kaldı ki yalnızca bu çelişmenin uzun süre yaşanmış olması dahi kısa zamanda düzelmesine imkân bırakmayan bir şekilde toplumu yozlaştırmakta; bu yozlaşma çeşitli tutarsızlıklar şeklinde belirmektedir.

Geri kalmış toplumlarda ilerlemeyi sağlayacak dinamikler bireysel davranışlarda değil, kitlelerde aranıp bulunabilir. Yapılması gereken şey, bütün halklarda var olan birikimi ve derin tutkuları araştırıp meydana çıkarmak, onlara biçim vererek toplumun bünyesine ve ekonomik gerçeklere uygun kalkınma yöntemleriyle birleştirmek, özdeşleştirmektir; toplumu, kendi öz benliğine ileri bir düzeyde kavuşmaya yöneltmektir.

Özetlersek:

1) Geri kalmışlık, dengeli toplumların kendilerinden daha yüksek bir teknik düzeydeki toplumlarla temasta bulunmaları sonucunda dengelerini kaybetmeleri ile girdikleri yeni bir biçimin ifadesidir. Bir bakıma, toplumların gelişmesinde yapay olarak yaratılmış bir aşamadır.

2) Üç temel dengenin (kaynaklar-ihtiyaçlar, nüfus, teknik) yıkılınası sonucunda meydana gelmiştir. Yıkan darbeler sırasıyla, gözlem, sağlık ve zorlama etkenleridir. Bu yıkımın süresi ve kapsamı toplumun bünyesine ve dıştan gelen darbelerin gücüne göre değişmektedir.

3) Geri kalmışlığın temel nedenini, yabancıların kendi çıkarlarına elverişli bir toplum yaratmak için zorla aşıladıkları düzenin ve bireyci dünya görüşünün, Asya, Amerika ve Afrika halklarının bünyesine ve yararlarına uymaması meydana getirmektedir.

4) Geri kalmışlık durumu, ülkenin yabancılar çıkarınca sömürülüp yönetildiği; dengenin yıkımından sonra oluşan yerli işbirlikçi zümrelerle içteki koşulların bu sömürüyü güçlendirip emniyete aldıkları bir durumdur.

* * *

Geri kalmışlığın alışılmış statik ölçülerle değil, dinamik ve oluşum içinde açıklamasını yapan bu model şüphesiz genel bir nitelik taşımaktadır; somut bir ülkenin incelenmesi için yalnızca bazı ipuçları vermektedir. Hele Türkiye gibi başlı başına olgu niteliğindeki bir ülkenin çok değişik ve çok ileri özellikleri vardır. Çizdiğimiz model, Türkiye'yi tek başına açıklayamaz, yalnızca meseleye bir yaklaşma yolu olarak kullanılabilir.

Peki, bu derece karmaşık ve ümitsiz bir durumda olan geri kalmış ülkelerin, hemen bütün uluslararası koşullar ve iç etkenler tarafından engellenen hamleleri yapmalarına, çemberi yarmalarına imkân var mıdır? Varsa ne şekilde olabilir?

Bu sorunun Türkiye açısından cevabını Osmanlılardan başlayarak araştırmak gerekiyor. Türkiye'nin dengesi, temel nitelikleri, gerçek kimliği nedir; nasıl bozulmuştur? Dengenin yüksek bir düzeyde yeniden kurulabilmesi için tarih ve çağımızın gerçekleri ne gibi yollara ışık tutuyor? Tarihin ve toplumsal özelliklerin halkımızda bıraktığı izlerle kalkınma yöntemleri arasında yeni bir uyum sağlanabilir mi?

Tarihin incelenmesi, toplumun yükselme ve gerileme nedenlerini ortaya koyarken, günümüzdeki bir hareketle ilgili yöntemlere ait bazı ipuçlarını da bize verebilir.

I. BAŞLIK

İLERİ OSMANLI TOPLUMU

"Tarih boşuna yaşanmış bir deney değildir. Dünden gelen bugünkü toplumumuz kendi doğrultusu içinde yarına gidecektir. Tarihin verdiği engin ders, hızını ancak kendisinden alan eylemlerin bugün ve yarın içinde başarıya ulaştığıdır. Dün ve bugün teoriyi, bugün ve yarın pratiği hazırlar. Dünün araştırılması, bir yerden sonra, bugünün ve yarının araştırılması demektir."

Ali Halil Gevgilili
(Atatürkçü Dış Politika
ve NATO ve Türkiye)

Osmanlı toplumu belirli bir dönemin en ileri, en medeni, en insancıl devletini kurmuştur. Osmanlı yönetimi İslam kültürüyle Türklerin devlet kurma alışkanlık ve yeteneklerini birleştirmiş, Kuran'a dayanan kurumlarla kavramları çok akılcı bir şekilde yorumlayarak kendi gerçekleriyle bağdaştırmış, çağının en güçlü devletini meydana getirmiştir.

Türkiye'nin ve geri kalmışlığın açıklanmasında hayati önemi olan Osmanlılık dönemi yeterince bilinmemektedir. Osmanlı İmparatorluğu hâlâ kılıcının gücünden ötürü yükselmiş (yükselmek okul kitaplarında çok yer fethetmiş anlamında kullanılıyor), padişahların kötülüğü, kadına düşkünlüğü yüzünden gerilemiş olarak tanıtılmaktadır. Gerileyen toplumu yabancıların insafına terk eden Tanzimat ve Islahat Fermanları gibi davranışlar ise çoklukla göklere çıkarılmaktadır:

Tarihin bu yanlış ve belki de maksatlı sunuluşu birkaç nedene bağlanabilir: Cumhuriyetin ilk döneminde geriye dönüş eğilimlerini kırmak için alınmış tedbirleri yanlış yorumlayan kimi işgüzarlar bütün bir Osmanlı tarihini kötü göstermek çabasına düşmüş, tarihe eğilen herkesi gericilikle suçlamışlardı. Daha sonraları ise, topluma kabul ettirilmiş bazı kavram ve kurumların ne denli uygunsuz olduğunu tarihin ispatlaması, tarihin, yanlış öğretilmesine, yüzeyde kalınmasına, bilgisizliğe yol açmıştı. 1940 yıllarının faşist eğilimleri de bir çeşit dehşet havası yaratarak tarihçiyi ve hür düşünceyi baskı altında tut-

muş, tarihi sınıfsal ve ekonomik açıdan incelemeye imkân vermemiş, koskoca Osmanlı İmparatorluğu'nun bize iletebileceği dersi 'kılıcı kuvvetli olduğu için kazandı'yla sınırlamıştır.

Oysa kılıcın 'neden' kuvvetli olduğu ve 'nasıl' zayıfladığı anlatılmamıştır.

Tarihin özüne eğilen az sayıdaki bilim adamı son derece önemli araştırmalar yapmışlardır. Ancak, ortam onları kösteklemiş, senteze ve sonuca varmalarını güçleştirmiştir. Fakat şunu hemen ekleyelim ki, eğer bu bilim adamlarının çalışmaları olmasaydı, bugün tarih üzerine söz söylemenin, hatta Türkiye'nin geri kalmışlığını incelemenin imkânı bulunmayacaktı.

Geri kalmışlık sorununa eğilinmesi, belirtilerle sınırlı kalmayıp nedenlere inen bir dinamik metotla mümkündür ki, bu araştırma ancak toplumun tarihsel gelişimi içinde yapılabilir. Osmanlı dönemine genişçe bir yer ayırmamızın ilk nedeni, geri kalmışlığımızın bu uzun tarih içinde oluşmasıdır. Günümüz Türkiye'sinin dün bilinmeksizin açıklanamayışıdır. Günümüzdeki darboğazları yaratan etkenlerin dün toplumu çökertenlere çoklukla benzemesi, onların bir çeşit uzantısı olmasıdır.

Türkiye, Osmanlı toplumunun bir devamı, son varılan aşamasıdır. Türkiye insanındaki temel eğilimler, tutkular ve dünya görüşü bu uzun tarih döneminde oluşmuş; bozularak, değişerek ya da benliğini koruyarak süregelmiştir. Hem Türk toplumu hem de Türk insanı Osmanlılığın izlerini hâlâ ve her şeye rağmen taşımaktadır. Bu gerçek göz önünde tutulduğunda, günümüzün Türkiye'sini doğru değerlendirmenin geçmişten başlamayı gerektirdiği, ileriye dönük yöntemleri araştırmak için tarihin bize önemli ipuçları vereceği söylenebilir.

* * *

Osmanlı toplumunun çağın öncü uygarlığını meydana getirdiği dönem incelenirken, ileriliğin nedenlerini araştıracağız. Çağın ve toplumun ekonomik koşullarıyla Osmanlı düzeni arasındaki uyumun nasıl sağlandığını, düzenin tutarlılığını ve ileriliğini yaratan temel etkenleri, yüksek düzeydeki dengelerin mihrak noktalarını belirtmeye çalışacağız. Bu amaçla, önce dönemin en önemli üretim aracı olan topra-

ğın Osmanlı düzenindeki yerini göreceğiz. Sonra, imparatorluğun mülki yönetiminde ve gelişmesinde büyük payı olan ordunun toprak düzeniyle nasıl bir uyum yarattığı incelenecek. Bunu izleyen bölümlerde ekonomik ve siyasal koşullarla devletin uyumu; devletin görevleriyle yapısı ve felsefesi arasındaki denge; ekonomik koşullarla insan ve dünya görüşünün bütünleşmesi ele alınacak.

BİRİNCİ BÖLÜM

Toprak Düzeni ve Ordu

Osmanlı ekonomik düzenin temel nitelikleri, çağın maddi koşullarının, toplumun ihtiyaçlarını öncelikle gözeten bir devlet anlayışının, aynı ihtiyaçlar ışığında yorumlanmış İslam kültürünün ve göçebe Türkmen geleneklerinin ortak bir ürünü şeklinde belirmektedir.

17. yüzyıla kadar geçerliğini koruyan bu temel nitelikler şöyle özetlenebilir: 1) Her alanı kapsayan güçlü bir devletçilik uygulaması 2) Tek büyük üretim aracı toprakta devlet mülkiyetinin *kaide*, özel mülkiyetin *istisna* olması, 'Kanun-ı Osmanî'nin temel ilkesi, '...reaya ve toprağın Sultan'a ait olması'dır. Böylece, Sultan'ın özel izni olmaksızın köylü kitleleri ve toprak üzerinde tasarrufta bulunmaya, hak iddia etmeye kimsenin yetkisi yoktur. Osmanlı düzeninin bu en önemli ilkesi, merkezin ve Sultan'ın kesin otoritesini sağlamış; derebeylik doğrultusundaki gelişmelere 17. yüzyıla kadar imkân tanınmamıştır.

Osmanlı ekonomisinin bu iki özelliği toplumun yapısını ve kurumlarını biçimlendirmektedir. Bu toplum, her şeyden önce, ana üretim aracı toprakta devlet mülkiyetini kaide olarak koyan bir anlayışın üzerine bina edilmiştir Hâkim toprak rejimi *miri*'dir. Üretim, ulaştırma ve dağıtım devletin denetiminde yapılmaktadır. Devlet tarafından ayrıntılarıyla düzenlenmiştir. Bu devletçi düzende bireysel ekonomik davranışlar son derece sınırlıdır. Toplumun güvenliğini tehlikeye atabilecek başıboş eğilimler dizginlenmiş, kurulu düzen korunmuştur.

Ekonomik yapının tarım dışındaki özelliklerini ve devletin görevleriyle beraber incelenmesi uygun düşen genel niteliklerini sonraya bırakarak, önce çağın en büyük üretim aracı olan toprağın özelliklerine eğilelim. Ancak şunu önemle belirtmek gerekir ki toprakla ilgili olarak ileri sürülen görüşler ve sözü edilen nitelikler sınırı dikkatle konmuş bir döneme, 14.-17. yüzyıllar arasına aittir.*

I. Osmanlı Toprak Rejimi

Osmanlı toprak rejimi genel çizgileriyle Kuran'ın ilkelerine ve İslam hukukuna dayanmaktadır. 'Toprak senin benim değil, Allah'ındır' anlayışı bu rejimin çıkış noktasıdır. Zaman içinde gelişen İslam toprak hukukuna, özellikle Halife II. Ömer döneminde (717-720) bazı yeni uygulama şekilleri eklenmiş, Anadolu Selçukluları'nda olgunlaşan sistemi Osmanoğulları da benimsemiştir.

Osmanlı rejimi, toprağı üç ayrı şekilde ele alıp düzenlemektedir: *Öşriyye, Haraciye ve Arz-ı miri* (ya da arz-ı memleket.)

Öşriyye adı verilen topraklar fetihten önce yerli Müslümanlara ait olan ya da sonradan Müslümanların yerleştirildiği topraklardır. Öşriyyenin özelliği işleyenin Müslüman olması ve toprağın tam mülkiyetine sahip bulunmasıdır. Bu topraklar satılabilir, İslam miras hukukuna göre parçalanabilir, istendiği şekilde tasarruf edilebilir. Öşriyye topraklarını işleyen halk vergi olarak, miri arazideki gibi, *çift resmi* ile mahsulün üzerinden hesaplanan *öşür* ödemektedir. Öşür 'ondalık' ya da 'onda bir' anlamına gelmesine ve başlangıçta lafzına uygun şekilde alınmasına rağmen Osmanlı akılcılığı uyarınca nitelik değiştirmiş ve 19. yüzyıla kadar toprağın verimine, ürün çeşidine ve bölgeye göre değişen yüzdelerle toplanmıştır. Örneğin, Harput sancağının öşür vergisi % 20'dir.[25]

Haraciye adı verilen topraklar bir yerin fethinden sonra yerli gayrimüslim halkın mülkiyetinde bırakılanlardır. Bu toprakları iş-

* Osmanlılarla ilgili tartışmalarda dönemlerin belirtilmemesi çelişen görüşlere ve karmaşıklığa yol açmakta, 'Osmanlı toplumu feodal nitelik taşır' ya da 'taşımaz' demek aynı ölçüde havada kalmakta, yanlış olmaktadır. Uzun bir tarihi olan Osmanlı toplumunun nitelikleri, tabiatıyla, zaman içinde çok değişmiş; başlangıçla çelişen şekillere girmiştir. Dolayısıyla, dönemleri imkânlar çerçevesinde belirtmekte fayda vardır.

leyenler her çeşit tasarruf hakkına sahiptirler. *Harac-ı Mukassem* adıyla öşür ve *Harac-ı Muvazzaf* adıyla arazi vergisi ödemektedirler.

Prof. Mustafa Akdağ'ın naklettiğine göre, "Köylünün tasarrufuna bırakılan toprakların miktarı hudutsuz olmayıp her biri, arazinin verimine göre, 80 ilâ 150 dönüm arasında değişen (çiftlikler) olarak tahdit edilmişti. Her ailenin elinde bir ya da iki çiftlik bulunması mümkündü. Bir çiftlik genişliğindeki arazinin yıllık nakdi icarı (kira bedeli), en eski metinlere göre, Müslümanlar için 22, Hıristiyanlar için 24 akçe idi (*Harac-ı Muvazzaf*). Elde edilen mahsulden alınan icara (*Harac-ı Mukassem*) gelince, bu, arazinin cinsine ve muhite göre değişiyordu."

Arz-ı miri, Osmanlı Devleti'nde hâkim toprak rejiminin uygulandığı topraklardır. Özelliği mülkiyetin doğrudan doğruya devlete ait olması; bu topraklardaki köylünün bir çeşit kira bedeli şeklinde ödediği verginin devlet tarafından bazı makam ve kişilere görevlerinin karşılığı olarak bırakılması; toprağı işleyen köylünün '*ırsi ve ebedi bir kiracı*' niteliği taşımasıdır.[26]

Osmanlı topraklarının çok büyük bölümü miridir. Özellikle Orhan Bey döneminde (1324-1362) ve sonrasında ele geçirilen yeni topraklar, işleyen ister Müslüman ister Hıristiyan olsun, miri arazi rejimine tabi kılınarak devletin mülkiyetine alınmıştır. Bazı toprakların miri rejimin dışında tutulması ise daha çok bölgesel özelliklerden ve halkın etnik durumundan ileri gelmektedir. Batı'da Eflak ve Boğdan eyaletleri ile doğuda Kürt beylerinin güçlü oldukları bazı eyaletler bu ayrıcalığın örnekleridir.

1. Miri Toprakların Hukuki Statüsü

Osmanlıların fethettikleri yerler hemen memurlar tarafından ölçülüp kaydedilmekte; bir *Eyalet* ya da yönetim birimi olarak kendi içinde de bölümlenmektedir.[27]

Bu şekilde bölünen topraklar daha sonra vergi gelirlerinin önemine göre miri rejim uyarınca üçe ayrılmaktadır: *Has*, yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan toprak birimidir. *Zeamet*'in geliri 20.000 -100.000 arasında, *Timar*'ınki 1.000 - 20.000 arasındadır.

Devlet, kendi mülkiyetinde olan bu toprakların gelirini, belirli görevlerin karşılığında bazı kişilere ya da bazı işlerin görülmesine (vakıf) ayırmakta; kimisinin gelirini doğrudan doğruya hazineye bağlamaktadır. Has, genellikle Vezirlere, Beylerbeylerine, Sancakbeylerine; Zeamet, Timarlı sipahilerin en büyük zabitleri olan alaybeylerine ve merkezdeki yüksek memurlara bırakılmaktadır. Osmanlı devlet ve ordu düzeninde 16. yüzyılın sonuna kadar çok önemli yeri olan Timar'ın geliri ise Sipahilere ve yararlık gösteren askerlere verilmektedir.

2. Miri Toprakların Yönetimi

Has, Zeamet, Timar'ın gelirini toplayan kişinin, kanunnamelerle ayrıntılı olarak belirlenmiş hakları, görevleri, yükümlülükleri vardır. Mülkiyeti devlete ait olan bu topraklarda "Devlet hesabına bazı vergileri toplama hakkı kendisine bir maaş gibi tahsis edilmiş bir memur olarak, hakkını tamamen bir devlet memuru sıfatıyla ve devlet namına istimal etmektedir."[28]

Bu tanımın 17. yüzyıla kadar genellikle geçerlikte kaldığı söylenebilir.

Görüldüğü üzere, belirli bir toprağın geliri kendine bırakılan kişi, yalnızca bir devlet memuru sıfatıyla ve devletin namına vergiyi toplamaktadır. Ancak, devletin toprağından alınan bu vergi doğrudan doğruya devlet hazinesine girmekte, toplayanın görevi karşılığında (Vezirlik, Sipahilik, vb.) kendisine bırakılmaktadır.

Bu durum, Osmanlı maliye ve kamu hizmetleri anlayışının doğrudan bir sonucudur. Bu sistemde, devlet görevlilerinin hizmet karşılığı genellikle dar anlamıyla 'nakit maaş' olarak değil, belirli bir vergi ödeyicisi topluluğunun vergilerini toplama hakkı şeklinde kendilerine sağlanmaktadır.

Has ve Zeamet sahipleri kendilerine ayrılan topraklarda oturmaya mecbur değildir. Ordunun belkemiğini meydana getiren Sipahiler ise kendi Timarlarında yerleşmek, aldıkları her iki ya da üç bin akçe karşılığında bir atlı asker (*cebeli*) yetiştirmek, donatmak, devlet emredince cebelileriyle beraber savaşa gitmek zorundadır.

Miri toprak geliri kendilerine bırakılan kişiler, bir devlet memuru niteliğiyle, köylüye iyi bakmak ve toprağın verimli işletilmesini gözetmekle yükümlüdür. Bu memurlar görevlerini yerine getirmez, köylünün şikâyetine yol açarlarsa dirlikleri (Has, Zeamet ve Timar'a da verilen ge-

nel isim) hemen ellerinden alınarak görevden azledilmektedir. Dirliklerin en önemlisi ve yaygını olan Sipahi Timarı ise özellikle sıkı bir denetim altında tutulmaktadır. Devlet, ortada sebep olmaksızın Sipahilerin yerini değiştirmekte, bazen açıkta bırakmakta ve bu asker-memurların gereğinden çok güç kazanmalarını; Batı'daki derebeyini andıran 'mahalli bir soy ve toprak asaleti haline gelmelerini önlemektedir.'[29]

Zeamet ve Timar çok sınırlı bir şekilde ve hayli küçülerek vârislere geçebilmektedir. Miras şeklinde kalan (toprak parçasının gelirini toplama hakkı) ve (belirli görevi yapma yükümlülüğü) vârislerin niteliğine, yaşına, kişiliğine, memur-askerin savaşta ya da evinde ölmesine, devletin tutumuna göre değişmektedir. Genel kural olarak Has her durumun özel koşulları çerçevesinde ele alınmakta; Zeamet ve Timar babadan oğula izne bağlı şekilde ve küçülerek intikal etmektedir. Bir Zeamet ya da Timar'ın boşalmasında ölen kişinin oğlu dilekçe ile devlete başvurmakta; talebi kabul edilirse, kanunlar ve gelenekler çerçevesinde kendisine küçük bir pay verilmektedir.

Prof. İ. H. Uzunçarşılı'nın naklettiği çeşitli örneklerde miras olarak kalan birimin çok küçüldüğü kesinlikle beliriyor: 50.000 - 100.000 akçe yıllık geliri olan bir Zeamet'ten miras olarak tek oğula 8.000 akçelik bir Timar kalmaktadır. Erkek çocukların sayısı birden çoksa, sırayla, 7.000 ve 6.000 akçelik Timarlar da onlara verilmektedir. Timar sahibinin ölümünde ise, belirli nitelikleri taşımaları şartıyla, vârisler 3.000 ve 2.000 akçelik birer parçada hak sahibi olabilmektedir. Rumeli'de 3.000, Anadolu'da 2.000 akçelik Timarlar, eğer vârisler ayrıca Timar sahibi değillerse, intikal etmemektedir.[30]

Özetlersek, Osmanlılarda 1600 yıllarına kadar hâkim toprak rejimi, mülkiyetin devlette olduğu bir rejimdir. Topraktan sağlanan vergi geliri belirli görevler karşılığında memur-askerlere bırakılmakta, onlar tarafından köylüden toplanmaktadır. Sonraki bölümlerde ayrıntılarıyla görüleceği üzere, Osmanlı düzeninin bu memur sıfatlı yöneticilerinde Batı derebeyinin nitelikleri yoktur ve feodalite benzeri bir düzenden 1600 yıllarına kadar söz edilemez. Bu yöneticinin köylüyle arasındaki bazı ilişkilerin Batı'yı andırması, onun devlet memuru niteliğinden ve memuriyetinin gereklerinden doğmaktadır.[31]

Bu memur-askerler toprağın ne mülkiyetine (devlette) ne de tasarrufuna (köylüde) sahiptirler. Görevleri ve gelirleri ancak çok azalarak

vârislerine geçebilmektedir. Sayı bakımından en kalabalık yönetici zümre olan Timarlı Sipahilerin ise mali özerkliği bile yoktur. Ö. L. Barkan'ın belirttiği üzere, "İdari ve inzibati bakımlardan daha büyük selahiyetleri icap ettiren vergileri toplamak için Sipahi Timarı'na, Sancakbeyi'nin ya da Padişah'ın adamları müdahale etmektedirler. Bu suretle Sipahi Timarlarından büyük bir kısmı mali bakımdan müstakil ve harice karşı tamamen kapalı bir bütün, bir muafiyet sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan uzaktır."[32]

Sonuç olarak, 'sahib-i arz' denilen bu memur-asker kitlesi "ne araziler üzerine yerleşebilmek, ne de mevzii bir hanedan kurabilmek için vakit bulmuşlardır..."[33]

3. Köylünün Durumu

Osmanlı tarihinin 1550 yıllarına kadar süren ilk dönemini bize ileten ve yorumlayan tarihçilerin hemen hepsi bir noktada birleşiyor: Osmanlı köylüsünün çağın koşulları çerçevesinde benzerleriyle kıyaslanamayacak kadar düzenli ve güvenli bir yaşama sahip olması.

Köylünün bu durumu doğrudan doğruya miri toprak rejiminin bir sonucu şeklinde belirmektedir. Toprağın devletin mülkiyetinde ve memur-askerlerin denetiminde olması köylüyü doğal ve toplumsal tehlikelere karşı güvenceye almaktadır. Sel baskını, kuraklık gibi afetler karşısında köylü yalnız değildir. Dirlik sahibi ona iyi bakmak, gereğince yardım etmekle yükümlüdür. Ortak ambarlar her çeşit bireysel sıkıntıya karşı toplumun güvenlik unsurudur. Ancak miri bir rejimin mümkün kılabileceği sosyal içerikli yasalar, köylüyü çeşitli tehlikelere karşı adeta devlet tarafından sigorta etmektedir. Örneğin, bir köylü öldüğünde çocukları toprağı işlemeyecek kadar küçükse, onların bakımını yasalar uyarınca devlet yüklenmektedir: Tarla bir başkasına işlettirilmekte, sağlanan gelirle yetimler bakılmakta, büyüdükleri zaman, bu toprak parçası tekrar onların tasarrufuna verilmektedir.

Osmanlı köylüsünün özellikleri incelendiğinde, toprağın devlet mülkiyetinde olmasının iki değişik açıdan ona yararı dokunduğu söylenebilir:

1) Vergi gelirini toplayan dirlik sahipleri bazı özel yetkilerine rağ-

men memur niteliğindedirler ve köylüyü derebeyleri gibi sömürmek imkânları yoktur. Toprağın devlet mülkiyetinde olması hem devletin otoritesini güçlendirmekte, hem de memurların denetlenmesini kolaylaştırmaktadır. Dirlik sahiplerinin sık sık değiştirilmeleri, görevlerinin sürekli bir yöneticilik şekline girmesini ve köylüyü ezmelerini zorlaştırmaktadır. Osmanlı fetihlerinden önce, derebeylerine ait sayılan köylüler bundan böyle "Devletin malı olmakta ve kişilerin elinden kurtulmaktadırlar."[34]

2) Memur-askerlerin toprağın mülkiyetine sahip olmamaları derebeylik benzeri ilişkilerin kurulmasını önlemektedir. Bu mülkiyetin köylüye de ait bulunmaması ise, özel mülkiyetin bünyesinde var olan tehlikelerden ve belirsizlikten köylüyü sakınmaktadır. Küçük tarımsal mülkiyet sahiplerinin dünyanın her yanında (ve günümüzün Türkiye'sinde) karşılaştıkları sorunlara miri sistem ön vermemektedir: Köylü, kurak bir mevsim sonucunda tarlasını alacaklısına kaptırarak ırgatlaşmak tehlikesine hedef değildir. Hayvanların bulaşıcı hastalığa tutulup telef olması onu çiftini çubuğunu bırakıp iş arama zorunluğuna koşmamaktadır. Tohumsuz kalmak gibi bir sorunu yoktur. Mülkiyetten yoksun olması onun *büyümesini, başkasını sömürmesini, kendi başına buyruk riskler alıp belki de daha çok kazanmasını* engellemektedir ama, hem kişi olarak onun, hem de bütün bir sosyal yapının güvenliğini sağlamaktadır.

Osmanlı köylüsü günümüzün hayli soyut ve tartışma götürür ölçüleri çerçevesinde *hür* değildir. Kendisine ayrılan toprağı *irsi ve ebedi bir kiracı* sıfatıyla işlemeye, toplumun belirli bir görevini yerine getirmeye mecburdur. Hür olmaması, 1) Toprağını terk etmek hakkından yoksun olmasından, 2) Timarlı Sipahiliğe yükselmesinin güçlüğünden, 3) Bazı yasal yükümlerinden ileri gelmektedir.

1) Osmanlı kanunnamelerinde kesinlikle belirtildiğine göre köylü tarlasını terk ederse Sipahinin onu bulmak, cezalandırmak, zararı ödetmek ve tekrar tarlasında çalıştırmak yetkisi vardır. Ancak on yıl bulunmayan bir köylü, o da *çift bozan akçesi* denen tazminatı ödedikten sonra serbest kalabilmektedir. Topraktan ayrılmanın bir başka yolu ise, köylünün kendine ait tasarruf hakkını devletin onayını almak şartıyla başkasına devretmesidir. Pratikte bu yol kolayca uygulanmıştır.

2) Timarlı Sipahilik kapalı bir zümre değildir. Hem köylüler hem de savaşta yararlık gösterenler Sipahi olabilmektedir. Ancak toplumun sosyal düzeni ve görev dağılımı gereğince; ilke *köylü çocuğunun da köylü kalmasıdır.* Sipahiliğe geçiş zordur ve istisnadır.

3) Köylü, devletin memur-askerler aracılığıyla ilettiği emirlere ve üretimle ilgili hususlara uymak zorundadır. Sipahinin göstereceği yerde ortak ambar yapmak, Sipahiyi belirli durumlarda misafir etmek, atına bakmak zorundadır. Ancak bu yükümlülükler, yasalarla düzenlenmiştir, keyfi değildir. Örneğin, bir Sipahi, köylünün evinde üç günden fazla kalamaz. Köylünün gösterdiği yerde yatmak, onun verdiği yemekten başkasını istememek zorundadır. Köylü, haksız muamele karşısında Dirlik sahibini şikâyet edebilir, mahkemeye verebilir. Köylüyü her zaman gözeten devlet, onu Sipahiye ezdirmemek amacıyla hem idari hem de hukuki önlemleri dikkatle almıştır.

Toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu, kişisel davranışların kısıtlandığı bu düzende köylünün hürriyeti (yukarıda belirtilen çerçevede) sınırlanmıştır. Ancak bu sınırlama, her şeyden önce ferdin sosyal güvenliği doğrultusundadır: Tabiatla tek başına savaşmaktan onu sakınmaktadır. Ferdin mutluluğu çok düzenli bir mekanizma içinde ve cemaatin bir parçası olarak gerçekleşmekte; günü ve geleceği hem tabiat kuvvetlerine, hem de başıboş ekonomik güçlere karşı güvenliğe alınmaktadır.

17. yüzyıla kadarki anahatları belirtilen Osmanlı toprak düzeni, çağın ve toplumun gerekleri çerçevesinde sağlam ve tutarlıdır. Bu toprak düzeni devlete ve orduya biçim vermiş; onların güçlenmesinde başlıca etken olmuştur.

II. Toprak Rejimiyle Ordunun Uyumu

Osmanlı ordusu iki büyük güçten meydana gelmektedir:

1) *Yeniçeriler ve diğer maaşlı savaşçılar*
2) *Timarlı Sipahiler ve öteki Eyalet Askerleri*

Genel olarak Kapıkulu şeklinde isimlendirilen maaşlı askerin en önemli bölümü Yeniçerilerdir. Profesyonel nitelikteki bu askerler kü-

çük yaşta acemi ocaklarında toplanır, uzun süre er ya da subay olarak hizmet ederlerdi. 17. yüzyıla kadar tamamen devşirmelerden meydana gelen Yeniçeriler kendilerine ayrılan kışlalarda oturur, sürekli talim yaparlardı. Bir çeşit *Saray Askeri* ya da *Hassa Ordusu* niteliğindeydiler. Yeniçeri ocaklarının büyük çoğunluğu İstanbul'da bulunurdu.

Eyalet Askeri tabir edilen orduda ise esas olarak Timarlı Sipahiler ve onların *cebeli*'leriyle öteki eyalet askerleri vardı. Bu maaşlı, profesyonel bir ordu değildi. Merkez emredince, Timarlı Sipahiler askeri eğitim gösterdikleri köylüleri (cebeli) yanlarına alıp göreve giderlerdi. Günümüzün ordu düzenine benzer bir kuruluştu bu: Memur-asker niteliğinde subaylar ve profesyonel olmayan, esas görevi çiftçilikle meşgul, fakat eğitim görmüş, gerektiğinde savaşan köylüler. Eyalet askerlerinin sürekli kaldıkları kışlalar yoktu. Devletin memur-askerleri niteliğindeki Timarlı Sipahiler tarafından yurdun her köşesinde (miri topraklarda) bir araya getirilip hizmete götürülürlerdi.

Bizde yaygın olan görüş, okulda öğretilenler uyarınca, Yeniçerilerin büyük kahramanlıklarıyla ordunun ve fetihlerin belkemiği; zaferlerin yaratıcısı, temel dayanağı, varoluş nedeni olduklarıdır.

Oysa bu görüş, tamamen yanlıştır.

Büyük zaferlerin ve fetihlerin yer aldığı dönem, Kanuni Süleyman'ın ölümüyle sona erer, 1566 yılında. İşte bu dönemde Yeniçerilerin ve maaşlı askerlerin tümü, ordunun ancak % 10 kadar bir bölümünü meydana getirmektedir!.. Ordunun gerçek temeli, bizatihi kendisi profesyonel olmayanlar, eyalet askerleridir: Cebeliler, Sipahiler vb.

I. Murat döneminde (1362-1389) kurulan, II. Murat'ın ölümünde (1451) 5.000'e yaklaşan Yeniçerilerin sayısı, Kanuni'nin ölümünde ancak 12.000'dir. 6.000 de maaşlı süvari vardır aynı tarihte, yani hepsi hepsi 18.000 asker.[35] Oysa, zafer dönemi ordusunun gerçek dayanağı, belkemiği, Kanuni'nin ölümünde sayıları 150.000 civarında olan eyalet askerleridir.[36] Yani Sipahiler, Cebeliler ve öteki askerler.

Osmanlı tarihindeki askeri zaferler döneminde Yeniçerilerin payı ikinci derecededir. Bu payın küçüklüğü bir yana, Yeniçerilerin çoğaldığı ve Timarlı Sipahilerin azaldığı oranda ordu gücünü kaybetmiştir. Nitekim bu yöndeki gelişme Kanuni'nin ölümünden sonra başlar ve ordunun başarısızlıkları birbirini izler.

Ordudaki değişimin nedenlerini sonraya bırakarak şunu belirtelim ki, 1550 yıllarına kadar zaferden zafere koşulmasının tek askeri dayanağı olan Timarlı Sipahiler ve eyalet askerleri, miri toprak rejiminin bir sonucudur. Bu toprak rejimi olmaksızın ne Timarlı Sipahilerden, ne de cebelilerden söz edilebilirdi. Hatta, varsayımları ileri götürerek, miri rejim olmaksızın o güçlü ordu kurulamaz, güçlü ordu kurulmadıkça imparatorluk meydana gelemezdi, diyebiliriz.

1. Askeri İkta'nın Nitelikleri

Genel hatlarıyla askeri ikta sistemi, mülkiyeti devlette olan bir toprak parçasından sağlanan gelirin, o toprağın yönetimiyle görevli bir memur-askere bırakılması; askerin bu gelir karşılığında, devlet istediği zaman, o toprağı işleyenlerle birlikte savaşa gitmekle yükümlü olmasıdır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin ünlü veziri Nizamülmülk (ölümü, 1092) tarafından gerçekleştirildiği sanılan bu sistem, devleti ordu beslemek külfetinden kurtarmakta, ancak belirli vergilerin devlete değil, bu memur-askerlere verilmesini öngörmekteydi. Büyük Selçuklular'da askeri iktaların geniş olmaları, sorumlu memur-askerlerin çok sayıda adam toplayabilmelerine, fazla güç kazanarak bir derebeyi niteliğine bürünmelerine ve merkezi devlet otoritesini sarsmalarına yol açmıştı.

Anadolu Selçukluları'nda ise askeri iktaların hacmi daraltılmış; miri toprak rejiminin kuralları kesinleştirilerek memur-askerlerin gücü azaltılmış; merkez otoritesine bağlı memur nitelikleri ağır basmıştı. İktaları dar olduğundan ve mülkiyet kesinlikle devletin elinde bulunduğundan bu memur-askerler merkezi tehdit edebilecek kadar güçlenememişlerdi.

Selçuklulardan devralınıp yaşatılan, mükemmelleştirilen bu düzen Osmanlıların çok güçlü bir ordu sahibi olmalarını sağlamıştır.*

Bir çeşit memur-asker olan Sipahinin ilk görevi, vergisi ve denetimi ona bırakılan topraktan sağladığı gelir oranında asker yetiştirmektir. Rumeli'de, timarda çalışan köylünün Sipahiye ödediği verginin her üç bin akçesi için Sipahi bir asker (cebeli) yetiştirmek, eğitmek, donatmak, atını vermek ve devlet emredince onu yanına alıp savaşa

* Askeri ikta sisteminin bir benzerine Bizans'ta rastlanmaktadır. Ancak, Bizans'ın 'Pronoia'sında merkezin otoritesi son derece zayıftır.

gitmekle yükümlüdür. Anadolu'da ise her iki bin akçelik gelir karşılığında bir cebeli yetiştirmek görevi vardır.*

Osmanlılarda, Sipahilerin ve diğer dirlik sahiplerinin bir asker-memur olmanın ötesinde hakları yoktur. Devlet onları sıkı bir denetim altında tutmuştur. En küçük bir uygunsuzluk, (savaş çağrısına gitmemek, ihmal vb.) dirliğin sahibinden geri alınmasına yol açmaktadır. Devletin güçlü memur kadrosu, köylünün şikâyet hakkı ve Sipahinin tabi olduğu yaptırımlar onu doğru yolda tutmuş ve Sipahi görevini 17. yüzyıla kadar hakkıyla yerine getirmiştir.

2. Toprak Düzeniyle Askeri Gücün Uyumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk temel dengesi; tarımsal düzenin nitelikleriyle ordunun yapısı arasında belirmektedir. Mülkiyetin devlete, tasarrufun köylüye, yönetimin ve gelirin memur-askerlere ait olduğu bu toprak düzeni orduyu biçimlendirmektedir. Kesin olarak söylenebilir ki, toprak düzeni benliğini koruduğu sürece ordu güçlü kalmış, bu düzenin bozulmasıyla eski zaferler tarihe karışmıştır. Miri toprak rejimi, çağının ve tabiatın koşulları içinde gerek kaynakların (toprak) iyi ve akılcı kullanılması, gerekse ordunun bakımlı, istekli ve merkeze bağlı olması için bütün niteliklere sahiptir:

a) Üretim birimiyle askeri birimlerin eş olması ve timarın hem askeri örgütün hem de toprak düzeninin en küçük bölümünü meydana getirmesi, devletin görevini kolaylaştırmış; merkezi otoritenin ve koruyucu devletin en uzak köşelere uzanabilmesini mümkün kılmıştır. Kendi timarlarında oturmakla yükümlü Sipahiler, devletin temsilcisi olarak halkın içindedirler. Memur-askerler aracılığıyla devlet hem yurdun her köşesindeki üretim faaliyetini denetlemekte, hem de güçlü bir orduyu her an elinin altında tutmaktadır.

b) Askeri kuvvetler, toprak birimleri uyarınca kademelendiğinden ordunun ağırlığı merkezde değildir, bütün yurda yayılmıştır. Dolayı-

* Örneğin, vergi geliri yılda 15.000 akçe olan, Rumeli'deki bir timara bakalım. Sipahi ilk 3.000 akçelik bölüm (kılıç hakkı) için kendisi savaşa gidecek, geri kalan miktar için (12.000) dört Cebeli götürecek. Anadolu'da ilk 2.000 akçe karşılığında kendisi, geri kalan için (13.000) altı Cebeli savaşa gidecektir.

sıyla, merkezde üslenen Yeniçerilerin güçlendikleri dönemdeki gibi sık sık isyan çıkarmak, padişahı ve hükümeti tehdit etmek, saray basmak imkânlarından yoksundur; politik oyunlara girmemekte, siyasi çıkarlara alet olmamaktadır. Birimlerin küçüklüğü ve yayılmışlığı orduyu hem Yeniçeriler gibi askerlik dışı davranışlardan sakınmakta, hem de her birimin güçlenerek merkezi tehdit etmesini önlemektedir.

c) Toprak düzeninin çerçevelediği ve kademelendirdiği bu ordu, toprağa bağlı kişilerden kurulu olduğundan, yurt savunması onun için maaşlı Yeniçerininki gibi soyut bir kavram değildir. Nitekim Yeniçerilerin savaş öncesinde, hatta sınır boyunda baş kaldırıp "Para verilmezse dövüşmeyiz," demelerine ileride sık sık rastlanacaktır.

d) 17. yüzyıla kadarki Osmanlı ordusunun çok önemli bir başka özelliği, toprak rejimince biçimlendiğinden, *tüketici* değil *üretici* olmasıdır. Günümüzde bile özlemi sık sık belirtilen bu nitelik, miri toprak rejimi ve Timarlı Sipahi sisteminin doğal sonucu olarak gerçekleşmiştir. Ordu barış zamanında çifti çubuğuyla uğraşmakta, ancak gerektiği kadar eğitim görmekte, yalnızca savaşta işini bırakmaktadır. Savaş zamanı bile Sipahilerden onda birinin memlekette kaldığını, öteki Sipahilerin işlerine ve toprağın işletilmesine nezaret ettiklerini, bazı tarihçiler belirtmektedir. Oysa Yeniçerilerin çoğaldığı dönemde, devlet büyük bir kalabalığı, yalnızca *tüketen* bu orduyu sürekli beslemek zorunda kalmıştır.

e) Ordu birimleriyle toprak birimlerinin (Sipahi-Timar) eş olmaları, tarımın adeta askeri bir örgüt gibi düzenlenmesini mümkün kılmıştır. Mülkiyeti elinde tutan devlet, memur-askerlerinin aracılığıyla bu düzenin denetleyicisi, yöneticisi durumundadır. Devlet, bu aracılarının yardımıyla üretimin ülkenin gereklerine uygun şekilde yapılmasını, ürünün seçilen pazarlara yöneltilmesini, kaynakların israf edilmemesini, köylüye iyi bakılmasını sağlamaktadır. Sipahi mülk sahibi değil, memur olduğundan devlete karşı bütün görevlerinden sorumludur. İlerde ayrıntılarıyla görüleceği gibi ancak bu askeri örgütlenme ve merkeziyetçilik sayesinde üretim ve tüketim bütün imparatorluğun gereklerini en iyi şekilde karşılayabilmiştir. Sonuç olarak denebilir ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun varoluş nedenlerinden ordu, tamamen miri toprak düzeni tarafından biçimlendirilmiştir; ordunun toprak birimlerine dayanan yapısı ise üretimin düzenini sağlamıştır. Düzenli bir

üretim sistemi ancak Timarlı Sipahinin varlığı, aracılığı, denetimi, memur niteliğiyle mümkün olmuştur. Aynı şekilde, düzenli ve güçlü bir ordunun varlığı toprak rejimi tarafından mümkün kılınmıştır. İki olgu birbirini bütünlemiş, dengelemiş, gerekleri karşılamış ve çağın çerçevesinde ileri, mükemmel bir uyumu meydana getirmiştir.

Osmanlı ordusu gücünü işte bu mülkiyet ve toprak düzeninden almıştır. Denge devam ettiği sürece devlet hem çağının en ileri tarım sistemine, hem de en güçlü ordusuna sahip olmuştur.

* * *

Toprak düzeni-ordu arasındaki bu tutarlı uyum, çok yüksek bir düzeyde kurulmuş olmasına rağmen çok hassas bir dengedir. Kendisini yıkabilecek tohumları da bünyesinde taşımaktadır. Dengeyi sağlayan unsurların yalnızca biri bozulursa, düzen tümüyle çökebilmektedir.

Toprak düzeni-ordu dengesinin unsurları çeşitlidir: Sarayın tutumu, Sipahinin niteliği, köylünün hakları, Sipahinin derebeyine dönüşmesini önleyen kanunnameler, müeyyideler, toprak mülkiyeti rejimi, vb. Bu temellerden birinin sarsılması, düzenin tümüyle bozulmasına yol açabilmekte; yeni durumlara karşı kendini düzeltip tekrar biçim verecek esnekliği sistem yaratamamaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

Ekonomik Düzenle Devletin Uyumu

Yaygın bir devletçiliğe ve devlet mülkiyetine dayanan Osmanlı ekonomik düzeniyle Osmanlı Devleti'nin niteliği ve işlevi arasında çok yanlı bir uyum göze çarpmaktadır. Osmanlıları yücelten temel dengelerden biridir bu: Devlet, ancak kurduğu ekonomik düzenin nitelikleri sayesinde görevlerini yapabilmekte; ekonomik düzen ise devlet görevlerini yerine getirdiği sürece ayakta kalabilmektedir. Aralarında karşılıklı bir sebep-sonuç ilişkisi vardır.

Osmanlı ekonomik düzeninde devlet bütün ekonomik faaliyetin tek ve mutlak hâkimidir. Toprak mülkiyetini elinde tutan, düzeni memur-askerleriyle yöneten odur. Üretimi ve tüketimi güçlü kuruluşlarıyla denetlemekte; miri ambarlar, narh müesseseleri, çeşitli yasaklar ve önceliklerle ekonomiye yol çizmektedir. Ticareti 'bir nevi resmi devlet memuriyeti' şekline sokmuştur. Ekonominin her alanında düzenleyici, koruyucu olarak 'hazır ve nazırdır.'[37]

Devlet neden bu görevleri yüklenmiş, neden ekonomisine çağında pek rastlanmayan bazı nitelikler vermiş, neden bireyi korumak amacıyla bireysel davranışları sınırlamıştır? Neden bu kurduğu düzen onun görevleriyle, çağın ve toplumun gerekleriyle, insanın nitelikleriyle büyük bir uyum yaratmıştır? Devlet neden bu devlet, düzen neden bu düzendir?

Sorunların cevabı, (*a*) çağın ekonomik koşullarına uygun, güçlü bir devleti kurmak yeteneğine, tutkusuna ve akılcılığına Osmanlıların

sahip olmasında; (*b*) geleneklerin ve dinsel ilkelerin halkı gözeten bir devlet kurmaya Osmanlıları zorlamasında araştırılabilir. Osmanlı devletinin temelindeki dünya görüşü ona bazı hedefler çizmiş, devlet, hedeflere varmanın gerektirdiği yöntemi seçmiştir. Ancak, hedefin dinsel ve insancıl olmasına rağmen, Osmanlı akılcılığı toplumun somut ekonomik gerekleri karşılanmaksızın hedefe yönelinemeyeceğini fark etmiştir. Bu durumda, dinsel hedeflerle ekonomik gereklerin çerçevesinde toplumun düzeni ve devletin görevleri adeta kademelenmiş, sıralanmıştır.

1) Hedef güçlü devleti; İslam felsefesine, eşitliğine ve adaletine uygun toplumu yaratmaktır. Fransız tarihçisi E. Perroy'un deyişiyle, Osmanlı toplumu, 'her şeyden önce Müslümandır.'[38]

2) Hedefe yönelmek için ekonomik düzenin hem İslam ilkelerinin eşitliğine ve adaletine uyması, hem de toplumun ekonomik ihtiyaçlarını yüksek düzeyde karşılaması gerekmektedir.

3) Bu iki ihtiyaca cevap verebilen bir ekonomik düzen ise çağın koşulları çerçevesinde ve toplumun tarihsel gelişimi doğrultusunda ancak devletin aktif biçimde ekonomiye egemen olmasıyla, çeşitli görevleri yüklenmesiyle gerçekleşebilmektedir.

I. İslamiyetin Işığında Devlet

Osmanlı Devleti'ni yaratıp biçimlendiren tarihsel oluşum içinde, İslam düşüncesinin kaynağındaki toplumsal ihtiyaçlar önemli yer tutar. Asya'dan kopup gelen Türkmen göçerlerinin yeni bir dünya arayışlarının dinamizmi ile birlikte, İslam ideallerine yön veren toplumsal motifler, Marmara bölgesinde fevkalade elverişli bir ortam bulmuşlardır. İslamın içerdiği daha ileri bir kent uygarlığına ve ticaret düzenine geçiş dinamikleri, uluslararası ticaretin bu en canlı bölgesinde geniş imkânlar yaratabilmiştir. Osmanlıları oluşturacak çekirdeğin, bölgenin ve çağın özellikleri, eski Türkmen geleneklerinin ve İslam'ın metafizik amaçlarında kendini meşrulaştıran bir yayılmayı, düzenli ticareti, kentleşmeyi ve büyümeyi mümkün kılmıştır. Somut toplumsal ihtiyaçların yarattığı bir toplum düzeni, kendi idealindeki 'adalet' ve 'eşitlik' gibi kavramları pratiğe aktarmış, ihtiyaçlar dinsel öğretiyi, dinsel öğreti ihtiyaçları etkilemiştir.

Yeni bir toplumsal düzene belirli bir tarih kesitinde duyulan somut ihtiyaçla dinsel ideallerin adeta bütünlenmesini, ideallerin ete-kemiğe bürünebilmesini kolaylaştıran etken, dinle devletin İslam doktrininde *bir* ve *tek* olmasıdır. Kuran yalnızca dinsel görevleri değil, toplumun düzenini de bütün ayrıntılarıyla belirtmiştir. İslam, aynı zamanda bir dünya görüşü, devlet felsefesidir. Bu niteliklerden dolayı "İslam örgütü, daha başlangıçtan itibaren bir devlet, bir politik yapı özelliği taşımıştır."[39]

Öteki İslam toplumları gibi Osmanlı yönetiminde de din ve devlet kavramları birleşmiştir, tektir. Bütün temel kurumlarla kanunlar Kuran'dan ve İslam hukukundan kaynaklanmıştır. Din ve devlet arasındaki bu aynileşmenin sonucunda dinin önemli nitelikleri ve değer ölçüleri devlete kişilik vermiş, yön çizmiş, onu belirlemiştir. Ancak burada bir noktayı gözden kaçırmamak gerekiyor. Bütün dinsel öğretiler gibi İslam da değişik yorumlara elverişlidir. Nihayet bir üstyapı kurumudur. Osmanlı düzeninde İslam'ın halkçı ve eşitlikçi yanları ağır basmışsa, bunun sebebi dinin bu açıdan kullanılmaya elverişli olması kadar, Osmanlıların da onu bu yönde yorumlamaları olmuştur. Bir bakıma, din, bir toplumdaki belirli kuralların, alışkanlıkların, özelliklerin kendilerini devam ettirmelerini sağlayan bir düşünceler bütünüdür.

Osmanlılarda devlete ve ekonomik düzene biçim veren başlıca dinsel ilkeler *adalet*, ona bağlı olarak *eşitlik* şeklinde özetlenebilir. Adalet hem dinin, hem de devletin temel hedefidir ve İslam düşüncesinde 'hakkı olanı vermek, hakkı olmayanı esirgemek' diye belirlenmektedir. Adalet kavramı eşitliği de özünde taşır: Hz. Muhammed'in çeşitli hadislerinde belirttiği gibi, "İslam'da insanlar tıpkı bir dokumacı tarağının dişleri gibi aralarında eşittirler. Beyazın siyaha, Arap'ın Arap olmayana üstünlüğü yoktur?", "Bir Arap başka bir insana ancak bilim ve eğitim bakımından üstün olabilir." vb.[40]

İslam'ın bu eşitlik kavramı, soylu zümrelerin 'kast' sisteminin, sayısız ayrıcalıkların var olduğu ve uzun süre var olacağı bir dünyada çok yeni, çok ileri bir düşüncedir. Yalnızca İslam'ın doğuşunda değil sonraki dönemlerde de ihtilalci bir nitelik taşıyacaktır.

Osmanlı Devleti'nin yapısı İslam'ın eşitlik ve adalet ilkelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu ilkelerin koyduğu amaç ve çizdiği yol

devlete bazı görevler vermekte; eşitlikle adaleti sağlamak yükümlülüğü devletin mülkiyete karşı tutumunu ve devlet hizmetlerinin kapsamını belirlemektedir. Osmanlı düzeninde halkın ekmeği talih rüzgârlarının esişine, açıkgözlerin kazanma hırsına terk edilmemişse bunun nedeni yalnızca ekonomik değildir; İslam ilkelerine uymak gereğinin de bir sonucudur.

1. Devletin Ferdiyetçiliğe Karşı Tutumu

"İslamiyetin ana prensibi, dinin ana ülküsü, devletin ana ülküsü adalettir. Sınıflaşmaya, dolayısıyla adaletsizliğe yol açan mülkiyet meselesini İslam çözümlemiştir. Kuran'a göre mülk Allah'ındır. Mülkiyet Allah'a ait olunca, o zaman sınıfsız bir devlet oluyor; devlet hiçbir sınıfın devleti olmuyor."[41]

Prof. Cahit Tanyol'un bu yargısı daha çok teoriyle ilgili olmasına rağmen, meseleye ışık tutmaktadır. Gerçekten, Osmanlılarda sınıfsal ayrışım daha çok devlet görevlerinin paylaşılması ve toplumsal işbölümü biçimlerinden etkilenmiştir. Özellikle 16. yüzyıla kadarki dönemde belirli bir görev grubuna dahil olmak, örneğin 'Sancakbeyliği', topraktan sağlanan artık-değere sahip çıkmanın başlıca yolu olmuştur. Ancak bu sahip oluş, bağımsızlıktan ve süreklilikten prensip olarak yoksundu; belirli bir görevin karşılığı olarak o görevin devamlılığıyla sınırlıydı. Yani dar anlamdaki bir mülkiyetin dokunulmazlığını ve sorumsuzluğunu, artık-değere bu biçimde sahip olmak sağlamıyordu.

Osmanlılar üretim araçlarının mülkiyetiyle sınıf ve adalet arasındaki ilişkiyi, şüphesiz görmemişlerdi. Ancak, İslami anlamda bir adaleti sağlamak isteyen devlet, bireysel ekonomik güçlerin toplum düzenini ve eşitliği sarsan niteliklerini, adeta sezgileriyle fark etmiştir.

Burada gözden kaçmaması gereken nokta, söz konusu toplum düzenini korumakla, devlet görevini yürütenlerin aslında kendi bütünlüklerini ve çıkarlarını koruduklarıdır.

Osmanlı Devleti'nde egemen güç olarak beliren saray ve yüksek bürokrasi, ekonomiyi sıkıca denetleyen politikalarıyla ve sosyal yaşantının en uzak köşelerine uzanan denetimleriyle, kendi devamlılıklarını ve bir yönetici zümre olarak kendi bütünlüklerini güvenliğe almaktadırlar.

İslam ilkelerinin ve bu sezgilerin ışığında kurulan Osmanlı ekonomik düzeni, devlete geniş kapsamlı görevler yüklemiş, özel girişimi sınırlamıştı. Bu düzende üretim araçlarının özel mülkiyeti vardı ama, ancak belirli alanlarda geçerliydi.

Çağın tek önemli üretim aracı olan toprak konusunda Osmanlılar İslam uygulamasından da ileri gitmişlerdi. Araplarda da var olan miri rejimi genelleştirmiş, kesinleştirmişlerdi. 1550 yıllarına kadarki uygulama, devlet mülkiyetinin özel mülkiyet zararına yaygınlaşması yönündedir. Bu tarihe kadar 'Malikâne' tipindeki topraklar sürekli olarak devlete katılmış; "şer'an her türlü saldırıdan uzak kalması gerekirken, özel mülk ve vakıflar timara dahil edilmişlerdir."[42] Özellikle Fatih Mehmet, çok sayıda mülkün toprağını hazineye geri almış, bu durum çeşitli tepkiler de çekmişti. Fatih'in 20 bin kadar köyü ve çiftliği amacından sapmış vakıfların ve kişilerin (çoklukla ulema ve yönetici) elinden aldığı, oğlu II. Beyazıt döneminde ise, gelişmenin aksi yönde olduğu belirtilmektedir. Toprak mülkiyeti kural olarak devlete ait olmakla beraber, kuralın sınırları sultanların siyasetine göre farklılık gösterebilmektedir. Nitekim II. Beyazıt sonrasında özellikle büyük savaşların yarattığı asker ihtiyacı nedeniyle, Fatih döneminin devletçiliğine dönülmüştür. Yavuz Selim ve Kanuni Süleyman'ın (son yıllar dışındaki) uygulaması bu yöndedir; Prof. İnalcık'ın verdiği bilgiye göre, 1528 yılında toprağın % 87'si devlet mülkiyetindedir. (*The Ottoman Empire*, s. 110)

Osmanlı ekonomik düzeninin var olması ve işlemesi için devlet belirli görevlerle yükümlüdür. Cemaatin güvenliğini, eşitliği ve adaleti sağlamak amacıyla ferdiyetçiliğin başıboş davranışlarını sınırlamak; toprak mülkiyetini elinde tutarak üretim düzenini korumak ve derebeylerinin filizlenmesini önlemek; imalatı ve zanaatı denetlemek; esnafı örgütlemek; iç ve dış ticareti düzenlemek, büyük şehirlerin iaşesini emniyete alarak kıtlığa ve karaborsaya imkân tanımamak; narh sistemleri, ortak ambarlar ve piyasa denetlemeleriyle halkın aldatılmasını engellemek, güçlü bir vakıf sistemi kurarak kamu hizmetlerini, sosyal yardım ve dayanışmayı bir ölçüde sağlamak, vb. Prof. Ö. L. Barkan'ın özetleyişiyle, "..İktisadi kuvvetlerin, devletin kontrolden âciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesinden toplumu ve ferdi korumak."[43]

2. Devletin Halka Karşı Tutumu

Osmanlı Devleti'nin halka karşı görevi İslam ilkelerinin ışığında 'koruyucu' olmak ve 'güvenliği sağlamaktır.' Bu durum, ortaçağda yaygın 'Patrimonyal' devlet anlayışının Osmanlılara ve İslam'a özgü bir çerçevedeki uzantısı olarak nitelenebilir. Yöneticiler halkın önemini, köylünün devlet ve ekonominin temel taşı olduğunu bilmektedirler. Prof. Enver Ziya Karal, devletin halka karşı tutumunu şöyle anlatıyor: "Osmanlı Türklerinin kurduğu devlet idaresinin temel prensibi memleketi bayındır, halkı da refahlı bir halde tutmaktı. Reaya (tebaa) (halk) Tanrı emaneti olarak kabul edildiği için devletin başlıca vazifesi onun durumunu düzenlemek ve refahını sağlamaktı: *Saltanat onlar ile onlardan tahsil olunan hazine ile ve memleketin bayındırlığı ile olur* gerçeği ilke kabul edilmişti. Kanuni Sultan Süleyman bir gün meclisinde bulunanlara bu memleketin hakiki efendisi kimdir sualini sorunca, *Zat-ı hazret-i Padişahîleridir* diye verilen cevabı kabul etmemiş ve *hakiki efendi reayadır* demek suretiyle asırlarca sonra herkesçe idrak edilecek bir hakikati ifade etmişti.

"...Halkın devlete vereceği vergiler şeriat hükümlerine ve varlık kudretine göre kanunnamelerle tespit edilmişti. Bu vergilerin dışında her ne suretle olursa olsun ondan vergi alınmasını bilginler uygun görmemişlerdir: *Reaya fukarasının tahammüllerinden ziyade mal alınmasını* bir hanın temelinden toprak alıp sathına sarf etmeye teşbih eylemişler ve *temelden alınan toprak ile temele zaaf gelip ol sutuhun ise ol ağırlığı çekmeye iktidarı kalmayıp tamamen yıkılmasına sebep olur* demişlerdir..."[44]

Devletin bu şekilde görüp yönettiği Osmanlı halkı toplum katları arasında ilerlemek imkânına sahipti. Bu imkân hayli sınırlı olmasına rağmen çağın öteki topluınlarına kıyasla çok geniştir. Daha önce belirtildiği gibi köylü Sipahiliğe yükselebilir; savaşta ya da sarayda yararlık gösterenler geldikleri yer ne olursa olsun paşalığa, vezirliğe kadar ilerleyebilirlerdi. 15. yüzyılın bir Avrupalı tarihçisi, yönetimin bu özelliğini şöyle anlatıyor: "Osmanlı saltanatının kurulmasına ait zemin hazırlığı şu idi... Osmanlı Devleti, her ferdin sedarete kadar yükselmesine imkân veren geniş bir demokrasi içinde, eski görüş yerine

yeni bir görüşle kurulmaktaydı..."[45] Bu yorum biraz mübalağalı olmakla beraber bazı gerçekleri yansıtmaktadır.

İslami devlet anlayışının ve Osmanlı ekonomik düzeninin ferde sağladıkları, çağın çerçevesinde çok ileridir. Fert, kişilerin mülkiyetinden çıkarılmakta; derebeylik düzeninden, soyluların ekonomik ve siyasal baskısından kurtarılmaktadır. Çok düzenli bir yaşam biçimine, koruyucu devletin nimetlerine, ayrıcalıkları en düşük düzeye indirilmiş bir sosyal yapıya kavuşmaktadır. Bu oluş, başlı başına bir devrimdir. Hele devletin kurucusu Osman Bey'in ölümünde Osmanlı nüfusunun yalnızca üç milyon olduğu düşünülürse, yeni devlet anlayışının imparatorluğa dönüşmesinde taşıyacağı önem daha iyi belirir. Nitekim Osmanlı topraklarını çevreleyen toplumların Osmanlı yönetimine adeta özlemle baktıkları, milliyet kavramının yok olduğu o dönemde fetihlerin bu nedenle kolaylaştığı bir gerçektir. Ünlü Fransız düşünürü R. Garaudy, İslam'ın yayılması konusunda hayli ilgi çekici yorumlar getirmektedir:

"İslam fetihleri, dünyadaki kaosu ve onun doğurduğu asalak hiyerarşileri silip süpürmekle bu yeni uygarlığın ekonomik ve toplumsal şartlarını oluşturdu (...) çözülme halinde olan bir kölecilik âlemine ya da ufak parçalara bölünmüş ve hareket yeteneğinden yoksun kalmış bir feodal âleme, fetihlerin daha yüksek ekonomik ve sosyal örgüt biçimleri getirmiş olması, zaferin tayin edici faktörüdür. Bu yeni örgüt biçimleri, geniş halk kitlelerinin ihtiyaçlarını cevaplandırdığı içindir ki, onların desteklerini kazanmıştır.

"İslamlığın, bu parlak ve başarılı sonuca ulaşmasının başlıca nedenlerinden biri köleliğin ortadan kaldırılması ve genel olarak eski kölelikçi veya feodal toplumların tam tersine eşitlik ilkesinde direnilmesidir.

"...Halkın çoğunluğu için İslam fethi güvenlik demekti."[46]

Medeniyetler Tarihi'nde Osmanlı fetihlerini inceleyen Prof. Edouard Perroy da aynı noktaya dikkati çekiyor: "İlk Osmanlıların komşu devlet halklarının işbirliğini ya da tarafsızlığını sağlamış oldukları şüphesizdir. Hatta, fetihten sonra yeni rejimin yerli halktan istediklerinin, Bizans ya da Latin yönetiminden çok daha adil olduğu söylenebilir. Disiplin ve düzen tarımdaki çalışmanın devamlılığını, imalatın

gelişmesini sağlamaktaydı. Toplum düzeninden yararlananlar yalnızca Müslümanlar değildi. Bütün İslam topraklarındaki gibi, hatta öteki benzerlerinden daha fazla olarak Hıristiyan tebaa devletin koruduğu bir topluluk meydana getiriyordu."[47]

Devletin halka karşı olan 'aile reisi' örneği tutumu felsefesinin ekonomik düzenin, yüklendiği görevlerin doğal bir sonucudur. Aynı zamanda, ekonomik ve sosyal yapısının nedeni, temel taşıdır. Ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki dengenin en önemli unsurudur.

II. Üretim ve Ticarette Devletçilik

Osmanlı yönetiminin ekonomik görevleri ona sosyal ve devletçi bir nitelik vermekteydi. Bu görevleri, devletin temel felsefesinin yanı sıra, toplumun ekonomik gerekleri şekillendirmişti: İmparatorluğun genişliği, ordunun ihtiyaçları, büyük şehirlerin iaşe zorlukları, ulaştırma araçlarının yetersizliği gibi nedenler kaynakların en akılcı biçimde kullanılmasını, düzenin saat gibi çalışmasını; dolayısıyla, devletin ekonomiyi tek elden yönetmesini zorunlu kılıyordu.

Bu derece büyük ve karmaşık bir mekanizmanın işlemesinde, tabiatıyla, ferdiyetçiliğin ve özel teşebbüsün başıboşluğuna yer yoktu. Ferdin, elindeki ekonomik gücü gönlünce kullanabilmesi bu karmaşık düzeni bir anda yıkabilirdi. Gerekler, imparatorluğun ayakta kalması için devletin ekonomiyi sıkıca elinde tutmasını; özel teşebbüs özgürlüğünün sınırlanmasını zorunlu kılıyordu. Prof. Barkan'ın belirttiği üzere, "Harp zamanı orduların iaşesi için vazedilmiş olan fevkalade tekâlif ve örfi idare tedbirlerini, normal zamanlarda da şehirlerin iaşe politikasının esas prensipleri halinde tatbik etmek ve bu suretle muayyen bölgelerin mahsulünden belirli bir kısmının her sene aynı kalması lazım gelen fiyatlarla muayyen pazarlara sevkini alakalılara bir vazife olarak yüklemek, ticareti teşkilatlandırıp, devletin idare ve murakabesi altında devletleştirmek, Osmanlı İmparatorluğu için bir ana prensip olarak kabul edilmişti. Serbest ticaret rejimi yerine monopoller ve imtiyazlar tanıyan, ticareti bir nevi devlet memuriyeti haline sokan ve icabında devlet sermayesi ile finanse eden, miri ambarlar tesisi ile tevzi işini bizzat eline alan bir iktisat politikası takip etmek, bu imparatorluğun hayatı için zaruri görülmekteydi."

1. Tarımsal Ürünler ve Ticaret

Devlet, özellikle büyük şehirlerdeki beslenme sorununu karşılamak ve toprak kaynağını iyi kullanmak için tarımsal ürünlerin yetişmesini ve tüketilmesini dikkatle planlamak zorundadır.

Bu planlamanın ilk kademesini miri toprak rejimini mümkün kılmaktadır.

Toprağın devlet mülkiyetinde bulunması üretimin memur-asker aracılığıyla denetlenmesine imkân vermektedir. Denetim, toprağın akla ve toplumun ortak çıkarına en uygun şekilde işletilmesini sağlamaktadır. Ferdin, kısa süreli çıkarları için, temel kaynak olan toprağı tüketmesine engel olmaktadır. Osmanlı Kanunnamelerinde toprağın nadasa bırakılması ve bakımı ile ilgili hükümler; köylünün yükümlerini kapsayan ayrıntılar vardır. Köylü, tarlasına istediğini ekmek, isterse hiç ekmemek gibi haklardan yoksundur. Kaynak israfının başlıca nedeni olan kendi başına buyruk davranışlar kesinlikle yasaklanmıştır; bu düzende köylünün "ne ekeceği bile adeta köy büyükleri tarafından kararlaştırılmaktadır..."[48]

Üretimin daha ilk kademede kontrol altına alınmış olması, belirli bölgelerde belirli pazarlar için ürün yetiştirilmesine imkân tanımaktadır. Örneğin, İstanbul'un 17. yüzyılda günlük ihtiyacı olan 20-25.000 kasaplık hayvan ve 2.000 kile unluk buğday, ancak yetiştirici bölgelerin önceden kararlaştırılıp ürün tamamının bu şehre bağlanmasıyla sağlanabilmektedir. Nitekim 16. yüzyılda "Romanya ve Tuna boyu bölgeleriyle Rumeli sancakları mahsulünün büyük bir kısmının mutlak şekilde İstanbul'a tahsisi" gerekmektedir.[49]

17. yüzyılda ise Trakya, Marmara'nın Anadolu sahilleri, İzmir, Saruhan, Tuna Prenslikleri ve daha dar ölçüde Kırım, Kuzeydoğu Anadolu bölgesi aynı görevle yükümlüdür; merkezin kararlaştırdığı miktar ve çeşide göre üretim yaparak ürünü İstanbul'a göndermektedir. Aynı şekilde, devletin İstanbul'daki 26.000 tarlası da şehrin beslenmesi için mülki amirlerin emrindedir.[50]

Devlet mülkiyetindeki topraklarda ve devletin uygun gördüğü şekilde yetiştirilen ürün, tüketime sunulacağı büyük pazarlara kadar devlet denetiminden kurtulamamaktadır. Bu uzun yolculuğu izlemek ilgi çekici olabilir:[51]

Malın hazırlanışı – Belirli ürünler imparatorluğun çeşitli bölge ve kademelerindeki memurlar tarafından toparlanmaktadır. Sonra, merkezin istediği miktarda mal ya da ürün, bir liman şehrinde depolanarak evrakı şehir kadısına teslim edilmektedir.

Bu mal imparatorluğun en büyük tüketim merkezi olan İstanbul'a gelecekse, devlet, ya doğrudan doğruya kendi memurunu ya da belirli bir taciri görevlendirmektedir.

Tacir, bu izin belgesini malı gönderecek olan liman şehrinin *Kadı*'sına ya da nahiyenin *Naib*'ine sunmaktadır. Kadı, izinde belirtilen miktarda malı tacire teslim ettikten sonra belgenin arkasına şu kayıtları düşmektedir: *a*) Tacir'in ismi *b*) Malı taşıyacak gemi *c*) Geminin sahibi ve kaptanı *d*) Geminin limandan ayrılacağı gün *e*) Malın cinsi, miktarı ve fiyatı.

Tacir, malı İstanbul'a ulaştırdığında bu belgeyi ilgili Naib'e teslim edecektir.

Malın nakliyatı – Tacir, devletin kararlaştırmış olduğu navlun bedeline göre, malı o limandaki bir gemiye yüklemektedir. Devlet memurları burada da muameleye katılmakta ve yüklenen malı kaydederek gemide kontrolünü yapmaktadır.

Malın boşaltılması – İstanbul'a gelen bu gemi, devletin kararlaştırdığı bir iskeleye yanaşmak zorundadır. Bu iskeleler genellikle Balat-Bahçekapı arasında sıralanmıştır ve her biri ayrı bir ürüne aittir.

(Genellikle, imparatorluğun bir limanından gelen gemiler İstanbul yakasına; dışardan gelenler Galata sahillerine alınmaktadır.)

Malın boşaltılmasında Kadı, Naib ya da onun yardımcıları hazır bulunmaktadır. Mal sayılıp belgelerle karşılaştırılmakta, kaptandan (karayoluyla gelmişse, şehrin girişinde kervancılardan) belirli vergiler kesilmektedir (*rusumet-i ihtisabiye*). Sonra mal, devlete ait depolara taşıtılmaktadır. *Hane* ya da *Kapan* adı verilen bu depolar iskelelerin yakınındadır ve her biri belirli ürüne ayrılmıştır. *Yağ Kapanı, Un Kapanı, Bodrum Hanı (kumaş)*, Galata'da maden ve tahta depoları gibi. Mallar depolanmadan önce, gümrük vergisi niteliğindeki çeşitli resimler kesilmektedir: (*resm-i mizan, resm-i evzan, resm-i ekval, vb.*)

Malın dağıtımı – Malın depodan çıkarılıp ilgililere verilmesi aynı şekilde devletin kontrolünde yapılmaktadır. Şehir pazarlarının, iaşe-

nin sorumlusu *Muhtesib* ya da yardımcıları dağıtımda hazır bulunmaktadır. Aynı şekilde, esnaf ve lonca teşkilatlarının yöneticileri ve bazı durumlarda saray adına hareket eden bir alıcı, dağıtım işlemine katılmaktadır.

Dağıtımda öncelik, bu resmi alıcıya aittir. İlk olarak sarayın, devlet fabrikalarının ya da atölyelerinin ve ordunun ihtiyacı karşılanmaktadır. Sonra, lonca teşkilatlarının sorumluları isteklerini bildirmekte ve Muhtesib'in uygun gördüğü ölçülerle mal paylaşılmaktadır. (Dağıtımın bundan sonraki kademesinde, her lonca, malı kendi üyeleri arasında bölüşmektedir.) Bu arada bazı mallara konan 'damga' resmi kesilmekte ve örneğin, kumaşlara vurulan damga hem alınan vergiyi belirlemekte, hem de malın kalitesini ortaya koymaktadır.

Pazarlama ve narh – Devletin bu işlemden sonraki büyük görevi, malın toptan ve perakende satış fiyatını kararlaştırıp denetlemektir.

Narhın tespitinde Vezir-i Azam, Kadı, Muhtesib ve ilgili lonca sorumluları hazır bulunmaktadır. Zaman zaman padişahın da bu toplantılara katıldığı belirtilmektedir. Konu burada derinliğine tartışılmakta; maliyet, üreticinin çıkarları, şehir halkının durumu gözden geçirilip karara varılmaktadır. Gerektiğinde yeni fiyat listeleri düzenlenerek ilgililere iletilmektedir. Kararların tekelden çıkınayıp esnafa danışılarak hazırlanması uygulamadaki aksaklıkları azaltmakta; pazarlardaki kontrol mekanizmasının işleyişini kolaylaştırmaktadır.

Görüldüğü gibi, devlet bütün bir ekonomik süreci başından sonuna kadar izlemekte, yer yer ona katılmaktadır. Bu şekilde hem tüccarın aşırı kazanç için başvurabileceği arz-talep oyunlarından halk sakınılmakta, hem de devletin ekonomi üzerindeki egemenliği ve dolayısıyla gücü artırılmaktadır.

2. Lonca Teşkilatı ve Sınai Üretim

Tarımda *mülk sahipliği*, ticarette *düzenleyicilik* şeklinde beliren Osmanlı devletçiliği, daha çok zanaat niteliğindeki sınai üretimde güçlü bir denetime dönüşmektedir.

Bu denetimin büyük aracı olan lonca teşkilatları üzerinde biraz durmak gerekiyor.

Osmanlı yönetimindeki büyük şehirlerde bütün tacirler, zanaatkârlar, esnaf ve işçi, meslekleri çerçevesinde örgütlenmiş durumdadır. Robert Mantran'ın Evliya Çelebi'ye ve devrin Batı kaynaklarına dayanarak verdiği rakamlara göre, 17. yüzyıl İstanbul'unda 1109 lonca örgütü ve bu örgüte bağlı 126 bin civarında insan vardır. Bu örgütlerin kimi yalnızca dükkân sahiplerinden ve çıraklarından kuruludur, kiminde tacirler, esnaf, zanaatkârlar ve işçiler bulunmaktadır. Tarihçilerin belirttiğine göre, Yeniçeriler, Sipahiler, memurlar, hükümet ve saray görevlileri, yabancı uyruklular ve işsizler dışında kalan erkek nüfusun tümü bu örgütlerden birine mutlaka dahildir.[52]

Bütün nüfusu böylesine kapsayan bu teşkilatların hem dinsel hem de ekonomik bir niteliği vardır. Özellikle Selçuklu döneminde ve 14., 15., 16. yüzyıllarda *Ahi* diye adlandırılan, 17. yüzyıldan sonra ekonomik yanları ağır basan loncalarda sıkı bir disiplin hâkimdir. İşe çıraklıktan başlanarak ağır ağır yükselinmekte, nihayet usta olunabilmektedir. Her örgüt, ayrıca, kendi içinde görev bölümü yapmakta *Ahi babası, ihtiyarlar heyeti, kethüda, yiğitbaşları* bulunmaktadır.

Bütün çalışan zümrelerin böylesine disiplinli şekilde örgütlenmiş olması, he üretimin düzenini sağlamakta hem de devletin örgütler aracılığıyla ekonomiyi denetlemesini mümkün kılmaktadır. Lonca örgütlerinin bu fonksiyonu birkaç alanda belirtilebilir:

1) Devlet, lonca aracılığıyla fiyatları ve kaliteyi kolaylıkla kararlaştırmakta ve denetlemektedir. Adeta yarı resmi nitelik taşıyan bu kuruluşlar, her şeyden önce, devletin karşısında bir 'sorumlu' bulabilmesini sağlamaktadır. Loncanın yardımıyla üretim düzenlenmekte, başıboşluktan kurtarılmakta ve sürekli denetlenebilmektedir.

2) Lonca işinde rekabetin kesinlikle yasaklanmış olması, ekonomik kaynakların daha akılcı şekilde kullanılmasını mümkün kılmaktadır. Bir malın gereğinden fazla üretilmesiyle doğacak israf ve lüzumsuz kalite cambazlıkları böylece önlenebilmekte, hiç değilse azaltılmaktadır.

3) Hammadde ihtiyacının karşılanması ve spekülasyonlara alet edilmemesi loncanın yardımıyla mümkün olabilmektedir. Her teşkilat kendi üyelerinin isteklerini bir araya getirip devlete başvurmakta, sonra bu maddeyi üyeler arasında bizzat paylaştırmaktadır. Bu du-

rumda, birinin fazla ötekinin az alması ve böylece karaborsanın, fiyat artışının doğması zorlaşmaktadır.

Yarı resmi teşkilatlarca düzenlenen üretim ve ticaretin yanı sıra, devletin de önemli bir üretim faaliyeti vardır. 17. yüzyılın rakamlarına göre, İstanbul'daki 29 devlet işletmesinde 10.000'den fazla işçi ve usta çalışmaktadır. Her işletmeye ortalama olarak 300 işçi düşmektedir. Özel üretici kesimde ise 25.000 işyeri ve (sahibi dahil) 80.000 ustayla işçi gözükmekte; her işyerine 3-4 kişi düşmektedir. İşyeri-işçi oranlarına dayanarak, devlet kuruluşlarının zamanın ölçüleriyle adeta 'dev' niteliği taşıdıkları ve özel kesimden çok daha önemli çapta üretim yaptıkları söylenebilir.[53]

Osmanlı ekonomik düzeninin sıralanagelen nitelikleri ve devletin ekonomiyi bütünüyle nasıl kapsayıp ona egemen olduğu, Prof. Uzunçarşılı'nın verdiği şu örneklerden daha iyi anlaşılıyor:

"Memleket dahilindeki tezgâhlarda yapılıp gerek içeride sarf edilen, gerek memleket dışına çıkarılan eşyanın yapıcılarının miktarı muayyen ve mahdut olduğu gibi bunların mamulatının malzemesinin cinsi ve ölçüsü de hükümetçe tespit edilmiş ve damgaya tabi tutulmuştu; bunun haricine çıkanlar cezalandırılırdı; mesela ibrişim satanların kullanacakları ibrişimin cinsi muayyendi; bunun hilafına başka bir ibrişimden kumaş dokunmasına müsaade edilmezdi. Sandal denilen kumaş iki buçuk arşın olarak yapılırdı. Edirne ve İstanbul'daki kürkçü esnafının seksen samurdan bir samur kürk ve yetmiş vaşak kafesinden bir vaşak kürk ve yüz elli kakumdan bir kakum kürk ve doksan samur parçasından ve iki yüz sincaptan birer kürk yapmaları tespit edilmiş olup bunun dışına çıkıp hile yapanlar derhal ceza görürlerdi; bunların kontrolü hassa kürkçübaşısına ait olup hilekârları hükümete haber verirdi. Her sanat erbabının şeyh, kethüda, yiğitbaşı ve iki ehl-i Hibre'den müteşekkil bir lonca heyeti olup bunlar mensup oldukları esnafın işlerine bakarlar ve hükümet ile esnaf arasında vasıta olurlardı."[54]

3. Transit Yolları ve Dış Ticaret

Osmanlı topraklarından geçen İpek ve Baharat Yolları, yüzyıllar boyunca Doğu ile Batı arasındaki başlıca köprüyü meydana getirmiştir.

Ortaçağ ticaretinin can damarı önemindeki bu yollardan geçen kervanların ödediği çeşitli resimler devletin en önemli gelir kaynaklarındandır. Kervanlar, sağladıkları vergi gelirinin yanı sıra, geçtikleri bölgelerde kendi ihtiyaçlarını karşılayan zanaatların ve ticaretin gelişmesine yol açmışlardır, büyük bir iktisadi canlılığın nedeni olmuşlardır.

Osmanlı devleti bu ticaret yollarının iyi işlemesi için her çeşit önlemi almıştır. Yol boyunca kervanların konaklamasını sağlayan çok sayıda hanlar, kervansaraylar vardır. Bunların hemen hepsi bir vakıf niteliğindedir. Yolların güvenliğini koruyan birlikler gece-gündüz devriye gezmektedir. Yolların ve köprülerin onarımı, işler durumda tutulması için devlet tarafından görevlendirilmiş köyler, kervanların ihtiyaçlarını karşılayan topluluklar vardır. Devlet, kendisine önemli gelir sağlayan bu kaynağı dikkatle korumuş, uluslararası ticarete ve kervanlara, çağda rastlanmayan bir kolaylık ve güvenlik sağlamıştır.

Devletçi ticaret politikasının doğal sonucu olarak dış ülkelerle alışveriş de sıkı bir denetim altındadır. Devlet çeşitli tarım ürünlerini ve hammaddeleri 'bir nevi stratejik madde addederek hem ülke dışına satılmalarını, hem de bir bölgeden ötekine nakledilmelerini yasaklamıştır. 1550 yıllarına kadar ekonomi kendi ihtiyaçlarını karşılayacak durumdadır ve ithalat yok denecek kadar azdır.[55] İhracat ise çok sıkı bir denetim altındadır. Ancak ülke ekonomisine zarar vermeyecek ürünler sınır dışına resmen çıkarılabilmektedir.

4. Devletçi Bir Düzen

Sonuç olarak, Osmanlı ekonomisinde üretimin başlamasından malın pazarda satımına kadar bütün bir mekanizmanın doğrudan ya da dolaylı şekilde devlet kontrolünde olduğu söylenebilir. Böyle bir mekanizmanın kurulması ve işlemesi için önce "Merkezi hükümetin ve onun çeşitli eyaletlerdeki memurlarının gerçek bir otorite sahibi olması gerekir. Sonra, idari ve mali teşkilat arasında ve her teşkilatın kendi içinde işbirliği ve işbölümünün sağlanması zorunludur. Ve nihayet, çeşitli bölgelerdeki üretimle tüketimin mümkün olduğu kadar sıkı kontrol edilmesi gerekmektedir."[56]

Bir Fransız yazarı, bu özellikleri Osmanlı düzeninin varoluşunda vazgeçilmez unsurlar, önşartlar şeklinde sıralıyor. Osmanlı devletinin

yapısı bu önşartları gerçekleştirebilmiş, bunun sonucunda o çok düzenli ekonomik mekanizma işleyebilmiştir. Mekanizmanın işleyebildiği sürece de devlet önşartları karşılamıştır.

Devletin ekonomiye tümüyle egemen olmasıyladır ki, hem halk başıboş ekonomik güçlerin sömürüsünden korunulabilmiş, hem de bir *imparatorluk* doğup yaşayabilmiştir. Aracılar azaltılmış, ticaretin bizatihi kendinde var olan sömürünün en düşük düzeyde tutulmasına çalışılmış; halk suni olarak yaratılan fiyat artışlarından; üretim başıboşluktan kurtarılmıştır.

Toprak mülkiyetinin devlete ait olmadığı ya da ulaştırma ve dağıtımın devlet denetiminden geçmediği bir durumda ne fiyat kontrolleri, ne de 800.000 kişilik bir İstanbul şehrinin düzenli iaşesi mümkün olabilir. Bu durumda, eşitliğin önem taşıdığı toplum hemen güçlünün güçsüzü ezdiği bir keşmekeşe dönüşecek; düzen yıkılacaktır. Fiyatları yükseltmek amacındaki tüccarın mal göndermeyi geciktirmesiyle, piyasa kızıştırmakla, ihtikâr gibi başıboş ekonomik güçlere özgü davranışlarla, ferdi koruyan Osmanlı düzeni bir arada düşünülemez. Çok parçalı bir saati andıran bu ekonomik düzende kişisel maceracılığa, bütünü bozabilecek ekonomik özgürlüklere yer yoktur. Parçalardan birinin görevini yapmayıp saati durdurmasına, devlet imkân tanımamaktadır.

Devletin çeşitli ekonomik görevleri yüklenmesi öteki alanlarda olduğu gibi, düzeni korumak ve halkı başıboş ekonomik güçlerden sakınmak amacından doğmuştur. Sermayenin ve piyasa oyunlarının sömürüsü sosyal devlet anlayışı tarafından sınırlanmış, hatta uzun süre etkisiz kılınmıştır.

* * *

Diğer alanlarda olduğu gibi, üretim, tüketim ve ticarette de ülkenin ihtiyaçları ve devletin felsefesi ile ekonomik düzen birbirini tamamlamakta, 1550 yıllarına kadar sürecek bir uyumu meydana getirmektedir. Bu uyumun ve devletçi felsefenin somutlaşmış, ilginç örneği Osmanlı 'narh müessesesinde' görülüyor. Bu son derece ayrıntılı ve mükemmel kurum bütün bir sistemi özetliyor adeta. Aşağıda önemli bir örneği sunulan 'narh müessesesi'nin var olması için, ferdin bütün

ekonomik tehlikelere karşı bir çeşit sigorta altına alınmasını amaç edinen bir devletin de varlığı şarttır. Üretimi, ulaştırmayı, pazarlamayı, tüketimi güçlü organlarıyla sağlayan bir sosyal devlet olmadıkça, günümüzde bile rastlanmayan mükemmellikteki bu fiyat tespiti ve kontrolü gerçekleşemezdi.

Doç. Dr. Halil Sahillioğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar* başlıklı incelemesinde konuyu belgeleriyle beraber sunuyor:

Adli merciler tarafından, padişah ve vezirlerin denetiminde kararlaştırılan narh, (bir malın azami satış fiyatı) *getüriciye* ve *oturucuya* şeklinde düzenlenmektedir. Yani 'toptan' ve 'perakende' olarak. Malın satışında tanınan kâr oranı, sanatın zahmetine göre, genellikle % 10-% 20 arasındadır. Malın sürümü göz önünde tutularak bazen % 5'e kadar düşmekte (arpanın kilesi), % 33'e kadar çıkmaktadır (1458 tarihli İstanbul ihtisab kanunnamesine göre). "*İhtisab kanunnamelerinde* her malın narh fiyatının nasıl tayin edileceğine dair ayrıntılı bilgiler vardır."[57]

Pastırma, yağ, bal, helva, paluze, şerbet ve pekmez, üzüm, incir, kuru meyve, süt ve mamulleri, sabun, tuz, sebze, zeytin, meyve, yem, keten, kuruyemiş, baharat, kurutulmuş balık, havyar, mum, hasır, zift, baklagillerle ilgili 146 kalemlik 1525 yılının İstanbul narh listesi şöyledir: (Dirhem olarak narh ölçüsü belirtilen maddelerin, bir akçe karşılığında ne miktar verilmesi gerektiği gösterilmektedir.)

Pastırma ve Yağ	*Getürici*	*Oturucu*	%
Pastırma-i koyun ki sâde ola (koyun etinden sâde pastırma) vakıyyesi	3	akçeye	
Pastırma-i keçi, sâde vakıyyesi	2	"	
Pastırma-i sığır, sâde vakıyyesi	2	"	
Pastırma-i sığır ki sirke ve kemmun (kimyon) ve sarımsaklı ola vakıyyesi	2,5	"	
Dobruca koyun kuyruğu vakıyyesi	3,5	"	
Kili koyunu kuyruğu vakıyyesi	4	"	

	Getürici	*Oturucu*		%
Erek (enenmiş) koyunu kuyruğu vakıyyesi	3	"		
Sızmış (eritilmiş) koyun kuyruğu vakıyyesi Getüricisine	4,5	"		
Oturucusuna	5	"		
Çerbiş (Çerviş yağı: eritilmiş sığır yağ ve eti ile sade yağ karışımı) ve kebab ve paça yağı vakıyyesi	4,5	"		
Sızmış çarak (iç) yağı vakıyyesi	4	akçe		
Yağ mumu, bir akçeye	90	dirhem		
Bezir yağı vakıyyesi	3,5	4	akçe	12,5
Balık yağı vakıyyesi				
Şirligun yağı (susamyağı) vakıyyesi	5	5,5	"	9,1
Zeyt (zeyten yağı) vakıyyesi	4	4,5	"	11,1
Sade Karakeçilu ve kefe yağı vakıyyesi	7	7,5	"	6,6
Sade Rumeli yağı vakıyyesi	6	6,5	"	7,7
Bal Çeşitleri				
Asel (bal)-i Sofya vakıyyesi	5	5,5	"	9,1
Asel-i Uklamur (ıhlamur balı) vakıyyesi	4,5	5	"	10,0
Asel-i gömec-i kutu (kutu ile petekli bal) vakıyyesi	4,5	5	"	10,0
Asel-i Adalar (Adalar balı) vakıyyesi	4	4,5	"	11,1
Asel-i Trabzon vakıyyesi	2,5	3	"	15,6
Helva Çeşitleri				
Helvây-i karma bâdem ve heftreng ki aseli ola (ballı, bademli ve yedi renk karma helvası) vakıyyesi	8	"		
Helvây-i asel-i Trabzon (Trabzon balı ile imâl edilen helva)	4	"		
Helvây-i hânegi (ev helvası) vakıyyesi	5	"		
Helvây-i üzüm-i kozlu ve sâde (cevizli ve sâde üzüm helvası)	5	"		

Paluza (Pelte)	*Getürici*	*Oturucu*		%
Pâlude-i aseli ma'a bâdem (ballı, bademli pelte) bir akçeye	100	dirhem		
Pâlude-i asel-i sâde (sâde ballı pelte); bir akçeye	150	"		
Pâlude-i asel-i bâdemi ki gülâb ve miski dahi ola (ballı, gül sulu, misk ve bâdemli pelte) vakıyyesi	5	akçeye		
Pâlude-i üzüm (üzüm peltesi) bir akçeye	300	dirhem		
Şerbet ve Pekmez				
Üzüm şerbeti, bir akçeye		450	dirhem	
Akide, vakıyyesi		3	akçeye	
Pekmez, vakıyyesi	1,5	1,75	"	14,3
Nardenk (nar pekmezi), vakıyyesi	4	5	"	20,0
Üzümler				
Karaca üzüm	450	400	dirhem	25,0
Beğlerce	450	400	"	25,0
Şeddiyye	350	300	"	16,6
Razaki	300	250	"	20,0
İncirler				
İncir-i saruca	350	300	dirhem	16,6
İncir-i Midillu	450	400	"	25,0
İncir-i lop	300	250	"	20,0
Güfter (koyultulmuş üzüm suyu ile yapılan cevizli sucuk)	200	175	"	14,3
Kays-i kıblani, vakıyyesi	4,5	5	akçeye	10,0
Kays-i garbi vakıyyesi	4	4,5	"	11,1
Kuru Meyveler				
Zardâluy-i huşk (kuru zardali)	250	200	dirhem	25,0
Emrûd-i huşk (kuru armud)-i yarma	400	300	"	33,3
Kızılcık-ı huşk (kuru kızılcık)	500	400	"	25,0

	Getürici	*Oturucu*		%
Kiras-ı huşk (kuru kiraz)	300	250	"	20,0
Alûy-i huşk-i Ameskine (kuru Amasya eriği) vakıyyesi	2,5	3	akçeye	16,7
Alûy-i huşk-i Deryây-i Siyah (kuru Karadeniz eriği)	400	300	dirhem	33,5
Pestil-i âluv-i Amaskine (Amasya eriği pestili)	250	200	"	25,0
Pestil-i Deryây-i Siyah (Karadeniz pestili)	400	300	"	33,3
Mağz-ı bâdem (bâdem içi) vakıyyesi	7	8	akçeye	12,5
Tahıl				
Nişasta vakıyyesi	2,5	3	"	16,6
Nohud	600	500	dirhem	20,6
Döğülmüş buğday, der şehr (şehirde)	–	450	"	
Tarhane-i Anadolu ve Rumeli	300	250	"	20,0
Bulgur	350	300	"	16,6
Mercimek	450	400	"	25,0
Böğrülce	600	500	"	20,0
Pirinç-i Filibe, kilesi	21	22	akçeye	4,6
Süt Mamülleri				
Taze sığır südü	–	350	dirhem	
Tatlı sığır yoğurdu	–	300		
Tulum ve tağar (dağar, çömlek) yoğurdunun galizi (koyusu)	500	400	"	25,0
Peynir-i tulum	200	175	"	14,3
Peynir-i Alımlu	200	175	"	14,3
Peynir-i Midillu	175	150	"	16,6
Peynir-i Kirit (Girit), vakıyyesi	2,5	3	akçeye	16,6
Sabunlar				
Sabun-ı şehri (şehir sabunu) ki kara sabun derler, bir akçeye	–	120	dirhem	
Sabun-ı Tarablus vakıyyesi	4,5	5	akçeye	20,0
Sabun-ı Urla, vakıyyesi	3	3,5	"	14,3
Sabun-ı Venedik ve Sakız ve Ankora, vakıyyesi	3,5	4	"	12,5
Sabun-ı araba ve asiyâb, vakıyyesi	–	2,5	akçeye	

Tuzlar	*Getürici*	*Oturucu*		%
Nemek-i Eflak (Eflak tuzu)	350	300	dirhem	19,6
Nemek-i Ahyolu, anbarda tavvâfda (gezici satıcıda)	–	900	"	11,1
Sebzeler				
Piyâz-i İznik (İznik soğanı)	600	450	"	33,3
Sarımsak-ı Anadolu ve Rumeli	25	20	aded	25,0
Sarımsak-ı frengi (Frenk sarımsağı)	33	20	dâne	32,0
Beyze-i mâkiyan (tavuk yumurtası)	10	8	aded	25,0
Ceviz	160	140	dâne	14,3
Fıstık içi, vakıyyesi	4	5	akçeye	20,0
Fındık-ı yalı (yalı fındığı) vakıyyesi	4	5	"	20,0
Fındık-ı frengi (Frenk fındığı)	200	150	dirhem	33,3
Fındık-ı seng (Taş fındık)	350	300	"	16,6
Fındık-ı Trabzon	250	200	"	25,0
Kestâne	250	200	"	25,0
Kestâne-i puhte der sâç (saç üstünde pişmiş kestâne)	500	400	"	25,0
Zeytin				
Zeytun-i çekişte (çizilmiş, salamura zeytin)	–	200	"	
Zeytun-i Midillu (Midilli zeytini)	450	400	dirhem	12,5
Zeytun-i Adalar ve Trabzon ve	400	350	"	14,3
Bozburun	600	500	"	20,0
Meyveler				
Temûr alma (Demir elması)	1.000	800	"	25,0
Akyazı alması	800	600	"	33,3
Sinab (Sinop) ve Ferik alması	600	450	"	33,3
Miski alma ki kutu ile gelir	250	200	"	25,0
Miski dökme alma	500	400	"	25,0
Taze ayva	250	200	"	25,0
Inar-ı Birgi ve Mileti (Milet ve Birgi narı)	250	200	"	25,0
Emrud-i Beğ (bağ armudu), vakıyyesi	2,5	3	akçeye	16,6

	Getürici	*Oturucu*		%
Emrud-i Mankur (Mangır armudu)	250	200	dirhem	25,0
Avenk üzümü (Hevenk Üzüm)	300	250	"	20,0
Engur-i taze-i Razaki (Razaki taze üzüm) vakıyyesi	2,5	3	akçeye	16,6
Turunc-i şirin (tatlı turunç), aded ile	10	8	dâne	25,0
Turunc-i hâmız (ekşi turunç)	16	12	"	33,3
Limon	12	11	"	9,1
Limon suyu vakıyyesi alâsı adnâsı	–	3	akçeye	
Gelibolu turşusu, getürenler desti ile satanlar oturanlara	–	2	"	
Üzümün	–	300	dirhem	
Suyun	–	100	"	
Sirke, medresi	6	7	akçeye	14,3
Yem				
Sair (arpa), kilesi	5	5,25	"	5,0
Alef (yulaf), kilesi	4	4,25	"	6,2
Otluk	–	3	vakıyyesi	
Keten				
Ketân-ı Mısır (Mısır keteni),	7	8	akçeye	12,5
vakıyyesi alâ ednâ	4	5	akçeye	20,0
Ketân-ı Manastır vakıyyesi alâ,	4	4,5	"	11,1
vasat	3,5	4	"	12,5
Ketân-ı Kütahya vakıyyesi	4,5	5	"	10,0
Ketân-ı Kocaeli vakıyyesi	3	3,5	"	14,3
Bakla-i Ahyolu	650	550	dirhem	18,2
Bakla-i Mihaliç	800	700	"	14,3
Kuruyemiş				
Leblebuy-i Anadolu (A. leblebisi)	300	250	20,0	
Leblebuy-i Şehri (şehir leblebisi)	-	200	"	
Unnâb	–	100	"	
İğde	250	200	"	25,0
Koz ici (ceviz içi) vakıyyesi	2,5	3	"	16,6
Keçiboynuzu	800	600	dirhem	33,3

Baharat	*Getürici*	*Oturucu*		%
Nanay-i huşk-i kûfte (döğülmüş kuru nane) vakıyyesi	7	8	akçeye	12,5
Kemmun (kimyon) vakıyyesi	3,5	4	"	12,5
Kara günlûk (bir çeşit buhur) vakıyyesi	3,5	4	"	12,5
Sommak-ı dâne (tane somak) vakıyyesi	1,5	2	"	12,5
Sommak-ı kûfte (döğülmüş somak) vakıyyesi	3,5	4	"	12,5
Kurutulmuş Balık				
Mâh-i huşk-i lilinge (kuru lilinge balığı) İznik'ten gelür	200	150	dirhem	33,3
Mâh-i huşk-i moruna (kuru morena balığı), meyhânelerde satılır:				
sırtı	–	150	"	
yanı	–	200	"	
karnı	–	250	"	
Havyar				
Havyâr-ı Kuba (Kuba havyarı) vakıyyesi	–	6,5	akçeye	
Havyâr-ı Azak (Azak havyarı) vakıyyesi	–	5	"	
Havyâr-ı surh (kırmızı havyar) vakıyyesi	–	4,5	"	
Mum				
Şem-ı asel (bal mumu)	–	25	dirhem	
Hasır				
Hasir-i öz	–	4	akçeye	
Hasir-i orta	–	3,5	"	
Zift				
Zift ve katran	400	300	dirhem	33,3

Baklagiller	*Getürici*	*Oturucu*		%
İsfanah-ı tâze, (taze ıspanak)	–	600		
Kelem-i dürme (Dürme veya durma lahana) ve haviç (havuç)	2,5	2	vakıyye	25,0
Yapraklı şalgam	–	4	"	
Yapraksız şalgam	3	2,5	"	20,0
Pırasa	–	2	"	
Yaprak çöğünder (yapraklı pancar)	–	5	"	
Yapraksız çöğünder (yapraksız pancar)	5	4	"	25,0
Pazı	–	3	"	25,0

İnsanın aklına, ister istemez, günümüzün İstanbul Belediyesi geliyor...

III. Sosyal Güvenlik Kurumları

Osmanlı yönetiminde ferdi korumaya, kapsamaya yönelen devletçiliğin doğal bir sonucu olarak sosyal güvenlik kurumları ve 'vakıf' sistemi çok gelişmiş, yaygınlaşmıştı.

a) Devlet, öğrencilere, memurlara ve fakirlere bedava yemek dağıtan *imarethaneler, hastaneler, mescitler, medreseler, hanlar, kervansaraylar* yaptırıp onların gelirini sağlamaktaydı. Dinsel fonksiyonun yanı sıra bir çeşit sosyal yardımlaşma, toplanma ve dayanışma aracı olan camiler de bu sosyal kurumların içinde önemli yer tutmaktaydı. Günümüzdeki kamu hizmetlerini andıran bu sosyal güvenlik kurumları "devlet eli ile kurulmuş olup devlet geliriyle işleyen, fakat idari ve mali bakımdan muhtar ve hususi bir statüye tabi" idiler.[58] Devletin sosyal düzeninde çok önemli yeri olan bu kurumlar toprak rejimiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Hemen hepsi bir vakıf niteliği taşıyıp, kendilerine ayrılmış belirli kaynakların geliriyle görevlerini yerine getirebilmektedir. Örneğin, Fatih imarethanesinin 1489-1490 yılının muhasebe bilançosunda belirtildiğine göre, yıllık gelir olan 1.500.611 akçenin kaynakları şöyledir.[59]

255.233 akçe: İstanbul'daki 12 hamam ve bazı arsaların kiraları.
433.698 akçe: İstanbul'daki 8.667 Hıristiyan ve Yahudinin cizyeleri.
737.220 akçe: Çorlu, Tekirdağ, Ereğli ve Kırklar-ili Bölgesi'nde 57 kadar köyün mahsulü.
88.460 akçe: Bazı zırai mahsullerin satışı.

Görüldüğü gibi, bu en büyük imarethane gelirinin yarısı, belirli miri toprakların vergilerini doğrudan doğruya bu vakfa ödemeleriyle sağlanmaktadır. Vakıf sistemi, mülkiyeti devlette olan toprağın geliriyle işlemektedir. Mülkiyetin el değiştirmesi ya da amacının saptırılması durumunda, vakıfların kaynağı kurumaya mahkûmdur.

Vakıf kuruluşlarının sayısı ve onlara ayrılan gelirin büyüklüğü bu kurumların önemini ortaya koymaktadır. Ancak şunu belirtelim ki, vakıf sistemi Osmanlı öncesinde de gelişmiş durumdadır; Anadolu Selçukluları'nın son döneminde (13. yüzyıl) devlet çeşitli yardımlaşma kurumlarını işletmekte, yenilerini yapmaktadır. Örneğin, "Kayseri'de (1250), Sivas'ta (1217), Konya'da (1230), Çankırı'da (1235), Divriği'de (1228), Amasya'da (1266), Kastamonu'da (1272) ve Tokat'ta (1275) muazzam hastaneler yaptırılmıştır."[60]

Osmanlılar *kerim devlet*'in, halkı düşünen, koruyan devletin bir sembolü olan vakıf sistemini görülmemiş çapta büyütmüş; vakıf kurup yaşatmayı kendilerine temel görev edinmişlerdi. 1530-1540 yıllarında yapılan 'nüfus ve vergi tahririnde' belirtildiğine göre, Kastamonu, Alâiye, Teke, Hamid ve Karahisar-ı Sahib Livaları dahil, bütün Batı Anadolu sancaklarını içine alan o zamanki Anadolu eyaletinde sağlanan tüm gelirin % 14'ü vakıflara ait olup bu kanaldan kamu hizmetlerine, din ve hayır işlerine yönelmektedir.[61]

Bu dönemin Anadolu eyaletinde 45 imaret (aşevi), 342 cami, 1.055 mescit, 110 medrese, 626 zaviye, 75 büyük han ve kervansaray işletilmekte; 7.000'den fazla kamu hizmeti görevlisi ve öğrenci vakıf yoluyla maaş almaktadır.

Aynı yıllarda öteki bölgelerin durumu da buna eştir. Devletin gelirinin önemli bölümü sözü geçen kamu hizmetlerinin görülmesi için vakıflara bırakılmıştır. Vakıf gelirlerinin % 14'e ulaştığı Karaman eyaletinde bu yolla 3 imaret, 75 cami, 319 mescit, 45 medrese, 272 zaviye, 2 dârüşşifa; 14 kervansaray, vb. işletilmektedir. Rum Vilayeti'nde gelirin % 15.7'si, Halep ve Şam eyaletlerinde % 14'ü Zülkadriye ve Rumeli'nde % 5'i vakıflara ayrılmaktadır. (Rumeli'ndeki vakıfların geliri daha çok çevredeki vilayetlerden sağlandığından bu oran düşük gözükmektedir.)

Halkın sağlık, eğitim gibi sorunlarını karşılayan; öğrencilere ve fakirlere bedava yemek, yolculara yatacak yer sağlayan; dinsel ihtiyaç-

ların karşılanmasını ve dayanışmayı mümkün kılan bu sosyal kurumların önemi yukarıdaki rakamlardan anlaşılmaktadır. Hele bütün bunların dünyanın karanlık bir çağında gerçekleştirilmesi, Osmanlı devletçiliğinin büyük bir başarısı olarak belirmektedir.

Bazı imarethanelerle ilgili belgeler bu son derece ayrıntılı ve düzenli sosyal kurumların çalışmaları hakkında ilgi çekici örnekler getirmektedir.[62]

1500 yıllarında Fatih imarethanesinde her gün 1.650 kişiye bedava yemek verilmektedir. Bunların çoğu öğrenci, Fatih vakfının diğer bölümlerinde çalışan doktor, öğretmen gibi memurlar ve yolculardır. Ancak bu resmi rakamın dışında fakirler ve dul kadınlar da imarethaneden yemek alabilmektedir. Fatih imarethanesinden yararlanan fakirlerin sayısı belli değildir. Ancak bazı kuruluşlarda, 1.400 fakire ekmek verildiği tahmin edilmektedir.

İmarethane hesapları vakıflarda işlerin ne kadar düzenli yürütüldüğünü göstermeleri bakımından ilgi çekicidir: Gerekli maddelerin nereden, ne miktarda geleceği, bunların değeri, verilecek yemeğin niteliği, cuma ve bayram 'mönüleri' hep önceden planlanmış; para dikkatle harcanmış ve hesaplar tutulmuştur. Örneğin, Beyazıt II'nin imarethanesinde 1479 yılındaki yağ ve bal sarfiyatı şöyledir:

BAL TUTARI (11.581 akçe)	*okka*
a) Kamerî senenin, Ramazan'a rastlayan hâriç 47 Cuma gecesi için	*1.608*
b) 30 Ramazan gecesi, 40'ar okkadan	*1.200*
c) 2 Bayram günü 40'ar okkadan	*80*
d) Regaip ve Berat geceleri 40'ar okkadan	*80*
	2.968

YAĞ TUTARI (25.775 akçe)	*okka*
a) Ramazan'a rastlayanlar hâriç, Kamerî senenin 47 Cuma gecesi için	*2.310*
b) 30 Ramazan gecesi 45'er okkadan	*1.800*
c) 2 Bayram günü, 60'ar okkadan	*120*
d) Regaip ve Berat geceleri 60'ar okkadan	*120*
	4.350

Fatih imaretinin günlük yemeklerinde ise herkese pilav ve tam parça, '80 dirhem' ağırlığında et, bir somun ekmek, bazen çorba vb. verilmektedir. 160 kişilik misafirhanenin yemek listesi daha lükstür. 'Paça, zerde, ekşi hoşaf, turşu' günlük yemeğe eklenmektedir: Fatih vakıfnamesinde yolcularla ilgili olarak 'fakir zengin herkesin güler yüzlü karşılanıp itibar göreceği', 'her türlü istirahatlerinin ve hayvanlarının bakımının temin edileceği' belirtilmekte; 'her yolcunun gelir gelmez 50 dirhemlik süzme bal ve 100 dirhemlik bir fodla ikramiye açlığının giderilmesine' çalışılacağı eklenmektedir.

b) Sözünü ettiğimiz olumlu özellikleri taşıyan vakıflar; bunların yanı sıra, istismara son derece elverişli bir durum da yaratmışlardır. İmparatorluk eski kudretinden ve düzeninden kaybettikçe, bu durumun istismarı da artacaktır.

Vakıf sisteminin olumsuz yönde kullanılmasının örnekleri daha başlangıçtan beri varsa da, bunun ilk büyük uygulamasını Kanuni Sultan Süleyman yapmıştır. Devlet toprağının kişilere temlik edilip sonra vakfa dönüşmesine ilişkin olan bu uygulamayı ilerideki bölümlerde incelemeye çalışacağız.

Vakıfların ikinci olumsuz sonucu, 'mürtezika' tabir edilen bir zümreyi alabildiğine genişletmesidir. Mürtezika, ekonomiye bir katkıda bulunmadan, emek sarf etmeden devletin sağladığı imkânla geçinenlerden; ya da aşırı ölçüde şişirilmiş kadrolarda hayır niyetiyle kendilerine yer verilmiş kişilerden oluşmaktadır.

Mürtezika zümresinin en yaygın olduğu alan, vakıflardır. Vakıfların dinsel görevli kadrosu, görülmemiş ölçüde ve gereksiz olarak şişkindir. Vakıf yaptıranlar, hayır olsun diye çok sayıda dinsel görevliye buralarda yer vermiş; onlara ücret bağlatmıştır. Vakıf yöneticilerinin istismarıyla ayrıca genişleyen bu mürtezika zümresi, köylünün emeğine vakıf aracılığıyla ve hiçbir şey yapmadan sahip çıkan büyük bir kalabalığı meydana getirmiştir.

* * *

Şimdi, ekonomik düzenle devlet arasındaki dengenin bir diğer alandaki durumuna bakalım: Osmanlıların uçbeyliğinden imparatorluğa yükselmelerindeki temel etken olan yönetim sanatına, bunun ana

ilkelerine ve gerçekleşmesini sağlayan ekonomik düzenle arasındaki ilişkilere.

IV. Hem 'Merkeziyetçi' Hem 'Adem-i Merkeziyetçi'

Osmanlı devlet yönetimindeki başarının tılsımı, çok karışık ve geniş topluluklar merkeze sıkıca bağlanırken, onların ayrıcalıklarının da göz önünde tutulabilmiş olmasındadır. Kesinlikle çelişen iki özellik arasında yaratılan bu uyum imparatorluğun bütünlüğünü sağlamış, devlete hem otorite, hem de bir çeşit esneklik kazandırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin gelişip güçlenmesini sağlayan bu özelliklerinden ilki, miri toprak rejiminin bir sonucu şeklinde belirmektedir.

1. Merkeziyetçilik

Viyana'dan Hicaz'a, Kırım'dan Kuzey Afrika'ya kadar uzanan bir imparatorluğun varolabilmesi için, devlet en uzak köşelerde bile sözünü geçirmek, otorite sağlamak zorundadır.

Osmanlılar bu otoriteyi kurmuş ve uzun bir süre yaşatabilmiştir. Devlet, güçlü ve düzenli memur kadrosuyla, idare örgütüyle ülkenin her köşesine egemen olmuştur. Yalnızca maliye teşkilatında ayrı statüye tabi 32 çeşit memur bulunmaktadır.[63]

Merkez otoritesinin gücü ve ülkedeki denetimi 1600 yıllarına kadar hemen her alanda kendini belli etmektedir. Devletin, bütün yurdu kapsayan, çağın koşulları içinde çok gelişmiş bir bütçe düzeni vardır. Mali konularda en küçük aksaklık bile hoşgörüyle karşılanmamaktadır. Devletin güvenlik örgütü ülkenin her yanında asayişi sağlamakta; vergiler düzenli toplanmakta; mahkemeler bütün yurtta işlemektedir. Değişik şehirlerle ilgili eski belgelerde merkezi devlet otoritesinin gücü hemen göze çarpmaktadır. Örneğin, Isparta ve Erzurum şehirleriyle ilgili belgelerden anlaşıldığına göre, 16. yüzyılda devlet bütün mahallelerdeki hane sayısını, her hanedeki erkek sayısını, vergi yükümünü bilmekte; bu bilgiler resmi defterlerde kayıtlı bulunmaktadır. Belirli dönemlerde yapılan 'arazi ve vergi tahrirleri'yle şehrin gelişmesi merkez tarafından izlenmekte, vergiler ayarlanmaktadır.[64]

Devletin otoritesi ve düzeni Anadolu'ya sürekli gelen Türk göçlerini iskân ediş şeklinde de kendini göstermektedir. Bu göçün, egemenliğini sarsacak bir güç yaratabileceğini devlet henüz çocukluk döneminde olmasına rağmen düşünmüş; kavimler, boylar ve aşiretler birbirinden ayrılarak, değişik bölgelerde iskâna mecbur edilmiş; bir araya gelip güçlenmeleri ve merkeze kafa tutmaları daha başından önlenmiştir.[65]

Avrupa ülkelerinin genellikle yerleşmiş bir merkez otoritesinden yoksun bulundukları bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu, kendi merkeziyetçi yapısını öncelikle toprak rejimine borçludur.

Merkez otoritesine aman vermeyen derebeylik düzenini, Osmanlılar miri toprak rejimleriyle yıkmışlar ve yeniden filizlenmesine aynı rejim sayesinde imkân tanımamışlardır (1550 yıllarına kadar).

Derebeyliğin var olması için belirli kişilerin büyük toprak parçalarının mülkiyetine, hiç değilse sorumsuz tasarrufuna sahip olmaları gerekir; Avrupa'da olduğu gibi. Oysa, Osmanlılar fethettikleri yerlerin toprağını hemen devlet mülkiyetine alarak karanlık derebeylik düzenini ortadan kaldırmışlardır. Bu tutucu düzenin varoluş nedeni, can damarı büyük toprak parçalarının özel mülkiyeti ya da sorumsuz tasarrufu olduğundan, Osmanlılar toprak rejimleri sayesinde memleketi tehlikeye karşı adeta aşılı tutmuşlardır; merkez otoritesini sarsacak, devleti parçalayarak güçlerin oluşmasına uzun süre imkân vermemişlerdir.

2. Adem-i Merkeziyetçilik

Osmanlı İmparatorluğu'nun bir araya getirdiği halk toplulukları, çok değişik renk ve büyüklükteki mozaik parçalarını andırır. Devlet bu ayrıcalıklı topluluklar üzerindeki merkez otoritesini, garip bir çelişmeyle, adem-i merkeziyetçiliği kullanarak sağlamıştır...

Prof. Karal, Osmanlı toplumundaki ayrıcalıkları Ahmet Cevdet Paşa'dan örnek getirerek şöyle belirtiyor:

"...Türk-İslam cemiyetinde ırk sebebiyle olduğu kadar coğrafya muhiti ve tarih seyri yüzünden ileri gelen farklı gelenekler ve yaşayış şekillerinin mevcut olduğunu da kaydetmek icap eder. Bu cemiyette kadın-erkek münasebetlerinin birçok yerlerde ve bilhassa büyük şe-

hirlerde çok sıkı şartlara tabi tutulduğu sıralarda, Ahmet Cevdet Paşa bu münasebetlerin Bosna'daki şekli hakkında şöyle demektedir:

"'Bosna'daki kızlar yirmi beş yaşına kadar ferace giymeyip delikanlılarla âşıklık ederler. Ve bu âşıklık usulünü pek afifkârane bir yolda icra ederler. Ve erkek ve kız birbirini sevdikten sonra tezevvüç ederler. Şöyle ki, ekseriya mahkemeye gidip akdi nikâh ederler.' Paşa Güneydoğu Anadolu'da geçen bir memuriyeti esnasında Tecerli aşiretindeki âdetlerden biri hakkında şunları yazar:

"'Süleyman Ağa'nın o günkü hiddetine gelince, meğer Tecerli aşiretinde karıların kocalarını boşamak âdet imiş. Şöyle ki, karı kocasından, '*ben andan mahzuz değilim*' diye haber gönderdiği gibi andan boş olurmuş. Kocası da aşirete ilan edip kendisini beğenen bir karı var mı deyu sual ettirirmiş ve bir karı çıkıp da '*ben beğenürüm*' derse anınla tezevvüç edermiş. Ol gün Süleyman Ağa'yı da karısı ol veçhile boşamış olduğundan, kederli imiş.'

"Cevdet Paşa bundan sonra şu umumi mütalaayı serdediyor:

"'Osmanlı memleketleri başka memleketlere benzemez. Bir eyalet diğer eyalete, belki bir sancak diğer sancağa uymaz.'"[66]

Bu karmaşık toplumda devlet büyük bir anlayışla davranıyor. Her birinin temel niteliklerine, geleneklerine ve düşüncelerine en küçük ölçüde karışıyor. Hatta, kendi düzen anlayışıyla çelişen önemli yanlarını bile hemen değil, yavaş yavaş değiştiriyor. Devletin bu tutumu hem toplulukların sert müdahaleler karşısında baş kaldırmalarını, merkeze kafa tutmalarını önlüyor, hem de fetihlerde yerli halkın direncini azaltan bir etken oluyor. Osmanlı Devleti'nin bu temel ilkesi iki alanda incelenebilir: toprak rejimi ve dinsel hoşgörü.

a) Toprak konusundaki büyük merkeziyetçiliğin yanı sıra, akılcı bir esneklik vardır. İmparatorluğa yeni katılan topraklarda geleneksel sosyo-ekonomik kurumlar hemen değiştirilmemiş, zamanın akışı içinde törpülenerek temel düzen uydurulmuştur.

Ö. L. Barkan, Osmanlı Devleti'nin bu niteliğini şöyle belirtiyor:

"Muhakkak gibi gözüken bir şey varsa o da, fetih ve ilhak edilen memleketlerde kuvvetlerle teessüs etmiş olan örf ve âdetlere, Osmanlılığın uzun müddet riayetkâr kalmış olmasıdır.

"II. Beyazıt hatta Selim zamanında tanzim edilmiş bazı defterlerin başında, birçok Şarki Anadolu sancağı için Hasan Padişah, Alâüddev-

le Bey, Kaytıbay kanunlarının aynen muhafaza edilmiş olması, buralarda Osmanlı İmparatorluğu'na ilhakından evvel ve ilhakını takip eden senelerde nasıl koyu bir derebeylik mevcut olduğunu ve yavaş yavaş Osmanlılığın kendisine mahsus nizamı içinde nasıl erimiş olduklarını göstermektedir."[67]

Prof. Barkan'ın sözünü ettiği Ergani'ye ait Hasan Padişah Kanunu, 959 tarihli Halep, Humus, Maarra Kanunları, aynı tarihli Bossa Kanunnamesi; Bozok livasında ve Gerger sancağında yürürlükten kaldırılan kanun ve usuller özetle şu sonucu ortaya koymaktadır:

1) Osmanlılarla fethedilen bölgelerin düzeni arasındaki temel uyumsuzluk, bu bölgelerde vergilerin ağır olmasından, köylüyle derebeyi görünümündeki toprak sahibi arasındaki ilişkinin angaryaya ve sorumsuzluğa yer vermesinden ileri gelmektedir.

2) Osmanlıların bu durum karşısındaki tutumu önce eski hükümleri yumuşatmak olmuştur. Angaryaya ayrılan günler ve ağır vergiler ilk kademede azaltılmıştır.

3) İkinci kademede, eski hükümlerin, bağların iptal edilmeleri (*bid'atlerin ref' olunması*) vardır.

Örneğin: Halep, Humus ve Maarra Kanunlarında: "Çerakise zamanında ihdâs olunan bid'atlerden Devre ve Himaye'den ma'dasının" daha önce "ref' olundukları", şimdi ise "Çerakise bid'atlerinden baki kalan Devre ve Himaye dahi ref' olunup (bundan sonra) sair memaliki mahrusada carî olan kanunu Hümayun" gereğince vergi alınacağı belirtilmektedir.[68]

4) Çıkarılan kanunlar, 'hâkimlerin, derebeylerin tebaaya karşı şahsi ve keyfi kalan' davranış özgürlüğünden halkı kurtarmanın doğrultusundadır. Amaç, mülkiyeti devlete geçen toprakla derebeyliğin törpülenmesi, zamanla yok edilmesi; merkez otoritesinin ve düzeninin tam olarak sağlanmasıdır. Ancak bu amaca yavaş ve dikkatle ilerlenmiş, otoriteyi kırabilecek büyük tepkilere yol açmaktan sakınılmıştır. Prof. Barkan'ın belirttiği gibi, "İmparatorluk yerli beylerin ve müesseselerin menfaatlerine zıt gelen tedbirleri ancak zamanla ve müsait fırsatlar zuhur ettikçe almayı münasip görmüştür. Bidayette, yalnız beylerle halk arasındaki sosyal münasebet şekilleri, karşılıklı mükellefiyetleri tanzim eden kanunlar değil, uzun müddet şahıslar da değişmiş değildir."[69]

Bu bölüme son verirken, devletin hem derebeylik düzeninin kalıntılarını temizleyişini hem de halkı koruyucu niteliğini belirtmesi bakımından önemli birkaç maddeyi Malatya Kanunnamesi'nden naklediyoruz. Önce aslını, sonra günümüzün Türkçesiyle anlamını.

"...ve Sancak Beyleri ve Subaşları her yıl ot biçmeye ve çeltük biçmeye ve çeltüğü tavar ile ayıklamağa şehirden ve kurradan eve bir adam sürüb on beş gün miktarı ot ve çeltük biçtirüb ve taşıttırub Müslümanları işlerinden koyub zulm ederler imiş Bid'at olduğu sebebden ref' olundu Sancak Beyleri ve Subaşılar ot biçtirüb ve çeltük biçtirmek ve ayıklatmak hacetleri olıcak akçeleri ile ırgat tutub biçtireler ve ayıklattıralar ve taşıttıralar reâyâyı incitmiyeler ve bağların kanun üzere mukataaların aldıktan sonra Subaşılık ve Yazıcılık deyu ikişer akçe alınur imiş ve harman vaktinde buğday ve arpa hazır ettiklerinde Harman Akçesi deyü üçer akçe alırlar imiş ve güz faslında reâyâya Kış Bigüsi deyü köyden köye bir mikdar buğday ve birer mikdar arpa ve birer tavar ve birer mikdar yağ ve otluk alıp reâyâya muzayaka verirler imiş ve bazı Subaşılar nice adamları ile köyden köye reâyâya konub güç ile yem ve yemek alub Müslümanları incidirler imiş ve kış eyyamında reâyâ evden eve birer yük odun salarlar imiş bu veçhile Emri Şerifi Padişahiye muhalif bi'atlar olduğu sebepten ref'olundu Kanun üzere hakların aldıklarından sonra bir akçe ve bir habbe dahi almıyalar Sancak Beyleri ve Subaşıları bu fasıl Kış Kerestesi hacetleri oldukta veya reâyânın evlerine kendü ihtiyârları ve rızaları ile konduklarında her ne hacetleri olursa Narhı Ruzi üzere akçelerile alalar hiçbir veçhile reâyâya kanuna muhalif teaddi eylemiyeler."[70]

Özet olarak, şöyle deniyor bu kanunnamede: "Sancak Beyleriyle Subaşılar her yıl ot ve çeltik biçmek, çeltik ayıklatmak için adam toplayıp on-on beş gün onları çalıştırırlar, bu şekilde Müslümanları işlerinden alıkoyup zulmederlermiş.

"Bu hüküm iptal edilmiştir. Sancak Beyleri ve Subaşıları ot ve çeltik biçtirmek, ayıklatmak ihtiyacındaysalar kendi paralarıyla ırgat tutsunlar, bir daha köylüyü incitmesinler.

"Bağların kanuni vergisi alındıktan sonra 'Subaşılık' ve 'Yazıcılık' diye ikişer akçe daha alınırmış. Harman zamanında buğday ve arpa hazırlandığında 'Harman akçesi' diye üçer akçe alınırmış. Sonbahar-

da 'kış bigusi' diye köylerden bir miktar buğday, arpa, yağ toplanırmış. Bazı Subaşılar çok sayıda adamlarıyla köyden köye gider, köylünün evinde kalır, zorla yem ve yemek alıp Müslümanları incitirlermiş. Kışın her evden bir yük odun alırlarmış.

"Bütün bu hükümler, Padişah emrine aykırı olduklarından iptal edilmişlerdir.

"Kanunun belirttiği haklar alındıktan sonra bir akçe hatta bir habbe bile fazla alınmayacaktır. Sancakbeyleriyle Subaşıların kışlık oduna ihtiyaçları varsa ya da köylünün rızasıyla köylüye konuk gittiklerinde başka bir ihtiyaçları olursa, bunu kendi paralarıyla ve narha göre satın alsınlar ve kanuna karşı gelerek köylüyü rahatsız etmesinler."

b) Osmanlı yönetimindeki adem-i merkeziyetçiliğin öteki büyük uygulama alanı dinsel hoşgörü olmuştur. Devlet, Hıristiyanların mezhep kavgalarına düştükleri, engizisyonun Avrupa'yı kasıp kavurduğu bir dönemde ancak günümüzde rastlanabilecek bu vicdan hürriyetini tebasına tanımıştı.

Osmanlıların bu niteliği ekonomik akılcılığından ve Selçuk geleneğinden doğuyor. Anadolu, özellikle II. Kılıç Arslan'dan sonra çeşitli ırk ve dinlerin serbestçe yaşadıkları bir bölge olmuştu. Bu konuda tarihçiler çeşitli hoşgörü örnekleri veriyor: İslamın büyük gazilerinden sayılan II. Kılıç Arslan'ın 'Malatya Süryani' patriği Mikael'e gönderdiği bir mektupta Bizans'a karşı kazanılan zaferlerin patriğin duaları sayesinde olduğunu belirtmesi; II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in evlendiği Gürcü melikesinin Konya sarayına kendi özel papazı ve mukaddes eşyası ile gelmesi gibi.[71]

Bu örnekler rahatça çoğaltılarak Malatya halkının Moğol istilası sırasında şehir patriğini tek yönetici seçmelerine, 'Mevlânâ'nın etrafında çeşitli dinlerden kişilerin toplanmasına' kadar götürülebilir. Anadolu'nun bu özelliğinde, şüphesiz, Mevlânâ ve Yunus Emre gibi büyük düşünürlerin yaydıkları geniş bir din ve insanlık anlayışının etkisi olmuştur.*

---

* Yunus Emre şöyle diyor: "Dervişlik baştadır, taçta değildir. Hırkada değildir, saçta değildir; Allah'ı ararsan kalbinde ara: Kudüs'te, Mekke'de, Hac'da değildir." Mevlânâ'nın, kardeşliğin belirtisi olarak aynı kasidenin dört mısrasından, her birini ayrı dilde yazdığı bilinmektedir: Acemce, Arapça, Türkçe, Rumca.

Osmanlıların Selçuk geleneklerini sürdürerek sağladıkları bu dinsel hoşgörü, çağının çerçevesinde, bir ihtilal niteliği taşımaktaydı. Devletin bozulduğu döneme kadar aynı tutum devam etmiş; 16. yüzyılın ortalarındaki bazı ayrılıkçı fermanlardan sonra ancak 17. yüzyılda Hıristiyanlara kötü muamele edilmesinin bazı örneklerine rastlanmıştır.[72]

Dinsel hoşgörünün öteki nedeni, Hıristiyanların verdikleri özel verginin (cizye) mali kaynakların içinde çok önemli yer tutmasıdır. Devletin milyonlarca tebası, 'askere gitmemek' ve 'korunmak' karşılığında bunu ödemektedir. Dolayısıyla, vergi toplamını azaltmamak için, Osmanlı devleti Hıristiyan tebaasını kitle halinde din değiştirmeye asla zorlamamıştır.

Dinsel hoşgörü, çeşitli birimlerden kurulu imparatorluğun dağılmamasında önemli etken olmuştur. Osman Bey'in ölümünde (1325) 3 milyonluk Osmanlı nüfusunun bir milyonunu Hıristiyanların meydana getirmesi ilgi çekicidir. Merkeziyetçilikten bir çeşit uzaklaşma niteliğindeki dinsel çeşitlilik ve hoşgörü, gene garip bir çelişmeyle, kitlelerin devlete bağlanmalarını, baş kaldırmamalarını, merkez otoritesini kabullenmelerini sağlamıştır.

Nedenleri ne olursa olsun, bir Fransız tarihçisinin belirttiği gibi, "Engizisyonun resmi devlet kuruluşu olduğu ve Yahudilerle Arapların İspanya'dan kovulduğu bir çağda, Osmanlılar, Hıristiyanlara karşı en küçük bir düşmanlıkta bulunmamışlardır."[73]

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Devlet Mülkiyetine Dayanan Bir Denge

Osmanlı toplumunun ileriliği, ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki dengenin bir sonucuydu: Ekonominin nitelikleri devletin görevine, hizmetlerine, sosyal yapısına, ordusuna şekil vermiş; toplumun İslam düşüncesi uyarınca adalet ve eşitliğe yönelmesini sağlamıştı.

Toprak mülkiyetinin büyük ölçüde devlete ait olması ve özel teşebbüsün sınırlılığı bu ileri toplumun bütün kurumlarında temel varoluş nedeni şeklinde belirmektedir.

I. Düzenin Nirengi Noktası

Toprak ve ordu – Kanuni Süleyman'ın ölümüyle sona eren zaferler döneminde ordunun % 90'a yaklaşan bölümünü *Eyalet Askerlerinin* meydana getirdiği; bu kuvvetin miri rejimin bir sonucu olan Sipahilerden, Cebelilerden, Akıncılardan, yaya ve müsellemlerden (atlı) kurulu olduğu daha önce belirtilmişti.[74]

Bu güçlü ordunun temel direği olan Timarlı Sipahiler ve diğer kuvvetler, toprakla aralarındaki ilişkiden ötürü ismi üstünde, ancak timara dayanan bir toprak rejiminde var olabilir. Yani, *özel mülkiyetin değil devlet mülkiyetinin kaide olduğu bir rejimde*, miri toprak rejimin-

de. Toprak devletin değil ferdin mülkiyetinde olsa ya da toprağın sağladığı gelir memur-askerlere ayrılmasa, tabiatıyla, ne timar, ne Sipahi, ne de eyalet askeri olabilirdi.

Toprak gelirinin memur-askerlere ayrılmasının ilk sonucu, Timarlı Sipahilere dayanan bu güçlü ordunun varlığıdır. Ekonomik düzenin temel niteliği askeri gerekleri tam olarak karşılamaktadır.

Osmanlı toprak rejimi olmasaydı o güçlü ordu yerine derebeylerinin etrafında toplanan çapulcu alayları olurdu, aynı dönemin Avrupa'sında örneklerine rastlandığı gibi ve ordu olmayınca ne fetihlerden söz edilebilirdi, ne de imparatorluktan...

Toprak ve derebeylik düzeni – Toprak mülkiyetinin devletin elinde bulunması, bu niteliğin zedelenmediği sürece derebeyliğin oluşmasını engellemiştir; toplumu bu sistemin getirdiği eşitsizlik, adaletsizlik ve karışıklıktan korumuştur.

Prof. Turan'ın Anadolu Selçukluları'nı anlatırken kullandığı şu sözler, Osmanlılar için de geçerlidir. Zira Selçukluların zayıflamasından sonra derebeylik düzeni tekrar belirmiş ve bu kez Osmanlılar aynı uğraşıya girip aynı sonucu almışlardı: "Selçuklular zamanında Anadolu'da vuku bulan, inkılaplardan biri de hususi toprak mülkiyeti yerine devlet mülkiyeti (miri) sisteminin tatbiki idi: Filhakika Bizanslılar idaresinde Anadolu'da geniş topraklara sahip bulunan bir arazi aristokrasisi teşekkül etmiş, halk da topraksız veya toprak esiri (serf) köylüler haline gelmişti. Türk idaresiyle bu topraksız köylüler hürriyete ve toprağa kavuşmuş; eski Türk göçebe teamülüne ve İslam'ın fetih hukukuna dayanan Selçuk sultanları bütün memleketi devlet mülkiyeti haline soktuktan sonra çiftçilere ancak işleyebildikleri miktarda bir toprağa tasarruf hakkı tanımışlar ve babadan evlada intikal eden bu idare sayesinde topraksız kimse bırakmamışlar; göçebelerin ve yerlilerin iskânını sağlamışlar ve bu suretle de zirai istihsali artırmışlar; içtimai nizamı kurmuşlar ve Anadolu'nun Türkleşmesine hizmet etmişlerdi. Selçuklular tarafından kurulan ve Osmanlılar devrinde devam eden bu miri toprak sistemi sayesindedir ki Avrupa'da ve Asya'da, geçen asra kadar mevcut bulunan toprak aristokrasisi ve topraksız halk kitleleri Türk idaresinde vücut bulmamış ve Türkiye başka memleketlerden farklı bir içtimai ahenk ve nizama sahip olmuştur."[75]

Fertlerin toprak mülkiyetine ancak istisna olarak izin veren Osmanlılar, bu şekilde, büyük toprak mülkiyetine dayanan derebeyliğin ve onun yarattığı eşitsizlikle adaletsizliğin önünü alabilmişlerdi. Halkın sosyal ihtiyaçları, toprak rejiminin eşitliğe dönük mülkiyet özelliğiyle karşılanmış, dengelenmişti.

Toprak ve vakıflar – Sosyal güvenlik kurumlarının varlığı toprak mülkiyetinin devlette olmasının bir diğer sonucudur. Devlet kendi toprak gelirinin bir bölümünü vakıflar aracılığıyla bu kurumlara ve bayındırlık hizmetlerine bırakarak sistemin işlemesini mümkün kılmıştır.

Vakıf gelirleriyle miri toprak rejimi arasındaki ilişkiyi Ö.L. Barkan'ın verdiği bir örnek şöyle ortaya koyuyor: 1490 yılında ülkenin en büyük yedi imaretinin toplam geliri olan 3 milyon akçenin % 80'ini, bu vakıflara ayrılan miri toprakların ödediği vergi sağlamaktadır.

Toprağın mülkiyeti devlette olmasa ya da değişik bir nitelik taşısa, gelir bu kez derebeylerin ya da 'özel teşebbüsün' eline geçecek, vakıf sisteminin olumlu yanları da gelişmeyecektir.

Toprak ve ekonomi – Osmanlı yönetimi çok geniş bir ülkede ekonomik hayatı saat gibi işletmek zorundadır. Gerekli mal istenen miktar ve nitelikte üretilecek, gereken yerlere ulaştırılacak ve halkın en iyi koşullarla malı alması sağlanacaktır.

Yönetimin bu karmaşık sorunu çözümlemesi devletçi tutumuyla ve topraktaki devlet mülkiyetiyle mümkün olmuştur. Dev ihtiyaçların karşılanması üretimin tekelden düzenlemesiyle sağlanmakta; miri rejimin memur-askerleri üretimin denetlenmesinde yardımcı olmaktadır.

Devletin ekonomik hayata aktif şekilde katılması, halkın güvenliğini gerçekleştiren başlıca etkendir. Narh sistemi, piyasaların denetlenmesi, esnafın kontrolü gibi. Devletin bu görevlerini karşılaması ise ancak toprağından miri ambarına, ihracatından fiyat tespitine kadar bir bütün olan ekonomiyi elinde tutmasıyla mümkündür. Nitekim miri rejimin ilerde yozlaşmaya yüz tutmasıyla devlet bu görevlerini de yapamaz olacak; ekonomi, o her zaman sakınılan başıboş güçlerin eline düşecektir.

Osmanlı Devleti'ni ve kurumlarını biçimlendiren temel etkenin İslamiyet ve akılcılık ışığındaki bir mülkiyet düzeni olduğunu bu kısa inceleme ortaya koymaktadır.

Osmanlı toplumunun bütün kurumları, toprak mülkiyeti devletin olduğu için gördüğümüz şekillere girmişlerdir. İmparatorluğun temel direği ordunun bu ordu olması; vakıf sisteminin olumlu yanları; sosyal yapının sağladığı güvenlik ve ekonominin işleyişi, temeldeki mülkiyet düzeninin doğrudan doğruya bir sonucudur.

Ekonomik düzenle devlet ve görevleri arasındaki bu denge kendini yıpratacak güçleri ve özellikleri de çekirdek halinde bünyesinde bulundurmaktadır. Önce, kurulu denge son derece hassastır. Temel niteliklerden, görüşlerden ya da kurumlardan herhangi birinin bozulması bütün dengeyi sarsabilir. Nitekim daha sonra sarsacaktır. Dengenin hassaslığı yeni durumlara kendini uyduracak ve yeni tehlikelere karşı koyacak esneklikten onu yoksun bırakmıştır.

Ekonomik ferdiyetçilik eğilimleri imparatorlukta mevcuttur. Eğilimlerin tarımsal bünyedeki örneği olan derebeylik bir mantar gibi yeniden bitmeye hazır olup devlet bu eğilimlerle sürekli mücadele halindedir. Yönetim, onların gelişip büyümesine imkân tanımamaktadır. Ancak bu mücadele devletin gücüne ve merkezi otoriteyi korumasına bağlı olduğundan, dengenin bozulmasıyla mantarlar hızla gelişeceklerdir. Ayrıca, küçük beyliğin yayıldığı topraklarda kölelik ve derebeylik düzenlerinin var olması ve devlet gücüyle yıkılması, çözümü güç bir çelişme yaratmaktadır: Osmanlılar imparatorluk olmak için genişlemekte, genişledikçe kendi felsefelerine uymayan yıkıcı düzenleri bünyelerine dahil etmektedirler. Fethedilen her toprak parçası, Osmanlıları ortadan kaldırılması gereken bir sosyal düzenle uğraşmak zorunda bırakmaktadır. Bu uğraşı dikkatle ve başarıyla yürütülmesine rağmen, hem devletin yorulup yıpranmasına yol açmakta, hem de eski sosyal düzenden arta kalan çekirdekler yeşerip güçlenmek için imparatorluğun bünyesinde fırsat beklemektedirler.

Genişleme sonucunda imparatorluğa katılan ve merkezin çok uzağında bulunan toplumlara Osmanlı düzeninin kabul ettirilmesi hayli güç olmakta, 'istisnalar' çoğalmakta, ikili bir yapı belirmektedir. Doğu ve Güneydoğu eyaletleri kendi sosyal düzenlerini sürdürmektedirler. Eflak, Boğdan gibi Batılı topluluklar da, imparatorluğa gevşek bağlarla bağlandıklarından, derebeylik kurumlarını korumaktadırlar.

Ancak bütün bu güçlüklere ve muhtemel tehlikelerin varlığına rağmen devlet kendi ekonomi düzenini yaymakta, yaşatmakta, görevleri

ile bu düzenin dengesini sağlamaktadır. Güçlü kaldığı sürece sağlamaya devam edecektir.

II. Ekonomik Düzenle İnsan ve Dünya Görüşünün Dengesi

Osmanlı toplumunun gelişmesindeki ikinci temel neden, ekonomik düzenin Osmanlı insanıyla ve bu insanın dünya görüşüyle tam bir denge kurabilmiş olmasıdır. Değişik özellikteki ekonominin başarısı için insanların belirli nitelikler taşıması gerekirdi ki, Osmanlı düzeni bu nitelikleri Anadolu halkında bulmuş, uyum sağlamıştır.

Burada, düzenin insandaki niteliği ya da insandaki niteliğin düzeni yarattığı söylenebilir. Ancak bu çalışmanın çerçevesinde, etki-tepki ilişkisinin mekanizması değil, Osmanlı toplumunun temel dengesi, sözü geçen uyumun bu dengedeki önemi ve unsurları araştırılmaktadır. Bu bölümde ve sonrakilerde görüleceği gibi, ekonomik düzenle insanın ve dünya görüşünün dengesi sağlanmış olmasaydı bir Osmanlı medeniyetinden, imparatorluğundan söz edilemezdi. Nitekim bu dengenin de 17. yüzyıldan sonra bozulmaya yüz tutması çöküş döneminin ikinci büyük nedeni olmuştur.

1. Ekonomik Düzene Uygun İnsanın Özellikleri

Osmanlı ekonomik düzeni ancak belirli bir dünya görüşünün ve belirli bir insan tipinin var olduğu ortamda oluşabilirdi. Bu dünya görüşünün ve insanın niteliği, tek kelimeyle belirtildiğinde, '*cemaatçilik*'tir.

a) Düzenin var olması ve yürümesi için, insanların her şeyden önce ekonomik açıdan '*ferdiyetçi olmamaları*' gerekmektedir. Osmanlı ekonomik düzeni, ferdiyetçilikle bağdaşamaz: Kişi, ayrıntılarıyla hesaplanmış bir mekanizmanın içinde devlet ya da temsilcilerinin gösterdiği belirli işi yapmak durumundadır. Çiftçiyse köy büyüklerinin ve timar sahibinin; zanaatkâr, esnafsa kendi Ahi teşkilatının (loncanın) sözünden çıkmayacaktır. Kendi başına buyruk davranışlar, çağın ve toplumun özelliklerinden ötürü bütün bu düzene zarar verebileceğinden, sınırlanmıştır. Devletin bir görevi de, daha önce örneklerle belir-

tildiği gibi, başıboş bireysel ekonomik güçlere meydanı bırakmamaktır. Aksi durumda köy kendinden beklenen üretimi gerçekleştiremez; piyasa oyunları halkın ekmeğini azaltır; ülke için önemli malları kişi dışarı satar, esnaf teşkilatından ayrı ve kendi başına iş görmek isteyen zanaatkâr kötü malı halka pahalıya verir, vb.

b) Ekonomik düzenin kişide bulup dayanması gereken cemaatçi niteliğin bir devamı, onun hırs sahibi olmamasıdır. Osmanlı düzeninde hırsa yer yoktur. Herkes eline geçenle yetinecek, bunun ancak sınırlı ve toplum düzenini bozmayacak ölçüde artmasını kabullenecektir. Köylü, toprağını genişletmek tutkusuna kapılmayacaktır. Daha çok kazanmak için çiftini çubuğunu bırakıp başka işe koşmayacak, yetiştirdiği ürünün çeşidini bu amaçla değiştirmeyecek. Bu eğilimler, saat gibi işlemesi gereken düzeni yıkabilir. Şehirlerde kıtlığa, köylerde huzursuzluğa yol açabilir. Esnaf daha çok kazanmak hırsını frenlemezse, kaçınılmaz şekilde fiyat artışları ve kalite düşüklükleri baş gösterecektir. Timar sahiplerinin tamahkârlığı, köylünün refahıyla ters orantılıdır: Birinin kazanma hırsı arttıkça öteki ezilecek, yoksullaşacaktır. Kazanma hırsının ağır bastığı bir insan tipi, Osmanlı ekonomik düzeninin almış olduğu biçime girmesine imkân tanımazdı.

c) Kişinin her şeyden önce yumuşak başlı olması, cemaate, toplumun çıkarına uyması gerekmektedir. Bu kişi işbölümüne sadık kalmalı; kendini tek başına bağımsız bir güç olarak değil, cemaatin meydana getirdiği bütünün küçük parçası şeklinde görmeli, gücünü ancak cemaatten aldığını bilmelidir.

Herkese belirli paylar tanıyan, fazlasını güç veren, ama sürekliliğini adeta garanti eden Osmanlı ekonomik düzeninin varlığı, bu özelliğiyle, kişilerin macera hevesinde olmamalarına, güvenliğe öncelik tanımalarına bağlıdır.

Kişinin amacı güvenlikse, düzen bu gereği karşılamaktadır. Osmanlıların bütün toplumsal kurumları ve yapısı ferdin yalnız kalmamasına, doğal tehlikelerden ve başıboş ekonomik güçlerden korunmasına göre düzenlenmiştir. Elindekini tehlikeye atıp daha çoğuna kavuşmak için maceraya yönelenler ise, bütün bir sistemin bozulmasına yol açabileceklerinden, devlet tarafından sınırlanmışlardır. İşbölümüne, disipline ve güvenliğe dayanan Osmanlı ekonomik sistemi macera eğiliminin güçlü, maceracıların bol olduğu bir ortamda kuru-

lamazdı... Sistemin gerektirdiği insan prototipi mutlaka güvenliğe önem verecek, kişisel maceralardan sakınacaktı.

d) Osmanlı insanında temel nitelik önceliğiyle var olması gereken güvenlik kavramı, bireysel değil toplumsaldır. Güvenliğe ancak cemaatin bir parçası olarak, cemaatin aracılığıyla erişilebilirdi. Köyün ve Sipahinin köylünün güvenliğini, Ahi teşkilatının esnafın güvenliğini sağlaması gibi.

Zenginleşerek güvenliğe tek başına erişmek eğilimi hem kösteklenmiştir, hem de sistemin mantığına (rasyoneline) ters düşmektedir. Kendi gemisini kurtarmak amacındaki kaptanlara bu düzende yer yoktur. Zaten ekonomik gerçekler buna el vermemekte, herkes kaptan olamayacağı gibi, kişilerin kaptan olma hevesi tayfaları da denize dökebilmektedir. İnsanların çoklukla macera ve servet peşinde koşması, sistemi rayından çıkarıp toprağından zanaatına kadar tümünü sarsabilir: Toplumun her katında gereklerin karşılanması için; üretimin düzeni, tüketimin yeterliği, malın istenen miktar, kalite ve fiyatta olması için; çok yanlı mekanizmayı etkileyecek maceracı eğilimlere yer yoktur. Bu düzende kişinin amacı, bir parçası olduğu cemaatin kendine sağlayacağı güvenlik olmalıdır; tek başına girişilecek maceralarla elde edilecek servet ve onun getireceği kişisel güvenlik değil.

Özetlersek, Osmanlı ekonomik düzeninin başarısı, hatta var olması için toplumda ve kişide bazı özelliklerin bulunması gerekmektedir: *1) Ferdiyetçi değil, cemaatçi olması, 2) Para kazanmak hırsının sınırlılığı, 3) Yumuşak başlılık, 4) Maceracı olmamak, 5) Temel amacın cemaatin bir parçası niteliğiyle güvenliğe erişmek olması.*

Halkın, cemaatin aracılığıyla sağlanmış düzenli, monoton, güvenli bir hayat şeklini, bireyci çıkışlara ve sonucu belirsiz maceralara tercih etmesi.

Osmanlı toplumunun 17. yüzyıla kadar süren gelişmesinin başlıca nedeni, ekonomik düzenin gerektirdiği bu insan prototipinin Osmanlı dünya görüşü tarafından yaratılmış olmasıdır; ekonomik yapının kendine elverişli insan tipini ve dünya görüşünü yaratmasıdır.

2. Osmanlı Toplumunda Hâkim Nitelikler

Osmanlı dünya görüşünün, insan yapısının temel niteliği, gene özet olarak, 'cemaatçilik' biçiminde belirmektedir.

Ekonomik koşulların yanı sıra Kuran'ın yorumu, tasavvuf ve gelenekler bu toplumu hem ekonomik hem sosyal anlamdaki 'ferdiyetçilikten' uzak tutmuş, ona 'cemaatçi' bir özellik vermiştir.

Maddi yanı ağır basmayan insan – Osmanlı dünya görüşünün ilk belirgin niteliği; hırs, servet, cimrilik, maddi değer ve aşırı kazanca karşı çıkmasıdır. Bireyci ekonominin motoru olan kazanma hırsı, servet birikimi ve rekabet, bu dünya görüşünün kesinlikle kötülediği olgulardır. Bu tür olguların insanların içinden çekip alındığı, şüphesiz, söylenemez. Ancak, dünya görüşünün maddi değerlere, kazanç hırsına, servete verilen önemi en düşük düzeyde tuttuğu, bireyci Batı felsefesi gibi bunları kamçılamadığı bir gerçektir.

Batılı tarihçilerin deyişiyle 'her şeyden önce Müslüman olan' (E. Perroy), 'kuruluşundan çöküşüne kadar İslam imanının savunmasına ve ilerlemesine yönelmiş olan' (B. Lewis) Osmanlı Devleti'ndeki dünya görüşü, İslam düşüncesinin büyük etkisi altındadır. Gerçi 'geleneksel Osmanlı kültürü yalnızca İslam'a indirgenemez; Osmanlı idaresine, hukukuna, örf ve âdetlerine ortaçağ Türk kültürü ve mahalli kültürler de etki yapmıştır (ama) kuruluşundan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun temel dayanağı İslam olmuştur.'[76]

Osmanlı dünya görüşünün dinsel kökenleri araştırılırken, önce, kültürün ekonomik gerçeklerden bağımsız bir olgu olmadığını; ekonomik gereklerin kültürü etkileyip hatta yön verdiğini, iki kavram arasında sürekli bir etki-tepki ilişkisinin bulunduğunu hatırlamak gerekiyor.* Sonra, İslam dininin de değişik ekonomik yorumlara elverişliliği göz önünden kaçırılmamalıdır. İslam üzerine derin araştırmalar yapan M. Rodinson'un belirttiği gibi, "Kuran'ın -her ne kadar yorum yoluyla değişik yana çekilebilirse de- oldukça sınırlı fikirler sunmasına karşılık, hadis, en karşıt eğilimlerin yer aldığı bir yargılar bütünüdür. Bundan dolayı, denilebilir ki, Müslüman çevrede görülebilen her eğilim, önceden mevcut olan düşünceleri kalıplaştırmak için bir dış kuvvet gibi hareket eden kutsal bir külliyatın zoruyla açıklanamaz. Bir metnin zikredilmesi, onun bir başka metne tercih edilmesinden ötürüdür. Demek ki, aslında, Kuran sonrası İslam ideolojisi, topluma

* Prof. Sabri Ülgener'e göre, "esasen, tasavvuf ahlakı hakikatte basit el işçiliğine has dünya görüşünün biraz daha kuvvetli çizgilerle ifadesinden başka bir şey değildir."

şekil veren bir dış kuvvet değil, fakat toplum hayatının tümünden gelen eğilimlerin bir ifadesidir."[77]

Osmanlı insanına verdiği şekille Osmanlı ekonomik düzeninin uygulanmasını kolaylaştıran dünya görüşünün, Kuran'ın bu düzen doğrultusunda yorumlanabilen öğretisinden* ve daha önemlisi, Anadolu'da yeşeren İslam tarikatlerinden etkilendiği söylenebilir.

Anadolu'nun dünya görüşünü yansıtan tasavvuf ve tarikat öğretisi, meslek birliklerinin (Fütüvvet, Ahi teşkilatı ya da daha genel deyişiyle loncanın -*corporation*-) kuralları, kişiyi maddi kazanç tutkusundan kesinlikle uzak durmaya yöneltmiştir. Anadolu insanına biçim veren, bir bakıma onun ifadesi olan bu düşünce silsilesinin tümü; Mevlânâ'dan Yunus Emre'ye, Hacı Bayram Veli'ye kadar bütün mutasavvıflar ve onları etkileyen öteki İslam düşünürleri, insanı maddi tutkulardan arınmaya zorlamıştır; '*Hakikat'e giden Tarikat*', fakirlikten ve feragatten geçmektedir. Maddi hırstan, servet tutkusundan uzaklaşmak insanın yücelmesinde ilk koşuldur. İbni Arabi'ye göre, "Fütüvvetin aslı nefsani hazların terkidir." Acem düşünürü Sa'di, "Mal ömrün huzur ve asayişi içindir, ömür mal cem'eylemek için değildir," diyor. Mevlânâ'ya göre, maddi kazanç boştur, sivrilmek değersizdir, önemli olan insanlarla eş olabilmek, onların dostluğunu kazanmaktır; "*Cemaatle bir rengi taşı ki can lezzeti tadasın.*"

Tümü tasavvuf kaynağından gelişen Ahi (lonca) örgütlerinin temel yasalarında (Fütuvvetname) 'kanaatkârlık' en büyük erdem (fazilet), hırs en büyük kusurdur (nakise): "Hırs kapısın bağlaya, kanaat ve rıza kapısın açа; tokluk ve lezzet kapısın bağlaya, açlık ve riyazet kapısın açа..." vb. Bu kuruluşların içinde üyelerin birbirinden çok kazanıp öne geçmek hırsı kesinlikle yasaklanmıştır; "müsamaha edilen yegâne rekabet şekli, ahlaki rekabettir."[78]

Lonca ahlakı, "San'at erbabına, bulundukları seviyeye göre (usta, kalfa, çırak) müsavi iş ve geçim imkânları sağlamak; birinin fazla ka-

---

* Örneğin, 'Leyl' suresi: "Ama kim cimrilik eder ve servete düşkün ve en güzel hakikati yalanladı ise ona da kolaylıkları zorluk haline getiririz ve başı cehenneme düşünce serveti onu kurtaramaz." Kuran'da bizatihi servet kötülenmemiştir ama, servet düşkünlüğü, tamahkârlık, servet hırsı, kazanç tutkusu çeşitli surelerde yerilmiş; Müslümanlara sakınmaları salık verilmiştir.

zanç hırsıyla diğerlerinin kısmetine ked vurdurmamak" şeklinde özetlenmektedir. Prof. S. Ülgener'in deyişiyle, bu dünya görüşü tarafından "Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek insaflı ticaret değil de, mal biriktirme ve yığına peşinde koşan hasis ve istismarcı ticaret eskiden beri en ağır tenkitlere hedef tutulmuştur... Cemiyet hayatı, iktisadi faaliyetlere en fazla bağlı olması gereken san'at ve ticaret erbabı da dahil olmak üzere kıymet ölçülerini henüz maddeleşmemiş bir dünya görüşünden alıyor. Bu temel düşünceyi bir cümle ile hülâsa edebiliriz: maddenin ve maddi hayatın icapları dışında kalabilmek!"[79]

Kanaatkâr ve cömert – Maddi hırsın karşıtı olan kanaat yerilmekte, hasisliğin karşıtı cömertlik ve lütuf ise bütün düşünce akımlarında yüceltilmektedir. Bu özelliğe, İslam öncesi Arap toplumunda da rastlanıyor: "Araplarda mürüvvet sahibi olmak (örnek insanın niteliği) cesur, dayanıklı, kanaatkâr, topluluğuna ve sosyal görevlerine sadık, cömert ve konuksever olmak demektir."[80]

Kanaatkârlık, tasavvufun temel ilkelerindendir. Bu ilkeye uymaksızın tarikata girilemez, Ahi olunamaz, vb. 1845'te yapılan büyük bir tarım anketinde de halkın bu özelliği belli olmaktadır. Bu anketle ilgili olarak, M. A. Ubicini 1847'de *Monitor Universal* gazetesinde yayınlanan makalelerinde, Anadolu köylüsünün kanaatkârlığını şöyle anlatıyor: "Türkiye'de çiftçi fakirdir çünkü parası yoktur; buna mukabil zengindir; çünkü yaşamak için elzem olan şeylere ziyadesiyle maliktir. Ve sonra aza da kanaat etmesini bilir. 'Fakirliğe tahammül için ne yaptın?' diyen Büyük İskender, ihtilallere heves ederek nihayet hayatını küçük bir bahçeyi ekip biçmekle temine mecbur olan eski Sayda Kralı'na soruyor: Taçsız hükümdar, Makedonyalı fatihe şöyle cevap veriyor: 'Ellerim bana kâfi; hiçbir şeyi arzu etmediğim için hiçbir eksiğim olmadı.' Köylünün ve bilhassa Türk köylüsünün Türkiye'de mazhar olduğu ve hemen saadet diyebileceğim refahın sırrı işte buradadır. (...) Kendisine verilenden fazlasını istemedikten ve yabancıya karşı kapısını daima açık tutabildikten sonra zengin veya fakir olmuş ne çıkar? İşte ahlak felsefesi, isminin de ifade ettiği gibi Allah'a tevekkül olan ve herkesin doğduğu vaziyette mesut olması için her şeyi pek iyi tanzim etmiş bulunan bir dinin tesiridir bu."[81]

Avrupalı yazarın gözlemleri Anadolu köylüsünün en karanlık bir dönemini (1845) yansıttığından geçerliliğinin kapsamı tartışılabilir. Ancak kanaatkârlık niteliği bu gözlemde de belirmektedir. Aynı yargıya, 10.-15. yüzyılların ahlak anlayışını araştıran bilim adamları da varıyor: "Görülüyor ki, ferdin gündelik aile muhitinden başlayarak sanat ve meslek çevresine kadar topyekûn ihata eden şümullü ve iddialı bir ahlak kavrayışı önünde bulunuyoruz. Bu kavrayışı, kısaca, *itidal* ve *kanaat* kelimeleriyle ifade etmek mümkündür.

"...Bu dönemin *insan-ı Kâmil*'i genel bir tanımla '*Madde dünyasıyla devamlı temasların doğuracağı her türlü ihtiras taşkınlığından, hatta gelecek kaygısından uzak, iç âlemine çekilmiş, telaşsız ve rızkından emin*' insandır."[82]

Cemaatçi insan örneği – "12. ve 13. asırlarda Yakın Şarkta ve hususiyle Orta Anadolu'da... muhtelif müessese ve zümreler birbirlerinden ne kadar farklı görünürlerse görünsünler, hepsine hâkim olan fikir ve ihtiyaç aynıdır: *Dağınık, ferdi yaşayış şekilleri yerine talih ve mukadderat ortaklığının doğurduğu toplu hayat şekillerini ikame etmek!* Bu bakımdan tarikatler gibi fütüvvetlerin de aynı kuruluş prensibine tabi oldukları anlaşılmaktadır. Bu şekillenmeye -tabir caizse; kristalleşmeye- kısaca 'cemaatleşme' adını takmak da mümkündür."[83]

Osmanlılarda hâkim dünya görüşünün bir başka niteliği, ferdin bütün içinde kaybolması; güvenliğe ve başarıya cemaatin bir parçası olarak ulaşması, bunu böyle bilip kabullenmesidir. Bu dünya görüşünde, Yunan'dan, Roma'dan ve Hıristiyanlıktan oluşan Batı medeniyetinin tek başına yaratıcı, dinamik ferdi yoktur. Onun yerine, cemaatin bir parçası olan fert vardır. Kendi kurtuluşunu, Batılı gibi tek başına yürüteceği bir kavgada değil, toplu olarak sürdürülen mücadelenin başarısında aramaktadır. Doğulu toplumların hemen hepsinde var olan bu özellik, ilerlemenin ve kalkınmanın hız alabileceği bir kaynaktır. Prof. Gendarme'a göre topluluğun ortak enerjisi, fertlerin ayrı ayrı enerjisinin üst üste konmuş şeklinden çok güçlüdür; ilerlemenin motoru olacak dinamizme kaynaklık edebilir.[84]

Bir topluluğun parçası olmak, onun güvenliğine sığınmak, varlığını onun aracılığıyla sürdürmek gibi eğilimler hem İslam felsefesinin, hem de doğal ve ekonomik koşulların bir sonucudur. Kişi dinin,

tasavvufun ve geleneklerin öğretisi uyarınca yumuşak başlı olmalıdır. '*Hilim ve mülâyemet*' en değerli erdemlerdir. Bu insan cemaatin bir parçası olmalı, kendi kişisel özgürlüğünü bir bütünün, cemaatin içinde kaybedebilmeli, cemaate ayak uydurmalıdır. Cemaat kavramıyla ilgili hadislerde, 'Allah'ın cemaatle birlik' olduğu belirtilmekte, 'Cemaat rahmettir' denmektedir. Tasavvuf öğretisine göre, insanın öteki insanlarla ilişkileri bir '*heterophathic*' ilişkisidir. Yani burada nefis "diğer bir nefsin içinde kaybolarak bütün ferdi ve şahsi istiklalini terk eder. Bu diğer nefis, bazan bir cemiyet veya bütün kâinat olabilir."[85]

Daha önce verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, kişi tek başına ne doğayla (kıtlık, sürünün ölmesi vb.) ne de ekonominin sert koşullarıyla baş edebilmekte, ancak ortak araçlarla (köy ambarı, toplu hasat) ve bir topluluğun parçası olarak yaşantısını sürdürebilmektedir.

İnsanı yumuşak başlılığa, cemaate uymaya, kurtuluşu toplu güvenlikle ve davranışlarda aramaya yönelten bu düşünce silsilesinde 'insan' ve 'dost' kavramı çok önemlidir. Mevlânâ, bu önemi şiirsel bir anlatım ve duyarlıkla insan şeklinde dostun yoksa bâri taştan yont da sahip ol" demeye kadar götürmektedir: "Cem'a yâr ol (topluluğa katıl) ve ihvan ve yâranı kendine çok kıl... Sâlibe yâran bir mertebe lâzım ve vâciptir ki eğer faraza insan suretinde dostun yoksa bâri ânın hacerden (taştan yontulmuş) bir yâri gerektirir kim münferit olmaya."[86]

Toplumsal yaşantıyı çepçevre saran bu 'cemaatçi' nitelik, kişilerin kolektif amaçlara yönelmelerini, kolektif başarıyı öneren değer yargılarını benimsemelerini sağlamaktadır. Mesleği ve yapıları gereği kişisel düşünmeleri kolay zümrelerde bile bu cemaatçi tutum ağır basmakta; amaç ve kişisel dinamik, gene, topluluğun parçası olarak yükselme şeklinde belirmektedir: "Fakat sırası gelmişken söyleyelim ki, olgunluk ve akranına üstünlük gayreti sade ferdi bir yarışma hevesinde değil, belki daha geniş ölçüde müşterek meslek kaygısının (kolektif sanat şuurunun) bir tezahürü olarak anlaşılmalıdır. Gerçekten, *mazisi ve gelenekleri dini-hamasi kıymetlerle harelenen bir sanat topluluğuna mensup olmanın* tattıracağı şeref ve itibar (meslek gururu), müstahsili sanatında en yüksek olgunluk seviyesine teşvik eden amillerin başında gelir."[87]

Sonuç olarak, Robert Mantran'ın deyişiyle, "Cemaatçi bir toplum şekli olan İslam'da", dinsel ve ekonomik hayatın zorunlulukları "insanı cemaatle beraber hareket etmeye mecbur bırakmakta ve onun yalnızlığına imkân tanımamaktadır."[88]

* * *

Osmanlı dünya görüşünün sözünü ettiğimiz niteliklerinden bazılarını Amerikalı Prof. Lewis şöyle özetliyor: "...eskiden cömertlik gerek kişisel, gerek toplumsal yönlerden büyük bir erdem, tamahkârlık ise menfur ve aşağılık bir suç sayılırdı (...) Umumiyetle, cimriliğin yanı sıra servete ve muayyen bazı mesleklere karşı da ananevi bir husumet mevcuttur. Türkiye'de bazı mesleklere din ve ırk bakımından hor görülenler intisab ederlerdi. Ticaret ve bankacılık hor görülürdü. Tutumluluk tamah, teşebbüs harislik kabul edilirdi."[89]

Sonuç olarak, Osmanlı ekonomik düzeninin başarısı için gereken insan niteliğiyle Osmanlı dünya görüşünün biçimlendirdiği insanın nitelikleri özdeşleşmiş, aynileşmiştir diyebiliriz. Ekonomik düzenin işlemesi; karmaşık kurumların varlığı; üretimin, esnafın, zanaatın teşkilatlanması ve denetimi; tabiatın belirsizliklerine karşı güvenliğin en geniş ölçüde sağlanabilmesi ancak belirli nitelikleri ağır basan bir insan tipiyle mümkün olabilirdi: Cemaatçi, yumuşak başlı, güvenliğe önem veren, kanaatkâr olan; ferdiyetçi, hırslı, para canlısı, servet düşkünü, tamahkâr, maceracı, maddiyatçı olmayan.

Bu nitelikler, şüphesiz toplumun her kesiminde ve her ferdinde yoktu, olamazdı. Hatta, tam karşıt niteliklerin insanda daha kolaylıkla oluşacakları söylenebilir. Ancak, Osmanlı dünya görüşü ve İslamcı düşünce, toplumu ekonominin gerektirdiği niteliklere yöneltmiş, onu bu yolda şartlandırmıştır. Dünya görüşünün temelindeki salt ekonomik ve doğal koşullar da toplumun bu nitelikleri benimsemesini kolaylaştırmıştı: Birlikte hareket etmek zorunluğu, güvenliğin tek tek sağlanamayışı, vb.

Ekonomik düzenle insan ve dünya görüşünün bu şekilde dengelenmesi Osmanlıların ileri bir uygarlık kurabilmelerinde ve çağın ölçüleriyle gelişmiş bir toplum yaratmalarında başlıca etken olmuştur.

III. Büyük Uyum ve Tutarlık

Belirli tarihsel koşulların belirli dönemde ve aynı yerde oluşmaları sonucunda Osmanlılar 17. yüzyıla kadar sürecek altın çağlarını yaşamışlardı. Toplum, zamanın koşulları içinde gelişmiş özellikler taşıyordu. Bu ileriliğin nedeni, yüksek düzeyde gerçekleştirilmiş olan büyük uyum ve tutarlıktı.

Osmanlıların geliştiği dönemde, Avrupa, ortaçağın karanlık kapısını henüz aralamaya başlamıştı. Kilisenin tahakkümü, engizisyon, koyu bir dindarlık hâlâ hüküm sürmekteydi. Krallıklar ve merkez otoritesi yeterince güçlenmemişti. Yaygın idare ve mülkiyet düzeni derebeylerin egemen oldukları feodaliteydi.

Aynı dönemde Doğu, Moğol istilasının yaralarını sarmaya çalışıyordu. Anadolu'da çok sayıda küçük Türk beylikleri ve başka kavimler vardı. Hiçbiri otoritesini diğerlerine, hatta kendi halkına kabul ettirecek güçte değildi. Can ve mal güvenliği yoktu. Güvenlik olmayınca, medeniyet de oluşmuyordu. Osmanlıların yükselmesi, her şeyden önce, batılarındaki ve doğularındaki insan topluluklarının ihtiyaçlarını karşılayacak yeni bir düzen getirmeleriyle mümkün olmuştur.

1. İhtiyaçların Karşılanması

Osmanlı İmparatorluğu'nun oluştuğu dönemin toplumları, genel çizgileriyle, şu özellikleri taşımaktadır:

Örgütlenme ihtiyacı – Tekniğin henüz ilkel olduğu bu çağda, doğanın belirsizliklerine karşı (kuraklık, su baskını, salgın hastalıklar, vb.) insanların tek dayanağı, tek savaş aracı bir araya gelip örgütlenmek, doğaya ortak bir çaba ile karşı koymaktır. Toprak veriminin artırılması, su yollarının, hendeklerin, küçük set ve barajcıkların yapımı ve akarsuların dizginlenmesi ancak ortak bir çalışma, düzenli bir işbölümüyle mümkündür. Aynı şekilde, kıtlık gibi, ekinlerin kuruması, sürünün kaybolması gibi sorunlara kişi tek başına karşı koyamayacağından, ortak güvenliğe ihtiyaç vardır: Köyün ortak ambarı ailekabile köy dayanışması, vb.

Burada, Ahiliğin, lonca teşkilatı ve dayanışmasının insanların örgütlenerek korunma ihtiyacının karşılanmasında ne denli önem ta-

şıdıkları gene ortaya çıkıyor. Gibb ve Bowen'in yazdıkları gibi, "İslam toplumunun yapısındaki çimento dinse, tuğlalar lonca teşkilatlarıdır."[90]

Osmanlıların Anadolu'ya egemen olmalarından önce de var olan bu Ahi örgütlerinin niteliği, Osmanlı yönetimi altında değişmişti. Osmanlı öncesinin Anadolu'sunda, zanaatkâr Ahiler belirli özerklikleri olan, şehirlerde yöneticilik görevlerinde bulunan, hatta bir ara Ankara'da bir çeşit cumhuriyet denemesine girişen kuruluşlardı.

Ahilerin bu ayrıcalıkları ve gücü, Osmanlı yönetimi tarafından kısa sürede yok edilmiştir. Loncaları Osmanlı mekanizmasının itaatkâr dişlileri durumuna indirgeyen yeni yönetim, böylece, kendine rakip olabilecek bir sistemi de siyasal planda yok ediyordu: Loncalar kısa sürede merkeze bağlandı. 14. yüzyıldan sonra herhangi bir siyasal etkileri kalmadığı gibi, ilerde kendi yöneticilerinin seçimi bile kadı aracılığıyla ve padişahın onayıyla yapılmaya başlandı.

Şehirli zanaatkâr topluluğunun siyasal gücünü ve ayrıcalıklarını kaybetmesi, belki de, Avrupa burjuvazisini yaratan gelişmelere benzer zaman kesitinde Osmanlılarda rastlanmayışının önemli nedenlerindendir.

Bu özellikleri de taşıyan Ahi örgütüne giren bir kişi, aynı zamanda, gereğinde yardımına koşacak bir sosyal birliğe de katılmış olmaktadır. Bu birlik (lonca) üye aidatlarından biriktirilmiş bir yardım sandığına (*teavün sandığı*) sahiptir ve üyeler arasındaki dayanışmayı sağlamaktadır. İşsizlik, hastalık gibi durumlarda kişi loncanın koruyucu kanadına sığınabilmektedir. Hastalığa, işsizliğe fakirliğe karşı bir çeşit sigorta görevi taşıyan sosyal dayanışma sisteminin bu örgütte var olduğu söylenebilir.[91]

Lonca örgütleri, üyelerinin devletle arasındaki davaları da savunmakta; gerektiğinde onu devletin haksız bir davranışından korumaktadır. Mühimme defterlerindeki çok sayıdaki örneklerden bazılarını, R. Mantran şöyle naklediyor: "Kumkapı'daki Mahanacılar, askere adam verdikleri gerekçesiyle askeri bir vergi olan 'kürk akçesini' Kethüda'ya ödemek istememiş ve görüşlerini idareye kabul ettirmişlerdi." (1638) "Kayık ve hafif gemi tamircisi Rıımların vergiden muaf olmalarına rağmen vergilendirilmek istenmeleri üzerine divana lonca şikâyette bulunmuş ve davasını kabul ettirmiştir." (1638) "Hububat

taşıyan gemi kaptanlarının vergi memurlarına karşı toplu şikâyeti kabul edilmiştir" vb.[92]

Osmanlı medeniyetinin oluştuğu dönemde toplumların ilk ihtiyacı, doğanın belirsizliğine karşı kişinin güvenliğini sağlayacak bir örgütlenme; ekonomik faaliyetin gelişebileceği düzenli bir ortamdır. Osmanlı Devleti'nin karşıladığı ilk ihtiyaç, budur...

Osmanlılar, yayıldıkları toprakların halkına o çağda görülmemiş mükemmellikte bir teşkilatlanma getirmişlerdir. Kişiler, çok düzenli örgütlerin, üretim birimlerinin parçası olmuşlar; cemaatin ortak güvenliğinden pay almışlar; düzen sayesinde daha çok üretmek, daha çok tüketmek imkânına kavuşmuşlardır.

Eşitlik ve adalet ihtiyacı – Kuruluş dönemindeki Osmanlıların çevresinde bulunan toplumlar, eski düzeni kaybetmiş olan Bizans dahil, feodal bir yapının karanlığındadırlar.

Bu toplumlarda derebeyi köylünün kişiliği üzerinde çeşitli haklara sahiptir; haklarını en sorumsuz biçimde kullanabilmektedir. Köylünün derebeyine karşı görevleri angaryaya dayanmaktadır. Derebeyi ile köylü arasındaki ilişkiler kişiseldir.

Osmanlı rejiminde 'istisna' olan Doğu ve Güneydoğu illerinin Osmanlı öncesinden günümüze dek kesintisiz süren feodal yapıları, Anadolu ve çevresinin Osmanlılardan önceki durumunu yansıtıyor.

"Geleneksel toprak düzeninin dışında tutulan Doğu ve Güneydoğu illerinde, derebeylik eskisi gibi sürüp gitmiştir. Erzincan valisi Ali Kemal'in incelemelerine de dayanarak İsmail Hüsrev, bu bölgedeki derebeyliği şöyle anlatmaktadır: Doğu illerinde derebeyliğin menşei cebir ve tahakkümdür. Gelecek Osmanlı düzeninde dahi, 'Ekrat beyleri' yani derebeyi hükümetçikleri reisleri, hudutları içinde bulunan araziyi 'mülkiyet üzre zapt ve tasarruf' eylemişlerdir. Bu hükümetçikler arazisinde yaşayan köylü, beylerin tebaası sayılmaktaydı. Bu bölgede toprak ve köylünün üretim araçları, aşiret reislerinin, beylerin ve ağaların mülkiyeti altındadır. Köylü, ne bir eve ne de bir parça toprağa maliktir. Ağanın, beyin, aşiret reisinin arazisinde, birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye, maraba olarak sığınmıştır. Bütün mülkü altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkaç odun parçasıdır. Gezici aşiret derebeyliğinden çok toprağa yerleşmiş derebeyliğin geliştiği Urfa ve civarı doğu illerinde, köyler, derebeylerin tapulu mallarıdır. En fa-

kir derebeyinin üç dört köyü vardır. Otuz kırk köye sahip ve bu köylerin hemen bütün gelirini toplayan derebeyler mevcuttur. Köylü, boğaz tokluğuna çalışmaktadır."[93]

Osmanlı düzeni, işte buna benzer koşullar altındaki insanların; soy öncelikleriyle bezenmiş, kastlara bölünmüş toplumların *eşitlik* ve *adalet* özlemlerine bir çözüm getirmiştir.

Doç. Taner Timur'un belirttiği gibi, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Timar sisteminin uygulanması birçok gözlemcinin Batı feodalitesiyle Osmanlı Devleti arasında bir benzerlik aramasına yol açmıştır. Aslında bu benzerlik hadiselerin biraz zorlanmasına dayanmaktadır.

"Avrupa feodalitesi, 10. yüzyıldan itibaren çok farklı şekiller almış ve devamlı olarak da evrim içinde olmuştur. Bununla beraber, 'feodal toplum' denince üzerinde hemen anlaşılabilen bazı kriterler vardır. Bunlar *a*) insan münasebetinin yerini somut bir senyör-serf münasebetinin alışı *b*) aristokratik bir hiyerarşi ve *c*) monarşik iktidarın ancak sembolik anlam taşımasıdır. Oysa, Osmanlı Timar sisteminde bu unsurların hiçbirisi mevcut değildir. Avrupa feodalitesinde devlet otoritesi bir Fransız yazarın deyimiyle *parantez içine konmuş iken*, Osmanlı Devleti'nde Timar sistemi bizzat padişahın otoritesini sağlayan bir vasıta olmuştur. Senyörün mutlak iktidarına karşılık, Timarlı Sipahi padişahın bir ajanıdır."[94]

Daha önce sözünü ettiğimiz *Medeniyetler Tarihi*'nde de aynı görüş ileri sürülüyor. "Osmanlılardaki toprak rejimi sık sık ve haksız olarak 'feodal' şeklinde nitelenmiştir (...) Sipahiler masrafları karşılığında Timarın, yani mütevazı ölçüde bir toprağın (çoklukla bir köy) vergi gelirini toparlardı. Acem aslında bir kelime olan Timar, bu rejimde aynen Bizans'ın *Pronoia*'sına benzemektedir. (...) Vârise bırakılamayan bu Timar hakkı sahibine hiçbir zaman devletin kontrolünden uzak, gerçek bir otorite sağlamazdı (...) Timar sahibi, köylüye bölgenin beyi şeklinde gözükmüşse de, o belirli dönemde, devlet karşısında bir *vassal* olmak niteliklerinden hiçbirini taşımamaktadır. "Osmanlı İmparatorluğu bütün ortaçağ devletlerinden daha merkeziyetçi bir yapıya sahiptir. Kendisinden önceki Jüstinyen İmparatorluğu ve Abbasi Devleti gibi."[95]

Osmanlılarda toprağın devlet mülkiyetine geçmesiyle derebeyliğin varoluş nedeni ortadan kaldırılmış, bu ilkel düzenin unsurları, önce-

ki bölümlerde örnekleriyle gördüğümüz gibi, yavaş yavaş yok edilmiştir:

Güvenlik ihtiyacı – Osmanlı İmparatorluğu'nun oluştuğu dönemdeki toplumların ortak niteliği, güvensizliktir. Otorite yoktur. Can ve mal emniyeti kalmamıştır. Küçük beylikler ve derebeylikler birbirinin toprağını talan etmekte, eşkıya kol gezmektedir. Ticaret yollarının eski güvenliği kaybolmuş, ticaret azalmıştır. Parçalanmış olan otorite yeniden sağlanamamakta, düzensizlik toplumları aynı şekilde zarara uğratarak üretimden ticarete kadar bütün bir ekonomiyi felç etmektedir.

Batı'da aynı durum, çökmek, üzere Bizans'ta vardır. Müslüman *iktasını* andıran *pronoia* sistemi soysuzlaşmış, imparatorun otoritesi yıkılmış, Tekfurlar derebeyinden beter kesilmişlerdir.

Bütün bu toplumların ihtiyacı, güvenliktir.

Osmanlı yönetimi, milliyetçilik kavramının var olmadığı bu çağ ve ortamda güçlü bir otorite kurarak yayıldığı alandaki toplumların güvenliğini sağlamıştır. Devlet köklü memur örgütünün aracılığıyla bütün memlekete egemen olmuş, ekonomi ve ticaret yeniden görülmemiş bir canlılığa kavuşmuştur. Köyler bu güven ortamında içe kapanıklıklarından sınırlı ölçülerle de olsa biraz kurtulmuşlar, işbölümüne ve değiştokuşa, ticarete yönelebilmişlerdir. Yolcuların, kervanların güvenliği sağlanmış, halkın güvenlik özlemi, otoriter Osmanlı yönetimi tarafından karşılanmıştır.

* * *

Osmanlı yönetimini büyük yapan, çağın ve toplumun temel ihtiyaçlarını en yüksek bir düzeyde çözümleyebilmiş olmasıdır. Doğa'nın belirsizliği karşısındaki örgütlenme ihtiyacı, üretimin, ulaştırmanın, tüketimin ve ticaretin ayrıntılı düzenlenmesiyle karşılanmıştır. Eşitlik ve adalet özlemleri, derebeyliği yıkmakla ve insancıl ilkeleri de olan bir sistem getirmekle cevaplanmış, devlet otoritesi ve güçlü idare mekanizmasıyla, halkın güvenliği sağlanmıştır.

Osmanlıları bu başarıya götüren, kurmuş oldukları tutarlı ve dengeli toplum düzenidir.

2. Gelişmiş Bir Toplum

Çağın sözünü ettiğimiz ihtiyaçlarına cevap veren Osmanlı düzeni, ekonomik niteliklerinin ve dünya görüşünün yarattığı büyük bir dengeye ve bu iki temelin kurumlarla sağladığı uyuma dayanmaktaydı.

Osmanlıların kurduğu ekonomik düzenin başarısı, hem akılcı hem de insancıl olabilmesindedir: Önce salt ekonomik sorunların çözümlenmesine yönelmiştir, üretimin denetimi ve düzeni, dağıtımın, ulaştırmanın üstün bir düzeyde gerçekleşmesi gibi; sonra, bu ekonomik mekanizmanın halkı ezmemesi, eşitsizlik yaratmaması, vb. Ekonomik hedefle sosyal hedefi aynı noktada görüp ulaşmak isteyen bu düzenin aracı, güçlü bir devletçilik politikası ve devlet mülkiyetine dayanan bir toprak sistemi olmuştur. Getirilen çözüm yolunun ekonomik ihtiyaçları en yüksek seviyede karşılaması ve toplumun sosyal özlemlerini cevaplayabilmesi o çok başarılı bir döneme yol açmıştır.

Ancak, bu çözüm yolunun uygulanabilmesi, hatta seçilebilmesi, toplumun bazı temel niteliklerinin varlığına bağlıdır: Güvenliğe öncelik tanınması, yumuşak başlılık, kanaatkârlık, cemaatçilik, hırs ve maceranın kötü görülmesi, vb. İşte bu niteliklerin toplumda ağır basması ve dünya görüşü tarafından kuvvetlendirilmiş olması Osmanlılarda dengeyi, düzeni ve tutarlılığı mümkün kılmıştır.

Osmanlıların bu dengeli yapısı, özelliklerini 17. yüzyıla kadar koruyabilmiştir. Hemen bütün tarihçilerin görüş birliğine vardıkları nokta, bu dönemdeki Osmanlı toplumunun 'dinamik' yanlarının ağır bastığı, 'statik' olmadığıdır. Üretim faaliyetinin, ticaretin, zanaatın, kamu hizmetlerinin incelenmesi hareket halindeki bir toplumun belirtilerini ortaya koymaktadır. Bu hareketin, çağında rastlanmayan mükemmellikteki bir teşkilatlanmanın çerçevesinde gerçekleşmesi hem düzenin ve kişinin korunmasını, hem de hareketin sürekliliğini sağlamaktadır.

Osmanlı köyleri, çağın öteki ülkelerindeki gibi tutucu bir feodalitenin ağır koşullarıyla zincirlenmiş değildir. Bir yandan kervan yollarının yarattığı hareket, öte yandan büyük şehirlerin neden oldukları ticaret faaliyeti ve devletin ihtiyaçları, köyleri bir işbölümüne, alışverişe yöneltmiştir. Anadolu'yu bir uçtan ötekine kat eden kervan yolları boyunca köyler, belirli üretim ve zanaatlarda adeta uzmanlaşmaya

başlamıştır. Belirli bölgeler kararlaştırılmış miktar ve nitelikteki ürünü devlete sağlamak zorundadır:

"Yüzlerce köy, en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plan dahilinde temin etmekle mükelleftirler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansarayların civarını şenlendirmeye, derbent beklemeye, atalardan kalma irsi bir mükellefiyet olarak mecburdurlar. (...) Padişahın, yani mirinin yüz binlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lazım gelince istenilen yere teslim ederlerdi. Bir kısım Yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerlerdi. Gemiler için zifti, keresteyi sağlarlar, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlardı."[96]

Devletin ve kervanların yanı sıra büyük şehirlerin varlığı* ve gereklerinin karşılanması zorunluğu köylerin içine kapanık bir nitelik almalarını önlemiş; onların genellikle dışa dönük ve açık olmalarını, değiştokuş ve ticaret yapmalarını sağlamıştır.

Prof. Tankut, 16. yüzyıl Türk köyünü şu iyimser sözlerle tanıtmaktadır: "Köyler çok büyük ve birbirine yakındı. Suları zaptı rapta almışlar, küçük ve kesif ziraat (entansif) yapıyorlardı. Toprağı iyi işliyorlar ve muhtelif iklimlere mahsus çeşitli mahsullerin hepsini alabiliyorlardı. Evliya Çelebi, Anadolu'nun her tarafında beş yüz haneli bağlı bahçeli köylerden bahseder. Köyler camili, medreseli ve hamamlı idi. Hemen hepsi küçük ölçüde birer site idiler. Kendilerine lazım olandan çok fazla istihsalleri vardı."[97]

Prof. M. Akdağ, Osmanlılardaki '*ileri köy formasyonu*'ndan söz ederken, herhalde köylerin bu niteliklerini kastetmektedir.

Köylerdeki bu canlılık Osmanlı şehir ve kasabalarında da mevcuttur. Zanaat ve ticaret yaygındır. Özellikle çağın önemli sanayi dalı dokumacılıkta çok ilerlenmiştir. Değişik cinste kumaşlar dokunmakta ve dış ülkelere de satış yapılmaktadır. Çeşitli elişleri, deri ve köselecilik, doğramacılık, cam imalatı, döküm işleri gelişmiş zanaatlardır. Lonca teşkilatları kendi alanlarındaki ilerlemeye yardımcı olmakta, malın kalitesini korumaktadır. Devletin savaş gereklerini karşılayan tersane,

* 16. yüzyılda İstanbul'un 600 bin; Edirne, Kayseri, Sivas'ın 100-200 bin arası bir nüfusa sahip oldukları tarihçiler tarafından belirtilmektedir. İstanbul, 17. yüzyılda 800 bin nüfusu barındıracaktır.

humbarahane, tophane, barut kârhaneleri vardır. Bu dönemle ilgili incelemelerde, devlette ve özel işyerlerinde çalışıp 'işçi' denebileceklerin sayısı 100.000 civarında belirtilmektedir.

Köy ve şehirlerdeki canlılığın yanı sıra, Osmanlıların bilime büyük değer verdikleri, matematik, tıp, kimya gibi alanlarda hayli ileri oldukları anlaşılmaktadır. Medreselerde (daha sonra kısmen kaldırılacak olan) *müspet ilimler* de öğretilmektedir. Dinsel hoşgörünün yanı sıra bilimsel hoşgörünün de var olması, Kilise'nin baskısından kaçan Hıristiyanların, Osmanlı ülkesine gelmelerine, bilime katkıda bulunmalarına imkân tanımaktadır.

* * *

Osmanlılar 16. yüzyılın ikinci yarısında hedef oldukları darbelere maruz kalmasalardı, Osmanlı toplumu hangi yönde gelişecekti? Devlet derebeylik kalıntılarını ve oluşan tefecileri, fırsat bekleyen bireyci ekonomik güçleri saf dışı tutarak dengesini koruyup yükselecek miydi? Yoksa bu tohumlar gene filizlenecek, düzeni gene alaşağı edebilecek, hem de düzenin kendini aşmasını aynı şekilde önleyecek miydi?

Bu sorulara kesinlikle cevap verilemeyeceği, verilse bile fazla değer taşımayacağı görüşündeyiz, çünkü darbeler gelmiştir, olan olmuştur, tarihte yazılıdır.

Cevabını kesinlikle verebileceğimiz soru ise şudur: Osmanlı toplumunun ekonomik ve sosyal gelişmesindeki, ileriliğindeki temel etken, çağın en büyük üretim aracı olan toprağın devlet mülkiyetinde bulunması; yönetimin devletçi iktisat politikasıdır. Bu politika bilinçle değil; el yordamıyla bulunduğundan bırakılması da kolay olmuştur. Sonraki bölümlerde göreceğimiz gibi...

II. BAŞLIK

GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI

"Haris budalalıktan sanır ki, fakir kendi tembelliği yüzünden fakir olmuş, zengin de çok çalışmasından dolayı nimete ermiştir."

Fuzûli

İleri, dengeli, tutarlı gibi nitelikleri kendisine uygun gördüğümüz Osmanlı toplumunun geri kalmışlığa yönelmesi 1550 yıllarında başlar. Kanuni Süleyman'ın (1520-1566) son dönemidir bu. Avrupa'nın geçirmekte olduğu değişim dıştan gelen darbeler şeklinde Osmanlı İmparatorluğu'na çarpmaya başlamış; darbeler sonucunda Osmanlıların bünyesindeki tehlikeli tohumlar yeşermeye yüz tutmuştur. Kanuni'nin ölümünü izleyen üç sultanın, II. Selim (1566-1574), III. Murat (1574-1595) ve III. Mehmet (1595-1603) saltanatları, görülmemiş bir isyan dalgasına (Celali fetreti) yol açan hızlı bir çürümeyi kapsayacaktır.

Geri kalmışlık bu dönemde belirmiş; 1800 yılına kadar oluşmuş; bu tarihten sonra yabancı devletlerin de işe karışmasıyla büsbütün güçlenerek Türkiye'nin günümüze dek süren alın yazısı olmuştur.

Çağının koşulları çerçevesinde hayli gelişmiş bir toplumun, kısa sürede bu niteliğini kaybetmesi, her şeyden önce kurmuş olduğu dengenin hassaslığından ileri gelmektedir. Osmanlı toplumu daha önce belirtildiği üzere, kendi düzenini yıkacak tohumları bünyesinde taşımaktadır. İmparatorluk büyüdükçe bu çekirdekler de çoğalmakta, tehlikeleri artmaktadır. Sistem, topraklarının dışında oluşan yeni durumlara kendini uyduracak, darbelerden sakınacak esneklikten yoksundur.

Bir başka ilginç nokta, Osmanlı düzeninin temel direği durumundaki toprak mülkiyeti rejimi ve devletçiliğin önemini yöneticilerin ye-

terince değerlendirmiş olmamasıdır. Bu iki nitelik pragmatik şekilde, el yordamıyla bulunmuştur. Düşünülmüş, tasarlanmış değildir. Nitekim devlet zayıfladıkça, yöneticiler çareyi sistemin bu iki can damarını büsbütün yozlaştıran tedbirlerde arayacak, dolayısıyla, getirdikleri çözümler devleti büsbütün zayıflatacaktır. İmparatorluğun perdesi kapanırken topraklarda artık zaten yerleşmiş bulunan ağalık düzenini devletin hukuk açısından da sağlamlaştırmakla uğraşması ve o eski devletçiliğin yerinde başıboş bireyci ekonomik güçlerle yabancı ülkelerin at koşturmaları acıklı, acıklı olduğu kadar düşündürücüdür.

Şimdi, Namık Kemal'in tanımıyla '*Küçük bir aşiretten oluşan yüce imparatorluğun*' yeniden küçülme yolundaki macerasını izleyelim.

BİRİNCİ BÖLÜM

Dengenin Hassas Noktaları

Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninin çok sayıda temele, iç içe geçmiş kurumlara dayanması ve *kendi dışında oluşan* yeni durumlara gerekli tepkiyi gösterememesi, çöküşüne yol açabilecek hassas noktalardan ilkini meydana getirmektedir.

I. Esneklikten Yoksun Bir Düzen

Osmanlı düzeni temel dengelerden ve bunları meydana getiren çok sayıda ara denge ve uyumdan kuruludur. Düzeni yaratan unsurların birbirinin nedeni, devamı, sonucu olmaları bir çeşit dokunulmazlık yaratmıştır: Bu unsurlardan birinin değişmesi gerektiğinde, değişim onun bağlı olduğu öteki kurumları da etkileyeceğinden, yapılamamaktadır. Ya da, belirli alandaki olumlu bir yenilik başka alanlarda olumsuz etkiler yaratmaktadır. Hele yanlış yolda atılmış bir adım, düzeltilmesi çok güç aksaklıklara yol açabilmektedir.

1. Girift Yapı

Prof. Barkan, kendi düzenini yaşatmak için Osmanlı Devleti'nin değişimlerden sakınmak zorunda oluşunu şöyle anlatıyor: "Bahis mevzuu iktisadi politikanın muvaffakiyetle tatbik edilmesi için asırlar boyunca teessüs etmiş ve adeta organik bir şekil almış olan muvaze-

nenin devlet nizamları ile kontrol edilebilecek bir uysallıkta bulunması icap etmekte idi. Bu bakımdan uzun müddet her şey, iktisadi kuvvetlerin devletin kontrolden âciz kalacağı bir şiddetle boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip etmesi tehlikesine mani olacak şekilde, her türlü yeniliklerden kaçınmak ve mevcudu muhafaza etmek için 'dondurmak' gayesiyle idare edildi. Bu yüzden devrin ekonomik nizamı, iktisadi kuvvetleri daimi bir baskı altında tutan, teknik terakkilere mani, inhisarlar yaratıcı ve muhafazakâr bir karakter kazanarak serbest rekabet ve teşebbüs prensiplerine cephe aldı ve mevcut içtimai ve siyasi nizamı (ne pahasına olursa olsun) muhafaza gayesiyle aldığı tedbirlerle memleket için teknik veya iktisadi sahada ihtilalci denilebilecek ani bünye değişikliklerinin meydana çıkmasına mani olabildi."[98]

Devlet, yüksek bir düzeyde kurduğu dengeyi dikkatle korumaktadır. Ancak denge, girift yapısından ötürü gerekli değişimlere uyacak ya da dıştan gelen bir darbenin etkisini kolayca geçiştirecek esneklikte değildir.

Osmanlı düzeninin esneklikten yoksun özelliğini göstermek için loncalar iyi bir örnektir. Üretim özelliklerinin ve evrensel koşulların belirli bir düzeye erişmemiş olduğu dönemde, lonca sistemi toplumun ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Üretimin denetlenmesine, aşırı fiyat artışlarının önlenmesine yardımcı olmaktadır.

Ne var ki, dünyadaki değişimin hızlandığı ve bu değişimin Osmanlılarda kendini duyurmaya başladığı zaman kesitinde, bu lonca sistemi hem olumlu fonksiyonundan kaybetmektedir, hem de Osmanlı düzeninin kendi kendini aşmasına bir engel yaratmaktadır.

Nitekim, Osmanlı lonca sistemi ve narh uygulaması, nakit servetin sermayeye dönüşme olanağının sınırlı kaldığı bir çağda, servet biriktirme sürecinin toplumlarda yarattığı bunalımlardan halkın etkilenmemesini sağlamıştır. Ayni servet birikiminin sermayeye dönüşmesini hızlandıran teknikler geliştiğinde ise, loncalar, bu kez sermaye birikiminin, yatırımların ve gelişmenin engelleyicisi durumuna düşmüşlerdir. Girişimi önleyici özellikleri, girişimin somut sonuçlar almaya başladığı bir çağda, Osmanlı ürünlerinin hep aynı kalmasına, kalitesini geliştirmeyip sayısını çoğaltmamasına sebep olmuştur. Tabiatiyle bu ürünler, Avrupa'daki yeni gelişmelerin yarattıkları karşısında âciz

kalmış, sürüm şansını kaybetmişti. Zamanla, esnafın kullandığı hammadde bile Batı piyasalarına satılmaya başlamış; zanaatlar Osmanlılarda gerilemiştir. Bütün bu oluşumun temellerinde belirli bir dönemde yararlı olmuş kurumların değişen koşullarda yetersiz, hatta zararlı olabilmelerini görmek mümkündür.

Esneklikten yoksun yapının yarattığı güçlüklerin bir başka örneğini de, toprak düzeniyle ordunun arasındaki girift ilişkiler meydana getirmektedir. Osmanlı düzeninin katılığından ötürü, toprak rejimine dokunmak kaçınılmaz şekilde ordunun yapısını bozacaktır. Aynı şekilde, askeri sistemdeki sınırlı bir yenileşme dahi toprak rejimini altüst etmeye yeterlidir. Nitekim bu konudaki gelişme aynen böyle olacaktır: Devlet, toprak rejimine bazı yeni uygulama şekilleri getirince, ordunun temel nitelikleri bozulacak; orduda yapılmak istenen değişiklik ise toprak rejimini ve bütün toplumsal yapıyı altüst edecektir.

Osmanlı düzenini meydana getiren etkenlerin ve kurumların bu iç içe durumu, sistemin zorunlu değişiklikleri gerçekleştirme imkânını çok sınırlamıştır. Hele bu yenileşme zorunluğu ülkenin dışındaki değişimler tarafından yaratılmışsa, mesele büsbütün güçleşebilirdi. Kendini yeni durumlara, yeni gereklere göre kolayca ayarlama yeteneğinden yoksun olan bir toplum yapısı, dengenin hassas, muhtemel tehlikelere en açık bir noktasını meydana getirmekteydi.

2. Vergiler ve Para Değeri

Düzenin yeni durumlar karşısında yeni çözüm yolları uygulamasını zorlaştıran nitelikleri, vergiler ve para konusunda somut olarak belirmektedir.

Osmanlı parasının değeri devlete her zaman güçlük yaratmıştır. Prof. Akdağ'ın verdiği bilgiye göre, 100 dirhem gümüşten kesilen akçe sayısı, dolayısıyla paranın değeri, imparatorluğun yükselme döneminde bile istikrarlı değildir.[99]

Dönem	*100 dirhem gümüşten kesilen akçe sayısı*		*Değer düşüşü ya da artışı*	
Osman Bey	(1281-1235)	269		
Çelebi Mehmet	(1403-1421)	266,5	(+)	% 1

II. Murat	(1421-1451)	320	(-)	% 20
"		300	(+)	% 6
"		305	(-)	% 2
Fatih Mehmet	(1451-1481)			
"	1451	375	(-)	% 25
"	1462	300	(+)	% 20
"	1470	337	(-)	% 13
"	1475	400	(-)	% 15
"	1477	280	(+)	% 30
II. Beyazıt	(1481-1512)			
"	1481	426	(-)	% 51
"	1512	400	(+)	% 7
Yavuz Selim	(1512-1520)			
"	1512	457	(-)	% 13
"	1516	499	(+)	% 8
Kanuni Süleyman	(1520-1566)			
"	1520	457	(-)	% 13

Görüldüğü gibi, bütün ödemelerin temel parası olan akçe sık ve tehlikeli iniş çıkışlar yapmaktadır. Hele Osmanlı düzeninin değişmezliği ve ilk yüzyılda akçenin hep aynı kaldığı düşünülürse, 1481-1520 döneminde % 62 değer kaybının önemi daha iyi beliriyor.

Para değerindeki bu düşüşe nakdi vergilerin hep aynı ölçülerle toplanması ve vergi sisteminin değişiklik kaldırmayacak kadar girift bir yapıda olması, sonraları büyük karışıklığa yol açan bir durum yaratacaktır. Paranın değerinden kaybetmesine karşılık vergi hep aynı ölçülerle toplandığından, memur-askerlerin ve vakıfların geliri, miktar aynı kalmakla beraber, gerçekte sürekli olarak düşecektir.

Osmanlıların karışık ve esneklikten yoksun vergi sisteminde halkın devlete vermek zorunda olduğu bütün vergiler (*tekâlif-i şer'iyye ve rüsum-u örfiyye*) her sancağa ait *kanunnâme*'de *akçe* ve *mahsulün öşürü* (ondalığı) olarak inceden inceye tarif edilmiştir. "Gerek tekâlif-i şer'iyye ve gerek rüsum-u örfiyyeyi hazine hesabına toplamayarak devlet hizmetlisi olanlara vermek âdeti (Timarlı Sipahiler vb.) Osmanlı Devleti'ni böyle teferruatlı ve uzun ömürlü kanunları kabul etmeye sevk etmiştir." Bu kanunnamelerin özelliği "vergilerin en ince teferru-

atına kadar tarif ve akçe olarak tayin etmeleriydi; zamanla değişmemeleri ve sabit kalmalarıydı."[100]

Akçenin değerini kaybetmesine karşılık esneklikten uzak bir vergi sistemi, düzenin ikinci hassas noktası olarak belirmektedir. Bu konuda yerleşmiş ve ayrıntılı kanunnamelerin katılığı bir yana, devletin tutumu da, para değerindeki düşüşe oranla verginin artmasını önlemektedir. Vergiler çoklukla memur-askerlere ait olup doğrudan doğruya devletin hazinesine girmeyeceğinden, devlet, yalnızca bizzat kendisinin topladığı 'oynak' vergileri artırmakta, böylece halkı ezilmekten koruduğunu sanmaktadır. Oysa, durum eşyanın tabiatına aykırıdır: 1 altının 35 akçeye geçtiği 1431 yılında koyun başına yarım akçe vergi alınırken aynı altının 120 akçeye çıktığı, gümüş değerinin 3-4 defa azaldığı 1595'te de gene yarım akçe toplanmaktadır!.. Kanunların esneklikten uzak olması bu garabete, tehlikeli ve patlamaya elverişli duruma yol açmıştı. Nitekim vergi sistemindeki katılık evkaf gelirlerinin masrafı karşılayamamasına; toplandıkları nakdi vergi çok yetersiz kalan Timarlı Sipahilerin, Sancakbeylerinin kanunu çiğneyip zorla vergiyi yükseltmelerine, karışıklığa ve çatışmaya yol açacak; devlet, kendi dışında oluşan vergi artışını sonraları resmen kabullenecektir.

Para değerinin düşmesine karşılık devletin vergi sisteminde gerekli değişimi yapmaması, ileride baş etmek zorunda kalacağı büyük tehlikelerin ortamını hazırlamaktaydı.

II. Ekonominin Tehlikeye Açık Yapısı

Ekonominin bazı özellikleri Osmanlı düzeninin bir başka hassas noktasını yaratmaktadır. İmparatorluğun, öncelikle bir 'değerli maden sorunu' vardır ve sınırların gereğince korunmaması devleti sürekli bir kaçakçılık faaliyetiyle uğraştırmaktadır. Sonra, düzenin dengesindeki *nirengi* noktası *yaygın bir devletçilikken*, bu niteliği bozacak başıboş ekonomik güçler oluşum halindedir: Kişilerin elindeki nakit servet ülkenin genişlemesine ve zenginleşmesine paralel olarak artmakta; bu güçler devletin ekonomik görevlerine sahip çıkmak, tek büyük üretim aracı olan toprağa yönelmek için adeta fırsat kollamaktadır.

1. Değerli Maden Darlığı ve Kaçakçılık

Altın ve gümüş darlığını devletin daha 1450'lerde duyduğunu; bu değerli maddelerin gittikçe azaldığını; Fatih Mehmet'ten beri çözüm arandığını tarihçiler yazmaktadır.[101] Bu durumu yaratan başlıca neden, 15. yüzyılda ve 16. yüzyılın başlarında dıştan alınan işlenmiş malların büyük çoğunlukla Doğu'dan, özellikle Hindistan'dan gelmesi, buna karşılık o tarafa hemen hiçbir mal satılmayıp karşılığında altın verilmesidir.

Ayrıca, Hindistan'da altına olan rağbet, bu maddenin akçe karşılığında toplanıp Halep, Şam, Bağdat ve Basra tarafına gönderilerek orada yüksek fiyatla satılmasına da yol açmaktadır.

Profesör Akdağ'ın belirttiğine göre, devlet, altın ve gümüş servetinin sürekli dışarı çıktığını; darlığın Doğu ticaretinin bu niteliğinden ileri geldiğini fark edince Fatih Mehmet döneminden başlayarak çeşitli önlemler almış, bu madenlerin Doğu sınırlarından çıkarılmasını kesinlikle yasaklamıştı. O bölgedeki memurlara fermanlar gönderilerek altın, gümüş ve bakır götürenler yakalanırsa mallarına el konması emredilmiş; tacirlere getirdikleri malın karşılığında ancak yine mal götürebilecekleri bildirilmişti. Fatih döneminde, ayrıca, ticaret merkezlerine 'eski akçe ve gümüş yasakçıları' yollanmıştı: Bu memurların görevi kuyumcuların kendilerine ayrılan belirli miktar gümüşten fazlasını işleyerek kaçakçılara gümüş eşya sağlamalarını önlemekti.

Fatih Sultan Mehmet'in aldığı "sıkı tedbirlerin manası hususi şahısların kendi malları olan gümüş külçelere devletin el koymayı düşünmesi demekti."[102] Ancak hemen belirtelim ki, bütün bu önleme gayretine rağmen kıymetli madenler sınırları aşmaya devam etmiş, bu değer kaybı Osmanlı akçesinin düşmesine ve para darlığına yol açarak ekonominin tehlikeye açık bir yanını, dengenin bir başka hassas noktasını meydana getirmişti.

Batı'da ise, Doğu'daki tehlikenin bir başka çeşidi hüküm sürmekteydi. Devletin bütün çabalarına, yasaklarına rağmen ülke için hayati önemdeki çeşitli hammaddeler, hayvanlar ve özellikle hububat Avrupa'ya yönelmekte, gereğinde sahillerden kaçırılmaktaydı.

Batı ticareti devlete gelir sağlamakla beraber, Avrupa'nın elindeki altın ve gümüşün artması oranında tehlikeli bir durum almaya aday-

dı. Osmanlı memleketine gelen Batı tüccarı kendi ülkesinin altın bolluğu oranında para ödüyor, hammaddelere yerli esnafın verdiği fiyatın çok üstünde bir değer biçip malı Avrupa'ya gönderiyordu. Bu durum, fiyatların yükselmesine ve yerli esnafın hammadde darlığına yol açmakta; devleti muhtemel bir kıtlık karşısında korunaksız bırakmaktaydı. Dışarıya satımı yasaklanan maddelerin listesini genişletmek de çare olmuyor, bu kez kaçakçılık önlenemiyordu. Yeni türeyen 'madrabazların' aracılığıyla mallar kaçırılarak sahilde toplanmakta, bu işte uzmanlaşmış kaptanların gemileriyle gizlice Avrupa limanlarına sevk edilmekteydi.

Prof. Akdağ, ekonominin bu tehlikeye açık yapısını şöyle özetliyor: "Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcısı olan Avrupa ile, çok bol ve hatta ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şark'ın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa'dan altın ve gümüş geliyor; fakat, mukabilinde giden maddeler iaşeyi, iç sanayii sarsıyordu. Şark'tan (Yani Hint, Rusya ve İran'dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa'dan kazanılandan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmakta idi. Buna karşı devletin güttüğü iktisadi siyaset, Şark'a kıymetli madenlerin çıkarılmasına ve Garp'a da, dahilde sıkıntısı çekilen *memnu maddelerin* satılmasına sıkı bir yasak koymaktan ibaretti."

Dış ticaretin bu olumsuz niteliği ve uzun sınırların, sahillerin kaçakçılığa elverişli olmaları, Osmanlı düzeninin bir başka hassas noktası şeklinde belirmektedir.

2. Ferdiyetçi Unsurların Güç Kazanmaları

Osmanlı toplumunun kültürel ve ekonomik yapısıyla 'ferdiyetçiliğin' çelişme yarattığı açıkça ortadadır. Nitekim devletin bütün görevleri başıboş ekonomik güçleri kontrol altında tutmanın doğrultusundadır. Ancak, tarihsel koşullar, 'İktisadi kuvvetlerin devletin kontrolden âciz kalacağı bir şekilde boşanarak mevcut cemiyet nizamını tahrip edeceği' yönde gelişmektedir. Devlet, bu oluşumu durduracak güçten ya da onu olumlu bir gelişmenin dinamiği yapacak koşulları yaratmak imkânından yoksun gözükmektedir.

Nakit servet birikimi ve tefecilik – Osmanlı topraklarında ticaretin gelişmesiyle beraber belirli zümrelerdeki nakit servet birikimi de hızlanmıştır. Özellikle tüccar, devlet adamı ve yüksek memur, eline geçen parayı sermayeye dönüştürerek kapıları zorlamaktadır. Bu zümrelerin, biriktirdikleri parayı çoğaltmak için çağın koşulları çerçevesinde başvurabilecekleri üç yol mümkün gözükmektedir: 1) Tefecilik, 2) Devletin kâr getiren görevlerini kendi üzerlerine almak, 3) Büyük üretim aracı olan toprağı ellerine geçirmek...

Tefecilik daha 16. yüzyılın ilk yıllarında önem kazanmış, para sıkıntısının arttığı oranda gelişip güçlenmiştir. "Türkiye'de devlet, % 10-15'i geçmeyen bir faiz haddini meşru telakki ederek mahkemelerin bu nevi borçlanma mukavelelerini resmen tescil ve ona göre muamele yapmalarını kabul etmiştir." 1561'de Bursa'nın ve 20 kadar kazanın vakıflarına 2,5 milyon akçe bulunup bunun hemen tümünün faiz karşılığında işletilmesi, faizciliğin çok erken tarihlerde önem kazandığını ortaya koymakta, "faizle borç para alma itiyadı ve ihtiyacının bu devirde yaygın bir şekle girmiş olduğunu da ispat etmektedir."[103]

İşletilmekte olan para miktarının gittikçe büyümesine rağmen henüz ileride rastlanacak ve tarım kesimini kasıp kavuracak % 50, % 60, % 300 faiz oranlarına henüz rastlanmamaktadır. Nakit servet, yalnızca tehlikeli bir oluşum içinde, devletin sendelemesi durumunda imkânlarını artırmak üzere fırsat kollamaktadır.

İltizam usulünün varlığı – Biriken servetin yönelebileceği *mukataalar* ve *iltizam* usulü, ekonomik ferdiyetçiliğin somut örnekleri olarak Türkiye'nin geri kalmışlığında çok önemli bir yere sahiptir.

"İltizam, devletin, gelirlerinden birisi üzerindeki hakkını bir yıl müddetle bir kimseye ondan peşinen veya taksitle aldığı para karşısında devretmesidir."[104]

Osmanlı yönetimi daha başlangıcından itibaren bu usulü uygulamış, günümüzün deyimiyle 'devlet eliyle fert zengin etmişti.' Devlet, gelir sağlayan bir görevini kendisi yapmaktansa ihaleye koyup en çok parayı verene bırakıyor; ihaleyi alan kişi devlete borcunu ödedikten sonra geri kalan miktar onun kârı oluyordu. İltizam usulü başlangıçta yalnızca sınırlı alanları, belirli 'mukataaları' kapsamakta; özellikle tarım kesiminde bu usule pek rastlanmamaktadır.

Bireyci ekonomik güçlerin gelişmesinde büyük payı olan iltizamı, Doç. Sahillioğlu şu ilgi çekici örneklerle anlatıyor: "Darphaneler ve birer işletme mahiyetindeki sair devlet müesseseleriyle birer mukataa haline getirilmiş devlet gelir kaynakları (gümrük, cizye, âşâr gibi) özel teşebbüs durumundaki mültezime veya mültezim şirketlerine ihale edilirdi. Ancak, artırma ile ihaleye çıkarılan mukataalar için (...) beliren bir zorluk yüzünden eski kıymet üzerinden talip bulunması halinde bu mukataalar devlet eliyle (geçici bir süre için ve yeniden ihaleye çıkarılmak üzere eminler aracılığıyla) işletilirdi. Devlet işletmelerinin ve sair mukataaların mültezimler tarafından işletilmesine iltizam deniyordu."[105]

Yazar, ayrıca, 1474 yılında bütün Anadolu ve Rumeli darphanelerinin (İstanbul, Edirne, Gelibolu, Üsküp, Serez ve Anadolu'dakiler) Akçeci Emir ve ortağı Bâcdar Hayreddin'e ihale edildiğini, iltizamın gümüş akçeyle sınırlı olduğunu belirtmektedir. "Bu oranda gümrüklerin istisna haller dışında, doğrudan doğruya devlet eliyle işletilmediğini ve mültezimlere verildiğini hatırlamak lazımdır. Darphaneler gibi, en önemli devlet fonksiyonlarından biri olan gümrükler özel teşebbüse devrediliyordu. Bir özel teşebbüs sıfatıyla gümrük mülteziminin hem devlete taahhüt ettiği meblağı çıkarmak, hem kâr etmek gayesiyle hareket edeceği ve bu uğurda başka gümrük mültezimleriyle rekabete gireceği tabiidir."[106]

Görüldüğü gibi, biriken servetin iştahını kabartan bir alışkanlık, yönetim sisteminde mevcuttur. Bu servetler devletin öteki görevlerine de el atmak için alesta beklemektedir. Oysa, bu devletin ve düzenin eskilerin deyişiyle 'hikmet-i vücudu', o başıboş güçlerin sınırlanmış olmasıdır.

Servet birikiminin sonucunda tefeciliğin gelişmesi ve paranın devlet görevlerine yönelmek, devletin yerini almak olanağı, geleneksel Osmanlı düzeninin belki en hassas noktalarından birini meydana getirmektedir.

III. Tarımsal Bünyedeki Yıkıcı Unsurlar

Osmanlı düzeni için tehlike yaratabilecek 'derebeylik tohumlarının' ülkenin bünyesinde yaşamaya devam ettiği bir gerçektir. Bu ka-

lıntılar, merkez otoritesinin sarsılması, yeni fırsatların belirmesi durumunda tekrar filizlenecek, derebeylik tekrar türeyecektir.

Toplulukların devlet otoritesini kabullenmelerinde olumlu sonuç veren adem-i merkeziyetçilik, aynı imparatorluğun içinde tehlikeli farklılaşmalara da yol açmıştı. Bölgeden bölgeye değişen toplum yapıları merkez zayıflayınca güçlü kişilerin elinde istenen biçime sokulabilirdi.

Bu durumun yanı sıra, tarım kesimindeki asıl tehlike, biriken servetlerin toprağa yönelerek mevcut mülkiyet düzenini tehdit etmesinden doğmaktaydı. Özellikle Marmara bölgesinde, nüfuz ve paralarından yararlanıp kanunları zorlayan yüksek memurlar büyük çiftlikler edinmek yolundaydı.

Prof. Barkan, daha Kanuni Sultan Süleyman zamanına ait birtakım kayıtlarda, devrin nüfuzlu vezirlerinden bazılarının kendi hayvanları için çiftlik veya mandıra ittihaz edebilmek üzere tapu ile satın almak istedikleri topraklar için, civar köyler halkından gerek tarla ve gerekse mera olarak o topraklara ihtiyaçları olmadığına ait mazbatalar sağlamak zorunda kaldıklarının görüldüğünü yazmaktadır. "Böylece, kitabına uydurularak, arazi kanunları özel mülkiyete doğru zorlanmaktadır. Fakat birçok halde kitabına bile uydurmadan çiftlikler kurulmuştu."[107]

Topraktaki hâkim mülkiyet biçimini zedeleyen davranışlara daha önceleri de rastlıyoruz. Yavuz Selim'in kendisinden mülk isteyen yakınlarına verdiği olumsuz cevap, hem devlet toprağını kişilere sunmak usulünün varlığını, hem de padişahın ilk yıllarındaki benzer davranışını artık hatalı görüp dikkat ettiğini göstermektedir: "Cülûsumuzun iptidasında gafletle Ali Paşa'ya bazı köyleri mülk olarak vermiştim. Ehl-i seyfin (savaşçıların) muhassasatasını, tahsis edilen mahalden başka yere tahvil ettiğimden dolayı hâlâ pişmanım."[108]

Burada, toprak düzeninin bozulmasında vakıf sisteminin oynadığı olumsuz role işaret etmek gerekir. Vakıflar, bir özellikleriyle, devlet gelirlerinin fertlere sunulmasında önemli araç olmuşlardır.

Çeşitli belgelerden ve araştırmalardan anlaşıldığına göre, sistem şöyle işlemektedir:

Osmanlılar, bazı devlet topraklarına büyük hizmeti olanlara bir 'mülk gibi' temlik etme geleneğini Selçuklulardan almışlardır. Padişah, bir vezire ya da görevliye, belirli toprak parçalarından ve gelirle-

rinden yararlanmak üzere 'temlikname' vermekte; bu toprak parçaları artık 'malikâne' özelliği almaktadır.

Bu gelir kendisine hediye edilen kişi, bunu her çeşit geri alma teşebbüsünden sakınmak ve hem kendisine hem de çocuklarına sürekli bir irat sağlamak düşüncesiyle, genellikle onu bir vakıf haline getirmektedir. Zamanın tarihçileri tarafından 'şeriata aykırı olduğu' ısrarla belirtilen bu uygulama uyarınca, temlikname sahibi, geliri söz gelişi bir kervansaray yaptırıp onun masraflarına ayırmaktadır. Kervansarayın maaşlı yöneticisi olarak da kendi çocuklarını ve daha sonra onlardan olacak çocukları vakıfnameye yazdırmaktadır.

Bu uygulamanın birkaç yönden olumsuz sonuç yaratacağı açıktır: Önce, devletin yararlı işlerde kullanabileceği kaynaklar, kişilerin servetine eklenmektedir. Sonra, bu kaynaklardan kendilerine bir maaş ayrılması gereken memurların hizmet karşılığını sağlamak zorlaşmaktadır. Ya devlet hazinesinden karşılanarak ya da birtakım görevlilerin işlerinden vazgeçilerek temliklerin doğurduğu açık kapatılmaktadır. Temliknamelerin yol açtığı gereksiz vakıflar ise toplumsal kaynakların boş yere tüketilmesine yol açmaktadır.

Son derece olumsuz ekonomik etkiler yaratan temlik ve özel vakıflar uygulaması, Fatih Mehmet'e kadar bir ölçüde vardır. Fatih, bu usulle köklü bir mücadeleye girmiş ve birçok hazine toprağını geri almıştır.

Devlet toprağının temlikname yoluyla büyük ölçüde çarçur edilmesi Kanuni Süleyman'la başlamaktadır. Çağın tarihçisi Koçi Bey, ünlü risalesinde Kanuni'nin damadı Vezir Rüstem Paşa'ya 'bir padişaha hazine olacak kadar çok' toprak temlik etmesinden yakınmakta; temlik edilmiş bu gelirlerin 40-50 bin kişilik askeri beslemeye yeteceğini belirtmektedir: "Kerime-i mükerremeleri Mihrimah Sultan'ı Rüstem Paşa'ya verüb veziriâzam eyledi. Ecdadı zamanında fetholunmuş memalikten o kadar karyeler temlik eyledi ki mülûkü tavaiften bir padişaha hazine olmağa kifayet ederdi. (...) Halbuki havass-ı hümâyun karyeleri ve hilâf-ı şer temlikleri ve vakıflar mahsulâtı namahâl yerlere sarf olunmaktan ise yollar ile gelmiş ulûfeli kul taifesine tevzi ve taksim olunca kırk elli bin nefer ulûfelerin hazineye koyup tımara çıkarlardı..."

Tarım kesiminde devlet mülkiyetini biçim ya da amaç değiştirmeye zorlamak eğilimleri, kaçakçılığın artması, tahıl darlığı, tefeciliğin

gelişmesi, servet birikimi ve benzeri etkenlerle birleşince, bütün toprak düzenini altüst edecek tehlikeli bir durum belirmektedir.

Bu tehlikenin yanı sıra, toplumu ileride çok etkileyecek bir başka oluşum vardır: Nüfusun görülmemiş bir hızla çoğalması. 1530-1580 yılları arasında Türkiye'nin nüfusu % 40-% 50 artmış; birçok büyük şehirlerde ise bu artış % 100'ü geçmiştir. Kaynaklarla nüfusun dengesini bozan bu hızlı artış, yeni sorunlar yaratarak hassas noktaları büsbütün tehlikeli bir şekle sokmaktaydı. Fazla insan gücünün ekonomi tarafından masedilmesine esneklikten yoksun düzen el vermiyor, tarımdaki bazı gelişmeler (bey çiftlikleri, vb.) bu işsiz ordusunu daha da büyütüyordu. Fazla nüfus, aynı zamanda, oluşan ağaların ve derebeylerin ileride kullanacakları silahlı başıbozuklar için gerekli birikimi de meydana getirmekteydi. Prof. Barkan'ın belirttiği üzere, "Bu suretle açıkta kalan köylü nüfus-fazlaları için şöyle veya böyle bir geçim imkânı sağlayabilecek olan sahalar şunlardı:

"1) Devamlı harp halinin yarattığı imkânlardan faydalanarak orduya intisap etmek veya ümerâdan birinin Kapukulları (ücretli maiyyet askerleri, sekbanları) arasına girmek.

"2) Şehirlere sığınarak oradaki iş nizamını ve hayat standardını bozmak pahasına, düşük vasıflı, ucuz bir iş kuvveti olarak bir geçim yolu bulmak.

"3) Tarikat müntesibi veya medrese talebesi olarak mevcut geçim imkânlarından faydalanma çarelerini aramak.

"4) Mecbur kalındığı hallerde dilencilik veya eşkıyalık gibi yolları denemek.

"Burada tetkik ettiğimiz sebepler dolayısıyla Türkiye'de 16. asrın sonlarına doğru buhranlı bir şekil almış olan işsizliğin ve iktisadi darlığın az zaman sonra devletin varlığını tehdit eden şümul ve ehemmiyette büyük bir dava teşkil ettiği meydana çıktı ve yukarıda nasipsiz insanlara bir geçim imkânı sağlayabileceğinden bahsettiğimiz sahalardan her biri kendisine teveccüh eden kitlelerin kalabalığı karşısında boğulup kalarak türlü ihtilalci hareketlere sahne oldu."[109]

* * *

Osmanlı dengesinin asıl hassas noktası, düzeni yaratıp yaşatan temel nedenlerin ve ilişkilerin devlet tarafından yeterince anlaşılmamış olmasıdır. Bu durum, düzenin deneysel bir oluşum sonucunda ve gerekler uyarınca biçimlenmiş olmasından ileri geliyor.

Devletin bu niteliği onun bakış açısını daraltmıştır. Örneğin, ekonomisi, idaresi ve otoritesi için sakıncalı bulduğu derebeylik düzenini devlet yıkmış, fakat bu düzenle büyük toprak mülkiyeti arasındaki ilişkiyi yeterince önemsememiştir. Bir yandan derebeyleriyle uğraşırken öte yandan muhtemel derebeylerin tohumunu taşıyan büyük çiftliklerin oluşmasına, özel durumlarda göz yummuştur. Çünkü devlet, o çiftliklerde kendi otoritesini sarsacak, ekonomisini yıpratacak bir nitelik görmemektedir.

Aynı bilinçsizlik ve ters davranışlar iltizam konusunda da göze çarpıyor. Devlet Timarın memur-askerden başkasına verilmesinden ordunun zarara uğrayacağını fark etmekte (Yavuz Sultan Selim örneği), fakat devlet görevlerinin özel teşebbüse devredilmesiyle (darphane, gümrük vb.) sonunda aynı ordunun etkileneceğini, biriken servetin toprağa yönelip sistemi yıkacak kadar güçlü bir talep yaratacağını görememektedir. Devlet bir yandan başıboş ekonomik güçleri sınırlamakta, öte yandan kendi görevini onlara sunarak bu güçlere can vermektedir.

Devlet, serveti sınırlayabildiği sürece onun bir tehlike yaratmayacağını sanıp kendi uygun gördüğü alanlarda servetin oluşup gelişmesine engel çıkarmamıştır. Oysa, düzenin tehlikeye düşmesi için servetin izinli alanların dışında birikmesi değil; yalnızca özel ellerde birikmesi yetecektir.

Ancak burada belirtilmesi gereken bir nokta da, devletin oluşuma karşı koyamadığı, hatta oluşumu yaratan kişilerin devleti yönetenlerle genellikle özdeşliğidir. Yönetici zümrenin elinde daha çok bir yönetim aracı niteliğinde gözüken devlet, 1550 yıllarından sonra, klasik tanımdaki ekonomik sömürü aracı niteliğini daha öne çıkarmakta; paşalar, vezirler ve benzerleri eskiden yalnızca görevleri karşılığında para alırken şimdi devleti kullanarak çiftliklere, mukataalara el atmaktadır. Devletin kendi geleneksel tutumuyla çelişmesine yol açan bu durum Osmanlı yönetiminde birkaç yüzyıl sürecek bir karmaşıklığa yol açmıştır. Hâkim zümreler diyebileceğimiz askeri ve idari yüksek memurların bir bölümü, oluşan bireyci güçlere katılırken ya da

onları yaratırken, öteki bölümü ve çoklukla padişah, devletin içinde bir karşı ağırlık niteliği almışlardır.

Osmanlı Devleti'nin kendi varoluş nedenlerini gereğince değerlendirememesi çağın koşulları içinde olağandır ama, onun en hassas noktasını meydana getirmiş, devletin kendi düzenini yıkacak güçlere bizzat destek olmasına yol açmıştır. Nitekim devlet, başı sıkıştığı andan itibaren en ters çözüm yollarından medet umarak kendi temellerini bizzat sarstıracaktır.

Şimdi, bütün ileriliğine rağmen esneklikten yoksun olan; bünyesinde bireyci güçler hız kazanan; kendi büyüklüğünün nedenlerini gereğince kavramamış olan Osmanlı toplumunun, 1550 yıllarında hedef olduğu güçlü darbelere bakalım.

İKİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Dengesini Sarsan Darbeler

1550 yıllarına doğru dünyada ve Avrupa'da oluşmaya başlayan tarihsel koşullar, özellikle bazı ülkelerin görülmemiş bir sıçrama yaparak bütün bir Doğu medeniyetini tehdit etmesine; Amerika'ya, Afrika'ya ve yeni topraklara yayılmasına yol açmıştı.

Batı'daki oluşum şöyle özetlenebilir: 15. yüzyıldan itibaren yer yer büyümeye başlayan sermaye ve zorladığı teknik gelişmeler, başka etkenlerle birleşince, derebeylik düzeninin temelleri sarsılmış, kilisenin baskısı hafiflemiş, toplumlar bu tutucu güçlerin etkisinden kurtuldukları oranda ilerlemeye başlamışlardı.

I. Avrupa Hücuma Hazırlanıyor

Avrupa'daki bu gelişmeyle beraber şehirleşme hareketi de hızlanmıştır. Şehirlerde biriken servet 'iş vermek' gücüne ve olanağına kavuşunca serfleri (yarı hür köylüleri) sürekli şekilde tarım kesiminden çekmiş, onların hukuki özgürlüğünü sağlamış, dolayısıyla, kurmakta olduğu sanayi için gereken bol ve ucuz işgücüne kavuşmuştur. Zanaatlardaki ilerleme, uzmanlaşma, yapı tekniğinin ve su değirmeninin yaygınlaşması feodal düzenin kısıtladığı ekonomik faaliyetlerin kasabalarda gelişmesini sağlamakta, servet birikmekte, şehirler zanaat ve ticaret yığınakları olarak hızla büyümektedir.

1. Yeni Düzenin Oluşması

Şehir ekonomisindeki bu değişime paralel olarak merkez otoritesi de kuvvetlenmektedir; *Lodi* barışından sonra (1454) İtalyan liginin kurulmasıyla (1455) bu ülkenin birliği iyi-kötü sağlanmıştır. İber yarımadasında birlik Ferdinand D'Aragon ile Isabelle de Castille'in evlenmeleriyle gerçekleşmiş, bu güçlü çiftin hükümdarlığında ülke denizaşırı topraklara yayılmıştır. İngiltere'de Henri Tudor'un başa geçmesi siyasal çatışmalara son vererek Gal sorununu çözümlemiş, büyük toprakları derebeylerin yönetiminden kurtarmış, 'Birlik Anlaşması'nın' (*Act of Union*) ortamını hazırlamıştır. Fransa aynı yöndeki bir gelişimin içindedir ve 16. yüzyıla doğru kral egemenliğinin dışında sayılabilecek yalnızca, Bourbon, Orleans ve Angouleme bölgeleri kalmıştır.

Merkez otoritesi, güçlendiği oranda kiliseye karşı tutumunu değiştirmiş, onun vesayetinden sıyrılmıştır. 1500 yıllarına doğru krallar, Papalıkla kendi ülkelerindeki ruhban zümresi arasında bir kademe meydana getirmeyi başarmışlar; topraklarındaki din adamlarını atama, denetleme yetkilerini vb. ele geçirmişlerdir. Monarşi, koruyucu kanadının altına aldığı şehirlerdeki 'burjuva' sınıfının desteğiyle otoritesini hızla yaymıştır: Burjuvazi ve krallık, biri ekonomik gelişimi öteki otoritesi açısından ortak düşman durumundaki feodaliteye karşı genellikle birleşmiş, Avrupa'yı yeni bir dönemin eşiğine getirmiştir.

Temelinde sınıfsal ve ekonomik faktörler bulunan bir siyasal oluşumun paralelindeki bir teknik ilerleme, bütün Avrupa'da göze çarpmaktadır. Özellikle sınai üretimin kaynağı durumundaki yeraltı madenlerinin işletilmesinde büyük bir gelişme vardır. 16. yüzyıla doğru kazma, kurutma ve havalandırma teknikleri gelişmekte; Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin 600 ayak derinliğe inilerek işletilmesi mümkün olmaktadır. On ayak yükseklikte yapılan fırınlar eski dökümhanelerin kapasitesini üç katına çıkarmış, Orta Avrupa'nın maden üretimi 1460-1530 yılları arasında beş kat artmıştır. Bu gelişme özellikle gümüş, demir ve kömürü kapsamakta, hem sanayinin kurulmasına hem de güçlü silahların yapımına yaramaktadır.[110]

Sermaye birikiminin hızlandığı oranda yeni ihtiyaçlar da belirmektedir. Ticaret, hızlanan üretim temposuna uygun ileri bir biçim kazanmaktadır. Üretimdeki artışın yarattığı 'satmak zorunluğu' kredi mektuplarının kullanılmasını, servetlerin birleşip şirketlerin kurulmasını kolaylaştırmış, üretim tekniğini zorlamış, yeni buluşlara yol açmıştır. Bütün sosyal, ekonomik ve siyasal koşullar artık coğrafi ufukların genişletilmesini zorunlu kılmaktadır. Güçlenen kapitalizm yeni pazarların, yeni kaynakların, yeni imkânların peşindedir. Bu ortam denizaşırı ülkelerin keşfine, sömürgeciliğe ve zenginleşmeye yol açacak, "*Batı medeniyeti, Kristof Kolomb'la beraber, dünyanın fethine doğru hareket edecektir...*"[111]

2. Altın Bolluğu ve Etkileri

Altın hırsının kamçıladığı keşiflerin ve sömürgelerin ilk sonucu, Avrupa'da görülmemiş çapta bir sermayenin birikmesi olacaktır. Batı tarafından ismi 'Barbar'a çıkarılan Osmanlıların hiç beceremedikleri bir talan ve vahşet, Türklerin üç yüzyılda sağlayamadığı zenginliği 30 yılda Avrupa'ya getirecektir. Güney Amerika medeniyetlerinin yüzyıllar boyunca biriktirmiş oldukları hazineler Avrupalının silah gücüyle eski dünyaya taşınacaktır. Afrika sahillerinden yüz binlerce esir yeni topraklara gönderilmekte, bu ticaret astronomik kârlara yol açmaktadır. 16. yüzyılda 900.000 Afrikalı köle, esir tacirleri tarafından Amerika'ya götürülmüştür. Satış yerine ulaşan her köleye karşılık 5 zenci ya Afrika'da öldürülmüş ya da yolda ölmüştür. Daha sonraki yıllarda hızlanan bu ticaret Afrika'yı 60 milyon insandan yoksun bırakmıştır.[112]

Sömürge hareketinin sonucunda değerli madenler Avrupa'ya adeta akmaktadır. Prof. Barkan'ın bu konuda verdiği rakamlar, 1521-1560 yıllarında İspanya'ya resmen 18.000 ton gümüş ve 200 ton altın ithal edildiğini göstermektedir ki, gerçek miktarın bunun iki katı olduğu sanılmaktadır. "Meksika'da, Peru'da elde edilen harp ganimetleri ve soygunlar arasında bir defasında 1.300.000 ons altını ele geçirdikleri olduğu gibi, normal insan büyüklüğünde altından yapılmış heykeller, yemek takımları, çiçek, hayvan, kuş heykelleri de ilk devirlerin ganimetleri arasında bulunmakta idi." Bu dönemde Avru-

pa'nın altın stoğundaki artış (1500-1550) 57 kat olarak hesaplanmaktadır. Yılmaz Öztuna'nın Batı kaynaklarına dayanarak belirttiğine göre, Ferdinand döneminde (1459-1516) İspanya'nın geliri tam 32 kat artmıştır. Prof. Mousnier, yeni dünya ile eski dünya arasındaki trafiğin 16. yüzyılın içinde 20 kat fazlalaştığına işaret etmektedir.

Avrupa'ya akan değerli madenler öteki etkenlerle birleşince büyük bir ekonomik canlılığa, enflasyona ve pahalılığa yol açmıştır. Oluşan kapitalizmin ihtiyaçları hızla artmakta, Batı tüccarı bu hammaddeye çok yüksek fiyat verebilmektedir.

Osmanlı hammaddelerine yüksek fiyatla talip olan bu Avrupalı tüccarın meydana çıkması ve Hindistan'a giden deniz yolunun keşfi (1498), Batı'daki gelişmenin Osmanlı düzeninde yansıyan ilk darbeleri olacaktır.

II. Avrupa'daki Değişimin Osmanlılara Etkisi

Batı'yla Doğu arasındaki köprü olmanın avantajını yüzyıllardan beri kullanan Anadolu, Afrika'nın güneyinden dolaşarak Hindistan'a ulaşan denizyollarının keşfedilmesiyle (1498) bu önceliğini kaybetmektedir.

1. Altın Yumurtlayan Tavuk Ölüyor

Denizyollarının birden önem kazanmasında gemi yapımı tekniğindeki gelişmenin büyük etkisi olmuştur. Modern araçlar denizyolunun hem güvenliğini hem de hızını artırmıştır. Ancak bu gelişim, Anadolu'daki transit yollarının tarihi görevine son vermekte, onları kaçınılmaz bir şekilde durgunluğa mahkûm etmektedir.

Oysa, Baharat ve İpek Yolları, daha önce görüldüğü gibi, Osmanlı ülkesi için bir can damarı niteliğindedir. Kervanların taşıdığı mallardan alınan çeşitli harç ve resimler uzun süre devlet gelirinin önemli bölümünü meydana getirmiştir. Transit yolları boyunca kervanların neden olduğu bir ticaretle, kervanların ihtiyacını karşılayan zanaatlar gelişmiş; çok sayıda han ve kervansaray yapılmıştır. Bu yollar binlerce kişiye iş sağlamış, çok önemli bir ekonomik canlılığın nedeni olmuştur.

Denizyollarının keşfedilip tarihi karayollarının gözden düşmesiyle, Osmanlılar için çok değerli bir kaynak yavaş yavaş kurumaktadır. Anadolu, artık Doğu-Batı ticaretinin başlıca geçit yeri olmak önceliğini kaybetmiştir. Yol boyunca kurulmuş kervansaraylar ve hanlar birer birer kapılarını kapamaktadır. Kervanların ihtiyacını karşılayan uzmanlaşmış köylerde şimdi işsizlik baş göstermekte, o eski canlılık tarihe karışmaktadır.

Anadolu topraklarındaki transit yollarının değerden düşmesi, Osmanlı dengesini sarsan ilk darbeyi meydana getirmiştir. Devlet büyük bir gelir ve hareket kaynağından yoksun kalmış; yolların çevresinde oluşan yeni işsiz yığınları, zaten patlama durumundaki nüfus artışını bir kat daha tehlikeli kılmıştır.

2. Pahalılık, Kaçakçılık ve Dış Ticaret

Ekonomik canlılığın sonucunda Avrupa'nın hammadde ihtiyaçları çok büyümüş, enflasyonun da etkisiyle fiyatlar yükselmiştir. Bu gelişmeden ötürü, Osmanlı ülkesi Batı için çok elverişli bir hammadde kaynağı oluvermektedir. Batı, artan ihtiyacını bu yakın kaynaktan karşılayabilecektir. Ayrıca, ödeyeceği fiyat kendi ölçüleriyle düşük olmasına rağmen, değerli maden darlığındaki Osmanlılara çok yüksek gözükecek, dolayısıyla, istenen maddeler kolayca Batı'ya akacaktır.

Ancak bu gelişme, Osmanlılarda hammaddelerin pahalılaşmasına, darlığa, zanaatların duraklamasına yol açmaktadır. Aynı durumun daha tehlikeli bir benzeri hububat ve hayvancılıkta belirmektedir. Batı tüccarı Osmanlı sistemini altüst eden fiyatlar vererek bu maddeleri alıp memleketine göndermektedir. Devletin bütün yasaklamalarına rağmen bu akışın düzenini ve sürekliliğini kaçakçılar kolayca sağlamaktadır.

Çok zengin Avrupa alıcısının piyasaya girmesi, Osmanlılarda zaten var olan para ve kaçakçılık sorunlarıyla birleşince, memlekette görülmemiş bir pahalılık, hammadde darlığı ve yiyecek sıkıntısı başlamaktadır.

Fiyatlar artıyor – 1450-1550 döneminde şaşılacak derecede istikrar gösteren fiyatlar, dış talebin arttığı 1550'den sonra, narha ve değişmezliğe dayanan Osmanlı ekonomisinin çerçevesinde korkunç sa-

yılabilecek bir tempoyla yükselmektedir: Prof. Akdağ'ın devrin kayıtlarından çıkardığı rakamlara göre, buğdayın kilesi 1450 yıllarında 2-3, 1550'de 3, 1585'te 20-40 akçedir. Koyun 1450-1550 yıllarında 20-30 akçeyken 1595'te 70-80'e çıkmıştır. 1450-1550 yılları arasında fiyatı aynı kalan mallardan demir 1550'yi izleyen 35 yılda 3 akçeden 15'e, bakır 7'den 35'e, pamuklu bez 2'den 6'ya, sade yağ 4'ten 20'ye, bal 2 akçeden 19 akçeye yükselmiştir.

Anadolu'yu kaplayan bu pahalılık dalgası ilerki büyük karışıklıkların da ortamını hazırlamaktadır.

Hammadde darlığı ve dış ticaret – Zanaatların hammaddesi olmaları gerekçesiyle dışa satımı yasaklanan mallar da Avrupalı alıcının verdiği yüksek değer karşısında Batı'ya kaçırılmaktadır. Buğdayın, gıda maddelerinin ve canlı hayvanın yanı sıra deri, yün, balmumu, pamuk, ipek, kereste, bakır, zift sürekli olarak yurtdışına giden, dış talep çokluğundan fiyatı yükselen maddelerdir. Türkiye'de esnaf, işleyecek hammaddeyi yeterince bulamamakta, bulsa bile yüksek fiyatından ötürü almamaktadır.

Bu durum, esnafın sürekli şikâyetlerine yol açmaktadır. Hükümet, darlığı önlemek amacıyla 'madrabaz'ların piyasadan mal toplayıp kaçakçılara satmalarını engellemeye çalışmış, başaramamıştır. Şikâyetlerin sürekliliği üzerine dışa satımı yasaklanan maddelerin listesi genişletilmiştir: Hububat, barut, silahın yanı sıra at, koyun, pamuk ve ipliği, kurşun, balmumu, sahtiyan, donyağı, koyun derisi, zift, kereste, meşin de bu 'memnu maddelere' eklenmiştir. Ancak, kaçakçılığın kolayca yapılabilmesi alınan önlemleri yetersiz kılmaktadır. Bu dönemde esnafın çektiği sıkıntıyı, hammadde darlığından ötürü üretimin azalmasını ve şikâyetleri gösteren çok sayıda örnek vardır: "1567'de hükümet, Ege dokumacılarına 150 bin kadar yelken bezi sipariş ettiği zaman, ipliklerin Avrupalı tüccara satılması yüzünden, esnaf, bu kadar bezi veremeyeceklerini bildirmekte gecikmemiştir."[113]

Büyük şehirlerdeki dokumacılar, hammadde sıkıntısının yanı sıra değişmeyen narhtan da şikâyetçidir. Maliyetin artmasına rağmen satış fiyatını ve kalite gereğini sabit tutan katı bir fiyat politikası, kaçak mal yapımı ve satışını teşvik etmiştir.

Hammadde darlığı doğu bölgelerinde madenle ilgili olarak başgöstermişti. "Mesela, 1568 sıralarında dört-beş yüz İranlı tacir Kas-

tamonu'daki Küre bakır madenlerinden 'ziyade paha ile' çok miktarda bakır alıp gitmişler ve bunun üzerine, yerli bakırcılar bakır bulamaz olmuşlardı. Bu vaziyet karşısında hükümet, bakırın kaçırılmasına iyice mani olmak için, yerli bakırcıları bulundukları bölgenin kadılarından ihtiyaçları kadar bakır verilmek üzere vesika (mühürlü temersük) almaya mecbur etti. Kastamonu Sancakbeyine ve Küre kadısına da, bundan sonra bakır verilmesine dair vesika getirmeyen kazancılara, yani bakırcılara, bakır verilmemesi emrini bildirdi."[114]

Ticaret – Avrupa'nın zenginleşmesi sonucunda Türk zanaatının baltalanması, dışa yönelen hammaddelerin yanı sıra ticaretin biçim değiştirmesinden de ileri gelmektedir. Kaçan malların karşılığı her zaman para olarak değil, Osmanlıların kendi piyasasında Osmanlı üretimiyle rekabete girecek yapılmış eşya olarak da alınmakta, bu durum yerli malların sürümünü azaltmaktadır. Prof. Barkan, ticaretin bu niteliğini şöyle naklediyor: "Gerçekten bu devirde dış ticaretimizin mahiyeti bir hayli değişmiştir. O zamana kadar yalnız mahdut bir zümrenin lüks ihtiyaçlarına cevap veren, hacmi ve mahiyeti itibariyle de yerli sanayiye rakip olacak bir ehemmiyet arz etmeyen mamul eşya ithalatı, bu defa müstemleke ticareti ile kapitalist metotlarla büyük çapta organize edilmiş olmanın temin ettiği yeni teknik ve ticari terakkilerle tehlikeli bir rakip haline gelmişti. Yeni şekilleriyle ithal malları, geniş halk kitlelerinin ihtiyacına cevap verecek (harc-ı âlem) ucuz, göz alıcı yeni moda kumaşlarla Avrupa'da yine bu devirde büyük terakkiler kaydetmiş olan madeni eşya gibi, gün geçtikçe daha fazla ihtiyacımız olacak şeyler idi.

"Aynı suretle, yeni ticari münasebetler muvazenesinde eskiden belli başlı ihraç metalarımız arasında bulunan sof kumaşlar; kadife, ipekliler, halı, şap, boya, bakır kabı ve deri eşyanın sürümleri de gittikçe daralmakta idi. Eskiden sattıkları bazı lüks eşya ve maddelere mukabil bizden pahada ağır kıymetli kumaşlar satın alan Avrupalılar bu defa bizden yalnız ucuz fiyatla hammadde topluyorlar ve bu hammaddeyi istihsal metotlarının, ticari organizasyonlarının ve nakliyat servislerinin üstünlüğü sayesinde tekrar bize satarak, Türk yerli sanayii zararına iş hacimlerini ve ticari kârlarını her gün daha fazla artırıyorlardı.

"Gerçekten, eskiden Bursa'dan kadife ve ipekli kumaş satın alan Avrupalılar bu defa ipek ipliği almakla yetiniyorlardı. Bir müddet sonra ise yalnız ipek almaya başlayacaklar ve hatta daha hesaplı buldukları yerlerde ipekböceğini de kendileri besleyecek şekilde tertip alacaklardır. Aynı şekilde, eskiden Ankara'dan satın alınan sof kumaşlar yerine şimdi sof ipliği alarak dış pazarlarda bizim soflarımızla rekabet eden kumaşlar dokumaya çalışıyorlardı. Müstemleke ticaretinin garibelerinden biri olarak, mamullerini hammaddesini satın aldıkları memleketlerde satmak yolunu da yakında bulacaklardır. Milletlerarası ticari münasebetlerde bu istikametlerde vukua gelen inkişafların, buhar-makinesinin üstün bir enerji kaynağı olarak sanayide tatbik edilmesi ile başlayan meşhur Sanayi İnkılabı devrinden çok evvel, Türkiye yerli sanatları (böyle bir ticari ve sınai inkılaplar devrinin Avrupalı milletlere temin ettiği üstünlüklerin tesiri altında) gerilemeye ve soysuzlaşmaya mecbur kalmıştır."[115]

Bir yandan hammadde darlığı, öte yandan resmen ya da kaçak olarak Türkiye'ye gelen Avrupa malları, parası birdenbire çoğalan Batı'nın, Osmanlı dengesini sarsan güçlü darbeleri olmuştur.

Hububat kaçakçılığı – Şehirleşmeye başlayan Batı'da tarımsal tüketimi dışarıdan sağlamak zorunluluğunun doğması ve Avrupa tüccarının çok yüksek fiyat verebilmesi, 1550 yıllarından sonra Anadolu'da görülmemiş bir hububat ve hayvan kaçakçılığına; kıtlığa ve pahalılığa yol açmıştır. Kısa bir süre içinde buğday fiyatları Orta Anadolu'da 4 kat, kaçakçılığın yaygın olduğu sahil bölgelerinde 8-10 kat yükselmiştir.

Bu dönemde kaçakçılık açıkça yapılmaktadır: Zamanın belgelerinden anlaşıldığına göre, Keşan'da zahireleri konvoy halinde sahillere götürüp kaçakçı gemilerine yükletenler arasında resmi memurlar bile vardır. Bursa'da buğdayı pahalıya toplayan madrabazlar bunu Mudanya'da depo edip yabancı tüccara satmaktadır. Ordu için toplanan koyunların izi yolda kaybettirilmekte, sürüler, sorumluları tarafından sahildeki kaçakçılara teslim edilmektedir. 'Bütün Rumeli ve Anadolu sahillerindeki limanlardan Avrupa gemilerine kaçak hububat yüklenmesi devam etmekte iken', 1564 yıllarında büyük bir kıtlık başlamıştır. Çeşme'den yollanan bir arzda halkın büyük çoğunluğunun 'ot otladığı' belirtilmektedir.[116]

Bu kıtlık, şiddetini artırarak yüzyılın sonlarına kadar devam edecek, 1595'te başlayan büyük isyanların eşiğine, Anadolu adım adım yaklaşacaktı.

Batı'nın geçirdiği evrim ve yaptığı talan sonucunda birdenbire altına kavuşması, fiyatların Avrupa'da baş döndürücü hızla artması, gelişen Batı ekonomisinin çoğalan ihtiyaçları ve yeni denizyollarına kavuşan Batı tüccarının geleneksel karayollarına itibar etmemesi, dıştan gelen darbeler şeklinde Osmanlı düzenine yönelmiştir.

Oysa bu denge, hassas noktaları hayli tehlike gösteren bir yapıya dayanmaktadır. Para sistemi sağlıklı değildir; kaçakçılığa karşı güçsüzdür; devletin görevlerine göz dikmiş, gereğinde Batı tüccarıyla işbirliği yapabilecek çapta bir servet birikmektedir; toprak ve yönetim düzenini sarsabilecek tehlikeler mevcuttur. Osmanlı yönetimi, hem yeni durumlara ayak uyduracak esneklikten yoksundur; hem de yanlış çözümlere gidecek kadar kendi temel dayanaklarının öneminden habersizdir. Bütün bunların yanı sıra, devleti temsil eden yüksek memur ve askerlerin bireyci ekonomik güçlere dönüşmelerine imkân tanıyan uygulama örnekleri de vardır.

Batı'dan gelen darbelerin hassas noktalardaki hedeflere ulaşmaları, Osmanlı dengesini sarsmıştır. Ancak işin asıl önemli yanı, devletin darbelere karşı korunmak için kendi temellerini yıkmaya yönelmesi ve böylece, yavaş yavaş geri kalması olmuştur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Toprak Mülkiyeti Rejiminin Bozulması

Çağın büyük üretim aracı olan toprağın devlet mülkiyetinde bulunmasını Osmanlı düzeninin *temel taşı* şeklinde nitelemiş; bu mülkiyet rejimi ile gelişmiş kurumların arasındaki ilişkiyi çeşitli alanlarda ortaya koymuştuk. Osmanlı toplumunun ileri durumundan geri kalması işte bu temel taşının yerinden oynatılmasıyla başlar. Toprak mülkiyeti rejiminin amaç ve şekil değiştirmesi sonucunda önce devlet görevlerini yerine getiremez olur, sonra kurumlar bozulmaya yüz tutar, giderek bütün sosyal yapı yıkılır; geri kalmışlık durumu oluşur. Çünkü devleti, kurumları ve toplumu biçimlendiren bu mülkiyet düzeni olmuş, mülkiyet düzeni bozulunca ona bağlı kurumlar teker teker çökmüşlerdir.

Osmanlı toplum düzeni 1550 yıllarına kadar çok tutarlı, dengeli bir nitelik taşımaktadır. Bu denge yüksek, ileri bir düzeyde kurulmuştur. Toplum çağın öncü uygarlığı durumundadır. Kaynaklarla nüfusun, ihtiyaçların, tekniğin uyumu toprak ve mülkiyet düzeniyle, esnaf kuruluşlarıyla memur-askerlerin aracılığıyla, devletin niteliği ve görevleriyle sağlanmıştır. Ekonomik düzen bir yandan devleti, görevlerini ve kurumlarını öte yandan insanı ve dünya görüşünü dengelemiştir.

Bu düzenli Osmanlı toplumu, *hassas noktalara* sahiptir. Nitekim Batı'nın ticari bir üstünlük elde etmesi sonucunda Osmanlı düzeni sarsılmıştır ve düzen yeni durumlara kendini uyduracak esneklikten yoksundur. Bu sarsıntının içinde devlet kendini koruyamayacak, bir yandan beliren yeni güçler, öte yandan alınan yanlış önlemler toplumu geri kalmışlığa yöneltecektir.

Osmanlıların geri kalmasına yol açan olayları ve etkenleri zaman içinde kesinlikle sıralamanın imkânı yoktur. Çünkü, ilk olgunun yol açtığı gelişmeler giderek başlangıçtaki olguyu etkileyip onu güçlendirmekte, güçlenen olgu bu kez yeni gelişmelere yol açmakta ve başı ile sonu artık belli olmayan bir etki-tepki durumu meydana çıkmaktadır. Örneğin, toprak mülkiyetinin amaç değiştirmesi yeni zenginlerin oluşumuna yol açarken bu zenginler mülkiyetteki değişimi hızlandıracaktır. Aynı şekilde *Celali İsyanları* Osmanlı toplumundaki bozulmanın hem önemli nedeni, hem de sonucu olacaktır.

Kesinlikle bir olay ötekinin tek ve önemli nedenidir denilemez, ama geri kalmışlığın oluşumunu açıklamaya *Toprak Mülkiyeti Rejiminin Bozulmasıyla* başlamak, olayların tarihteki sıralanması ve sebep-sonuç ilişkileri açısından doğru gözükmektedir. Ayrıca, Osmanlı düzeninin temel unsuru toprak mülkiyeti rejimi olduğundan, toprak sorunundan hareket etmek bu bakımdan da doğru düşmektedir.

I. Devletin Para İhtiyacı

Osmanlı Devleti 1550 yıllarında görülmemiş bir mali sıkıntının içindedir. Yüzyıl sonunda en dar noktasına ulaşan bu durum 1660 yıllarına kadar devam edecek, o dönemde geçici bir düzelmeye kavuştuktan sonra tekrar kötüleyerek imparatorluğun iflasına dek sürecektir.

Devletin mali darlığını yaratan bazı nedenleri daha önce görmüştük: Ticaret yollarının önem kaybetmeleri, hububat ve hammadde kaçakçılığı gibi. Bunların yanı sıra, fethedilmiş toprakların yeni masraf kapısı yaratmaları, pahalılığını ve akçedeki değer kaybının 1550'den sonra çok artması, hububat darlığının ordunun iaşesini çok pahalı kılması, Yeniçerilerin hızla yükselen maaşları ve beliren lüks eğilimleri, devleti çok güç durumda bırakmakta, bütçe sürekli açık vermektedir.

Darlık 1600 yıllarına doğru öyle bir biçim almıştır ki, düşük değerli akçeler yer yer ayaklanmalara yol açmış, maaşlar ödenememiştir. İlerde, kendisinden para isteyen serdarın talebine karşılık koskoca Osmanlı Sultanı'na 'tez elden üç dört bin kese akçe istemişsiniz; mevcut olsa alimallah kendi harçlığımı gönderir idim.'* dedirtecek kadar tehlikeli bir durumdur bu. Darlığın yoğunlaşması süresince devletin yaptığı değerlendirmeler ekonomiyi büsbütün çıkınaza sürüklemiş, sonunda devlet mali hayatın kontrolünü elinden tamamen kaçırmıştır.

* * *

Ticaret yollarının geliri yıldan yıla azalırken, devlete sağladığı maddi kazanç hayli tartışma götüren fethedilmiş toprak, 16. yüzyılın sonlarında büyük birer masraf kapısına dönüşmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun fetihlerinden elde ettiği gelir zaten, çoklukla, alınan şehirlerin onarımına, bölgelerin tarımsal yatırımlarına ve kamu hizmetlerine harcanmıştır. 16. yüzyıl Avrupa'sının gerçekleştirdiği bir dış sömürü gelirini Osmanlıların yalnızca devletin vilayetleri niteliğindeki Suriye ve Mısır'dan sağladıklarını, onun dışında büyük bir ekonomik sömürüden pek söz edilemeyeceğini belirtmek, mübalağalı olmaz. Mısır ve Suriye'nin geniş ekonomik ve ticari faaliyetleri sonucunda Osmanlı hazinesine sağladığı gelir, toplam hazine gelirinin yaklaşık üçte biri olarak 16. yüzyıl başlarında hesap edilmektedir. Ancak bu gelir, sömürge niteliğinden çok devletin öteki vilayetleriyle eşit statüde olan iki vilayetin devlet hazinesine olağan katkısı görünümündedir. Batı sömürgeciliğinin hem nitelik, hem kazanç olarak benzerini Osmanlılarda bulabilmek zordur. Durum böyleyken, Batı'nın güçlenmesi ve ateşli silahların yaygınlaşması oranında Osmanlılar sınır bölgelerine para harcamak, koruganları sıklaştırmak, yeni ve sağlam kaleler yapmak, askerin sayısını, dolayısıyla masrafın hacmini artırmak zorundadır. Prof. Barkan'ın belirttiğine göre, daha önce Macaristan'la Avusturya'dan alınmış böl-

* I. Abdülhamit'in (1774-1785) sefer masrafı için orduya para isteyen serdarına verdiği cevap. Zikreden İ. H. Uzunçarşılı, (*Osmanlı Tarihi*, Cilt: IV, 2. Kısım, s. 598).

gelerin geliri de, merkezi devlet bütçesine katılmak şöyle dursun, (16. yüzyılın ikinci yarısında) 'İstanbul'dan yapılması lazım gelen diğer külliyetli yardımların da ilavesiyle daima mahallinde sarf edilmektedir.' Aynı şekilde, İran'dan zapt edilmiş toprakların korunması da devletin sırtına yeni bir masraf yüklemiştir. Bu topraklar yalnızca kendi gelirlerini yutmakla kalmamaktadır; eskiden devlet, Diyarbakır, Erzurum, Halep gibi komşu vilayetlerden sağladığı geliri merkez bütçesine katarken, şimdi aynı geliri fethedilen bu İran topraklarında harcamak zoruna düşmüştür.

Devletin sınır bölgelerindeki masrafları artarken kaçakçılığın ve sürekli enflasyonun yol açtığı darlık sonucunda fiyatlar da hızla yükselmektedir. Bu durum ordu ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük bir tıkanıklık yaratmıştır.

Devlet, Kanuni'nin son döneminden itibaren hububatı gerektiğinde piyasaya fiyatlarının altında ve bazen zor kullanarak köylüden almakta, buna rağmen ordunun ihtiyaçlarını karşılayacak parayı bulamamaktadır.

Devletin mali darlığa düşmesindeki başlıca nedenler arasında, paranın hızla değer kaybetmesi durumunun sürekliliği de vardır; 1491-1550 arasında yüz dirhem gümüşten *420* akçe kestirilirken; 1556'da *450*; 1598'de *800*; 1600'de *950*; 1618'de *1.000* akçe kesilmeye başlanmıştı. Para değerinin 1584-1589 arasındaki düşüşünü tarihçiler genellikle % 50 olarak belirtmektedir. Aynı dönemi inceleyen Prof. Lütfi Güçer ise bu oranı 1585'te % 62, 1588'de % 23 olarak iki aşamada vermektedir.[117] Tarihçi Yılmaz Öztuna enflasyonla maaşların ilişkisini inceleyerek, memur maaşlarının 1584 öncesindeki düzeyine günümüzde bile ulaşılmadığını belirtmektedir. Fiyatlar ise alabildiğine artmıştır. Bir kilo buğday 50-90 akçe arasında satılmakta, bir koyunun değeri 280, baltanınki 60 akçeye ulaşmaktadır.[118]

Bu bilgilerden anlaşıldığına göre devlet 1550-1600 yıllarında büyük bir mali darlığın içindedir. Paranın değerini düşürmekte; başvurduğu tedavi usulleri durumu kurtarmamakta; fiyatların hızlı yükselişi devlete ve orduya gerekli malların sağlanmasını büsbütün zorlaştırmaktadır.

Bu dönemdeki mali darlığın bir başka nedeni, genişlemeye başlayan Yeniçeri Ocağı'nın gerektirdiği harcamalar olmuştur. Kâtip Çele-

bi'nin belirttiğine göre, merkez ordusuna ödenen maaş tutarı 1523 yılında 122 milyon akçeyken 1609'da 380 milyona yükselmişti. Maaşların yanı sıra siyasi baskı gücüne dönüşmeleri de Yeniçerilerin adeta para sızdırmalarına yol açmaktaydı. Tahta çıkan padişahın Yeniçerilere dağıtmak zorunda kaldığı cülûs bahşişinin tutarı, astronomikti: III. Mehmet 1595'te padişah olurken tam 600.000 düka altın bahşişi vermişti...[119]

Bu yıllarda Sultanın masrafları da bir çeşit zorunlu taviz niteliğindeki bahşişler gibi hızla artmaktaydı. Gelirlerle giderler arasındaki dengesizlik devlet bütçesini altüst etmişti. 1564'te gelir 1.864 yük, gider 1.896 yük, açık 32 yüktü. 1592'de, bu açık 666 yüke varıyor. 1597 yılında ise devlet hızla iflasa yönelmiştir: 3.000 yük gelire karşılık gider 9.000 yüke ulaşmaktadır.[120]

Görüldüğü gibi, 1550 yıllarından sonra devletin kaynakları kurumaya yüz tutarken ihtiyaçları, aksine artmaktadır. Ticaret yollarının değerden düşmesi, fethedilen bölgelerin artık masraf kapısına dönüşmesi ve alabildiğine gelişen kaçakçılık devlet gelirlerini eksiltmektedir. Buna karşılık fiyatların hızla yükselmesi, para değerinin düşmesi, ordu gereklerini sağlamanın zorluğu, Yeniçeri maaşları, beliren lüks eğilimleri devleti her gün biraz daha sıkılaşan mali darlığa mahkûm etmektedir. 1597'de devletin gideri gelirinin üç katını bulmuştur; açığın saray ve padişahın özel hazinesince karşılanmasına çalışılmaktadır.

Devlet, bütün bu dönem süresinde yeni para kaynakları bulmak, yaratmak zorundadır, ama nasıl?

II. Toprak Zenginlere Sunuluyor

Osmanlı Devleti, günden güne ağırlaşan mali zorunlukları karşılamak, hazinedeki açığı örtmek için daha Kanuni'nin son döneminden başlayarak yeni bir kaynağa el attı:

Toprak Gelirleri

Oluşan bu yeni durumu toprak mülkiyeti düzeninin saptırılması, amacının değiştirilmesi şeklinde tanımlayabiliriz: Devlet, memur-as-

kere bırakmış olduğu toprak gelirinden artık kendisi yararlanmak istemektedir. Bunun için önce gelire ortak çıkmakta, giderek memur-askerleri saf dışı etmekte; belirli bir kirayı toprak geliri karşılığında devlete taahhüt eden işadamlarını memur-askerlerin yerine koymaktadır. Oluşan bu yeni düzende, toprağın yöneticisi durumundaki mültezim, sağladığı vergi geliri ile önce devlete olan borcunu ödemekte, artanını kendisi almaktadır. Bu durumda devlet eskiden memur-askerlere bırakmış olduğu toprak gelirini şimdi kiralayarak önemli bir kaynağa sahip çıkmakta, müteahhit niteliğindeki *mültezim* zenginleşmektedir. Bunun karşılığında memur-asker ortadan kalkmakta; köylü ise yatırdığı paradan mümkün olan en çoğunu çıkarmak amacındaki mültezimin eline terk edilmektedir.

1. Çare: Toprak Gelirini Satmak

Ekonomik bunalım içindeki devlet, darlığı hafifletmek amacıyla en kolay yola başvurmuştur. Memur-askerlere bırakılan toprak gelirine el koymak. Bu son derece basit bir çözüm olarak gözükmekteydi. Çeşitli nedenlerle toprak gelirinin tasarrufu hakkını kaybeden ya da kaybettirilenlerin yerine, yeni memur-askerler atanmayacak; o gelir mültezimlere ihale edilecekti. Devlet, belirli bir parayı ödemek garantisini veren mültezimler sayesinde büyük bir mali olanağa kavuşacak, mültezim taahhüt ettiğinden fazlasını topraktan çıkarıp kendisi de kazanacaktı. Bu yeni durumun Timarlı Sipahilerin sonu anlamını taşıdığını devlet bilmekteydi ama, yol açacağı öteki gelişmeleri, şüphesiz, görememekteydi.

Osmanlı yönetimini kendi yıkımına götürecek bu yola ağır ağır girilmesi çeşitli tarihsel nedenlerden, belirli koşulların aynı dönemde oluşmasından ileri geliyor. Devletin toprak düzenine el attığı sırada bu tercihi kolaylaştıran ekonomik bunalım hüküm sürmektedir. Devletin kimi görevlerini paylaşan bir iltizam uygulaması vardır (darphane mukataaları, gümrükler, vb.) Tefecilik ve ticaretten biriken servet, hele yüksek memurların elinde, yeni alanlara yönelmek için alesta beklemektedir. Bu nedenlerin yanı sıra, tarihçilerin tahminine göre, Timarlı Sipahi ordusunun değişen savaş koşullarına ayak uyduramayacağı; modern silahların gerektirdiği düzenli ve sürekli (profesyonel)

bir ordunun zorunluluğu da tercihi kolaylaştırmıştır. Yani, Timarlı Sipahi ordusunun önemini artık kaybettiği düşünülmüş ve bu ordunun varoluş nedeni olan toprak düzenini değiştirmekte bir sakınca görülmemiştir.

Devletin kendi kurmuş olduğu toprak mülkiyeti düzenini yıkması, mülkiyetin amaç değiştirmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Mülkiyet, eskisi gibi, gene devlette kalmıştır. Toprağın tasarrufu da, aynı şekilde köylüdedir. Ancak eskiden köylü vergisini Timarlı Sipahiye ya da öteki dirlik sahibine öderken, şimdi onların yerini almaya başlayan mültezime ödemektedir. Mültezim, aldığı vergiden bir bölümüyle devlete karşı olan taahhüdünü yerine getirmekte, gerisi yanına kâr kalmaktadır. Ne var ki iltizama verilmiş toprağın mülkiyeti artık yalnızca kâğıt üzerinde devlete ait kalacak, özel mülkiyetin tüm kuralları ve sonuçları kısa sürede geçerlik kazanacaktır.

2. 'Kristof Kolomb'un Yumurtası'

Tarihçiler, geleneksel toprak düzeninin Kanuni'nin son döneminde bozulmaya başladığını belirtmektedir (1550-1566). Bu dönem, Batı'dan gelen darbelerin güçlendiği, ekonomik bunalımın yaygınlaştığı, kaçakçılığın artıp fiyatların fırladığı yılları kapsamaktadır. Bu tarihlerin önemli olayı, *ifraz* sorunudur. Prof. Akdağ'ın 'Timar rejimine indirilen ilk ve en mühim darbe' şeklinde tanımladığı 'ifraz meselesi' şöyle açıklanabilir. Kanuni'nin son yıllarında devlet, gelirini artırmak için Sipahi timarlarının defterde kayıtlı gelirden fazlasını sağladıklarını ispatlamak çabasına düşmüştü. Merkezden gönderilen ve 'zamanın muhaberelerinden' anlaşıldığına göre 'mutlaka defterdekine nazaran fazla gelir bulmakla görevlendirilmiş taharri memurları' bütün memlekete dağılıp timarları denetlemeye başlamışlardı.[121]

Bu memurlar, örneğin yılda 15.000 akçe gelir sağladığı defterde belirtilen bir toprak parçasına gidip *ifraz* yani gelir fazlası bulunduğunu, o toprağın aslında 20.000 akçe getirdiğini tespit ediyorlardı. Bu durumda toprağın dörtte biri timar sahibinin elinden alınıp gelirin defterde yazılana uyması sağlanıyordu.

Memurlar, hükümetin talimatı gereğince keyfi davranarak hemen her yerde gelir fazlası bulup timarları küçültüyor; elde edilen yeni top-

rak parçalarını iltizama verilebilecek şekilde, *padişah hasları* olarak deftere geçiriyorlardı.

Devletin bu davranışı, keyfiliğinden ötürü, Timarlı Sipahileri güç bir durumda bırakmıştı. Fakat asıl önemlisi, bu işlem sonucunda devlet iltizama verebileceği büyük topraklara kavuşmuştu. Resmi defterlerden anlaşıldığına göre, 1566 yılında "taharri memuru *Bostan İspir*, Bayburt ve Tercan kazalarında 1 milyon akçe ifraz bulmuş ve Hass-ı Hümayun'a katmıştı. Diyarbekir muharriri de pek çok ifraz bulmuştu. Muharrirlere itiraz dinlememeleri emrolunuyordu."[122]

İfraz usulüne paralel olarak, gene Kanuni'nin son döneminde, özellikle Rüstem Paşa'nın vezirliği sırasında toprakların iltizama verilmesi başlamıştı. Devletin paraya ihtiyacı arttıkça bu kolay çareye daha sık başvuruluyor, nedensiz olarak timarları ellerinden alınan Sipahilerin, dolayısıyla mültezimlerin sayısı çoğalıyordu. Devlet, "...vergi toplama sıfat ve yetkisini her gün daha büyük nispette mültezimlere satmaya mecbur olmuştu." "O vakte kadar mahlul oldukça istihkak erbabına tevcih edilmekte olan timar ve zeametler de *mukataat-ı miriye* namile hazinece alıkonarak mültezimlere satılmaya ve sarraflara ilzam olunmaya başlandı."[123]

Osmanlı yöneticilerine bir çeşit *Kristof Kolomb'un yumurtası* gibi görünen bu yeni sistemin işleyişi son derece basitti. Örneğin yılda 15.000 akçe geliri olan bir timarın Sipahisi sudan sebeplerle görevden uzaklaştırılmaktaydı. Sonraları, İran seferi sırasında devletin planlı şekilde başvurup 20.000 Sipahinin timarını ellerinden almasına varacak bu tutum sayesinde, büyük toprak parçaları *münhal* kalmaktaydı. Devlet, toprakların boşaltılmasını bu şekilde sağladıktan sonra, onların vergi gelirini ihaleye çıkarmaktaydı. Birikmekte olduğunu gördüğümüz servetin sahipleri, ihalede taahhüt edecekleri bir para karşılığında bu belirli toprak parçasının yıllık vergisini toplamak hakkını satın alıyorlardı. Örneğin yıllık geliri 15.000 akçeyse, devlete 10.000 ödemeyi taahhüt edip her çareye başvurarak çoğalttıkları vergi gelirinin fazlasını kendi ceplerine koyuyorlardı. Bir anlamda, memur-askerlerin yerini almışlardı ama, topladıkları vergi karşılığında devlete hizmet etmiyor, yalnızca belirli 'bir' pay veriyorlardı.

3. Altına Hücum

Devletin o döneme kadar tarım kesiminin dışında tutmaya çalıştığı iltizam usulünün birdenbire yaygınlaşması Osmanlı toprak düzeninde değişimlere yol açtı. Zengin devlet memurları, tacirler, sarraflar, para biriktirip faizcilik yapmak olanağına; askerler, küçük memurlar ve Yeniçeri ağaları, toprağa saldırdılar...

Türkiye'nin 1550-1600 yılları arasında içinde bulunduğu durum toprak düzenindeki bu köklü değişimin hızla gerçekleşmesine uygundur. Köylünün, bu dönemde çektiği mali darlık, günden güne artan hazine vergileri,* akçenin timar sahiplerini perişan eden değer kaybı gibi nedenler zaten köylüyü çiftten çubuktan uzaklaşmaya; uzun süreli savaşların da eklenmesiyle bunalan Sipahiyi timarını terke zorlamaktadır. Devletin sefer gereklerini karşılamak için üst üste bindirdiği olağanüstü vergiler köylüde büyük bir para darlığı yaratmıştır. Durum, nereden bakılırsa bakılsın; elinde servet biriken, hatta para biriken kimseler için son derece elverişlidir. Dönemin belgelerinden anlaşıldığına göre, vergi ödemek zorundaki köylü borç bulmak için % 300'e kadar ulaşan faizler vermekte, borcuna karşılık ürününü, bahçesini, evini karşılık göstermektedir. Aynen günümüzde olduğu gibi, bazı açıkgözler ürün daha tarladayken onu darlık içindeki köylüden yok pahasına satın almaktadır. Zaptiyelerle tefeciler sık sık birlikte çalışmakta, devlet memuru vergiyi hemen toplamak için köylüye baskı yapıp onu zorlarken orada peydahlanan tefeciyi işaret ederek 'İşte sana borç verecek kişi, alıp vergini öde, yoksa..' diyebilmektedir.

Bu koşullardan da yararlanarak iltizam usulü hızla yaygınlaşmıştı. Toprak mülkiyetinin amacının değişmesi şeklinde gelişen bu oluşum, ilerde görüleceği gibi, bütün bir düzeni altüst etmeye, halkı yoksulluğa, devleti yıkıma götürmeye yetmiş; mülkiyetin hukuken el değiştirip *özel* olmasına gerek kalmaksızın, yalnızca toprak gelirinin zenginlerine sunulmasıyla geleneksel düzen çökmüştür.

Ancak şunu da belirtelim ki, mülkiyetin amaç değiştirmesi kaçınılmaz bir şekilde onu devletin sahipliğinden uzaklaştırıp özelleştirmiştir. Toprak rejimindeki gevşemeden yararlanan zenginler hukuk ku-

* Timarlı Sipahinin değil, devletin doğrudan doğruya aldığı vergiler.

rallarını zorlayarak, köylünün belirli bölgelerde 'toprak gereği olmadığına dair' sahte belgeler düzenleterek bey çiftliklerini ve özel mülklerini genişletmişler; daha karışık durumlarda vergi toplamak yetkisinin kendilerine sağladığı nüfuzu ve zoru kullanarak mülkiyete fiilen el koymuşlardır. Bu konuda devlet, ister istemez onlara yardımcı olmuştur. Örneğin, 17. yüzyılda parasızlıktan bunalan devlet, bir sonraki yılın iltizam bedelini de peşin almak isteyince, mültezim olarak taliplerin azalması üzerine, yeni bir çare bulunmuştu: Topraklar, defterde belirtilen verginin çapına göre değerlendirilerek bulundukları vilayetin zenginlerine *kayd-ı hayat şartıyla* iltizama verilmiş, bu durumda hem vergi toplamak hakkı bir çeşit intifa hakkına dönüşmüş, hem de zengin âyan ve mütegallibe zümrelerinin, bey ve ağaların oluşması hızlandırılmıştı. Ancak daha önce belirtildiği gibi, Osmanlı düzeninin yıkılması için toprak mülkiyetinin bu sonraki gelişimini beklemeye lüzum kalmamış, topraktaki vergi gelirinin memur-askerden alınıp zenginlere satılması, düzeni çökertmeye yetmiştir.

Geleneksel toprak düzeninin değişmesi bütün Osmanlı kurumlarında bir soysuzlaşmaya yol açmıştır. Ancak değişimin ilk belirtisi tarımsal üretimindeki azalma olacaktır. Bu ters gelişme kaçakçılıktan ötürü zaten var olan hububat darlığını artıracak ve 1600 yıllarında baş gösteren yaygın bir 'açlığın' ortamını hazırlayacaktır.

4. Tarımsal Üretim Düşüyor

Timarlı Sipahilerin ve öteki dirlik sahiplerinin başlıca görevlerinden biri toprağa iyi bakmak olmuştu. Üretimin sürekliliğini sağlamak, toprağın verimliliğini korumak gibi. Bu kimseler devlet memuru olmalarından ötürü hem devamlı şekilde destekleniyordu, hem de toprağa karşı tutumları bir memurun, bir koruyucunun tutumuydu.

Bu memur-askerlerin yerini alan mültezimler ise, gayet doğal olarak, sinekten yağ çıkarmaya uğraştılar. Devlete ödedikleri paradan çok fazlasını ayni ve nakdi vergi şeklinde toplamak için sonraki yılların üretimini düşünmeksizin her yola başvurarak toprağı sömürdüler, toprağın veriminden kaybetmesine sebep oldular; özel teşebbüsün değişmez kuralı gereğince *en kısa zamanda mümkün olan en büyük kârı sağlamaya* çalıştılar.

Toprağın işletilmesinde meydana gelen bu değişimin yanı sıra, tarlaların mera haline getirilmesi de aynı dönemin bir başka özelliğidir. Bunun nedeni, kaçakçılıktan ötürü hayvancılığın hem daha kârlı, hem de daha kolay bir iş durumuna gelmiş olmasıdır. Mültezimler ve yeni toprak sahipleri koyun sürülerini hububattan çok daha kısa zamanda ve çok daha az masrafla sahillere gönderip kaçakçılara teslim edebilmekte, bundan büyük kazanç sağlamaktaydı. Hayvancılığın yaygınlaşmasında kârlılık etkeninin yanı sıra yeni toprak yöneticilerinin ya da sahiplerinin kimliği de rol oynamıştı. Eskiden Timarlı Sipahiler dirliklerinin bulunduğu yerde oturmakla yükümlüyken, mültezimler çoklukla şehirli ve kasabalı olduklarından, topraklarını genellikle uzaktan yönetmekteydi. Bu yönetim biçimi ise sürekli denetim gerektiren hububat üretimine oranla hayvancılığa daha yatkındı.

Mülkiyet düzenindeki değişiklik hayvancılığın kârlılığı ile birleşince büyük tarlalar yavaş yavaş mera haline getirildi. Tarihçilerin belirttiğine göre, köylerde geniş topraklara el koyan resmi nitelikte kişiler de sürülerle koyun beslemeyi âdet edinmişlerdi. Hububat kıtlığının temel nedenlerinden biri, işte bu mültezimlerin ve yeni toprak sahiplerinin hayvancılığı hububat üretimine tercih etmesi olmuştu.

* * *

Geri kalmışlığın temel nedeni olan *toprak mülkiyetinin amaç ve biçim değiştirmesi* konusunda buraya kadar izlenen gelişmeler şöyle sıralanabilir:

1) Osmanlılarda toprak mülkiyeti kaide olarak devlete aittir. Devlet, bu toprakların sağladığı vergi gelirini, görevleri karşılığında memur-askerlere bırakmıştır.

2) Geleneksel Osmanlı düzeni, çağın koşulları çerçevesindeki üstün durumuna rağmen bazı hassas noktaları bünyesinde barındırmaktadır: Düzenin temeline karşıt olan iltizam uygulaması, kaçakçılığın önlenememesi, esneklikten yoksun kanunlar gibi.

3) Batı'nın geçirdiği köklü değişim ona teknik bir ilerleme sağlamış; biriken sermaye denizaşırı maceraları ve tekniği zorlamıştı. Bu gelişmenin sonucunda Avrupa'nın giriştiği dünya çapındaki talan, değerli madenlerin kıtaya akmasını sağlamıştı. Altın bolluğu ve büyüyen

sanayinin ihtiyaçlarındaki artış, hammadde fiyatlarında çok hızlı bir yükselmeye neden olmuştu.

4) Deniz ticaretindeki ilerleme ve yeni denizyollarının keşfi Batı'dan Osmanlı memleketine yönelen ilk darbe olmuş, bunun sonucunda Asya'yla Avrupa'yı bağlayan kara ticareti yolları önemden düşerek Osmanlıları büyük bir gelir kaynağından yoksun bırakmıştı.

5) Paralı Avrupa tüccarının ucuz hammadde kaynağı olarak Osmanlı toprağına yönelmesi ve çok yüksek fiyat verebilmesi geniş ölçüde kaçakçılığa yol açmış, görülmedik bir hububat ve hammadde darlığı Osmanlı ülkesini sarmıştı.

6) Bu darbeler, *askeri harcamaların artması, gelir kaynaklarının kuruması, fethedilmiş yerlerin korunması* gibi zorluklar içinde bunalan devletin büyük bir mali krizin içine düşmesine neden olmuştu. Artık devlet, ne yapıp edip para bulmak zorundadır.

7) Devletin bu durum karşısında yöneldiği kaynak, toprak geliri olmuş; geleneksel düzen bozularak toprak gelirinin memur askerlere bırakılması sisteminden vazgeçilmişti. Memur-askerler yerine, toprak gelirinin 'mültezimlere' ihale edilmesine başlanmıştı. Mültezimler, bu gelir karşılığında belirli bir parayı devlete ödemeyi taahhüt etmekteydi. Devlet, bütçesindeki açığı bu şekilde kapamak ümidindeydi.

8) Toprak rejimindeki değişim Osmanlı düzeninde bir ihtilal niteliğindeydi. Toprak mülkiyeti hukuken devlette kalmakla beraber fiiliyatta özel mülkiyete doğru hızlı bir gidiş başlamıştı. Çağın bu büyük üretim aracı devletin kontrolünden çıkarak bireyci ekonomik güçlerin eline düşmüştü.

9) Düzenin yıkılması için, mülkiyetin hukuken el değiştirmesi şöyle dursun, kullanılış amacının değişmesi bile yetmiştir. Prof. Barkan'ın deyişiyle, "*Timarlı Sipahinin bu suretle yavaş yavaş tasfiyeye mahkûm olması* Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik idare ve toprak rejiminin temellerinin büsbütün sarsılarak *yeni doğan iktisadi kuvvetlerin eline müdafaasız ve teşkilatsız terk edilmesi* demekti."

10) Topraktaki değişimin kısa süreli ekonomik sonucu üretimin azalması, tarlaların meraya dönüşmesi ve görülmemiş bir kıtlığın Anadolu'da belirmesi olmuştu. Uzun süreli sonuç ise, geri kalmışlık durumudur. Ana üretim aracında mülkiyet biçiminin değişmesi toplumun öteki temellerini ve kurumlarını da sarsmış; Türkiye, günümüze dek sürecek yoksul yolculuğuna koyulmuştu.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Toprak Düzeniyle Beraber Ordu da Çöküyor

Geleneksel toprak rejimi, Osmanlı toplumunu sarıp sarmalayan, düzenin çeşitli unsurlarını birbirlerine kenetleyen bir çerçeve gibiydi. Çerçevenin zayıflayıp kopmasıyla o güçlü bütün dağıldı, parça parça oldu. *İleri* toplum düzeni geri kalmışlığa yöneldi.

Toprak rejimi ve onun sonucu olan memur-askerlerin 1) üretim düzenini, 2) ordu teşkilatını, 3) güçlü bir idareyi, 4) sosyal yapıyı meydana getiren başlıca etken olduklarını; bu bütünleşmenin ve bütünle kişinin dünya görüşü arasındaki uyumun Osmanlılara ileri nitelik kazandırdığını önceki bölümlerde belirtmiştik.

Devletin toprak gelirini memur-askerden alıp paralılara satmasıyla bütün bir yapının nirengi noktası değişmekte; memur-askerlerin ortadan kalkması ve başka güçlerin onların yerini almasıyla yeni düzen oluşmaktaydı.

İşte bu yeni düzen Türkiye'yi geri kalmışlığa sürüklemiştir.

Memur-askerlerin görev ve önemlerini kaybetmeleriyle üretimin sürekliliğini sağlayan başlıca etken, ordunun belkemiği, devletin etkin bir temsilcisi, bireyci ekonomik güçlere karşı sosyal yapının koruganı ortadan kalkmış oluyordu.

Ekonomik gücü devlet adına elinde tutan memur-askerlerin yerine geçen paralılar ise, eşyanın tabiatı icabı, en büyük kârı sağlamak ve

maddi-manevi nüfuzlarını en geniş sınırlara ulaştırmak amacındaydılar. Devletle halkın yararına ve memurların denetiminde kullanılmakta olan büyük üretim aracı toprak, bundan böyle, kişilerin zenginleşmesi uğruna kullanılacaktı.

İlk aşaması toprak düzeninde devlet mülkiyeti ve egemenliğinin sarsılması olan geri kalmışlık maceramızın ikinci belirtisi, bu değişimden ötürü, ordunun çökmesi olmuştur. Timarlı Sipahilere dayanan eyalet ordusu yeni mülkiyet düzeni sonucunda tarihten silinmektedir. Onun yerini alan profesyonel Yeniçeriler ise askeri yenilgileri, çapulculuğu, isyanları da beraberlerinde getirmektedir. Toprak düzeninin bozulması ve eyalet askerlerinin azalmasına paralel şekilde sayıları artan bu kitle kısa zamanda devletin başına bela kesilecektir. Oysa askeri güç, bir imparatorluk olan Osmanlılar için hayati önemdedir. Bu değişimden ötürü yenilgiler birbirini izleyecek; yüzyıl kadar sonra yaptığı bir barış anlaşmasında, devlet, Türkiye'nin yarısı büyüklüğünde bir toprağı düşmanlarına terk edecektir.

Yeni toprak rejiminden ötürü ordunun bozulması, imparatorluk için sonun başlangıcı olmuştu...

I. Timarlı Sipahiler Tarih Sahnesinden Çekiliyor

Osmanlı ordusunun *Eyalet askerleri ve Kapıkulları*'ndan meydana gelen iki bölümden kurulu olduğunu daha önce görmüştük. Kanuni döneminde, yani en güçlü çağında, Osmanlı ordusunun 150.000 kadar askeri vardı. Profesyonel Kapıkullarının (Yeniçeriler, Kapıkulu atlıları, vb.) sayısı 20.000 çerçevesindeydi. Ordunun temeli olan Eyalet askerleri ise (Timarlı Sipahi ve Cebeliler, Akıncılar vb.) 130.000'e yaklaşıyordu.*

Bu eyalet ordusu toprak gelirinin görev karşılığında Timarlı Sipahilere ve akıncılara bırakılmasına dayanıyordu. Ordu, adeta toprak düzeni uyarınca kademelenmiş olup Timarlı Sipahi hem toprak düzeninin hem de ordunun belkemiği durumundaydı.

---

* Bu rakamlar Prof. Uzunçarşılı'nın çalışmalarından derlenmiştir. Prof. İnalcık'ın *Cevdet Tarihi*, D'Ohsson ve Kâtip Çelebi'ye dayanarak aynı dönem için verdiği rakamlara göre, Timar Sistemi 16. yüzyılda, devlete 200.000 asker sağlamıştır.

Timarlı Sipahiler, barış zamanında köylülerin belirli oranını eğitip savaşa hazırlamakta, devlet çağırınca onlarla beraber orduya katılmaktadır. Bu görevinin karşılığında ise devlet belirli bir toprak parçasının bazı vergilerini ona bırakmaktadır. Memur niteliğiyle devletin temsilcisi olan Sipahi; asker niteliğiyle de subaylık görevini yüklenmektedir.

Tarım düzenindeki değişiklik, devletin toprak gelirini Timarlı Sipahinin elinden alıp özel teşebbüse satması demekti. Tabiatıyla, bu usul yaygınlaştığı oranda Timarlı Sipahiler tasfiye olundu, eyalet ordusu dağıldı.

Timarlı Sipahilerin ortadan kalkmalarında iltizam usulünün yanı sıra devletin öteki davranışları da etkili olmuştu: Devlet, para değerinin % 100 eksildiği bir dönemde, timar sahiplerinin topladığı vergiyi inatla değiştirmemiş; yalnızca doğrudan doğruya kendi aldığı vergilerde büyük zamlara girişmişti. Örneğin, *kürekçi akçesi* 100 yılda 20 kat artmış, *avârız akçesi* 1556'da 12 akçe iken 1600'de 400'e yükselmişti. Buna karşılık Sipahinin bizzat topladığı vergiler, paranın büyük değer kaybına ve fiyatların artışına rağmen hep aynı kalmıştı. Mali darlık içinde ve uzun süreli seferlerde bunalan Sipahilerin önemli bir bölümü, değişen koşullar karşısında, timarlarını kendi istekleriyle terk etmişlerdi.

Devlet, zaten böyle bir gelişimi desteklemekteydi. Nitekim İran seferi sıralarında haklı ya da haksız gerekçelerle 20.000 Sipahinin timarını ellerinden almıştı. Bu boşalan topraklar sayıları gittikçe artan mültezimlere veriliyor ya da taviz kabilinden Yeniçeri büyüklerine dağıtılıyordu. Bu dönemde binlerce Yeniçeri maaştan timara geçmiştir. Toprak paralılara devredilince Eyalet ordusunun geliri elinden alınmış, tabiatıyla, sayısı da azalmaya başlamıştı. 1550 yıllarında 90.000'i bulan Timarlı Sipahilerin ve Cebelilerin sayısı, 1600'lerde 30.000'e düşmüştür. Eyalet ordusunun önemli bir kolu olan Akıncılar ise 1595 yılında Eflak isyanında Vezir Sinan Paşa'nın tedbirsizliği yüzünden 'mahvolurcasına zayiat vermişler' ve bu tarihten sonra küçük öncü birlikler olmaktan öte bir önem taşımamışlardı. Prof. Uzunçarşılı, Timarlı Sipahilerin çöküşünü şöyle anlatıyor: "Sonraları metris kazmak, tabye yapmak, kale tamir etmek, muharebe zamanların-

da siperler için sepet örmek, toprak taşımak, hendek temizlemek ve lüzumu halinde sipere girmek ve köprü yapmak gibi ordunun geri hizmetlerinde ve nakliyatta istihdam olundukları gibi münhal olan timarların fazla gelirleri hükümet tarafından hazineye alınmak suretiyle timarlı süvari mevcudu azaltılmış ve bir kısım mahlûl timarlar da çıraklık olarak saray ağalarına Sadr-ı azam ve diğer nüfuzlu şahısların maiyetlerine verilir olmuştu."

Yeniçerilerin artışında ve Sipahilerin azalmasında yaygınlaşmaya başlayan ateşli silahların da önemli etkisi olmuştu: Tüfek, uzun süreli talimler gerektirdiğinden profesyonelleşme eğilimini kuvvetlendirmiştir. Ayrıca, atlı kuvvetler olan Sipahiler, at üzerinde tüfek kullanmanın zorluğu nedeniyle bu yeni silaha yatkın değillerdir. Nitekim, Kanuni Süleyman döneminin 10 bin kadar tüfeklisi yalnızca Yeniçerilerden meydana getirilmiştir. Devletin zaten dağılmaya başlayan Sipahileri yeni bir eğitime götürmektense tüfek kullanmayı onların dışında tuttuğu anlaşılmaktadır.

1600 yıllarında Timarlı Sipahiler artık tarihten silinmek üzeredir. Örneğin, Rumeli Sipahiler III. Murat tahta çıktığında (1574) 40.000 kişiyken, aynı sultanın ölümünde (1595) 8.000 kişi kalmıştır. 1650 yılında ise devletin, varlığını koruyabilmiş sipahiden 'artık işe yaramadığı' gerekçesiyle % 50 oranında vergi alması, Eyalet ordusunun sonunu getirmiştir. Sipahinin adı yalnızca geri hizmetlerde geçer olmuştur. Toprak düzeninin değişmesi koskoca bir orduyu elli yılda perişan etmiş, tarihten silmişti.

II. Ordunun Yeni Temeli: Profesyonel Askerler

Timarlı Sipahilerin toprak düzeniyle beraber çökmelerine paralel olarak, onların yerini dolduran *Kapıkullarının* ordudaki önem ve sayıları artmıştır.

Kapıkulları maaşlı askerler olup en önemlileri Yeniçeriler ve *Kapıkulu atlıları*'dır. Bu iki ocak bozulmazdan önce, sayısının azlığına rağmen ordunun değerli birimlerini meydana getirmişti. Her ikisi de ancak özel koşullara uyan kişileri ocaklarına almıştı. Yeniçeri, tarihçilerin Isparta disiplinine benzettikleri bir düzen içinde talim terbiye görmüş, kışlalarda yatmış, evlenmemiş, yaman savaşçı olmuştu.

Eyalet ordusu zayıflayıp sayısı azaldıkça, devlet, onun yerine koyduğu Yeniçerileri çoğaltmıştı. 1566'da 12.000 Yeniçeri varken 1574'te 14.000, 1595'te 17.000, 1597'de 30.000, 1600'den sonra 70-100.000 kadar Yeniçeri ocağa alınmıştır. Kapıkulu atlılarının da sayısı buna oranlı şekilde artmış, 1566'da 6.000'ken, 1595'te 7.000'e, 1600'den sonra 50.000'e ulaşmıştır.[124] Bunların yanı sıra, ücretli geçici askerlerin, 'levendlerin' de kullanılması başlamıştır.

1. Kapıkulu Ocağının Önem Kazanması

Maaşlı askerlerin ordunun temel gücü durumuna gelmeleri toprak gelirinin memur-askerlerden alınıp paralılara kiralanmasının doğrudan doğruya bir sonucu şeklinde belirmektedir. Ancak, ordu bünyesinde oluşan ve geri kalmayı hızlandıran bu değişime, çeşitli etkenler de yardımcı olmuştur.

Osmanlı Devleti'ni yöneten kadroların içinde, belirli bir gruplaşma zaman zaman göze çarpmaktadır. Devşirmelikten saraya ve devlet adamlığına yükselenlerle (kullar), devşirmelerin dışındaki yüksek memur ve askerlerin arasında bir iktidar mücadelesi vardır. Tarihin yeterince aydınlatmadığı bu çekişme bazı örneklerde görülmektedir. Fatih Mehmet'in ölümünden sonra bu gruplardan *kullar* Sultan Beyazıt'ı, *kul* olmayanlar ise Sultan Cem'i desteklemişlerdir.

II. Beyazıt, bu durumdan ötürü tahta otururken '*kul cinsinden (devşirme) olmayanların*' iktidara getirilmeyeceğine dair Yeniçerilere söz vermek zorunda kalmış, fakat "bu sözünden birkaç yıl sonra dönmüştü."[125] Bununla beraber, kulların Anadolu ve Rumeli'deki toprak geliri sahiplerini saf dışı etmek ve onların topraklarına konmak için Yeniçerilerden fayda umdukları, dolayısıyla ordudaki bünye değişimini destekledikleri söylenebilir.

Ekonomik çıkara yönelmiş iktidar çekişmelerinin yanı sıra, bizzat padişahın Kapıkullarını belirli bir döneme kadar desteklediği anlaşılmaktadır. Padişah, Yeniçerileri bir çeşit *Hassa Ordusu*, koruyucu kuvvet gibi kabul etmiş; kendini 'bir numaralı Yeniçeri' saymıştır. 1600 yıllarında saray, Timarlı Sipahilerden boşalan bazı toprakları Kapıkullarına dağıtmış, onları bir bakıma kayırmıştır.

Devşirmelerle Türk asıllılar arasındaki çekişmelere Prof. Akdağ bazı açıklıklar getirmektedir. Akdağ'ın belirttiğine göre, daha ilk fetihlerden başlayarak Osmanlılar 'aristokrasiyi' Türk unsurunun dışında yaratmaya yönelmişlerdir. Fetret Devri'nde büyüyen çekişme, Fatih Sultan Mehmet zamanında kesin sonucuna varmış ve hükümetteki başlıca mevkiler 'köle-gulâm menşeli zümre' tarafından medreseli ve soylu Türk büyüklerinin elinden alınmıştır. Bu gelişme, devlet görevlerinin ulemadan askeriyeye geçmesi süreciyle birlikte gerçekleşmişe benzemektedir. Gene Prof. Akdağ'ın F. Braudel'e atfen belirttiğine göre, 1453'ten 1600'e kadarki 48 Vezir-i âzamın yalnızca dördü Türk soyundan gelmiştir.

Padişahın yanı sıra, çeşitli siyasal komplolara katılan, mevki mücadelesi yapan devlet adamları da kendi açılarından Yeniçerilerin güçlenip çoğalmalarında fayda görmüş, onları kullanmıştır. Prof. Uzunçarşılı, bu konuda şu ilginç örnekleri veriyor: "Ocağın vakit vakit isyan etmesi hep memnuniyetsizliklerden ileri gelmeyip çok zaman mevki sahibi olmak veya hasımlarını ortadan kaldırmak isteyenlerin, herhangi bir sebeple ocak ağalarının, sarayın, vezirlerin tahrikleri ve bol vaatleriyle olagelmiştir (...) 17. yüzyılda Yeniçeri ocağında sekbanbaşı olan *Koca Muslihiddin Ağa* ile bunun damadı, ocakta en ileri söz sahibi olan *Hüseyin Ağa* her istedikleri zaman ocağı isyan ettirecek kadar nüfuz sahibi olduklarından lüzumu halinde vezirler bunlara başvurmak suretiyle arzularına nâil olurlardı: Vezir-i âzam *Sofu Mehmet Paşa*'nın Sipahiler aleyhine ve *Kaptan-ı derya Kara Murat Paşa*'nın Vezir-i âzam *İbşir Paşa* aleyhine Yeniçerilerin müzaheretini temin etmeleriyle yapılan ocak kıyamları hep *Muslihiddin Ağa* ile damadı *Hüseyin Ağa*'nın vasıtasıyla olmuştur."[126]

Görüldüğü gibi, Yeniçerilerin çoğalıp güç kazanmalarında Timarlı Sipahilerin ortadan kalkması gibi nedenlerin yanı sıra başka etkenler de vardır. Toprak düzeninin değişmesiyle maddi çıkarlar peşinde koşan devlet büyükleri, bu yeni durumun gerektirdiği koruyucuları, fedaileri, katilleri de sağlamak zorundadırlar.

Ancak yaratılan bu dev, zamanla sahibini şaşıracak, bir o yana bir bu yana saldırarak bütün padişahların, saray erkânının ve devlet büyüklerinin başına bela kesilecektir.

2. Yeniçeri Ocağının Bozulması

Yeniçeriler 1570 yıllarına kadar özbenliklerini, asker olarak güçlerini korumuşlardır. Bu tarihten sonra sayılarının artırılması, siyaset oyunları ve diğer nedenler onların hızla bozulmalarına yol açmıştır.

Ağır disiplin altında ve kendine özgü kurallarla yönetilen, önde gelen niteliği tamamen devşirmelerden kurulması olan ve ancak büyük kumandanları Türklerden seçilebilen Yeniçeri ocağının bu temel ilkeleri 1600 yıllarında sarsılmıştır. Kim olursa olsun rüşvet, hatır, kuvvet yoluyla kendini Ocağa kaydettirmeye başlamıştır. "İran ve Avusturya ile yapılan uzun seferler münasebetiyle Ocak münhallerini doldurmak için devşirmenin kâfi gelmemesine mebni *kul kardeşi* olarak Ocağa efrad alınmıştır; yine bu gibi ihtiyaç üzerine veya Yeniçeri ağası ve Ocak kâtibine verilen rüşvet karşılığında Ocağa hariçten talim ve terbiye görmemiş kimseler kaydedilmiş ve böylece gün geçtikçe Ocak bozulmuştur." Tarihçilerin belirttiğine göre, "1600 yıllarından sonra '*gelişigüzel esnaf ve hammal makulesinden*' rüşvet mukabilinde Yeniçeri yazılması ve bunların kışlalarında oturmayıp evlerinde ve işlerinin başında kalmaları Ocağı fena duruma düşürmüştür."[127]

Yeniçeri Ocağı için söylenenler maaşlı Kapıkulu Süvarileri için de geçerlidir. Kapıkulu Süvari bölüklerine, kanunlar ve gelenekler uyarınca, önceleri yalnızca 'saraydan çıkan içoğlanlarıyla Yeniçeri Ocağındaki kıdemli ve hizmetliler ve kuloğlanları denilen süvari evladı ve köleleri ve bunlardan başka muharebelerde fevkalade yararlıkları görülen İslam ve Türkler' alınmaktadır. Ne var ki 1600 yıllarının dışarıdan adam toplamak gereği bu Ocağın da düzen ve disiplinini bozmuş, Yeniçerilik gibi Kapıkulu Süvariliği de, yüksek maaşa göz diken ve rüşvet verebilen fırsatçıların doluştuğu bir Ocak durumuna gelmiştir.

Şimdi, Kanuni dönemi sonunda 20.000 kişiyi ancak bulan Yeniçeri ve Kapıkulu atlılarının, yani profesyonel askerlerin, 150.000 kişilik bir ordu olmaya yönelip bozulduktan sonra devletin ve halkın başına sardıkları belalara bakalım.

III. Profesyonelliğin Yol Açtığı Yıkıcı Gelişmeler

Mali zorluklar – Kapıkulu ordusu, her şeyden önce bir tüketim ordusudur. Eyalet askerlerinin barış zamanı çift ve çubuklarıyla uğraşmalarına karşı bu yeni ordu bütün bir yıl maaşını almakta, tüketmektedir. Üretime hiç katkısı yoktur. 1600 yıllarından sonra işsizliğin yaygınlaştığı, dolayısıyla bu durumun üretim açısından önem taşımadığı düşünülebilir. Bununla beraber, büyük bir gücün üretim dışında tutulması ve eskiden yalnızca savaş zamanı tüketirken şimdi her zaman tüketmesi, şüphesiz, maliyenin bozulmasında önemli rol oynamıştır. (Örneğin, III. Mehmet'in [1595] yalnızca cülûs bahşisi olarak Yeniçerilere dağıttığı para 60.000 düka altındır.)

Profesyonel ordunun büyümesi, maaşların ödenmesinde devleti sık sık zor durumlarda bırakmış, adeta bir kısırdöngü (fasit daire) yaratmıştı. Devlet, 1609'da 380 milyon akçe olan, sonraları daha artan Yeniçeri maaşlarını ödemek için paranın değerini düşürmüş, *kırık, bozuk, hurda* akçelerle yapılan ödemeler ise Yeniçeri isyanlarına yol açarak devletin ve maliyesinin sarsılmasına, yeni para ayarlamalarına yol açmıştı.

Yeniçerilerin ve Kapıkulu atlılarının maaş hoşnutsuzluklarından ötürü çıkardıkları isyanlar sayınakla bitmeyecek kadar çoktur. Maaşlarının artması için çeşitli devlet adamlarının idamına sebep olmuş ya da bizzat öldürmüşlerdir. Bu nedenle çıkmış isyanlardan birkaçını belirtelim: 1566'da II. Selim tahta geçerken cülûs bahşişi vermek istememesi büyük bir karışıklığa yol açmıştı. Padişahın yolunu kesip saraya girmesini engelleyen, devlet adamlarını attan düşüren Yeniçeriler, birkaç yüksek memurun da başını keserek zorla cülûs verdirtmişlerdi. 1575'te Kapıkulu atlıları, korumakla görevli oldukları Padişah Divanı'nı basarak zorla zam istemişler, Vezir Sokullu Mehmet tarafından güçlükle yatıştırılmışlardı. 1589'da atlılar ve Yeniçeriler maaşta kullanılan akçenin bozuk ayarlı olmasından ötürü ayaklanıp sorumlu gördükleri Beylerbeyi Mehmet Paşa'yı ve Defterdar Mahmut Efendi'yi öldürmüşlerdi. Maaşın gecikmesi 1595'te yeni bir isyana yol açmıştı.

Yeniçerilerin maaş sorunundan ötürü ayaklanmaları, ortadan kalkacakları 1825 tarihine kadar adeta düzenli olarak sürüp gitmiş, devleti çok zor durumlara sokmuştur. O kadar ki, zaman zaman saray-

daki altın ve gümüş eşya eritilip maaşlar ödenmiştir; Bedesten'deki yetim mallarına zorla el konmuş, sattırılmış, sağlanan gelir peşin maaş almadan sefere çıkmamak kararındaki Yeniçerilere dağıtılmıştır.

Siyasi ve askeri zorluklar – Yeniçeriler, sayıları artınca, çeşitli siyasal tutkulara koşulabilecek bir zorbalar güruhu niteliği de almıştır. Bu topluluk iki yüzyıllık bir süre içinde hem politikacıların çıkarları uyarınca sağa sola saldırıp cinayet işlemiş, hem de bizzat ayaklanıp devlet adamlarını, hatta padişahları devirmişti: II. Osman'ın katli, I. Mustafa'nın, Deli İbrahim'in, III. Selim'in düşürülmeleri, yüzlerce devlet adamının azli ya da katli hep Yeniçeri ayaklanmalarının bir sonucu olmuştur.

Kapıkulu ocaklarının sayıca güçlenmesiyle Osmanlıların iç siyasetine yeni ve olumsuz bir etken eklenmişti: Silahlı zorbalardan kurulu bir çeşit baskı grubu. Devletin, herhangi bir kararı almazdan önce, ağırlığı göz önünde tutacağı bir etken. Ancak bu profesyonel ordunun imparatorluğa yaptığı en büyük kötülük, sanırız, askeri alanda olmuştur. Bu düzensiz, disiplinsiz ordu askerlikten başka cepheleri boş bırakmış, sürekli yenilgilere ve toprak kayıplarına yol açmıştır.

Yeniçerilerin uğraştığı ticaretin ilginç bir örneği esame denen maaş cüzdanlarının alınıp satılması meselesidir. Tarihçiler, 1600 yıllarından sonra Yeniçerilerin "*zabt-u rabt bilmeyen, muharebede çok defa harp etmekten ziyade esnaflık ve çapulculuktan başka iş görmeyen bir güruha*" dönüşmelerinde '*esame ticaretinin*' önemli etken olduğunu belirtmektedirler. Bu maaş cüzdanları dışarıya satılarak toplu bir para kazanılmakta; cüzdanı satın alan kişi de sürekli bir gelir sağlamış olmaktadır. Bu esame ticaretinin bir başka sonucu, ölü Yeniçerilerin *yaşıyormuş* gibi gösterilerek devletten para sızdırılması olmuştu. Prof. Uzunçarşılı bu durumu şöyle anlatıyor: "Ocak defterine göre Yeniçerilerin mevcudu pek çok olup maaşları o deftere göre verilirdi. Hakikatte ise ocak mevcudu maaş kaydına nispetle çok azdı; Ocaktan ölüm ve sair suretle eksilenlerin isimleri bildirilip defterden silinmezdi; bu isimlere ait esame kâğıdı, yani hüviyet vesikası alınıp satılır, buna sahip olan, her maaş çıktıkça elindeki esame kâğıdıyla ismi var cismi yok olan Yeniçerinin maaşını alırdı. Ocak ağalarının ve hariçten bir hayli kimsenin devlet ricali ve ulemanın böyle satın alınmış esame kâğıtları vardır. 1772'de muharebe esnasında cephede vefat etmiş

olan ordu kadısı Nimet Efendi'nin üzerinden, günde bin iki yüz akçe getirir bir hayli esame kâğıdı çıkmıştı..."

Askerlikten başka bir çeşit ticaret ve zorbalıkla uğraşan, ilerdeki bölümlerde görüleceği üzere toprak gelirine, hatta fiili mülkiyetine de el atan profesyonellerden kurulu bu ordudan, bir hayır beklenemezdi. Nitekim bunların önemli bölümünün savaştan kaçtığı, rüşvet ve iltimas yollarıyla İstanbul'da kalıp ticaretlerini sürdürdükleri anlaşılıyor. Tarihçiler, bundan ötürü Ocak ağaları ve zabitlerinin Ocak mevcudunu cephede ya da kışlalarda yoklatmak istemediklerini, bunu kendilerine karşı 'itimatsızlık' saydıklarını, böylece hilelerini gizlediklerini yazmakta; maaş alan ve kayıtlara göre 'var' gözüken Yeniçerilerden ancak dörtte birinin savaşa gittiğini belirtmektedirler...

Böyle bir kuruluşun temel olduğu ordunun yenilgiden yenilgiye sürüklenmesi olağandır. Nitekim Yeniçerilerin 16. yüzyıldan sonraki tarihi, cephede çıkarılan isyanlarla, savaştan kaçan askerlerle ve sürekli başarısızlıklarla doludur. Birkaçını belirtelim: 1593'te Kulpa bozgunu, 1606'da Osmanlıların imzalamak zorunda kaldıkları Zitvatoruk Anlaşması (tarihçiler, bu anlaşmayı, 'devletin manen sukutunun birinci kademesi' olarak nitelemektedir), 1618'de Pül-i Şikeste bozgunu, 1682'de Mora'nın kaybedilmesi, 1683'te Viyana bozgunu, 1687'de Ocakların Avusturya cephesinde isyan ederek IV. Mehmet'i tahttan indirmek üzere İstanbul'a kaçmaları, 1699'da büyük toprak kaybına sebep olan Karlofça Anlaşması, vb. Gittikçe kötüleşen bu durumun ilginç bir belgesine Sultan III. Mustafa'nın Serdar-ı Ekrem Silahdar Mehmet Paşa'ya 1768'de gönderdiği bir mektupta rastlıyoruz: Rus seferinde askerin önce kendi erzağını satıp sonra İstanbul'a sıvışmasından ve diğer karışıklıklardan yakınan padişah, düzensiz askerin düşmanın önünden kaçarak cepheyi boş ve açık bıraktığını belirtmektedir: "*...düşman galebesine illet olup düşman taburu meydanlarda iken orduy-ı hümanyunun ve hudud-ı memâlik-i İslamiye asker ve muhafızdan tehi kalmakla bu gûna hâletler vukuuna bâis oldu...*"[128]

Yeniçerilerin savaş dışındaki davranışlarını ise, IV. Murat dönemini (1623-1640) yaşayan Mehmet Halife, *Tarih-i Gılmânî*'sinde şöyle anlatıyor: "Ol zamân Kul'un (Kapıkulu Ocaklarının) sol mertebe tuğyânı vardı ki, gündüz, hamâmdan peştemâl ile çıplak avrat çıkarmak ve gulâmiye aldıkları günde Sultan Mehmet Câmii'nde duhân (tütün)

içmek ve Müslümanların ırzını zinâ ve livâta etmek (kadın ve oğlanla münasebette bulunmak) ve kan dökmek ve evler basmak ve bayram günlerinde salıncak kurup bizzat padişahı ve validesini ve vuzerâ ve ehl-i dîvan'ı mumlar ile salıncağa okumak (davet etmek) gibi ve bâ-husûs kahvehânelerde ve meyhânelerde fi'il-i nâmeşrû etmeleri gibi şol mertebe âlem-i nizam u intizamdan çıkmışdı ki, vasfa gelmez."[129]

* * *

Geleneksel Osmanlı toprak düzenindeki amaç ve şekil değişimi orduya böylece yansımış; Eyalet askerlerinin ve Timarlı Sipahilerin sayısı azaldıkça Yeniçerilerinki artmış, arttıkça da yenilgiler ve karışıklıklar birbirini izlemiştir.

Durum, *Koçi Bey*'in ünlü risalesinde yakındığı kadar vardır:

"Zabtü rabt âlemden kalkdı, ulûfeli kul dünyayı tuttu ve sipahi gürûhunu bastırdı ve nâmdarları vükelâya tabi olup ne kadar fitne ve fesad zuhûr etti ise bu makulelerden oldu. Harem-i hümâyûna hilâf-ı kanun, Türk ve yörük ve çingâne ve Yahudi ve bî-din, bî-mezhep nice kallâş ve ayyaş şehir oğlanları girer oldu. Zeâmet ve timar, erbabına verilmez ise bu derme çatma askerle dîn ü devlete lâyık bir hizmet görülmez..."[130]

BEŞİNCİ BÖLÜM

Sosyal ve Ekonomik Yapı Çöküyor

Osmanlı düzeni, toprak mülkiyeti ve genellikle bütün ekonomi üzerinde devletin egemen olmasına dayanmaktaydı. Halkın sosyal güvenliği, merkez otoritesinin gücü, derebeylerinin oluşamaması, üretimin düzeni ve bağımsız ekonomik güçlerin frenlemesi hep bu egemenliğin ürünüydü. Çağın büyük üretim aracı toprağın devlet mülkiyetinde olmasının sonucuydu. Anadolu'nun dünya görüşü ve insanın özellikleriyle de uyum halinde olan bu mülkiyet düzeni amaç ve şekil değiştirince, tabiatıyla, onun sonucunda olmuş bulunan bütün kurumlar ve sosyal yapı çöktü, yerini bir başkası aldı.

Ancak bu yeni yapı, geri kalmışlığın bütün dengesizliklerini beraberinde getirmekteydi. Eski düzene özünü veren temel unsur değişince, bu kez toplum yeni temel niteliklere göre yeni bir biçim almıştı.

Toplumun geçirdiği bu evrim 1800 yıllarına doğru tamamlanırken, Türkiye artık geri kalmış bir ülkedir...

Toprak mülkiyetinin değişmesinden ötürü ekonomik ve sosyal yapının uğradığı çöküntü *Celali İsyanları*'ndan başlayarak izlenebilir. Bu isyanlar, düzen değişiminin hem bir sonucu, hem de hızlandırıcı etkenidir. Yarattıkları karmaşıklık beylerin ve ağaların türemesini kolaylaştırmış, uzunca bir süre, toprak, kapanın elinde kalmıştır.

I. Celali İsyanları

1576'da başlayıp 1596-1610 yılları arasında bütün Anadolu'yu anarşiye boğan büyük isyan dalgalarına, ilk isyancılardan birinin isminden ötürü Celali hareketleri adı verilir. Tarihçilerin belirttiklerine göre, isyanlar 1550'den beri oluşan yeni koşulların bir sonucudur; başlangıçları, 1576'dan öncesine düşmekte, ancak yaygınlaşmaları bu tarihe rastlamaktadır. İsyanların 1610'da durulduğu görülmekteyse de, sonraki tarihlerde de yer yer bu tür başkaldırmalar olmuştur.

Celali İsyanları'nın temel özelliği, katılan zümrelerin çeşitliliği ve her zaman aynı sonuca, köylünün soyulmasına varmalarıdır. Yüz binlerce insanın bazen Celali, bazen hükümet kuvveti, bazen köylü olarak yer aldıkları; bazen bir nitelikten ötekine atladıkları bu isyanlar sosyal düzenin yıkımında bir çeşit '*cataliseur*' görevi yapmış, oluşumu *hızlandırmıştır*.

1550 yıllarından beri süregelen değişim, Timarlı Sipahilerin saf dışı edilmesi; birikmiş servetlerin yaygınlaşan iltizam usulüyle toprağa yönelmesi şeklindedir. Memur-askerlerin koruyucu denetiminden yoksun kalarak tefecilerin eline düşen ve ağır vergiler altında ezilen köylü yığınlarının tarlaları hukuk kuralları zorlanarak ellerinden alınmakta, geleneksel tarım düzeni bozulmakta, köylü ırgatlaşmaktadır. Celali İsyanları bu değişimin önce sonucu, sonra hızlandırıcısı olmuş; düzenin yıkımıyla isyanlar arasında bir zincirleme etki-tepki ilişkisi meydana gelmiştir.

İsyanlar nedeniyle beliren karışık ortam ve sarayın yönetimi elinden kaçırmasıyla biriken servetler açıkgözlerin işine yaramış; beylerle ağalar hızla oluşarak Anadolu'yu az gelişmiş bir feodalitenin karanlığına gömmüşlerdir. 17. yüzyıl başlarken, Osmanlı toplumu, artık gittikçe güçlenen bey ve ağaların egemenliğine girmiş, köylü çağımıza dek sürecek yalnızlığa ve yoksulluğuna terk edilmiştir.

1. İsyanların Doğuş Nedenleri

Geleneksel toplum düzeninin yıkımında büyük etkisi olan Celali İsyanları, daha önce incelenen ekonomik ve sosyal çöküntünün sonucunda patlak vermiştir. Celali olayını yorumlayan tarihçilerden Prof.

Akdağ, bu nedenle, isyanların oluşumunu 1550 yıllarından başlatmakta, 1576 tarihini bunların hızlandığı dönem şeklinde tanımlamaktadır.

Gerçekten de, 1550-1576 yılları toprak mülkiyeti düzeninin değişmesi ve ekonomik darlık nedenleriyle isyan birikiminin tamamlandığı, korkunç bir işsiz yığınının Anadolu'yu sardığı dönemdir.

1) Birikmiş servetlerin toprağa yönelmesi, var olan ekonomik darlık ve karmaşıklıkla birleşince, köylülerin toprağın tasarrufunu, bağ, bahçe ve evlerinin mülkiyetini elden çıkarmalarına yol açmış; tarlaları kârlı olan meralara dönüştürmek eğilimi işsizliği artırmıştır.

Daha önce sözünü ettiğimiz tefecilik ve selem usulü 1600 yıllarına doğru dayanılmaz bir hal almıştır. Sipahinin koruyucu kanadını kaybetmeye başlayan köylü ağır vergileri* ödemek için para aramakta, "bu vaziyette kendisine çok ağır şartlarla kredi temin edecek kimse ise, elde ettiği enflasyon kârlarını emin bir gelir kaynağı olarak tekrar toprağa yatırmak isteyen bir yeni zengin olmaktadır."[131]

Tefeciliğin şahikasına ulaştığı bu dönemle ilgili belgeler, yüksek faizlerin köylüyü tarlasını terke mecbur edişini açıkça belirtmektedir. İşsiz kalan bu köylü yığınları isyanın vurucu gücü olarak daha sonra bey ve ağalar tarafından kullanılacaklardır: 1565'te Mora Beyi'ne ve bu sancağın kadılarına yazılan bir hükm-i hümayunda anlatıldığına göre, "Zuara ve erbab-ı timar ve saire ağniye, fukaraya selem tarikiyle akçe verip" mahsullerini daha meydana gelmeden almış olmakta ve tekrar kendilerine satmak suretiyle, 100 akçeyi köylü üzerinden, iki üç sene zarfında 1.000 akçeyi aşacak hale getirmektedir. 1602 yılına ait bir şikâyetnamede belirtildiğine göre, Tokat ve çevresinde oturan Yeniçeriler, köylüye ve esnafa, *yüz kuruşu aylığı 30 kuruşa* yani yılda % 360 faizle vermekte, "fukara edâya kadir olmayup ekserinin bağ ve bahçe ve davarlarını ve tarlalarını zapt" etmektedirler.[132]

Oluşan bu yeni düzenle mültezimler ve ağalar, el koydukları toprakları daha az sayıda insanla işletmekte ya da tarlayı bozarak gene daha az köylünün iş alabileceği hayvancılığa yönelmektedir. Her iki gelişmenin ortak sonucu, işsizlerin çoğalmasıdır.

---

* Saray, Sipahinin topladığı vergilere zam yapmamakta inat ederken doğrudan doğruya kendine ait olanları hızla artırmaktadır.

2) Celali İsyanları'nın vurucu gücü olan işsizlerin artışında ikinci önemli etken 1530-1580 yılları arasında Türkiye nüfusunun % 40-50 oranında bir yükseliş göstermesidir. (Öteki Akdeniz ülkelerindeki gibi.) Bu nüfus artışı, ekonomik bunalımın etkisiyle bir kat daha ağırlaşarak işsiz kitlelerin büyümesine sebep olacaktır.

3) Sosyal yapının çökmesindeki temel nedenlerden biri olan iltizam usulü de köylülerin topraklarından kopmalarında önemli etken olmuştu: "İdari teşkilatı bozup halkı ve bilhassa zürrâi fena duruma sokan hallerden biri de, gerek *havas-ı hümayun* denilen hazineye ait hasların ve gerek diğer vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi ve saray kadınlarına ait *paşmaklık* hasların ve vakıf yerlerin iltizam suretiyle hasılatının toplanması usulüdür. Yani evvelce bu haslar, has sahiplerinin emin *voyvodaları* (resmi vergi memurları) vasıtasıyla haslardaki köylü halk ezilmeden, himaye edilerek öşür ve resim alınırken *Rüstem Paşa* zamanından itibaren... havas-ı hümayunun iltizama verilerek bunun diğer haslara da sirayet etmesi ve mültezimlerin de gelecek senelerdeki çiftçi vaziyetini düşünmeksizin köylüyü ezmesi Anadolu'da yer yer çift bozan köylü yani çift ve çubuğunu terk etmeye mecbur olan çiftçi adedini artırmış ve bu hal, bu çift bozanların levend olarak şekavet yapmaları kapısını açmıştı..."[133]

Toprak mülkiyeti düzeninin değişmesi, ekonomik darlık, tefecilik, biriken servetler, iltizam usulü gibi nedenlerle köylülerin her geçen gün artan sayılarla tarlalarını bırakmak zorunda kalmaları; hızlı nüfus artışının da katkısıyla, isyanın temel gücü olacak işsiz yığınlarını yaratmaktadır. Bu işsizler önce medrese öğrenciliğine, asker ocağına, bey yanında ücretli koruyuculuğa, şehirlerdeki çalışma imkânlarına yönelecekler, fakat bu alanların darlığı ve kendi çoklukları yüzünden gene de açıkta kalacaklardır. Peki ne yapacaklardır?..

Tabiatıyla, toprağı olan öteki köylülere, tarlalara saldıracaklardır. Ancak, işin önemli ve ilginç yanı, bu durum uzun sürmeyecek, biçim değiştirecektir. Yeni türeyen zenginler ve resmi kişiliğini servet edinmek için kullanmak isteyen yüksek memurlar bu kaba güce sahip çıkarak onu gene halkın soyulmasına çalıştıracaklardır. Fakat bu kez soygun Celali'nin kendi adına değil, ağanın, beyin hesabına yapılacaktır.

Para gücü kaba güçle birleşmekte ve gecikmiş bir derebeyliğin temelleri atılmaktadır...

Şimdi, tarihimizin bu karmaşık, karmaşık olduğu kadar ilginç isyanlarına katılan zümrelere ve olaylardaki yerlerine bakalım.

2. İsyana Katılan Zümrelerin Özellikleri

Celali İsyanları'na Osmanlı toplumundaki zümrelerin hemen hepsi değişik oranlarda katılmışlardır. İşin ilgi çekici yanı, zümrelerden her birinin bazen isyancıların bazen de isyana karşı olanların safında yer almasıdır. Celali hareketinin özelliği, kimin kimden yana olduğu pek anlaşılmayan bir kavgada herkesin birbirine saldırması, fakat sonuçta hep köylünün ziyanlı çıkmasıdır.

İsyanların başlangıcında Celali niteliği medrese öğrencilerine, yani *Suhte*'lere verilmektedir. Medreseler, demokratik yapılarından ötürü halka açık kuruluşlardır. Ekonomik bunalımın arttığı oranda, köylü, çocuğunu bu medreselere gönderip onların sağladığı imkândan oğlunu yararlandırmak istemiş; 1575 yıllarına doğru bütün medreseler tıklım tıklım dolmuştur. Ne var ki suhtelerin eğitimine devamlarına üst düzeyde kuruluşların sayısı yetmediği gibi, medreselerin kaynakları da böyle büyük bir öğrenci kitlesi besleyecek güçten yoksundur. Bu durumda, Suhteler toplu olarak çevre köylere saldırmaya, köylüden zorla vergi almaya, yol kesip eşkıyalık yapmaya başlamışlardır. Kısa sürede bütün Anadolu'yu kapsayan Suhte birlikleri ilk büyük Celali dalgasını meydana getirmiştir.

İkinci büyük Celali hareketinin temelinde *Levent*'ler vardır. Bunlar, ekonomik darlık ve mültezim baskısı karşısında çifti çubuğu bırakıp eşkıyalığa başlayan köylülerdir. Suhteler gibi onların da hedefi, köylerdir. Ancak Leventlerin önem kazanmaları, *ehl-i örf*'ün emrine girip büyük Celali birliklerini meydana getirmelerinden sonra olacaktır.

Ehl-i örf, toprakların güvenliğini ve düzenini korumakla görevli devlet memurlarına verilen toplu isimdir; *Beylerbeyi, Sancakbeyi, Subaşı* gibi. (Bir çeşit jandarma ve polis gücünü elinde tutan yüksek idare amirleri.) Celali İsyanları'nın kendine özgü niteliğinden ötürü, önceleri Suhtelere karşı köylüyü koruyan ehl-i örf, sonraları kendisi Celali olarak köylere saldırmış, en büyük talanı yaratmıştır.

Ehl-i şer diye isimlendirilen kadıların, müderrislerin, hocaların isyandaki yeri ise her zaman köylünün yanında olmuştur. Anadolu'da-

ki Yeniçeriler ise Celali İsyanları'na katılarak, etraflarına topladıkları Leventlerle köy basmış, bazı bölgelerde yerleşerek büyük toprak sahibi olmuştur.

Bu Yeniçerilerin ve memurların arkasında ise zaman zaman bazı vezir ve paşalar vardır. Celaliler İstanbul'daki büyüklerle işbirliği yapmış, onlardan destek görüp yer yer onların adına hareket etmiştir.

Celali İsyanları'nın çaresiz hedefi olan halka gelince, özellikle ehli örfün ve Yeniçerilerin saldırısına karşı halk büyük mücadele vermiştir. Halk, Kadıların ve (eski Celali) Suhtelerin yardımıyla örgütlenerek *İloğlanları* denilen silahlı birlikler meydana getirmiş, çarpışmıştır.

Sarayın hayli ilginç olan tutumunu sonraya bırakarak, isyanların gelişmesini izleyelim.

3. Celali İsyanları'nın Aşamaları

Celali olayları ayrı dönemlerde değişik özellikler göstermiştir. Suhte meselesinin isyana dönüşmesi 1575 yıllarına rastlamaktadır. Bu isyan dalgası 10 yıl kadar bir süre yıkıma, köylerin talanına yol açtıktan sonra yerini daha güçlü eşkıya birliklerine bırakacaktır.

Halkın Suhtelerden sürekli yakınmaları üzerinde devlet, kendi memurlarına ve asayiş kuvvetlerine olağanüstü yetkiler vererek onları güçlendirmiş (1587); bu yüksek memurlar, emirlerine aldıkları işsiz köylülerle Suhte isyanlarını bastırmıştı. Ancak ortam, kapkaççılığa, kolayca toprak ve servet sahibi olmaya son derece elverişliydi. Timarlı Sipahilerin zayıflaması, mülkiyet düzeninin biçim değiştirmesi sonucunda toprak ve köylü adeta sahipsiz kalmıştı. Bu durum karşısında bu kez devletin resmi memurları, işsiz kalmış köylülerden etraflarına topladıkları askerlerle köy basmaya, fırsattan yararlanıp toprak ve servet edinmeye başladılar!..

Devlet memurlarının Anadolu'daki işsiz birikimine dayanarak eşkıyalığa koyulması, memleketi görülmemiş bir karışıklığın içine atmıştır. Beylerbeyi, Sancakbeyleri ve öteki vilayet memurları, hizmetlerindeki binlerce Leventle *vilayet teftişlerine* çıkmakta; girdikleri köylerde gelişigüzel vergiler toplamakta, tarlalara el koymaktadır. Devlet memurlarının yanı sıra zengin mültezimler, Timarlı Sipahilerin güçlüleri ve Anadolu'da görevli Yeniçeri büyükleri kurdukları

Celali birlikleriyle baskın üzerine baskın yapmakta, devlet içinde devlet kurmaktadır.

Anadolu'da oluşan bu yeni düzen ya da düzensizlik, halkın Kadılar aracılığıyla İstanbul'a ilettiği sürekli şikâyetlere yol açmıştı. Saray bu durum karşısında hem iyi niyetini hâlâ koruduğunu hem de büyük çaresizliğini gösteren bir politika gütmüştür: III. Murat (1574-1595) ve III. Mehmet (1595-1603) yayınladıkları fermanlarda ve çeşitli emirlerde 'zalim devlet memurlarının saldırıları karşısında köylünün silahlanarak kendini korumasını' önermişlerdir. Bu fermanlarında, devlet, kendi memuruna karşı kendi halkını silahlanmaya çağırmakta, bir bakıma aczini ilan etmektedir. III. Murat'ın fermanı (1591) ve emirleri sonucunda, köylü, sarayın da kendisiyle aynı safta olmasından kuvvet alarak, büyük bir mücadeleye girişti. Adalet fermanlarına güvenerek Yiğitbaşılar emrinde İloğlanları örgütü kurdu ve devlet memurlarının devriye bölükleriyle çarpışmaya başladı. 1596'da III. Mehmet'in aynı anlamdaki İkinci Adalet Fermanı'nı yayınlayarak 'Reaya'ca yapılan bütün şikâyetlerin ve girişilen çekişmenin tamamen haklı olduğunu kabulden başka, Kapıkullarının ve hükümet adamlarının soygunculuk ve zulümlerini sayarak bunlara karşı merhametsizce hareket edilerek ceza verileceğini' bildirmesi, halkın eşkıya benzeri devlet memurlarına karşı direncini son kertesine çıkardı.[134]

Kadı, müderris, Suhte ve imamlarla birleşen halk, mülki amirlere, onların zabıta görevlilerine, *sekban* bölüklerine karşı 1598'den itibaren köylerini kapamış, silahlı savunmaya geçmişti. Bu savunmanın yanı sıra köy birlikleri, ki bunlar da bir anlamda Celali idiler, zenginlerin konaklarını, oluşum halindeki bey ve ağaların tarlalarını basmaya, ehl-i örfe saldırmaya başladı.* Bu gelişme sonucunda, "Anadolu sancaklarının her tarafından reaya, fermanlarla verilen izin gereğince, silahlanarak zalim vilayet idarecilerini saraylarına ve evlerine hapsetmiş durumda idiler..."[135]

Görüldüğü gibi 16. yüzyılın sonlarında Anadolu son derece karmaşık bir durumdadır. Bir yanda devletin tayin etmiş olduğu vilayet memurları var. Bunlar ellerindeki yönetim gücünü toprak ve servet sa-

* Ünlü Köroğlu da, sonraki tarihlerde Yiğitbaşılıktan Celaliliğe geçmiş çok sayıdaki köylüden biridir.

hibi olmak için kullanmakta, yer yer İstanbul'daki ricalle, mültezimlerle işbirliği yapmakta; karışıklıktan yararlanıp yönetim niteliklerine toprak sahipliğini de katmaktadır.

Padişah ve hükümet kendi memurlarının başıboş davranışı ve eşkıyalığı karşısında çaresizdir. Onları alt etmek, otoritesini yeniden kurmak için halkı silahlandırıp direnmeye çağırmaktadır.

Köylü ise, merkezin izni üzerine, merkezin temsilcileriyle çatışmaktadır. Hem kendini korumakta, hem de bu temsilcilere ve öteki yeni zenginlere saldırmaktadır.

Şu halde, kimin Celali olduğu, kimin devleti temsil ettiği belli değildir. Herkes başkaldırmış, herkes çarpışıyor, devlet gücü yoktur.

Bu kargaşalıkta köylülerin vilayet idarecilerine ve öteki servet sahiplerine karşı giriştiği mücadele uzun süremezdi. Bunun ilk nedeni, köylülerin başarısı oranında eski köylülerin, yani çiftini bozarak bey kapısında ücretli fedailik yapan kimselerin açlığa mahkûm olmalarıydı.

Daha önce belirtildiği üzere, Celali İsyanları'nın insan kaynağını, mülkiyet düzeninin geçirdiği sarsıntıdan ve nüfus patlamasından ötürü tarlasını terk eden işsiz kitleleri meydana getiriyordu. Bu işsizler, bey kapılarına sekban (ücretli asker) olarak girmişlerdi. Ancak talanın devamı ve beylerinin zenginliği oranında ekmek bulabildiklerinden, soygun mutlaka, ama mutlaka sürmeliydi. Dolayısıyla, yaşamak için vurmaları gereken bu kitleler daha şiddetle saldıracak ve köylülerin direncini er geç kıracaklardı.

Bu direncin kırılmasındaki ikinci büyük etken, sarayın tutumu ve mücadelenin yaygınlaşması üzerine yeniden birçok mültezimin, oluşan bey ve ağaların merkeze isyan etmeleridir. Mücadelenin son gelişimi hem zaten Celali olan memurlar, hem de olmayanlar için büyük tehlike taşımaktadır. Bu idareciler, servetlerinin ve varoluşlarının nedeni, garantisi durumundaki sekbanlarının aç kalınca, kaçınılmaz şekilde kendilerine de saldıracaklarını görmektedir. Köylü direncinin kırılması onlar için de bir ölüm-kalım sorunudur. Aynı şekilde, bu çatışmalara fiilen katılmayan bey ve ağalar da köylü hareketi güçlenirse bir gün sıranın kendilerine geleceğini düşünmekte ve merkeze başkaldırarak beliren tehlike karşısında öteki isyancılarla birleşmektedir.

1600 yıllarındaki bu yeni durum, Anadolu köylüsünü yüzyıllar sürecek korkunç yenilgiye, yoksulluğa mahkûm etmekte, Celali olaylarının *'Kaçgunluk'* dönemini başlatmaktadır. Bu ikinci dönem, Celali büyüklerinin sürekli saldırısı karşısında köylülerin, evlerini, tarlalarını, köylerini, kitle halinde terk ettikleri, Anadolu'nun en ücra köşelerine çekildikleri yılları, 1603-1610'u kapsamaktadır. Yenik düşen köylülerin karpuz çekirdeği misali etrafa saçıldıkları 'Büyük Kaçgunluk'ta', tabiatıyla, bey ve ağalar daha kolay palazlanmış, toprak sahibi olmuşlardır. Bu kimselerin bir bölümü sonraki gelişmelerde sarayla açık şekilde çatışacak, devlet kurmaya kalkacak, on binlerce sekbanla beraber öldürülecekti. Ancak daha akıllıları, isyancı niteliğinden sıyrılabilenleri, kondukları topraklar üzerinde yeni bir düzenin unsuru olarak yaşamaya devam edeceklerdir.

Büyük Kaçgunluk dönemini izleyen yılların Anadolu'sunu daha sonra, geri kalmış Türkiye'nin bir parçası olarak görmek üzere, şimdi beylerin, ağaların nasıl türediklerine bakalım.

II. Beylerin, Ağaların Oluşması

Geleneksel Osmanlı düzeninde ekonomik anlamda bey ve ağa niteliğindeki kişilerin ancak istisna olduklarını, düzenin yapısını etkilemediklerini belirtmiştik. Bey ve ağaların gelişmiş şekli olan feodalitenin Avrupa'da egemen olduğu bir dönemde Osmanlı toplumunun bu özelliği, onun ileriliğindeki temel nedeni meydana getirmişti. Eşitliğin, adaletin ve ilerlemenin en büyük engeli olan feodalite uzun süre Osmanlı toplumuna yerleşememiştir.

Derebeyliğin varlığı için bazı koşulların da varlığı gereklidir ki, bu koşullar Anadolu'da çok geç oluşmuştur. Derebeyinin meydana çıkması, öncelikle, bu kişinin önemli çapta toprak mülkiyetine sahip olmasına bağlıdır. Sonra mülkiyetin kendisine verildiği maddi imkândan yararlanarak toprağındaki insanları kendi siyasi ve idari egemenliği altına alması, bir oranda özerk (muhtar) olan bir bütün yaratması, hatta, istediklerini kabul ettirmek için emrindeki insanlarla silahlı bir güç meydana getirebilmesi gerekir.

Tabiatıyla, bu oluşumun gerçekleşmesi için büyük toprakların rahatlıkla özel mülkiyete geçebileceği, zayıf merkez otoritesinin uza-

ğındaki gelişmelere karışamayacağı bir düzen gerekir. Geleneksel Osmanlı düzeninde hem bu koşullar yoktur, hem de devlet uzun süre, koşulların belirmemesi için adeta bilinçli bir mücadele yapmıştır.

Osmanlı toplumunda 1550'den sonra başlayan eğilimler ve Celali İsyanları'nın yarattığı karışıklıklar, işte bu geç kalmış derebeyliğin ortamını hazırlamıştır.

Çağın tek önemli üretim aracı olan toprağa yönelebilecek servetlerin birikmesi ve bu yönelişin mülkiyet düzeninin geçirdiği değişim sayesinde mümkün kılınması, derebeyliğin ilk gereğini karşılamaktadır. Aynı dönemde devlet otoritesinin isyanlardan ötürü zayıflamış bulunması ve derebeylerin fedailiğini yapacak işsizlerin çoğalması bu ilkel düzenin varoluş koşullarını tamamlamaktadır. İşte bu koşullar, Osmanlı toplumunun Batı'nın tam tersi olan bir doğrultuya girmesine sebep olmuş; Avrupa kölelikten derebeyliğe; derebeylikten burjuvaziye geçerken, yani ilerlerken; Osmanlı toplumu eşitlik ve adalete dayanan gelişmiş bir düzenden geriye, derebeyliğe dönmüştür. Hem de, kendi kişiliğine özgü, az gelişmiş bir derebeylik. Nitekim bu düzen de, sırası geldiğinde, girişimci ve devrimci Batı burjuvazisini değil, az gelişmiş ülkelerin az gelişmiş burjuvazisini yaratacaktır.

Toprak düzenindeki değişiklikten sonra Celali İsyanları'nı ele almamızın nedeni, ağaların ve beylerin oluşumunu sağlayan karışıklığı, devletin bir süre, adeta yok oluşunu göstermek içindi. Bu yokluktan yararlanacak güçler zaten hazır durumdaydı ve kurdun dumanlı havayı sevmesi örneği, günümüze dek yer yer sürecek çirkin, geri bir düzenin temellerini rahatlıkla atacaklardı...

1. Neden, Nasıl Oluştular?

Geleneksel sosyal düzeni değiştiren beyler ve ağalar çeşitli toplum katlarından türemişlerdi. Ancak hepsinin ortak yanları vardı. Genellikle, ya servetlerini toprağa yönelterek mülkiyetin sağladığı kuvvet sayesinde birtakım askeri ve idari yetkileri ellerine almışlar ya da askeri ve idari yetkilerine dayanarak toprak edinmişlerdi. Servet ve irili ufaklı toprak parçaları şeklinde beliren bu yeni gücün meydana çıkış nedeni ise, toprak mülkiyeti düzenindeki değişim olmuştu. Tefecilik ve benzeri yollardan biriken servet toprak mülkiyetine dönüşebi-

lince derebeyliğin ilk koşulu karşılanmış; buna olayların da yardımıyla, kısa zamanda askeri ve idari imtiyazlar eklenmişti.

Sosyal düzeni değiştirip geriye götüren bu oluşumun genel çizgisi şöyle özetlenebilir: 1550 yıllarında kendi dışında gelişen yeni durumlar devleti zayıflatmış, ülke ekonomik darlığın eşiğine varmıştı. Zaten var olan nakit servetler tefecilik ve kaçakçılık imkânlarının artmasıyla büsbütün gelişmiş; devletin yeni tutumundan yararlanarak büyük çiftliklere, tarlalara yönelmişti. Toprak düzenindeki değişim ve devlet otoritesindeki zayıflama mali darlığı kısa sürede bunalıma döndürmüş; toprak sahiplerinin askeri ve idari yetkilere el atmalarına yol açmış, bu yetkilere zaten sahip olanların ise toprağa kavuşmalarını mümkün kılmıştı.

Bu 'verimli' ortamın yeşerttiği değişik çap ve güçteki beylerle ağalar çok çeşitli kaynaklardan, fakat hep aynı çerçevenin içinde oluşmuşlardır.

1) Osmanlı Devleti'nin fethettiği topraklardaki derebeylik düzenlerini yavaş yavaş çözüp sonunda tamamen ortadan kaldırdığını daha önce görmüştük. Ancak, eski düzenin kalıntıları toplumun bünyesinde daima var olmuştu. Toprak düzeninin değişmeye yüz tutması ve devletin zayıflaması bu çekirdeklerin yeşerebilecekleri ortamı hazırlamış, eski derebeylerin kalıntıları yeni düzenin ilk bey ve ağalarını meydana getirmişti.

Prof. Barkan, Osmanlılarda çiftçi sınıflarının statüsünü incelerken eski ilkel kurumların yeniden canlanmaya hazır olduklarını şöyle anlatıyor: "Hatta bu derebeylik ananeleri ve bid'atların, fermanlarla men edilmiş olmalarına rağmen, gerek sosyal sınıfların münasebetlerinde kuvvetle müesses örfler haline gelmiş olmaları, gerekse zamanın ve mahallin sosyal ve ekonomik şartları icabı, tabiat-ı eşya tarafından tekrar teessüs etmeye sevk edilerek, muhiti müsait buldukça her taraftan mantarlar gibi türemesi dolayısıyla, (kalıntılarla devletin arasındaki) bu mücadele uzun müddet devam edecek, hatta denilebilir ki, hiç bitmeyecektir."

2) Bey ve ağaların önemli bölümü asker niteliğindeki kişilerden oluşmaktaydı: Anadolu'da görevli Yeniçeriler, Çavuşlar, Timarlı Sipahilerin güçlüleri, vb.

Bu kimselerin kolaylıkla ağaya dönüşmelerine, asker niteliklerine tefeciliği eklemeleri sebep olmuştu. Çağın belgelerinden anlaşıldığına göre, para darlığının ve tefeciliğin son kertesine ulaştığı bir dönemde, özellikle Yeniçeriler maaşlarını muntazaman almışlardı. Bu parayı hemen faize veren askerler kısa zamanda ortakçılığa, ticarete atlamış ve halkın evine, otlağına, tarlasına sahip çıkmış; görevlerinin sağladığı önceliklere dayanarak vergi ödemeyip sekban tutarak çiftlik sahibi olmuşlardı. Yeniçerilerin köy ağalığına geçmeleri İran savaşları döneminde hızlanmış, bu kimseler Anadolu'ya adamakıllı yerleşmişlerdi.

Karışık ortamdan yararlanan öteki bir grup ise Timarlı Sipahilerin büyükleriydi. Sipahilerin önemli bölümü mali darlıktan ötürü timarlarını terk edip ortadan kalkarken, aynı mali darlık bazılarının güçlenmesine yol açmıştı. Bunlardan çoğu resmen Timarlı Sipahi olarak gözükmekle beraber, aslında, birkaç timarı birden elinde toplamak imkânını bularak, bu dirliklerin üretiminden 'sırf bir mültezim gibi istifade eden, fakat, iltizam bedelini devlete değil de, nüfuzlu birtakım ricale rüşvet olarak veren ve bu yoldan geniş kazanç imkânları bulan kimselerdi.'[136]

Böylece büyüyen bazı Sipahiler, tabiatıyla, bir çeşit ağa durumuna gelerek etraflarına topladıkları Leventlerle timarlarındaki halkı soymuşlar, oraları kendilerine mülk edinmişlerdi.

3) Sipahilerin elinden alınmış tarlaların gelirini devletten kiralayan mültezimler, yeni düzenin bir diğer unsuru olmuşlardı. Bu mültezimler, devletin zayıfladığı oranda büyümüşler, maddi kuvvetlerine pazu gücünü de ekleyerek baskınlar yapmaya, iltizam bedelini devlete ödememeye başlamışlardı. Bir toprağı iltizama alan, genellikle köylüyü borçlandırarak kendi gücünü artırıyordu. Sonra, borçlu köylünün 'kiracılık' hakkını çeşitli yollardan elinden alıyor, zamanla onu 'ortakçı' ya da 'ırgat' durumuna düşürüyordu. Böylece, devlete ödeyeceği iltizam bedelinden çok fazlasını kazanma imkânı doğmaktaydı. Mültezimin çokluk bir devlet memuru niteliğiyle elinde kuvvet bulundurması ya da kargaşa ortamından yararlanıp ücretli Leventler tutması, köylüyü bu yeni 'toprak sahibi' karşısında büsbütün güçsüz kılmaktaydı.

4) Ağaların türemesindeki bir kaynak da küçük memurlar olmuştu. Kadı, müderris, müftü ve benzerleri. Bunlar da ellerine geçen pa-

rayı faize vererek, selem yolundan yararlanarak bağ, bahçe edinmiş, bazıları servetini ve nüfuzunu genişleterek ağalığa yönelmişti.

5) Bey ve ağaların önemli bölümü '*ehl-i örf*' diye adlandırılan büyük devlet memurlarından, Sancakbeylerinden, güvenliği korumakla yükümlü Subaşılarından, sarayda görevli memurlardan oluşmuştu. Celali İsyanları'nda büyük payı bulunan bu zümre elindeki idari ve askeri yetkileri kolayca paraya dönüştürmüş, devlet içinde devlet olarak beyliğini, ağalığını ilan etmişti. 1575 yıllarında bunlar 'fazla malmülk ve arazi toplayarak derebeylik rejimine doğru' hızla gitmektedirler.[137]

Suhte isyanlarının bastırılması döneminde yetkilerini genişleten bu zümre, etrafına topladığı sekban ordularıyla zorla vergi almaya, halkın toprağına konup özel çiftlik kurmaya başlamıştı.

Memur niteliğinden hızla sıyrılarak beyleşen bu yöneticiler devletin görev ve yetkilerine de sahip çıkmaktaydı. *Sekban akçesi, devir akçesi, selamiye* gibi kanun dışı salmalar salıp vergi toplamaktaydı. Devlet, önce bu davranışları engellemeye çalıştıysa da gücü yetmedi; memurların zor kullanıp kendi başlarına vergi almalarını 1600 yıllarında kabullenmek durumuna düştü.

Anadolu'da oluşan bu yeni kuvvet karşısında devletin ve bazı görevlilerin ne kadar âciz kaldığını gösteren ilginç bir örnek, 1632'de yapılan 'Sinanpaşa Köşkü' toplantısıdır. Prof. Mustafa Cezar'ın *Osmanlı Tarihinde Levendler* isimli eserinde anlattığına göre, IV. Murat'ın asayişsizlikle ilgili olarak çeşitli asker ve sivil memurlarla yaptığı bu toplantıda, herkes durumu kendi açısından ortaya koymuştur. Padişahın kendilerini eleştiren sözlerine karşılık, toplantıdaki kadılar ülkedeki genel durumu çok iyi yansıtan şu cevabı vermişlerdir:

"... Ama neyliyelim! Sözümüz sem'i humâyuna erişmez, arzımız dinlenmez. Kime şikâyet edelim ki? Arzlarımız okunmaz. Ama bir zorba ya da bir zalim voyvoda ve cizyedarın zulmüne mani olmak istesek, '*Mâl-i padişahî tahsiline mani olup rüşvet aldı, reâyayı himaye etti, bize hizmet zaptına mani oldu*' deyû hakkımızda kizb ve bühtan ile arz etseler, keyfiyyet-i kaziyye istikşaf olunmaksızın bizi azlederler. Biz dahi şerlerinden korkub, bir melce bulamayub acz ve taksir ile zillet ve zahmet çekeriz..."

Anadolu'da oluşan beylerin bir bölümü İstanbul'daki devlet memurlarıyla işbirliği yapmaktaydı. Hatta, İstanbul'daki büyükler, beyleri kullanarak toprak ve hayvan sahibi oluyor, giderek kendileri de derebeyi niteliği alıyorlardı. Bunun örneklerine, özellikle arazi tahsislerindeki yolsuzluklarda rastlıyoruz. 1600 yıllarında takrir memurları İstanbul ricaline yaranmak için birçok verimli toprağı timar sahiplerinden almakta, İstanbul büyüklerinin haslarına eklemektedir. Daha verimsiz topraklar ise ellerinden değerli çiftlikleri alınmış timar ve zeamet sahiplerine karşılık olarak verilmekte ve bu durum şiddetle şikâyete yol açmaktadır. İstanbul büyüklerinin bütün Anadolu'da otlaklara el koyarak sürülerle koyun beslettiklerini de tarihçiler kaydetmektedir.

17. yüzyılda Anadolu'nun çeşitli yerlerinde türeyen ağalar ve derebeyleri, görüldüğü gibi, çok değişik kökenlerden gelmişlerdir. Ancak tümünün oluşumu ortak bir çizgi izlemiştir. Ya servet aracılığıyla ya da askeri ve idari yetkilerin aracılığıyla servet sahibi olunmuştur. Bu şekilde ortaya, devletten ayrı olarak, kendi içinde bütünlüğü ve birliği olan bağımsız güçler, birimler meydana çıkmış ve merkezi devletin zayıflaması oranında kuvvet kazanmıştır. Prof. İnalcık, *Tarih-i Cevdet*'e ve Mustafa Nuri Paşa'nın *Netayic'ül Vukuat*'ına atıf yaparak durumu şöyle özetliyor: "... *zuema ve eshabı timar memleketlerinin hanedan ve ocakzadelerinden olup dirlikleri hasılatından maada emlâk ve akar sahibi zîkudret* kimselerdi... Bu mahalli nüfuz ve servet sahibi kimselerin, yeni ağalar ve beyler kadrosunda mühim yer aldığı şüphesizdir. Diğer taraftan Yeniçeriler, yerleşmiş diğer mahalli memurlar da bu hususta mühim bir role sahip olmuşlardı. Bu derebey ve âyanların büyük ölçüde arazi servetine, mukataalara istinat ettiğini görüyoruz. Mesela, meşhur âyandan *Cebbarzade Süleyman Bey* kardeşinin ölümünde *canibi miriye 500 kese* vermek şartıyla *karındaşının kâffei emval ve mukataatını* kendi üzerine yaptırmıştı. Arnavutluk'un en eski hanedanlarından Mahmut Paşa bu mukataat münazaası yüzünden isyan etmişti. Kendileri ekseriya şehir, kasaba gibi merkezlerde oturan bu ağaların, beylerin, âyanların her biri, bir veya daha fazla miktarda köye sahipti. Araziye istinad eden bu sınıf, iltizam işlerinde de başka bir servet ve kuvvet menbaı bulmakta idi."[138]

2. Bey ve Ağaların Yeni Düzendeki Yerleri

Celali İsyanları sırasında devletin adeta yok oluşunu ve yoğun bir anarşinin (o zamanki deyişle 'karuş-maruş'un) bütün yurdu kaplamasını izlemiştik. Gücü yetenin baş olabildiği, toprağın tutanın elinde kaldığı bu karmaşık ortamda bey ve ağaların ilk fonksiyonu, merkez kuvvetinin zayıfladığı her toplumda rastlandığı gibi, devletin yerini almaları olmuştu. Halkın muhatabı artık Osmanlı Devleti'nin temsilcileri, memurları, sipahileri değil; bu bey ve ağalardı. Devletin görevlerini yüklenmişler, yetkilerini ele geçirmişler; her biri kendi dar çevresinin devleti olmuştu. Selanikî'nin tarihinde bu durum şöyle anlatılıyor: "Artık halk ehl-i örf'e *hizmet ve cerime* diye ödedikleri ile devlete vergi veya salma olarak ödediklerini birbirinden ayıramaz olmuştu. Çünkü, vergi almak üzere gelenler, ellerindeki emirle topladıklarını, 'devlet için' diye alıyorlar ve ahalinin gözleri önünde kendi şahıslarına harcamaktan çekinmiyorlardı. Hele 1584'ten beri, devlete vergi vermek inancı yerine, ehl-i örfe soyulmak kanaati iyicene yerleşmiş idi. İstanbul ricalinin kendi adlarına soygun yaptırmaları, beylerbeylerinin para ve malzeme toplayarak saray, han, hamam kurmaları her zaman olağandı..."[139]

Beylerle ağalar çok kısa sayılabilecek bir süre içinde toprağın tasarrufunu ellerine geçirmiş, bu hakkı hızla mülkiyete yöneltmişlerdi. Egemenlikleri altındaki bölgelerde, ki bu hemen bütün Anadolu'yu kaplıyordu, üretim onların denetimindeydi. Hukuk ya da hukuk dışı yollarla ele geçirmiş oldukları toprak, bey ve ağalara köylü üzerinde sınırsız yetkiler sağlamaktaydı. Ortaçağ Avrupa'sındaki gibi, bey ve ağanın halkla ilişkisi efendiyle yarı-köle insanların ilişkisi özelliğindeydi. Bu yeni ve karanlık düzenin izlerine, yer yer kendisine, günümüzün Türkiye'sinde de rastlıyoruz. Devlet derebeyleriyle uğraşmak şöyle dursun, zayıfladığı oranda onlardan medet umacak, ülkeyi yönetmek; vergi, erzak ve asker toplamak için onlarla işbirliğine girecekti.

Çoğu *Âyan* resmi sıfatıyla tanınan bu derebeyleri hakkında Prof. Uzunçarşılı şu bilgiyi vermektedir: "Ayan, bir il ve kazada halk ve hükümet arasında aracılık eden ve iki tarafa ait işleri yürüten *eşraf-ı belde* içinden seçilmiş bir görevli kişidir. Bu görevi için, Ayan, her yıl ka-

za halkına salınan vergiden pay alırdı. Kazadaki mükelleflerin ne miktar vergi ödeyeceklerini tespit eden Ayanın kendisiydi. Bu sebeple kendi paylarını yüksek tutarlardı. Ayanlar, vergilerin tahsili dışında, bölgelerinin asayişi, asker tertip ve sevki, gıda ve malzeme sağlanması gibi önemli görevleri yerine getirirlerdi. İşte gerek Ayanlıktaki tefevvuk ve kudretlerinden ve gerek voyvodalıktaki kârlı kazançtan dolayı zengin olan Ayanlar, halk üzerinde adamakıllı nüfuzlarını göstermişler ve Ayanlığı uzun yıllar ellerinde tutarak, bu sayede asker ve kuvvet sahibi olmuşlardı..."[140]

Özellikle Rumeli'deki yeni düzeni inceleyen bir yazısında, Prof. İnalcık, 'Bu âyan ve derebeylerinin devlet arazisiyle beraber siyasi nüfuz ve kuvveti de ellerine geçirmiş olduklarına' işaret ettikten sonra şunları belirtiyor: "1789 tarihine doğru hükümete verilen bir rapora göre, öteden beri *Rumeli'nin muhtar kişizadeleri, ahalisinin hüsnü rızalarıyla umur-u memleketi* idare ederlerdi ve kendilerine resmen âyan denilirdi. Sonradan bu âyanlık, padişah, sadr-ı azam ya da vali tarafından tevcih edilmeye başlandı. Raporu veren zata göre *elbette umuru memleketin idaresi her kazada birer âyan olmasına mütevakkıftır*. Hakikaten valiler emirlerini ancak onların nüfuzu sayesinde; onlar vasıtasiyle icra ettirebilirlerdi. Bu suretle resmi bir mahiyet alan âyanlık ekseriya irsi idi. Müstakil askeri kuvvetleri olan fakat ekseriya o zaman Rumeli'yi kasıp kavuran eşkıya çetelerini kullanan bu derebeyleri, yavaş yavaş *Tavaifi mülûk tavrını tutup yekdiğeri üzerine sefer ederek birbirlerinin memleketini zapt ve tasarruf eder oldular...*"[141]

Görüldüğü gibi, yeni düzenin hâkimleri artık devlet toprağını ellerine geçirme işini tamamlamış, birbirlerine saldırır olmuşlardı. 1600 yıllarının Anadolu'sunda beliren bir derebeylik düzeni, daha sonra yer yer sarayla çatışacak, fakat kendini toplumun hâkim düzeni olarak kabul ettirecekti. Derebeylerin *halkla saray arasında bir doğal kademe, yönetim aracı* şekline giren büyük bölümü, durumunu sağlamlaştırırken, doğrudan doğruya sarayın rakibi olmaya kalkışanlar ezileceklerdi. Bu gelişme sonucunda, topluma ağalar, beyler ve onların büyükleri olan Ayanlar biçim verecek; 1800 yıllarında yalnızca iki vilayet doğrudan doğruya sarayın idaresinde kalacak, öteki vilayetler adeta ikinci elden yönetileceklerdi.[142]

III. Sosyal Yapının Yeni Şekli

Bey ve ağaların geliştiği oranda Osmanlı toplumunun yapısı da değişti, bambaşka bir biçim aldı. İnsanların birbirleriyle, kurumlarla, devletle toprakla ilişkileri bu geç kalmış derebeylik düzeni uyarınca yeniden oluştu.

1. Tarım Kesiminde

Celali İsyanları'nı anlatırken, köylünün olaylardaki fonksiyonunu Prof. Akdağ şöyle dile getiriyor:

"Bu yüzdendir ki, kendilersiz isyan olmayan bu zümre, çelişen gayelere hizmet eden bir alet olmaktan kendisini kurtaramamıştı... suhtelerle hareket ettiklerinde onların çıkarını koruyan; devriye bölüklerine girdikleri vakit, ehl-i örf'e hizmet eden; il erleri olarak yiğitbaşları idaresinde eşkıyaya karşı güveni sağlayan bir unsur idiler..."

'*Kendilersiz*' yalnızca isyan değil, savaş da, üretim de yapamayan halk yığınları, yeni düzenin alabildiğine sömürülecek tek ve kaçınılmaz kaynağıdırlar.

İleri Osmanlı düzeninde de bütün değerlerin yaratıcısı köylülerdi. Dolayısıyla, yarattıkları değerin bir bölümüne öteki zümreler ve saray sahip çıkmaktaydı. Dengelere, karşı ağırlıklara dayanan ve özel mülkiyetin çok sınırlı olduğu bu sosyal yapıda klasik anlamdaki sınıfsal sömürünün, Avrupa ölçülerine vurulamayacak kadar önemsiz olduğu anlaşılıyor.

Özel mülkiyetin ve onun sonucunda derebeyliğin yaygınlaşması ise, tabiatıyla, Osmanlı ülkesinde de köylülerin Batı derebeyliklerini hatırlatan ölçülerle sömürülmesine yol açtı: "Timarın bozuluşu, toprak rejimindeki değişiklik yalnızca iltizam usul-ü muzırrasının yerleşip yayılmasını değil, daha başka ve çok daha mühim iktisadi-içtimai neticeler doğurdu. Filhakika, devlete ait topraklar malikâne-çiftlik halinde fiilen mahut bir ağalar ve çorbacılar zümresinin eline geçerek milyonlarca köylü feodal bir rejimde olduğu kadar müşkül maddi şartlar içine düştü. (...)

"Miri toprakları eline geçiren köy ağası *arazii mezkûreyi sükkânı zurraya icar ile vererek mukabilinde bazı mertebe fahiş şey almakta-*

dır, köylü... devlete verdiği vergiden başka Ağa ve Beye mahsulünden bir kısmını da terk etmek mecburiyetindedir. Bundan başka gene *arazii merkûme icaresine mukabil reaya... senede bir iki ay meccanen eshab-ı araziye hizmet etmektedir*; yani angarya hizmetine tabidir... Evvelce miri arazi sipahi timarı iken bu toprak reaya arasında babadan oğula hiçbir engelsiz intikal ederdi. Halbuki şimdi reayanın yerine toprağın sahibi olarak Beyler kaim olmuştur..."[143]

Eskiden Osmanlı köylüsü devletin toprağında ve koruyucu devlet memurlarının denetiminde, devletin sağladığı güvenlik içinde çalışırken, şimdi durum tamamen değişmişti. Devlet ortadan yok olmuş, köylü bağımsız ekonomik güçlerin insaf ve silahına terk edilmişti. Prof. Akdağ'ın deyişiyle, "16. yüzyılda Osmanlı reayasının emeği, usulsüz vergi ve angarya yolu ile devlet hizmetlerini kendilerine servet yapmaları için harcanmakta idi."[144]

Üstelik, devlet görevlilerinin maaşlarını kendi topladıkları vergiler biçiminde alma usulü, bu karmaşık dönemde tam bir baskı aracına dönüşüyor; memura, köylü üzerinde kayıtsız şartsız bir tasarruf imkânı sağlıyordu. Memurun her yönde kullanabileceği gücü, devlet denetiminin kaybolduğu bir ortamda bu vergi toplayıcılığı niteliğiyle biraz daha pekişmiş oluyordu.

1600 yıllarında Anadolu köylüsü iki çıkmaz arasında sıkışıp kalmıştır: Ya ırgatlaşmaya, sömürüye, soyguna rıza gösterip yeni düzene, yarı köleliğe ayak uyduracak ya da köyünü terk edip kimsenin ulaşamayacağı uzak köşelere, sarp yerlere kaçacaktır. Nitekim Celali olaylarının 1604'ten sonraki bölümü *Büyük Kaçgunluk* dönemidir ve halkın her şeyini terk ederek uzaklara, çok uzaklara kaçmasıyla ilgilidir. Yıllardan beri saraya yollamakta olduğu şikâyetnamelerinde 'bey, ağa soygununa artık göğüs geremeyeceğini' bildirip 'terk-i diyar' edeceğini anlatan köylüler, kurtuluşu kitle halinde köylerini bırakmakta, *Kaçgunlukta* aramaktadırlar. Bu dönemde Ankara köylerinin üçte ikisi tamamen boşalmış, halk yollardan uzak dağ tepelerine, ormanlara kaçmıştır. Bacı kazasında 38 köyden yalnızca 5'i, Haymana'da 80 köyden 10'u bu 'Kaçgundan' sonra yerinde kalabilmiştir. A. Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*'de, "Celalilerin ve başıbozuk tevâifi askeriyenin taarruzatından masun kalmak için köylüler büyük caddelerden kaçmışlar ve büyük köyler onar yirmişer haneli küçük köylere inkisam etmişlerdi" demektedir.[145]

Bazı bilim adamları, günümüzdeki Anadolu'nun en sapa yerlerinde büyük yerleşme merkezlerine rastlanılmasını bu olaylarla açıklamakta, Büyük Kaçgunluk'ta halkın kaçtığı uzak ve yerleşmeye elverişsiz bölgelerin bu kalabalık kasabaların çekirdeği olduklarını belirtmektedir.[146]

Birinci Köy ve Ziraat Kongresi'nin 1938'de yayımladığı *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış* adlı eserde, Osmanlı toplumunda hâkim olan yeni düzen şöyle özetleniyor: "Timar ve zeamet usulü büsbütün çığırından çıkmıştı. Çiftçi ve köylü gaddar mültezimlerin ellerinde esir idi... Memleketin hiçbir tarafında can, mal emniyeti kalmamıştı. Bütün memuriyetler rüşvet mukabilinde veriliyordu. Valiler, mutasarrıflar, mütesellimler, derebeyleri, âyanlar, eşkıyayı aratacak derecede gemi azıya almışlardı. Türlü adlarla alınan vergilerin haddi hesabı yoktu. Âşar, haraç, gümrük ve vergilerin mühim bir kısmı mültezimlere ihale olunurdu. Vergilerin birkaç seneliği birden peşin olarak iltizama verilirdi. Zahireyi çiftçi ve köylü yalnız muayyen adamlara satabilirdi. Dahili gümrüklerin tazyiki, ihracat gümrüğünün ağırlığı çiftçiyi büsbütün eziyordu. Buna angaryaları, sık sık paranın tağşiş edilmesini, memlekette yol olmamasını, adalet makinesinin bozukluğunu, hükümet rejiminin en ağır bir istibdadı temsil ettiğini ilave ederseniz Tanzimat'tan önce köylü ve çiftçinin içinde bulunduğu, Tanzimat'tan sonra da pek kurtulamadığı vaziyeti gözünüzün önüne getirmiş olursunuz."

Toprak mülkiyetinin devlet egemenliğinden ağa egemenliğine geçmesi sonucunda Anadolu'nun '*ileri köy formasyonu*' artık bozulmuştur. Eskiden mutlu, düzenli, güvenlikli bir yaşam düzenine sahip olan köylüler, bundan böyle, geri kalmış ya da '*geri dönmüş*' bir toplumsal yapının parçaları olarak, yoksulluklarını çağımıza dek sürdüreceklerdir.

2. Geri Kalmış Şehirler

Yeni toprak düzeninin yarattığı olumsuz gelişmelerle 16. yüzyıldaki hızlı nüfus artışı, büyük işsiz kitlelerinin şehirlere akarak var olan düzeni altüst etmelerine neden olmuştu. Bu dönemde şehir nüfusu % 100 oranında artmış; servet birikiminin yarattığı tek tük zenginlerle

işsiz yığınları, bozulmaya başlamış bir ekonomik yapının çerçevesinde ve güvensizlik içinde yaşamaya başlamıştı.

Zanaatların ve lonca sisteminin yozlaşması – Avrupa'nın sanayileşme çabasının Osmanlı ülkesinde yarattığı hammadde pahalılığı ve darlığından daha önce söz etmiş, üretimin azaldığını belirtmiştik. Bu sorunlara ek olarak yabancı malların rahatlıkla sınırları aşabilmeleri ve gerekli hammaddeler ithalatının savaşlardan ötürü zorlaşması, yerli zanaatları geriletmişti. Bu konuda çeşitli örneklere rastlıyoruz: 16. yüzyılın sonlarında Venedik, İngiltere ve Felemenk tacirlerinin aracılığıyla Londra çuhası çok miktarda gelmekte ve yerli kumaş yapımını baltalamaktadır. Eskiden yerli ipekten dokunan havsız kadife (*kemha*) artık Viyana ve Mora ipeğinden dokunmakta ve örücü Türk esnafının sürekli şikâyetine yol açmaktadır.[147]

Batı ürünlerinin yarattığı rekabetin yanı sıra bazı hammadde kaynaklarının kuruması da üretimin düşmesine ve işsizliğe sebep olmaktadır: Bursa tezgâhlarında dokunan ipeğin hammaddesi Doğu'dan getirilirken, İran savaşları yüzünden bu imkân ortadan kalkmıştır. 1587 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Bursa'daki 483 tezgâhtan yalnızca 25'i çalışmaya devam edebilmiş, ötekiler durmuş ve sahiplerini iflasa, hatta intihara sürüklemiştir...[148]

Dış nedenlerden başka, önemli bir iç etken de zanaatların gerilemesine hız vermektedir: Şehir ve kasabalara doluşan işsiz kitleleri görülmemiş bollukta bir vasıfsız emek arzı yaratarak lonca sistemini altüst etmiştir. Eskiden her imalat dalının ve mesleğinin töresi, ahlakı, usulü, yetişme tarzı ve kademeleri varken, şimdi herkes her işi yapmaya ya da ucuza çalışarak kaliteli emeği saf dışı etmeye başlamıştır. "İstanbul'u köylüleştirmekte olan bu akınların sürüp getirdiği ucuz ve sefil bir el-emeği, esnaf cemiyetlerinin seçkin ve inzibatlı işçisi ile rekabet ederek şehir ekonomisine mahsus nizamların bozulmasına, esnaf ahlakının ve sanat seviyesinin düşmesine sebep olmuştur."[149]

Esnaf ahlakının ve düzeninin bozulması 17. yüzyılda başlamaktadır. Evliya Çelebi, lonca örgütlerinin padişahın önündeki geçit törenini izlerken, bazılarını ancak *-şerlerinden Allah'a sığmarak-* esnaf diye tanıtabileceğini yazmakta, "*neuzu billâh bunlar gibi nice esnaf-ı mükmelân vardır ki taksir ve tavsifinden kalem utanır*" demektedir.

18. yüzyılın esnafının durumu ise Sümbülzâde Vehbî'nin kaleminden şöyle anlatılmaktadır:

"Sınıf-ı esnafta yoktur insaf,
Yani nadir bulunur sinesi saf.
Nazarı dirhem ü dinardadır
Çıkacak iki gözlü kârdadır."[150]

Yoksulluk, güvensizlik ve gecekondu sorunu – "Kaynağını çiftbozanlardan alan levend, sekban ve suhteler, hatta yakın çiftlik ve otlaklardan inen çobanlar büyük şehirlerin güvenini sarsıyorlardı... Göze batacak kadar sivrilmiş tekleme zenginlerle, bugünden yarına geçimi bulunmayanların yarattığı kalabalık yan yana gelmişti."[151]

Bütün dengesiz toplumlarda görülen bu durum, 1600 yıllarının Osmanlı şehirlerinde de belirlemeye başlamıştır. Zamanın belgeleri 'bir tarafta bekâr yığınlarından, öte tarafta servetli tembeller zümresinden' söz etmekte, içkinin, fuhuşun, güvensizliğin görülmemiş oranda arttığını belirtmektedir. 1550 yıllarında toplum hayatına girişini yapan '*kahvehane*'ler, her çeşit sapıklığın yuvası olmuştur. İstanbul'da fuhuş sürekli olarak artmakta, alınan tedbirler yetersiz kalmaktadır: "Zaman zaman *nice kahbeler* Üsküdar'a tedbir olsun diye geçirilmekte ve bırakıldıklarında, bu kere de o yandaki leventleri bulmakta idiler... Bekâr odalarında ve hanlarda işsiz takımı bir kişilik yeri beş kişi olarak işgal etmekteydi. Bekâr odalarında birçok kadınlar, kendilerine erkek elbisesi giydirilmekle, etrafın gözünden kaçırılıyordu..."

İktisadi darlıktan doğan yoksulluk ile sivri ve tekleme zenginliğin, bunların etkisinde işleyen içkiye düşme belasının derneşim hayatında açığa vurdukları bir diğer sosyal hastalık da fuhuş idi. Tabii bu olayın da türlü şekilleriyle işlendiği, hatta, şikâyetler doğru ise, sanki aleniyete döküldüğü yerler de gene büyük şehirler idi. İstanbul mahallelerinde, pek çok fahişe kadınların yuvalandıkları bekâr odalarında Leventlerle düşüp kalktıkları, birçok evlerin buluşma yeri olarak kullanıldığı, bazı defa, evli barklı kadınların bile bu işlere karıştıkları devrin mahkeme ve polis kayıtlarından kolayca öğrenilmektedir. Ayrıca, sosyal ahlaka daha kötü bir tecavüz olmak üzere, gene şehirlerde ve kasabalarda, Leventler veya öteki bekâr hayatı yaşayan kimse-

lerin (Yeniçeri veya Sipahi gibi) *hamamda, yolda ve sair yerlerde emred oğlanları livatâ* ettikleri, hatta bu yüzden bir oğlanın hamamda öldüğü şikâyet olunmuş bulunmakta, bu türlü ahlaksızlıkları sabit olanların *siyasetleri* (idamları) hakkında Bursa, Ankara ve Beypazarı kadılarıyla sancak beylerine, 30 Haziran 1560 tarihli bir ferman yollanmıştı. Kamu ahlakına aykırı olan bu hareketlere karşı sürekli şikâyetlere ve hükümetin, kadıları harekete getirerek, sert tedbirler aldırmasına rağmen, olayların azalması şöyle dursun, yıldan yıla daha çok arttığını görüyoruz. Bu suretle diğer birçok sosyal dertler gibi bununla da ilgilenip sert fermanlar çıkaran III. Murat da hiçbir olumlu sonuç alamadı. Ayrıca tarihçi Âli'nin önemli bir olay diye kaydına lüzum gördüğü ve 1554'te ortaya çıktıklarını söylediği kahvehaneler, onun dediği gibi, önceleri dostların birbirlerine bir şey ikram etmek hususunda, eve göre daha ucuz olduğu için buluşmalarına yaramış olsalar bile, gittikçe birtakım ahlaksızlıkların işlendiği batakhaneler haline gelmişler; çok kimseler, '*sâde-rû oğlanlar cemedüp çenk ve çıgane ile eşhas oturup eşkıya cemolup*' bu durumlarına halk son derece içerlemiş; padişaha, ancak kadı ağzı ile yaptıkları acı şikâyetler ile kendilerini avutmaya çalışmıştır.'[152]

Özellikle başkent İstanbul'da sayısı, önem ve etkisi gittikçe artan işsiz kitleleriyle devlet uzun süre uğraşmış, *ne idüğü belürsüzleri* şehirden çıkarmak için başarısız çabalara girişmişti. Göç yolları sıkı şekilde denetlenerek şehirlere gelen çiftbozanlar yoldan çevrilmekteydi. İstanbul'da sıkı taramalar yapılarak beş yıldan kısa bir süredir yerleşmiş olanlarla işsiz-güçsüzlerin memleketlerine gönderilmesine çalışılmaktaydı. "Fakat çiftbozanları büyük şehirlere doğru sürükleyen zaruretler ve iktisadi cereyanlar o kadar kuvvetli idi ki, devlet tedbirlerinin bütün şiddetine rağmen yarı-aç yarı-tok işsiz köylüler, hammal ya da satıcı hüviyeti ile İstanbul sokaklarını doldurmakta ve bu şehirde sık sık tekrarlanacak olan isyanların gönüllü tahrip kuvvetini teşkil etmekte devam ettiler..."[153]

İstanbul'a doluşan işsiz kitlelerin yarattıkları önemli bir sorun ise gecekondulardı. Resmi kayıtlarda belirtildiğine göre, Eyüp ve Kasımpaşa semtleriyle şehrin bahçe ve bostanlıklarını dolduran gecekondular İstanbul'u adeta bir yoksulluk çemberine almışlardı. 1700 yıllarında şehrin içine kadar yayılacak olan gecekondular devleti uğraştırmış,

çeşitli fermanlar yayınlanarak Ahırkapı'dan Yedikule'ye kadar surların üzerine ve dolaylarına baraka yapımı, surlarda kanalizasyon için delik açılması ve devlet toprağından kaçak inşaat yapımı yasaklanmış; karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılmaları istenmişti. Ancak sarayın bu çabaları, ekonomik koşulların gücünden ötürü, günümüzdeki gibi etkisiz kalmıştır..."[154]

Sonuç olarak, toprak mülkiyeti düzenindeki değişim 'işsiz akınları' şeklinde şehirlere de yansımış, geleneksel yapıyı yıkmıştır. Şehir ve kasabalardaki eski düzen, güven ve denge yok olmuş, bu yerler sürekli huzursuzluklara ve patlamalara gebe olan, beslenmesi günden güne zorlaşıp pahalılaşan merkezlere, soygun ve fuhuş barınaklarına dönmüştür.

IV. Devlet Yönetimindeki Yozlaşma

Osmanlı düzenindeki değişim kaçınılmaz şekilde devlet yönetimini etkilemiş, onu adeta felce uğratmıştı. Özellikle toprak edinme imkânının birdenbire genişlemesi, iltizam usulünün yaygınlaşması ve yeni *iş alanlarının* açılması memur kadrosunun ilgisini kârlı uğraşılara çekmişti. 17. yüzyıldan itibaren yüksek devlet memurluğu ile işadamlığı adeta iç içe geçmiştir. Nüfuzlarından yararlanan memurlar kolaylıkta toprak edinmekte, sürülerle koyun beslemekte, kaçakçılık yapmaktadırlar. "Rical (İstanbul'da bulunup da vilayetlerde hasları ve çiftlikleri bulunan hükümet büyükleri) ve ümera (Sancakbeyi ile Beylerbeyleri) ise, reayanın sırtından geniş servet edinme konusunda daha çok imkânlara sahip idiler. Bu gibilerin haslarının başına koydukları voyvodaları, 'serbest' idareye sahip has ve zeamet köylerini, hem birer vergi âmili, hem de idareci olarak yönettiklerinden, buralardaki yolsuzlukları da sonsuzdu. Ekâbir denen bu yüksek memurların, hizmetleri köylü tarafından görülen çiftlikleri, sürüleri vardı."[155]

Paranın servetten sermayeye dönüşebileceği oranda memur kadrolarının yozlaşması, rüşvetin istisna olmaktan çıkıp kaideleşmesi normaldi. Nitekim bunun örneklerine 1600'lerden sonra sık sık ve devletin her kademesinde rastlanıyor: Valiliğin servet edinmek için rahat bir makam olmasından sonra, bu görevi vezirlerin açık artırma ile sattıklarını tarihçiler kaydetmektedir. Valiler, ödedikleri *caizeleri* kısa sü-

rede çıkarmak için halkı alabildiğine soymaktadırlar. Valiliğin kârlılığı, caizelerin yüksekliği karşısında *iyi varidatlı vilayetlere* bir yılda 5-6 vali gönderip geri alındığı da olmaktadır. I. Ahmet ünlü Adaletnamesi'nde (1604) rüşvetin devletin alt kademelerine kadar yayılmasından söz etmekte, özellikle kadrolardan yakınmaktadır:

"Kadılar, nahiyelerini, kendilerine niyabet edecek olanlara iltizama vermekte; voyvodalarla uyuşan nâiblerle beraber halkı soymakta ve gezerlerken her kasaba ve köye yakın gelince mezarlıklarda yeni gömülmüş ölüleri sayıp '*Bunlar ne zaman öldü? Metrukâtı ne oldu, bize niçin haber vermediniz?*' diye halka eziyet etmekte, cebren ölünün muhallefâtını yazıp iki yüz akçe değer eşyayı bin ve bin beş yüz akçe bahaya tutup resm-i kısmet almakta ve evvelce ölmüş olanların muhalefâtını mükerreren yazıp resm-i kısmet almakta vesair mazelimde bulunmaktadırlar."[156]

Memurlardaki, devlet adamlarındaki yozlaşmaya paralel olarak ilmiye zümresinin üst kademeleri ve eğitim sistemi de gerilemektedir. Ulemanın başı durumunda olan ve günümüzün adalet, eğitim bakanı ve diyanet işleri başkanı niteliklerini kendinde toplayan Şeyh-ül İslam, III. Murat döneminden itibaren adi bir memur gibi azledilmeye başlanmıştır. Bu makamın önem ve görevi; 1634'te Şeyh-ül İslam *Ahizade Hüseyin Efendi*'nin idamından sonra daha da zayıflamıştır. Oysa, ilmiye zümresinden en küçük bir kişinin bile idamı kanunen yasaktı. Devletin temel direklerinden biri olan ulemanın bozulması 17. yüzyıldan sonra hiç durmamış, III. Selim ulemanın devlet hizmetinden öylesine ümidini kesmişti ki, '*anlardan gelecek Allahdan gelsin, Hüda-yı Müteal anlara muhtaç eylemesin*' diye görüşlerini açıkça belirtmişti...[157]

Ulemanın yozlaşması bütün eğitim düzenine yansımaktaydı. İmparatorluğun kuruluş ve gelişme döneminde büyük hizmet gören medreseler 17. yüzyıldan sonra gerilemiş, eskiden mantık, matematik, geometri gibi dersler öğretilirken şimdi şer'i derslere önem verilir olmuştu. Eğitimdeki bozulmanın başlıca nedenleri işsizlerin medreselere doluşması; medreseleri besleyen kaynakların (vakıflar) kuruması; müderrislik icazetinin (diplomasının), aynen kadılık görevi gibi, parayla satılması, rüşvet karşılığı verilmesi ve bundan ötürü her kesesi şişkinin hoca olabilmesiydi.

Ulemanın yozlaşması sonucunda bir zamanların göğüs kabartıcı düşünce ve vicdan hürriyeti, yerini koyu taassuba bırakıyordu. Tarihçilerin belirttiğine göre, iktidardakilerin fikrine aksi görüş savunanların *kâfir olduklarına* dair bu dönemde fetvalar alınıp verilmiş, muhalifler 'zulüm ve tedhişe maruz kalmış'; *uğursuz* oldukları gerekçesiyle vezirler görevden uzaklaştırılmıştır...

Bu ters gelişim zamanla imparatorluğun temel direklerinden bir diğerini, din hürriyetini de zedelemiştir: Oysa, tam deyimiyle *yetmiş iki milleti* bir araya toplayıp yöneten Osmanlılarda din ve ırk ayrıcalığı gütmek, imparatorluğun imparatorluk niteliğine aykırı düşmekte, bölünmeleri adeta teşvik etmektedir. Bu yanlış tutum 'Ben Hıristiyanım', 'Ben Arabım', 'Ben Arnavutum' gibi düşüncelerin 'Ben Osmanlıyım'dan öne çıkmasını kolaylaştırmış, ilerdeki parçalanmaların ortamını hazırlamıştı. IV. Murat'tan başlayarak (1623) Hıristiyanlara zaman zaman kötü muamele yapılmış, onların "...kıyafetleri, evlerinin renkleri tespit edilmiş; ata binmemeleri, hamamda nalınsız gezmeleri, başlarına çıngırak takmakları, sokakta, kaldırımda yürümemeleri gibi manasız nizamlar konmuştu..."[158]

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumunun her alanını saran bir yozlaşma 17. yüzyılda genişlemekte, genişlemektedir...

V. Ekonomik Düzensizlik ve Borçlanma Teşebbüsleri

Celali İsyanları'ndan sonraki dönem, imparatorluğun hızla ekonomik iflasa yaklaştığı, yer yer cesur çıkışlarla bu kaçınılmaz sonun ertelendiği bir dönemdir. Daha önce sözünü ettiğimiz ekonomik nedenler maliyeyi zor duruma sokmaktadır. Bütçe açığı büyümekte, gider hanesi genişlerken gelirler azalmaktadır.

1. Ekonomik Durum

İltizamın yaygınlaştığı ve toprak mülkiyetinin 'özelleştiği' oranda, devlet, ekonominin iplerini elinden kaçırmıştır. Bir zamanların o çok korkulan başıboş ekonomik güçleri artık egemen duruma gelmişlerdir. Bu sorunların yanı sıra, devlet yeni zorluklarla karşı kar-

şıyadır. Celali İsyanları'nın 'Büyük Kaçgunluk' döneminden sonra, tarım kesiminden alınan vergilerde önemli bir düşme olmuştur. Köylerin boşalması, halkın yeni ve sapa yerleşme merkezleri araması gibi nedenler bir yandan üretimi, öte yandan vergileri azaltmış; devlet iltizam usulünde ek gelir beklerken, eski gelirlerin düşmesiyle de karşılaşmıştır.

III. Murat'ın (1574-1595) son yıllarında girişilen değişiklik denemeleri de vergi sorununa çözüm getirmemiştir. Özellikle tüccar zümresinin ve baskısının güçlenmesi, bu zümreden alınan resimlerin kaldırılması gibi ters kararlara yol açmış; çapı ve devlete sağlayacağı geliri artmakta olan tüccar, daha dikkatle vergilendirilmesi gerekirken, bundan böyle vergi yükünden kurtarılmıştır.[159]

Aynı yıllarda devlet dağıtım ve tüketimdeki rolünü de kaybetmekte, devletin görevlerine her gün artan ölçülerle yeni sermayedarlar ortak ve sahip çıkmaktadır. O dönemin önemli sorunu olan büyük şehirlerin iaşesi artık devletin elinden ve denetiminden uzaklaşmaktadır. Yiyecek fiyatları hızla yükseldiğinden, devlet, kadıların kararlaştırdığı narh uyarınca düşük fiyat vererek hububatı halktan zorla almaktadır. Ancak bu şekilde toplanan mal İstanbul'da madrabazların eline geçmekte, fahiş fiyatla satılmakta, hatta; gemilere yüklenerek tekrar Anadolu'ya kaçırılıp karaborsaya sürülmektedir!

Bütün bu güçlüklerin yanı sıra yabancıların Osmanlı ekonomisindeki yeri ve etkisi de gittikçe artmakta, ilerdeki bağımlılığın ortamını hazırlamaktadır. Fransa'ya 1536'da tanınan ilk kapitülasyon (lugat anlamı: *karşısındakinin hâkimiyetini kabul etmek*) 1569'da yenilenmiş ve genişletilmiştir. 1579'da İngiltere ile ticaret başlamış, 1582'de ilk İngiliz elçisi gelmiş, 1583'te serbest ticaret izni almıştır. Bu arada ilgi çekici bir nokta, ilk İngiliz elçilerinin masraflarını İngiliz devletinin değil, tamamen ünlü *Şark Ticareti Kumpanyası*'nın karşılamasıdır. Durum böyle olunca, kumpanyanın sömürebileceği kaynakları Osmanlı ülkesinde bulup çıkarmak elçilerin açık görevi olmuştur...

Fransa ve İngiltere'den başka devletler de Osmanlılarla ticaret anlaşmaları yapmakta, *akidnâmeler* almaktadırlar. Çok sayıda Fransız, İngiliz, Leh, Felemenk, Ceneviz, Venedik tüccarı bu yıllarda Anadolu'yu gezmekte, mal getirip mal götürmektedir. Ancak,

yapılan ticarette taraflar eşit ekonomik güce sahip olmadıklarından, ticaretin genişlediği oranda yerli üreticinin şikâyeti artmakta, yerli zanaatlar açıkça baltalanmaktadır. Yabancılar, Osmanlı Devleti'nin âlicenaplığını göklere çıkarmakta,* kendilerine tanınan önceliklerden yararlanarak memleketi sömürmektedirler. Osmanlı Devleti'nin iç ticaretine kimi yerli malın bir eyaletten ötekine geçmesi % 12-% 50 oranında resme tabi iken, kapitülasyonlar uyarınca yabancılar Türkiye'ye soktukları mallara yalnızca % 3 gümrük ödemektedirler.[160]

Yabancı tacirler, yerli işbirlikçilerin de nüfuzundan yararlanarak, 19. yüzyılda başlayacak klasik sömürge ilişkilerinin temellerini atmakta; hatta durumu sağlamlaştırmak için kendi felsefelerini ve mezheplerini de memlekete sokmaktadırlar. Bu konuda Fransızların Papa'yla beraber yürüttükleri ilginç çabalar vardır: 1600 yıllarında Katolik Cizvit papazları İstanbul'a, Selanik'e, İzmir'e, Sakız ve Nakşe adalarına gönderilmişlerdir. Fransa'nın ve Papa'nın amacı, bir yandan Osmanlı Ortodokslarını Katolikliğe çekmek, bir yandan da iki mezhebin barışmasını sağlamaktadır. Fransa'nın ve Papa'nın Türkiye'de yeni işbirlikçiler yaratmaları, tutamaklara sahip olmaları umulmaktadır.[161]

XIV. Lui zamanında hayli güçlenen Katolik propagandası daha önceki tarihlerde başlamıştı: Özellikle Papa V. Sikst (1587) döneminde Batı Trakya'ya Cizvit papazları; imparatorluğun doğusundaki Osmanlı Hıristiyanlarına ise (Ermeniler, Melikiler, Yakubi ve Keldaniler) özel papalık heyetleri gönderilmişti. Amaç, bu insanları Katolik yaparak üzerlerinde nüfuz yaratmak, Vatikan ve Fransa için bir köprü başı kurmaktı. Nitekim bu çabalar sonuç vermiş ve Osmanlı topraklarında çok sayıda Katolik manastırları açılmıştı.

Gelişen Batı sermayesi, gözünü diktiği Osmanlı ülkesinde bütün hazırlıklarını tamamlamak üzeredir.

---

* Batılılar, Osmanlı devletinin Avrupa tüccarına karşı olan tutumunu övmekte, savaş halinde olduğu ülkenin tüccarına bile Osmanlı yönetiminin iyi davrandığını, mallarına el koymayıp, ticaretine karışmadığını belirtmektedir. Bir Batılı yazar, Türklerin, 'Avrupalı tacirler arılar gibi çalışıp kovana bal götüren insanlar oldukları için onları himayeye layık bulduklarını' yazmaktadır. Benzetmedeki doğruluk ilgi çekicidir.

2. İlk Borçlanma Teşebbüsleri

Bütün bunlar olup biterken devleti içine alan mali cendere gittikçe daralmaktadır. Devlet ekonomik görevlerini yitirmek üzeredir; düzen ve kurumları artık soysuzlaşmıştır. Son çare olarak siyasal nedenlerin de etkisiyle, evkaf gelirlerinin çoğu hazineye alınmış (1622), bundan da olumlu sonuç çıkmamıştır. (Geleneksel düzenin bu çok önemli unsuru, kaynaklarının kurumasından ötürü zaten çökmek üzeredir.) Henüz tükenmemiş kaynakların da bir bölümü hazineye alınınca, yüzlerce sosyal hizmet kurumu kapanmaya mahkûm edilmiştir.*

1787 yılında Rusya'ya yeniden savaş ilan edildiğinde, devlet iflasın eşine gelmiştir. Önceleri olduğu gibi bazı zenginlerin, görevden uzaklaştırılan vezirlerin malına ya da mirasına el koyarak ordu açığının kapatılmasına artık imkân kalmamıştır. Padişah, mali bunalım karşısında, devlet büyüklerinden iane toplanmasını, bir çeşit iç borçlanmaya gidilmesini düşünmektedir. Ancak bu yolda da başarı sağlanamayınca, Osmanlı zenginlerinden ümidi kesen I. Abdülhamit '*Cenab-ı hak lâyiklerini versin*' diyerek Şeyh-ül İslam'dan fetva alacak ve 'dış borçlanma'yı tarihimizde ilk olarak deneyecektir.[162]

İlk teşebbüs, Felemenk'ten para alınması şeklindedir. Borç karşılığında bazı ürünler verilecek, daha sonra borcun tamamı ödenecektir. Felemenk elçisiyle konuşulmasına rağmen bu borçlanma gerçekleşmemiştir. I. Abdülhamit, 'istikraza karşılık verilecek mahsulâtın çoğunun iltizam suretiyle mütegallibe âyan elinde bulunmasından dolayı bu âyanların istikraza karşı mahsulâtın fenasını devlete verip iyisini tüccara satacakları ve bu ise Felemenk'le ihtilâfa yol açacağı' düşüncesiyle isteğini Felemenk devletine resmen iletmeden kararından dönmüştür.[163]

Ancak, mali sıkışıklık devam etmektedir: III. Selim, babasının başaramadığını gerçekleştirmek üzere İspanya elçisine başvurmuş, fakat isteği reddedilmiştir. Osmanlı Devleti artık nazının geçtiği her yerden borç aramaktadır. Sırasıyla Fas Sultanı'ndan borç isteminde bulunul-

* İvo Andriç, ünlü eseri *Drina Köprüsü*'nde Osmanlıların yaptırdığı muhteşem bir kervansarayın kaynaksızlık yüzünden nasıl zamana ve çürümeye terk edildiğini acı acı anlatmaktadır.

muş, Cezayir ve Tunus yoklanmış, fakat hepsinden olumsuz cevaplar alınmıştır.

Bu ümitsiz durumda son çare olarak değerli madenlere el konulmasına karar verilmiştir. Vezirler, ulema ve halk 'kadın ziyneti ile altın ve gümüşlü silah dışındaki' bütün altın ve gümüş eşyayı darphaneye teslim etmeye çağrılmıştır (1788). Saraydaki değerli malları da gözden çıkaran padişah, eritilecek madenlerle yeni para çıkarmak ve devlet ihtiyaçlarını bir oranda karşılamak umudundadır.

Avrupa sanayi ihtilaline başlarken Geri Kalmış Türkiye'nin iyi niyetli devleti, zenginlerden de kıymetli madenleri toplamak için, '*kadın ziyneti ile altın ve gümüşlü silâhdan maada altın ve gümüş eşyanın şer'an haram olduğuna dair*' Şeyh-ül İslam'dan şu fetvayı almakla meşguldür:

"*...vüzera ve ulema ve rical sairlerinin raht ve bisat ve harem ve selâmlıklarında olan zer ü simden mesnû olan her ne ki var ise taraflarından darbhâne-i âmireye akçesiyle bey olunmak ve bu maslahatı din ve devlet için olmakla her kim ketm ü ihfa ve hilâfına ictira eder ise Allahın ve Peygamberin lâneti üzerine olmak...*"[164] ve saire, ve saire...

III. BAŞLIK

GERİ KALMIŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ

"Avrupa, kuvayı mâliyesi sayesinde Devlet-i Osmaniye'yi büyük borçlara bağlayarak devlet-i müşarüleyhi hem iktisaden, hem de siyaseten taht-ı esaretine almaktadır. Avrupa, hariçten indirmekte olduğu darbeleriyle istiklâl-i Osmanî'yi mahvetmekte olduğu gibi, dahilde icra etmekte bulunduğu muamelât-ı mâliye vasıtasıyla da Türkiye'yi sermayedar müstemlekesi haline düşürmektedir."

Parvus Efendi
("Türk Yurdu" dergisi;
18 Ekim 1912)

19. yüzyılın başlarında, Türkiye geri kalmış ve muhtaç bir ülke durumundadır. Düzensiz orduları yenilmekte, devlet toprak üzerine toprak kaybetmekte, para bulmak ümidiyle sağa sola el açmaktadır: Memlekette dirlik düzenlik yok olmuş, merkez otoritesine ortak çıkan derebeyleri her yerde egemenliğini ilan etmiştir.

Yabancı devletler için, gelişmekte olan Avrupa kapitalizmi için, bu büyük fakat hasta imparatorluk nefis bir '*hân-ı iştiha*' durumundadır. Batı, kapitülasyonların sağladığı nimetlerden zaten yararlanmakta, tatlı bir sömürüyü sürdürmektedir. Şimdi bu sömürü, gelişen Batı kapitalizminin dev taleplerini karşılayacak biçimde büyütülecektir.

Osmanlı Devleti, hammadde kaynağı ve pazar olma niteliğinin yanı sıra, jeopolitik önem de taşımaktadır. Batı, büyük bir ahtapot örneği, kollarını Yeni Dünya'dan Çin'e, Maçin'e, Afrika sahillerine uzatmaktadır. Kolomb'un Amerika'yı keşfiyle Avrupa'nın girişmiş olduğu bu dünya fütuhatında, Osmanlı memleketi ele geçirilmesi mutlaka gereken bir köprü başı durumundadır.

19. yüzyılın başlarında, bu nedenlerden ötürü, dünya kapitalizminin kabaran tüm iştihaları 'Memleket-i Osmaniye'ye yönelmiştir. O memleket ki artık geri kalmışlığın cenderesinde, bugünden yarına çıkmak için çabalamaktadır.

Yabancı devletlerin Türkiye'de tam bir sömürü mekanizması kurdukları, giderek ülkeyi parçalayıp paylaşacakları bu dönem, geri kalma sürecimizin ikinci aşamasını, 'kökleşmeyi' meydana getiriyor.

Türkiye dengesini kaybederek geri kaldığı için şimdi yabancıların geniş sömürüsüne hedef olmaktadır. Bu dış etkenin önemini artırmasıyla, oluşmuş bulunan geri kalmışlık durumu kökleşecek; günümüze dek sökülüp atılmayacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Memleketine Yabancılar Üşüşüyor

1800 yıllarında Batı, sanayi devrimini gerçekleştirme yolundadır. Özellikle İngiltere başı çekmekte, gelişen endüstrisine dünyanın dört yanında hammadde kaynağı ve pazar aramaktadır.

19. yüzyılın bu ilk döneminde bütün Avrupa ülkeleri sıkı bir himaye sistemi uygulamaktadır; biri, Osmanlı ülkesi hariç. Öteki memleketler yeni kurulan sanayii dış malların rekabetinden korumak amacıyla gümrük duvarları çekerlerken, Osmanlılar kendi özbenliklerine yabancılaşmanın doruğuna varmışlar, liberalizmin en sadık uygulayıcısı durumuna varmışlar. Yabancı malları, % 3 gümrük ödeyerek rahatça memlekete girmektedir. Değerli hammaddelerimiz çok düşük resimler karşılığında ya da kaçırılarak Avrupa'ya yollanmaktadır. Dış ticaret tamamen yabancıların elinde olup yerli işbirlikçilerin yardımıyla yürütülmekte, Osmanlı zanaatlarını günden güne çıkınaza sürüklemektedir.

O günlerin Batı kapitalizmi, sistemin içsel mantığı uyarınca, elde ettiği ile yetinmektedir; bu verimli pazarı daha geniş ölçülerle sömürmek amacındadır. Sömürebileceği az sayıdaki büyük ve zengin ülkelerden biridir, Osmanlı memleketi.

I. Anlaşmalar ve Fermanlar

Gelişen kapitalizmin ve onun güçlü temsilcisi İngiltere'nin şikâyetçi olduğu birkaç konu vardır: İlki, Osmanlı topraklarında yabancı tüccarın ticaret yapmasına, daha doğrusu iç ticaret yapmasına kanunların el vermeyişidir. Yabancı tüccar malını Osmanlılara satmakta, malın ülkedeki dağılım ve satımı ise yerli tüccarın aracılığıyla yapılmaktadır. Bu durum, özellikle İngilizlerin gönüllerince Osmanlıları sömürmelerini engellemekte, onları birtakım işbirlikçilerine pay vermek zoruna koşmaktadır.

Yabancıların şikâyetçi oldukları bir diğer konu, Osmanlı Devleti'nin uyguladığı *yed-i vahit* usulüdür. Devletin belirli malın mübayaası için bazı tüccara tanıdığı tekel niteliğindeki bu sistem yabancı tacirlere engel yarattığından, İngilizlerin sürekli yakınmalarına neden olmaktadır.

Yabancıların üçüncü büyük tutkusu, topraktır. Gayrimenkulün Osmanlı tebaasından başkasının tasarrufuna geçmesini önleyen kanunları kaldırtmak, bu kaynağa da el atmak amacındadırlar.

İşte Batı sermayesi, çökmek üzere olan bir imparatorluğun aczinden yararlanacak; çeşitli baskılar yaparak ona değişik anlaşmalar imzalatacak fermanlar yayınlatacaktır. Onu tam bir sömürge durumuna sokarak kaçınılmaz sonuna, iflasına yöneltecektir.

İngilizler, Osmanlı ticaretinde kendilerine ters gelen hükümlerin kaldırılması için 1833'ten beri, ünlü Palmerston'un aracılığıyla uğraşmaktadır. İngiliz sefiri Ponsonby yed-i vahit usulüne, ticaret serbestisine konmuş engellere şiddetle çatmakta, "Türkiye'de mahsulleri vücuda getirenler, bunları fiyatlarını tespit etmekte yegâne hâkim olan imtiyazlı kimselere satmak mecburiyetinde kaldıkça, Türk sanayiinin geriliğe mahkûm olduğunu"[165] savunmaktadır. Yani devlet, Avrupa'nın dikkatle kaçındığı bir '*laissez passer laissez fair*' siyaseti izlemeli, yabancılara kendini teslim etmelidir.

Batı'nın bu yoldaki taleplerine bir süre göğüs geren Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa'yla uğraşırken bir de İngilizleri gücendirmemek için, ünlü 1838 *ticaret anlaşması*'nı imzaladı. Memleketteki *Batılaşma* heveslerine denk düşen ve onun ekonomik alandaki uzantısı olan bu anlaşmayla, *memleket-i Osmaniye*, kendini paylaşmak için hazır bekleyen Batı sermayesinin insafına terk ediliyordu...

Bu anlaşma gereğince:

1) İngiliz tebaasına daha önce tanınmış olan haklar tasdik olunmaktaydı.

2) Anlaşma hükümleri, Osmanlıların Avrupa ve Asya'daki topraklarının yanı sıra Mısır ve Afrika'daki eyaletlerinde de geçerli olacaktı.

3) İç ticaretteki tekel (yed-i vahit) usulü kalkacaktı. İngiliz tüccarı ülkenin her yanında her çeşit tarım ya da sanayi ürününü alıp satabilecekti. Ödeyeceği vergi ve resimler en imtiyazlı İslam tebaadan fazla olmayacaktı.

4) İngiliz tüccarı memleketten mal götürürken Osmanlıların ödedikleri vergilerin yerini tutmak üzere % 9 resim ve % 3 ihraç vergisi ödeyecek; dışarıdan getirdiği için ise % 3 gümrük resmine tabi olacaktı.

1833 Anlaşması kapitülasyonların yabancılara tanımış olduğu öncelikleri genişleterek onları yerli tüccarla eşit duruma getirmiş; ülke dahilinde de ticaret yapmak imkânı vermişti. Ancak, yerli meslektaşlarından sermaye ve bilgi olarak çok üstün durumdaki Avrupalılar, kısa zamanda Osmanlı yurdunun o güne dek görmemiş olduğu bir talanı başlattı. Bu anlaşma İngiltere'yle *16 Ağustos 1838*'de imzalanmıştı; bir eşini Fransızlar aynı yılın kasım ayında Osmanlı Devleti'ne imzalattılar. Fransa'yı Löbek, Bremen ve Hamburg şehirleri (*18 Mayıs 1839*); Sardunya (*2 Eylül 1839*); İsveç ve Norveç (*31 Ocak 1840*); İspanya (*2 Mart 1840*); Felemenk (*14 Mart 1840*) Belçika (*30 Nisan 1840*); Prusya (*22 Ekim 1840*); Danimarka (*1 Mayıs 1841*) ve Toskana (*7 Haziran 1841*) izledi.

Türkiye '*Tanzimat-ı Hayriye*'den salah beklerken Avrupa'nın bütün ülkeleri *hasta adam*'ın başına üşüşmüş, mümkün olan en büyük lokmaları ondan koparmaya uğraşmaktadır.

Tarihimizde genellikle '*büyük kurtarıcımız, Batılaşmanın müjdecisi*' olarak sunulan 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları, aslında, emperyalist yayılmasının birer aracı fonksiyonundadır. Bu fermanların, özellikle 1856'dakinin temel niteliği, Batı kapitalizminin çıkarlarına uygun üstyapı kurumlarını Osmanlı memleketinde bina etmektir. Tanzimat'ın, Batı'ya yaranmak için Hıristiyan tebaaya tanıdığı haklar, aslında, Hıristiyanların küçük bir zümresi olan işbirlikçile-

rin Avrupa'daki efendilerine daha rahat hizmetlerini sağlamak için kaleme aldırılmıştır.

Islahat Fermanı'nda açıkça beliren durum, yabancıların kendi çıkarlarına maşa olarak kullandıkları zümreleri güçlendirmek, onların aracılığıyla hem ekonomik, hem siyasal konularda devletin içişlerine egemen olmak istemeleridir. Nitekim ıslahat fermanının esasları Âli Paşa ile İstanbul'daki Fransız ve İngiliz sefirleri arasında kararlaştırılmış; padişah, fermanının girişinde, "Osmanlı Devleti'nin iyiliğini isteyen ve dostu bulunan büyük devletlerin yardım ve himmetlerinden söz etmiştir."[166]

Islahat Fermanı'nın ayrıca Paris Anlaşması'na dahil edilmesi, yabancıların bu noktayı istismarına, sık sık içişlerimize karışmasına, hatta, Hıristiyan tebaanın devleti Avrupa'ya şikâyet edebilmesine yol açmıştı.

Bu fermanlar ve 1876'da imzalanacak olan Berlin Anlaşması'yla Osmanlı Devleti Avrupa'nın adeta vesayeti altına girmekte, kendini yabancı *dostların* himinetine teslim etmektedir.

II. Dışa Borçlanmalar Başlıyor

Yabancıların ekonomideki önemi arttığı oranda Osmanlı idaresi çıkmaza saplanmaktadır. 1850 yıllarında devlet, daha önceleri de özenmiş olduğu yola girerek, Avrupa'dan borç almaya başlamıştır.

Osmanlı istikrazlarının bazı ilginç özellikleri vardır. Bu konudaki bilgisizliğinden ötürü devlet büyük ölçüde aldatılmış, *Düyun-ı Umumiye*'nin kuruluşuna kadar süren ilk dönemde, borçlandığı paranın ancak yarısı eline geçmiştir. Sonra, Avrupa bankerleri bu acemi borçluyu adeta para almaya zorlamışlar, devrin paşalarına bol rüşvet yedirerek onları kullanmışlardır. Osmanlı yönetimi ise dışarıdan gelen bu taşıma suyu har vurup harman savurmuştur. Osmanlı büyükleri yeni bir oyuncağı keşfeden şımarık çocuk edasıyla el attıkları bu kaynağın girdabına kendilerini öylesine kaptırmışlardır ki, 1874-75 bütçesinin 17 milyon altınlık gelirine karşılık, dış borç ödemesine 13 milyon ayırmak zorunda kalmışlardır.[167]

1854-1914 dönemini kapsayan borçlanmalar, istikrazı yapan padişahlara göre şöyle sıralanabilir: (*Altın lira olarak*):

Dönem		*İstikraz adedi*	*Borçlanılan*	*Ele geçen para*
Abdülmecit	*(1854-1861)*	*4*	*16 milyon*	*8 milyon*
Abdülaziz	*(1861-1875)*	*12*	*227 milyon*	*121 milyon*
Abdülhamit	*(1876-1909)*	*18*	*113 milyon*	*77 milyon*
Mehmet Reşat	*(1909-1914)*	*8*	*46 milyon*	*37 milyon*
		42	*402 milyon*	*243 milyon*

Borcun önemli bölümü, istikrazın ihraç bedeli olarak borç tahvilleri verilirken (emisyonda) kesilmekte; buna komisyon, vb. eklenince alınan para kuşa dönmektedir. Ayrıca, her borcun bir bölümü eskilerin ödenmesine ve faize gittiğinden, devletin eline önemli bir şey geçmemektedir. Örneğin, en fazla borçlandığımız Abdülaziz döneminin dökümü şöyledir:

ALINAN BORÇ: 227 MİLYON

Emisyon ziyanı:	% 45	Geri kalan 121 milyon
Komisyon tahvillerinin baskı masrafı:	% 5	Geri kalan 112 milyon
Eski borç ve faizler için yapılan kesinti:	% 16,5	Geri kalan 77 milyon

Görüldüğü gibi, 227 milyon borçlanan devletin eline gerçekte ancak 77 milyon geçmekte, devlet ise bunun 11 milyonunu sarayın özel tüketimine ayırıp gerisiyle çarkı çevirmeye uğraşmaktadır...

Bu durum, tabiatıyla, uzun süremezdi. Devlet fasit bir dairenin içine düşmüş, boğulup kalmıştı. 1874'te, yani ilk borçlanmadan yirmi yıl sonra, devletin o yıl içinde ödemek zorunda olduğu borç ve faizleri, toplam gelirin % 80'ine ulaşmaktadır...[168]

Borç taksitlerinin ödenmesine artık imkân kalmamış; 1875'te Osmanlı Devleti'nin tek taraflı bir kararıyla faizler yarıya indirilmiş;* 1876'da ödemeler tamamen durdurulmuştur. 1878 Berlin Kongre-

* Tarihçi Yılmaz Öztuna'nın iddiasına göre, devletin bu kararını önceden bilen Mithat Paşa ve Damat Mahmut Paşa karar açıklanmazdan evvel ellerindeki borç tahvillerini satarak büyük kazanç sağlamışlardı. (*Türkiye Tarihi*; Cilt XII, sayfa 53).

si'nde Osmanlı Devleti kendi maliyesini uluslararası bir komisyonun eline teslim edecek, 1881'de ise Osmanlı borçlarının temizlenmesi için *Düyun-ı Umumiye* kurulacaktır.

Düyun-ı Umumiye, yani 'genel borçlar' kurumu alacaklı devletlerin, Osmanlı Bankası'nın (bu banka yabancı sermayeye ait olup Osmanlı Devleti'nin hazinesini elinde tutmaktadır) ve hükümetin temsilcilerinden meydana gelmektedir. Düyun-ı Umumiye'nin görevi, Osmanlı Devleti'nin borçlara karşılık göstermiş olduğu gelir kaynaklarını işletmek, sağlanan parayı alacaklılara dağıtmaktır. Kurum, geniş kadrosuyla Osmanlı ülkesinin tütün ve tuz tekellerini yönetmekte, pul, balık, müskirat resimlerini ve çeşitli vergileri bizzat toplamaktadır.

Düyun-ı Umumiye meydana getirilirken alacaklılar 252 milyonluk borcun yarısından çoğunu affetmiş, geriye 106 milyon liralık bir bölüm kalmıştı. Yeni kuruluş, Osmanlı Devleti'nin yıllık gelirini on kat aşan bu alacağı tahsil etmek, bunu planlayıp uygulamakla yükümlüdür. Elindeki kaynakların (devlet gelirinin üçte biri kadar) öneminden ötürü devlet içinde devlet niteliğindedir. Maliye Nezareti'nde resmi olarak 5.500 memur çalışırken, Düyun-ı Umumiye'dekilerin sayısı 8.000'den fazladır. Düyun-ı Umumiye aracılığıyla memleketteki mali, siyasi mekanizma yabancıların kayıtsız şartsız ipoteğine girmiştir. 20. yüzyıl yaklaşırken, Osmanlı Devleti, son taksiti 1954'te yatırılacak olan bu borçları ödemeye başlamakta; memleket günden güne sömürgeleşmektedir.

III. Yabancıların Etkisindeki Devlet

Borçlanmanın ve dışa açılma heveslerinin bir başka sonucu, devlet işlerinde yabancıların zorunlu tasdik makamı ve baskı unsuru durumuna gelmeleridir. 19. yüzyıl tarihi, bu yeni dostların devlet yönetimini adeta ellerine geçirmelerine tanıktır. Yabancıların günden güne artan bu etkisi bağımlılığın hem sonucu, hem de hazırlayıcısı ve hızlandırıcısı olmuştur.

Dış etki konusunda İngiltere başta gelmektedir. *Üzerinde güneş batmayan* imparatorluğun temsilcileri, tecrübe ve imkân açısından öteki rakiplerinden öndedirler. Özellikle İngiliz elçisi Lord Stratfort,

uzun yıllar Türkiye'de kalmanın kendisine verdiği alışkanlıklardan yararlanarak devlet içinde devlet kurmuştur. Âli Paşa, Osmanlı Devleti'nin sömürgeleşmesini kendi kişiliğinde yansıtan bu ünlü yabancıyı şöyle anlatıyor:

"... Her şeyde ve her tarafta hüküm-ferma olmak arzuy-ı şedidinde bulunması saikiyle kendini mülk sahibi kıyasına kadar ileri gitmiş ve bizzat kendisi hükümet-i merkeziyede hemen aşikâr bir surette vasilik mevkiine geçtiği gibi, vilayetlerde valiler nezdinde vasiler (*konsoloslar*) kaim etmiştir. Kendilerine verilmiş olan vazifeleri ifa suretiyle bunların hoşuna gitmemek bedbahtlığında bulunan bir vilayet valisi mahvolmuş demektir. Heyet-i Hükümeti teşkil eden nazırlar daha iyi muameleye mazhar değildir. *Vükelâsını nasp ve azleden artık padişah değildir.*

"Dış münasebetlerimiz aynı müşkülata duçar olmaktadır. Sair devlet elçilerinden birinin siyah demesi, Lord Stratfort'un beyaz demesi için kâfidir. Velhasıl ne diyeyim; umur-u hariciye, idare-i dahiliye, patrikhane, her şey bu adamın kontrolüne tabidir."[169]

Bu tür davranışlarda İngiltere öncü olmakla beraber, yalnız değildir: Islahat Fermanı'nı hazırlayanların arasında Âli Paşa'nın ve İngiliz elçisinin yanı sıra Fransız elçisi de bulunmaktadır. Nüfuzu günden güne artan ve Mahmut Nedim Paşa'yı kullanan Rusya, Osmanlı Devleti'nin iç kararlarında göz önünde tutulması gereken bir ağırlık merkezidir.

Yabancıların bu nüfuzu karşısında Osmanlı paşaları bir devletin yanına sığınmayı siyasi başarıları için tek çıkar yol görmektedirler. Reşit Paşa İngilizlerin, Âli Paşa Fransa'nın, Mahmut Nedim Paşa Çar'ın adamıdır. "Artık iktidara geçmek, Osmanlı devlet adamları ile elçiler arasında bir pazarlık konusu haline gelmiştir."[170]

Paris Konferansı'nda temsil edilen bütün devletler, karışma yetkilerini kullanarak kendi çıkarlarına uygun programlar hazırlamakta, bunu savunacak Osmanlı paşaları yaratmaktadır. Paşalar ise tabi oldukları devletin nüfuzunu artırmak için uğraşmakta, başardıkları takdirde iktidara gelmektedirler. Bu durum karşısında bir *Osmanlı siyaseti* gütmenin imkânı kalmamıştır. Devletin genel politikası yerine, "İngiltere'ye mütemayil Reşit Paşa'nın, Fransa'ya taraftar Âli Paşa'nın, daha sonraları, Rusya'ya taraftar Mahmut Nedim Paşa'nın si-

yaseti kaim olmaktadır. Abdülmecit'in yirmi iki yıl süren saltanatı devrinde yirmi iki defa sadrazam değiştirmiş olmasının sebeplerinden biri ve belki de en mühimi, bu yabancı müdahalesidir..."[171]

Osmanlı paşalarının bu alışkanlığı bir gelenek niteliği kazanarak imparatorluğun sonuna dek sürecektir. Mithat Paşa, Kâmil Paşa ve benzerleri İngiltere'nin vesayetine girecek, Enver Paşa'ların Almancılığı Allahüekber dağındaki talihsiz '*Erzurum Fatihliğine*', Kanal seferine ve giderek memleketin kesinlikle parçalanmasına yol açacaktır.

Bu arada Amerika Birleşik Devletleri'nin ilgi çekici çabaları vardır. Hızlı bir gelişmeyle kapitalizmin gelecekteki önderliğine hazırlanan bu devletin gözünde, geniş Osmanlı memleketi, her denize açılan iskeleleri ve sömürülme imkânlarıyla hayli müsait bir hedeftir. Nitekim 1829 yılında imzalanan ilk ticaret anlaşmasının ardından Amerikan konsoloslukları pıtrak gibi çoğalmıştır. Hamdi Atamer'in belgeleriyle verdiği bilgiye göre, 1831'de ilk Amerikan konsolosluğu İzmir'de açılmış, 1843'te ilk Amerikan elçisi gelmiş, 1867'de Osmanlı elçisi gitmiştir. Amerikan konsolosluklarının çoğalması şöyle olmuştur:[172]

Yıllar, İskele ve şehir	
1831	İzmir
1835	Kıbrıs, Mısır, Halep, Sayda ve Beyrut
1836	Selanik, Kandiye
1839	İstanköy, İzmit, Bursa
1843	Çanakkale
1844	Midilli
1846	Yafa ve Kudüs
1848	Trablus, Şam
1849	Trablus ve Lazkiye
1858	İstanbul
1859	Kalas, Rodos, Tolcu, Trabzon, Sakız
1861	Gaziantep, İskenderun
1862	Limasol
1863	Adana
1867	Resmo, Samsun, Bükreş
1868	Maraş
1871	Rusçuk, Portsait

1872	Kahire
1873	Hanya
1878	Filibe
1887	Sivas
1898	Bağdat
1899	Erzurum
1902	Harput, Ankara
1905	Hudeyde
1906	Basra
1911	Mersin

Görüldüğü gibi, Amerika 80 yıl içinde Osmanlı memleketinde 45 konsolosluk açarak yağma Hasan'ın böreğine ortak çıkmıştır. Bu liste, İstiklal Savaşı öncesindeki yaygın *Amerikan mandası* savunuculuğunun yalnızca birkaç aydının iyi niyetli düşüncesi olmayıp yerleşmiş bir mekanizmanın bilinçli ürünü de olduğunu ortaya koymaktadır...*

Yabancıların Osmanlı Devleti'ni etkilerine, hatta avuçları içine alması hemen her alanda kendini göstermiş, devlet kademeleri yabancı *uzmanlarla* dolmuştur. 1838'de kurulan ve büyük önem taşıyan *Ziraat ve Sanayi* meclisinin müsteşarlığını bir İngiliz yapmaktadır. Ekonomik durumu yönetip düzeltmekle yükümlü *Meclis-i Maliye*'de üç yabancı delege söz ve rey sahibidir, vb. Ancak bu sızmaların en önemlisine ordu hedef olmuştur.

Nizam-ı Cedid, Eşkinci Ocakları gibi askeri düzeni Batılaştırma hareketleri çeşitli yabancı uzmanların Osmanlı ordusunda görev almalarını mümkün kılmıştır. Özellikle Almanlar bu alanda başarılı olmuş, giderek bütün orduyu ellerine geçirmiş, adeta Alman silahlı kuvvetlerinin Doğu birlikleri durumuna getirmişlerdir.

Ünlü Feld Mareşal Moltke 1836'da gelmiş, orduda ve Anadolu'da incelemeler yapmıştır. General von Der Goltz (Golç Paşa) *ıslah heyetiyle* beraber 1883'te gelerek 1895'e kadar *Osmanlı Genelkurmayı'nın II. Başkanı* olarak çalışmıştır. Daha sonra tekrar Türkiye'ye dönen Golç Paşa, Dünya Savaşı'nda 1. ve 6. Osmanlı ordularına kumanda etmiştir. Bir başka Alman generali Liman Von Sanders, 71 ki-

* Altemur Kılıç'ın bir araştırmasına göre, "1914 yılında Türkiye'nin muhtelif yerlerinde 17 Amerikan dini misyonu, 200 misyon şubesi ve 600 Amerikan okulu bulunmaktadır." (Lozan Konferansında Amerika-*Milliyet* gazetesi, 25.7.1969)

şilik *Alman Heyet-i Askeriye-i İslâhiyesi*'nin başında gelmiş, uzun süre yurdumuzda kalarak komutanlık yapmış, padişahtan *müşir* (mareşal) rütbesi almıştır. Bu arada öteki Avrupa devletlerinden de uzmanlar gelmişse de, (donanmayı ıslah için İngiltere'den Amiral Limpus, jandarma gücü eline teslim edilen Fransız Generali Bauman vb.) Almanlar ordu yönetimine önce ortak, sonra egemen olmuşlardır.

Golç Paşa'nın yazdığı mektuplarda, yabancılardan medet umma hastalığımız, saflığa varan iyi niyetimiz kendini açıkça belli etmektedir. Türkiye'ye ikinci gelişinde (1913) kendi deyişiyle '*kurtarıcı gibi*' karşılanan Golç, günümüzde de tekrarlanan şatafatlı karşılama törenlerini şöyle anlatıyor: "Türkiye hududunda yapılan istikbal çok mükemmeldi; bundan çok müteheyyiç oldum. Türkiye toprağındaki ilk istasyonda şarkı söyleyen çocuklar, sonraki istasyonlarda da ihtiram bölükleri, zabitan heyetleri ve birçok halk beni selamladı."[173]

Aynı Golç Paşa, Türkiye'deki ilk görevi sırasında (1883-95) Alman Başvekili Prens Bismark'a gönderdiği şifreli mektuplarda, Osmanlı paşalarını nasıl satın aldığını şöyle anlatmaktadır:

"...bize pek çok hizmeti dokunan (R), (M) ve (H) Paşalardan etkili yardım göreceğimiz şüphe edilemez. Bu paşaları siz de tanırsınız; *emirleriniz üzerine şimdiye değin kararlaştırılan paraları kendilerine iki defa vermiş olduğumu biliyorsunuz. İşte bu ödemeler tekrarlandığı takdirde, yukarıda adlarını açıkladığım kişilerin geniş ve önemli yardımlarını göreceğimize eminim. Bir hayli generaller de bizim dostlarımızdır. Muntazam surette kendilerine tahsis olunan paraları almaktadırlar.*" Golç, Alman Feld Mareşalı Walderze'ye gönderdiği mektupta ise ülkesinin yardım maskesi ardında gizlenen asıl niyetini açıklamaktadır: "...öte yandan bu askerler (300 bin kişilik Redif Kuvvetleri) üzerinde doğrudan doğruya nüfuzumuzu kullanarak Osmanlı ordusunun idaresini, evvelkinden ziyade ve *artık* elimizden bir daha geri alınamayacak biçimde, ele geçirebileceğiz..."[174]

İşte, kurtarıcı gibi karşılanan Alman generalin gerçek düşünceleri. İsmet İnönü, yıllar sonra yazacağı hatıratında bu durumu yorumlayacak ve "Birinci Dünya Savaşı'nda ordumuza hâkim olan Almanlar, (eğer savaş kazanılsaydı) *bir daha geri dönmemek üzere gelmişlerdi*" diyecektir.

İKİNCİ BÖLÜM

Sömürünün Emrindeki Araç: Batılaşmak

1800 yıllarında belirli bir özlem Osmanlı yöneticileri arasında şekillenmektedir: Batılaşmak. 1838 Tanzimat, 1856 Islahat Fermanlarının, 1876 ve 1908 Meşrutiyet hareketlerinin ortak kaynağı Batılaşmak özlemidir, ortak hedefi Batı'ya benzemektir.

Batılaşmak, Batı kültürünü ve kurumlarını almak eğilimi, çeşitli nedenlerden doğmuştur.

İmparatorluğun çöküşü karşısında bir çözüm yolu arayanlardan kimisi, zamanın üstün ekonomisi Batı'ya bakıp kurtuluşun ona benzemekle mümkün olacağına içtenlikle inanmaktadır.

Batılaşma özlemini yaratıp güçlendiren temel etken ise, bu kültürün ekonomik nitelikleri, Osmanlı hâkim zümrelerinin sınıfsal çıkarları, Batı kapitalizminin Türkiye emelleridir.

I. 1800'lerin 'Mukaddes İttifak'ı

1800 yıllarının Osmanlı memleketinde hâkim zümrelerin (yüksek devlet memurları, mültezimler, tefeciler, yabancı işbirlikçileri, bey ve ağalar) çıkarınca işleyen bir ekonomik düzen yürürlüktedir. Geleneksel yapıyla tam bir çelişki yaratan bu yeni düzen, artık müesseseleşmek, kendini hukuk güvenliğine almak, kendi dünya görüşünü ithal etmek, bütünlenmek aşamasına gelmiştir. Memleketteki bu yollu eğilimler, Batı'nın kendi sömürüsünü genişletmek, işbirlik-

çilerinin güvenliğini sağlamak amacı ve çıkarları ile tam bir uyum halindedir. Batı önce tavsiye yoluyla, sonra ekonomik ve siyasal baskıyla bu eğilimlere arka çıkacak, bir noktadan sonra onları zorla kabul ettirecektir.

Batılaşma, aynı zamanda bir kültür sorunudur. Ancak, bütün kültürler gibi, sınıfsal tercihleri, sınırları az çok belirlenmiş bir ekonomik görüşü ve onun hukuk sistemini de beraberinde taşır. Bir bakıma, temeldeki ekonomik gerçeğin yansımasıdır. Bu açıdan incelendiğinde, bizdeki Batılaşma hareketleri, hâkim zümrelerin kendi çıkarlarını sağlama almak için giriştikleri ve bu çabalarında Avrupa'dan destek gördükleri bir tercih şeklinde belirmektedir.

Batılaşmanın ilk ve en büyük şampiyonları devlet yönetimindeki paşalar olmuştu. Reşit Paşalar, Âli Paşalar, Mithat Paşalar vb. Bu paşalar, öteki vezirler ve devlet büyükleri, imtiyazlı durumlarına rağmen özledikleri can ve mal emniyetine, politik güce asla kavuşmamışlardı.[175] Padişah, bu zümreyi hemen her dönemde hor kullanmıştır. Fazla sivrilenlerin rütbesi geri alınmış, öldürtülmüş, mallarına ve gittikçe artan servetlerine el konmuştur. Tarih, azledilen, sürülen, servetleri hazineye aktarılan devlet memurlarıyla ilgili belgelerle doludur. Osmanlılarda, vezirlerle paşaların başlıca kurbanı oldukları çok yaygın bir müsadere uygulaması vardır. Bu zümreler, saray baskınının yanı sıra bir de yeniçeri, esnaf, ulema hoşnutsuzluklarının ve isyanlarının kaçınılmaz hedefidir. Bütün padişahlar, kendilerinden 'baş' istendiğinde, birkaç veziri, defterdarı, yüksek memuru harcayıp isyancıları yatıştırmak yolunu seçmişlerdi.

Robert Mantran, 'Büyük vezir dahil yüksek yönetim aristokrasisinin, padişahın keyfi kararlarına, hatta onun gözdelerinin ve valide sultanın kararlarına bağlı olduğunu' belirterek, şunları yazıyor: "Sık sık değişen bir yüksek personel karşısındayız. Bu personelin durumu, işi, hatta hayatı, özellikle karışık dönemlerde çoğalan olaylardan korunmuş değildir. (...) Bu zümre Batı'dakinin benzeri köklü bir aristokrasiyi değil, *kariyerleri beklenmedik değişimlere bağlı* bir yüksek memurlar sınıfını meydana getirmektedir."

1800 yıllarında bu zümre hem canını, hem de özelci ekonominin de yardımıyla gittikçe artan servetini güvenliğe almak özlemindedir.

Aslında öncelikle bu nedenlerden ötürü hasreti çekilen Batılaşma, *memleketi kurtarmak* gerekçesiyle örtülüp tek çıkar yol şeklinde paşalar tarafından iyi niyetli padişahlara sunulacaktır. Batı'nın yaşayışı, giyimi, kişiyi ve özel mülkiyeti güvenliğe alan kurumları ithal edilince, devlet ve bu arada, tabii, yüksek memurlar kurtulacaktır...

Bürokrasinin kendi ekonomik gücünü emniyete almak için Batılaşmaya sarılması konusunda, Prof. Ülgener'in 'İnhitat Devri Servetinin Mahiyeti ve Menşei' üzerine araştırmaları değerli ipuçları getirmekte; yüksek memurlardaki Batı tutkusunun gerçek nedenlerine ışık tutmaktadır.[176]

Bu araştırmalara göre, büyük servetlerin asıl kaynağı, *siyasi menşeli kazançlar olmuştur.* "İnkâr edilemez ki, konak ve malikâne hayatında ya da yüksek payeli devlet memurlarının elinde biriken servet sabırlı ve devamlı bir tasarruf sonunda üremiş değil, bilakis, mevcut bir servet yığınının başkası sırtından alınması, yani yalnızca el değiştirmesi suretiyle meydana çıkmıştır. Mal ve servet ile içtimai paye ve mevki, öyle görünüyor ki, yan yana yürüyen, biri diğerini tamamlayan iki faktör vaziyetindedir. Refah seviyesi emek ve istihsal ölçüsü ile değil... içtimai ehramın kaide veya zirvesine yakın bir noktada yer almak suretiyle tayin edilir. Muazzam servet yığınlarının uzun zaman tüccar ve müteşebbisten ziyade siyasi nüfuz ve iktidar sahiplerinin elinde toplanmış olması bunun en açık delilidir... Servet her şeyden evvel *politik bir kategori* olduğuna göre, servet sahibi olabilmenin en emin ve kestirme yolu üst kademelerden birine çıkmak ya da daha kolayı oradakilere *intisap etmektir.*"

Siyasetle ticaretin ve servetin böylesine kaynaşmış olduğu bir ortamda, serveti kaybetmek de tamamen siyasi bir değişim sonucu olmaktadır: "İnhitat devri servetinin kazanılması gibi, *harcanma* ve *tüketilmesi* de yine birinci planda siyasetle alakalıdır... Mal ve parayı bekleyen akıbet; iktisadi bir maksat uğruna harcanmak ya da iktisadi bir talihsizliğin kurbanı olmak değil, daha ziyade siyasi bir gaye uğruna veya siyasi bir nikbete uğrayarak harcanmak ve tüketilmektir; en fazla rastlanan şekilleriyle; *gözden düşme, göze gelme* (servetiyle dikkati çekme), nihayet, *göze girmek* için harcama! Hülasa, kazanmak gibi tüketmek de iktisadi hayatın dışında ve ötesindedir.

"İnhitat devri serveti, öyle anlaşılıyor ki, elde edilmesi gibi tüketilmesi de hiçbir zaman tipik bir tekrarlama göstermeyen, vakadan vakaya değişik şekilleriyle daima *bir defaya münhasır kalan tarihi-ferdi bir kategori olmaktan ileri varamamıştır.*"

Servetinin varlığı ve sürekliliği siyasi mevkilerine bağlı olan Osmanlı paşaları, o çok sık uğradıkları 'gözden düşme' durumlarında bile bu serveti elden kaçırmamak için, Batılaşmanın hukuk güvenliğinden medet beklemektedirler.

Batılaşmada çıkarı olan ikinci zümre büyük toprak sahipleridir. Ayanlar, beyler, ağalar. Bu zümre toprak mülkiyetine fiilen el koymuş, 1808 *Sened-i İttifak*'ıyla varlığını resmen saraya kabul ettirmiştir. Ancak, elindeki toprağın hukuki mülkiyetine hâlâ sahip değildir. Batı, Roma hukukunun temeli olan tavizsiz mülkiyet kavramıyla gelecek ve onların da kayıtsız şartsız egemenliğini sağlayacaktır.

Batılaşmanın yarayacağı üçüncü zümreyi, Avrupa'nın işbirlikçileri, gelişen finans kapitalizmi, devletin gerilediği oranda eski huzurunu kaybetmiş olan azınlıklar meydana getiriyor. Türkiye Batı'ya açıldıkça bu zümre daha rahat yaşamak olanağını bulacaktır.

Osmanlı ekonomik ve sosyal düzeninin gecikmiş bir ferdiyetçiliğe doğru gelişmesinde önemli bir aşama olarak beliren Batılaşmanın bir büyük desteği de, tabiatıyla, bizzat Batı'nın kendisidir.

Avrupa devletleri, hukuk ve ekonomi düzenlerini Osmanlılara kabul ettirmek için uğraşmakta, bundan çeşitli yararlar beklemektedir. Önce, Batı kültürü yaygınlaştığı oranda Batı ekonomisinin işbirlikçileri güçlenecek, Avrupa tüccarı daha rahat çalışacak, kapıları açık liberal bir düzen sömürüye daha elverişli olacaktır. Sermaye, özlediği güvenliğe hukuken de kavuşacak, Batı'nın siyasi nüfuzu kolaylıkla yayılacaktır. Sonra, böylesine açılmış bir pazarda Batı'nın toprak zenginliğine el koyması, yeraltı servetlerinden yararlanması için, Roma hukukunun öngördüğü mülkiyet düzenine de gerek vardır. Batı, kültürünü Osmanlı memleketine ihraç ettiği oranda, açık bir pazarın yanı sıra, bu isteğine de erişecektir. Sürekli baskı yaparak, kanunnamelerin hazırlanışına katılarak liberal toprak hukukunun yerleşmesini sağlayacak ve bu zenginliğe de el atacaktır.

Görüldüğü gibi, Batılaşmak, içteki hâkim zümrelerin çıkarlarıyla kapitalist Avrupa'nın birleştikleri ortak bir yön şeklinde belirmekte-

dir. Osmanlı devleti işte bu ortam ve bu gereklerden ötürü Batı'ya yönelmiş, onun kurumlarını, hukuk kurallarını, ekonomik sistemini, dünya görüşünü, hayat tarzını benimsemiştir.

* * *

Batılaşmanın ilk belirtisi Osmanlı hukuk ve ekonomik düzeninde göze çarpıyor. 1800'lerde başlayan bu gelişmenin değişmez hedefi: Özel mülkiyetin, liberal ekonominin güçlenmesi; bu mülkiyet düzeninin unsurları olan zümrelere güvenlik sağlanması; liberal ekonominin çalışmasını engelleyen unsurların temizlenmesidir. Dolayısıyla, bu dönemin getirdiği bütün yenilikler:

1) Osmanlı paşalarının, yüksek memurlarının, toprak sahiplerinin, yabancı tüccar ve sermayenin, yerli işbirlikçilerle onların önemli bir kaynağı olan azınlıkların mal-can güvenliğini sağlamaya yönelmiştir. Kişisel özgürlükleri, dokunulmazlıkları, tebaa arasındaki eşitliği, mal-can güvenliğini getiren Tanzimat ve Islahat Fermanlarının, Meşrutiyet hareketinin özü buradadır.

2) Batılaşma yenilikleri özel mülkiyeti (yabancı ya da yerli) kayıt ve şartlarından kurtarmış, hareket ve kazanç kolaylığı sağlamıştır. İslam miras hukukuna akılcı sınırlamalar koymuş olan Osmanlı sistemi değiştirilmiş; toprağın özel mülkiyeti hukuk garantisine bağlanmıştır. Öteki bölümde ele alacağımız toprak kanunnamelerinin yanı sıra, Fransa'dan aktarılan çeşitli kanunlar azınlıkların, yabancıların rahat çalışmasını amaç edinmiş, sermayenin ihtiyaç duyduğu hukuk düzenini ve güvencesini getirmiştir.

1840 tarihli ceza kanununun girişinde 'Kâffe-i teba-i devlet-i âliyenin bilâ istisnâ emniyet-i can ve mal ve mahfuziyet-i ırz ve namus'tan söz edilmektedir. Cevdet Paşa ise günden güne önemi artan yabancı sermayenin gereklerini karşılamak üzere yeni kanunların zorunluğundan bahsederek var olan eğilimleri şöyle özetlemektedir: "...bundan dolayı bazı zevat, Fransa kanunları Türkçeye tercüme olup da mehakim-i nizamiyede onlar ile hükmolunmak fikrine sahip oldukları aşikârdır. Halbuki bir milletin kavanin-i esasiyesini böyle kalb ve tahvil etmek ol milleti imha hükmünde olacağından bu yola gitmek caiz olmayıp ulema güruhû ise o makule alafranga efkâra sapanları tekfir ederdi..."[177]

Cevdet Paşa'nın *bir milleti imha hükmünde** gördüğü bu yenileşme, daha doğrusu kopyacılık eğilimleri, Batı'dan aktarılan Ticaret Kanunu'nda (1850), Deniz Ticareti (1864), Ticaret Mahkemesi usulü (1868), Ceza kanunlarında (1858), 1880 ve 1881 Usul Kanunlarında kendini belli etmekte; *Mecelle* ihtiyaçları karşılayamamakta, Avrupalıların ticari sorunlarını çözümleyen özel heyetler ve Nizamiye Mahkemeleri kurulmaktadır.

Kısacası özetlendiğinde, Batılaşma hareketleri aslında çok küçük bir azınlığın ve yabancıların, özel sermaye ve mülkün çıkarını, güvenliğini sağlayan; halk kitlelerine hiç, ama hiçbir şey getirmeyen hareketlerdir. Getirmemesi bir yana, günümüze dek sürecek kültür ikiliğine (*düalizmine*), halk kitlelerinin daha geniş çapta ve daha rahat sömürülmesine yol açmıştır.

1. Batı'yla Gelen...

Tanzimat Batıcılığı, *hukuk* anlayışının yanı sıra Batı'nın *yaşayış tarzını* ve ekonomik felsefesini de memlekete sokmuştur. Batılı taklidi bir yaşama düzeni ve kadınlı erkekli toplantılar, Avrupalıları bile şaşırtacak bir rahatlıkla belirli zümreler tarafından benimsenmektedir. General von Der Goltz, mektuplarında "Bura sosyete hayatının anladığı şey, yalnız hayır işleri menfaatine eğlenceler, oyunlar, cemiyetler, çaylar ve saire olup, tam bir sulh ve sükûn içinde yaşamaktır" diye Batılaşmış Osmanlıların halini anlatmaktadır. Gerçekten, Abdülmecit döneminde lüks ve israf, görülmemiş şekilde artmıştı: "Padişahın altı oğlu ve altı kızına yaptırdığı sünnet, nişan ve düğün törenleri dillere destan oluyor, para su gibi akıtılıyordu. Bundan başka, padişah kendisine saray yaptırıyor, köşkler ve yalılar inşa ettirip nazırlarına ihsan ediyordu.

---

* Cevdet Paşa sezgileri ve gözlemleri hayli güçlü olan bir tarihçidir. Toplumların dengelerini kaybetmekle büyük tehlikeye düşeceklerini Cevdet Paşa şöyle anlatıyor: "Toplumlar için büyük tehlike geçiş dönemlerinde dengeyi kaybetmektir... Değişınemekte ve statik kalmakta direnen ülkeler kadar, dengeyi yitirenler de tarihin harabelerine gömülmüşlerdir." (*Cevdet Paşa Tarihi*, günümüzün Türkçesine çeviren: Ali Rıza Ersözen. *Milliyet* gazetesi 31.7.1969)

"Alafranga âdetlerin, devletin yüksek sosyetesini istila etmesi de israflara yeni bir mecra açmıştı. Abbas Paşa'nın valiliği sırasında Mısır'dan İstanbul'a göç eden zengin Mısırlıların yüksek fiyatla köşk ve yalı satın alarak Avrupa möbilyesi ile tefriş etmeleri İstanbulluları tahrik etmişti. Onlar da alaturka eşyalarının yanına alafranga möbilye vesaire eklediler. Paytonlar ve süslü arabalar edindiler. Hizmetçi ve halayık kafileleri beslemek suretiyle haşmetlerini arttırmaya başladılar. 50.000 köle yanında 40.000 hizmetçi İstanbul'un bu sıralar beslemek zorunda kaldığı müstehlik nüfus hakkında bir fikir verebilir."[178]

Gerçekten, o dönemin İstanbul'u parazit bir şehir olarak memleketin sırtında yüktür. Barındırdığı parazitlerin ve müstehliklerin oranında, bir şey üretmemekte, yalnızca tüketmektedir. Daha sonraki yılların rakamlarına göre, "İstanbul ancak bir istihlak merkezidir. Hariçten Dersaadet'e senevî gelmekte olan emval-i ticariyenin miktarı 11.481 milyon kuruşu baliğ olduğu halde İstanbul'un ihracat-ı senevîyesi ancak 274 milyon kuruştan ibarettir..."[179] İstanbul'a ek bir imtiyaz olarak, 1875'e kadar emlak vergisi alınmamış ve 1908'e kadar İstanbul nüfusu askerlikten muaf tutulmuştur.[180]

Memlekete ithal edilen Batı görünümü, beraberinde getirdiği ekonomik ilkeler hangi zümrelerin işine yaramışsa, o zümreler tarafından benimsenmiştir. Liberal, özel sektörcü bir ekonomiden faydalanacak olanlar, güvenliğe alacakları bir servetleri bulunanlar, aracılık yapma durumundakiler; daha rahat, renkli, Avrupai bir yaşamı benimsemeye gücü yetenler, vb. Yani, maddi imkânları hayli geniş olanlar.

Bu küçük zümrelerin dışında kalanlar ise, Batılaşma ile beraber kendi sonlarının eşiğine adım atmışlardı. Dış görüntüsü değişik, zengin bir yaşam ve Avrupailik olan bu kültür, sonraki bölümlerde inceleneceği gibi, getirdiği hukuki ve ekonomik kurallarla yerli zanaatların yıkımına, esnafın yoksulluğuna, köylülerin bir kat daha sömürülmesine yol açtı. Avrupa taklitçisi Osmanlıların çoğalıp güçlendikleri oranda yabancıların sömürüsü ve halkın yoksulluğu koyulaştı.

Bu oluşum, halk kitlelerinin izleri günümüze dek uzanan bir tepkisine yol açtı. *İthal edilen kültürün ekonomik fonksiyonunu sezemeyen halk, onun dış görüntüsüne düşman oldu*; yaşam tarzını ve yaşayanları, savunucularını *gâvurlukla* niteledi. Tek sığınabileceği mercie,

kendi geleneksel yaşantısına ve ancak öteki dünyada kavuşmayı hayal edebileceği bir mutluluğun tek ümit kaynağı olan dinine, büyük bir kıskançlıkla, şuursuzca, adeta Katolikçesine sarıldı.*

Özetlersek, Batılaşma, getirdiği sosyo-ekonomik özelliklerin doğal bir sonucu olarak paralı zümrelerce benimsenmiş ve onların kazanç imkânlarını genişleterek emniyete almıştır. Ancak bu liberalleşme, halkın daha rahat sömürülmesine yol açmıştır. Batılaşmanın temeli olan ekonomik nitelikler, aysberg örneği; halkın gözüne görünmemiş; ancak yüzeydeki belirtiler olan giyim-kuşam, kadın-erkek ilişkileri, hayat tarzı ve öteki üstyapı kurumları halkın gözüne çarpmış ve fark edilmiş; halk bunlara tepki göstermiş, düşman olmuştur.

Üstelik, özel sermayenin çıkarları uyarınca oluşan bu yeni düzen, 'Temeldeki Bozukluk' bölümünde göreceğimiz gibi, sakat doğmuş, elverişsiz bir ortamda çarpık büyümüş, Avrupa'da yarattığı atılımları Osmanlı ülkesinde tekrarlamamıştır.

Şimdi, Batılaşmanın hızlandırıp ağırlaştırdığı bunalımları, ekonomik çıkmazı; imparatorluğun sonu yaklaşırken, halkın durumunu izleyelim.

---

* Tanzimat Türkiye'sinin Batılaşması karşısında İslamcı düşünce akımları, bu nedenle güçlenmişti. İslamcı akım ekonomik sorunları görememekle beraber, imparatorluğun çöküşüyle memleketin bünyesine giren yabancı fikir ve kurumlar arasındaki ilişkiyi fark etmiştir. İslamcılar, çeşitli konularda Batıcılardan daha gerçekçi yorumlar yapabilmişlerdir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bir İmparatorluk Çöküyor

Batılaşma uyarınca Osmanlı ekonomisinin liberalleşmesi (*ticaret serbestisinin yabancılara sunulması, toprakta özel mülkiyetin hukuki temele kavuşması ve özel sermayenin engellerinden kurtulması*) sonucunda, Osmanlı memleketi o güne dek tanımadığı bir soygun ve sömürünün pençesine düştü. Yabancılar dışarıdan, bizim *erbab-ı teşebbüs* ve *sahib-i arz* içerden, Batılaşmanın sağladığı geniş imkânlardan yararlanarak imparatorluğu kemiriyorlardı. Batılaşma, zaten var olan sosyal ve ekonomik soysuzlaşmayı daha da hızlandıracak, bir bakıma, imparatorluğun çökmesinde başlıca etken olacaktı.

I. 'Çalı Süpürgesinden... Tahta Kaşığa Kadar'

1838 Ticaret Anlaşması'nın ve onu izleyen liberalizm döneminin ilk sonucu, Avrupa mallarının Osmanlı pazarlarını doldurması; Batı tüccarının Osmanlı memleketine üşüşmesi olmuştur. Pamuklu ve yünlü kumaşlar, işlenmiş deriler, cam, mobilya, züccaciye, saat, ıtriyat, demir ve her çeşit mamul mal; ordu ve memurlar için kabul edilen yeni kıyafetlerin gereği olan *tepeden tırnağa, festen ayakkabıya* kadar giyim eşyası çarşı ve pazarları doldurdu.

Batı'ya benzeme hevesleri memleketi kısa zamanda bir açık pazar ve hammadde deposuna döndürmüştü. Bu yeni durumun sonucunda, mamul mal alıp hammadde satmaya dayanan tipik '*sömürge*' ti-

caretimizde görülmemiş bir yükselme oldu: İngiltere'yle yapılan ticaret 1840'ta 2,8 milyon sterlin iken 1856'da 6,3; 1860'ta 11 milyona ulaştı.[181]

İngiliz devlet adamlarından Chatham, 1838 Ticaret Anlaşması'nın memleketine sağladığı çıkarı, herhalde ellerini ovuşturarak, şöyle belirtmekteydi: "Osmanlı Devleti'nin yaşamakta devam etmesinin İngiltere için hayati önemde bir zaruret olduğunu söylemeyen kimse ile ben konuşmam..."[182]

Borçlanmalarla, yabancı danışmanlarla beraber Avrupa'nın ipek ve kadifesi, mamul maddeleri, şekeri, Amerika'nın kahvesi, İran'ın şalları ve halıları Osmanlı ülkesine akmaktadır.

Fransa'yla ticaretimiz 1846'da 97 milyon franktır. 1857'de 190, 1862'de 251 milyona yükselmiştir. Fransızlar, '*sömürgeciliğin dâhiyane buluşu*' uyarınca, bir süre sonra, bizden aldıkları pamukları dokuyarak kumaşını tekrar bize satacaklardır.

Osmanlı memleketinin sağladığı *tatlı kâr*'ın ilginç bir örneğini Rusya'yla yapılan bir karşılaştırma veriyor: İngiltere, 1827'de Rusya'ya 7,5 milyon dolarlık mal satmıştır. Türkiye ve Yunanistan'a ise toplam olarak 2,5 milyonluk ihracat yapmıştır. 1845'te Rusya'ya 10,8 milyon, Türkiye ve Yunanistan'a 11 milyon değerinde mal satmıştır. 1849'da ise İngiltere'nin Rusya'ya yaptığı ihracat 7,5 milyon dolara düşerken, Türkiye İngiltere'den tek başına 12 milyonluk mal almaktadır...[183]

Tüy sıklet güreşçisinin ağır sıkletteki güreşçiyle tutuşmasını andıran bu *hür* ticaret düzeninin, güçsüz ekonomiyi kaçınılmaz bir şekilde iflasa götüreceği açıktır. Dışa satılan hep hammaddedir; onu işlememezin ya da sanayileşmemiş olmamızın, yani acziimizin bir sonucudur: Yün, pamuk, ham ipek, afyon, üzüm, incir, vb. Aldıklarımız, bizim irademiz dışında, piyasayı dolduranlar ise mamul eşyadır, yükte hafif pahada ağır olandır, zayıf zanaatlarımızın güçlü rakibidir. Vaka yazarı Lütfi Efendi'nin belirttiği gibi, "Çalı süpürgesi, ağaç kaşık ve tahta taraklara kadar muhtaç olduğumuz eşyanın cümlesi yabancı memleketlerden gelip ve ucuzluğu cihetiyle revaç bulup mevcut servetimizi ecnebiler, sülük gibi çekmekteydiler..."[184]

1. Dokuma Tezgâhları Azalıyor

Tanzimat döneminde Osmanlıların tek önemli sayılabilecek sanayii, dokumacılıktır. Osmanlı kumaşları hem içerdeki talebi karşılamakta, hem de dışa satılmaktadır. Hammaddelerin Batı'ya kaçırılmaya başlanması ile bu sanayi dalında karşılaşılan güçlükler, Tanzimat'tan sonra bir de ithal kumaşların türemesiyle, öldürücü olmuştur.

Tanzimat'la beraber Osmanlı memleketine giren malların içinde Fransa'nın çuha sateni, pamuklusu ve müslini, İngiltere'nin kadifesi, Milano, Lyon ve İsviçre'nin ipeklileri önemli yer tutmakta, % 5 gümrük ödeyen bu kumaşlar yerli üreticileri perişan etmektedir. İpek sanayiinin merkezi olan Bursa'da eskiden 1.000 tezgâh çalışıp 25.000 okka ipek işlenirken, 1848'den sonra ancak 75 tezgâh çalışmaktadır.[185]

Aynı şehrin kadife ve saten imalatı, 20 yıl öncesine oranla, % 80 azalmıştır. Benzer durum öteki dokuma kollarında da vardır: İstanbul ve Üsküdar'daki tezgâhların sayısı, 1866'da yapılan bir araştırmaya göre, 30-40 yıl içinde 3.160'tan 37'ye düşmüştür.[186]

Eskiden işlenmiş tiftik ihraç eden Ankara, şimdi ancak ham tiftik satabilmektedir. Diyarbakır, Edirne, Amasya gibi dokumacılığın ileri olduğu şehirler, Batı Anadolu'nun halı tezgâhları, Bursa gibi genel bir çöküntünün içinde, değişik kalite ve bol çeşitli Avrupa mallarının karşısında çaresizdirler.

İthal malları, hemen her dönemde olduğu gibi ikili bir beğeniye yol açmıştır. Saray, çevresi, zengin işbirlikçiler zümresi ve Fransız hayranları, memleket ortamıyla ilgisi bulunmayan bir *talep* yaratmışlardır. İthalatın önemli bölümü bu küçük fakat pahalı zümrenin lüksü için yapılmaktadır. O günlerin İstanbul'unu yaşayanlar kuş sütüne kadar her çeşit Avrupa malının tezgâhları doldurduğunu, zengin alıcıların yabancı malları kapıştıklarını anlatmaktadır. Klasik sömürge kuralları uyarınca halk kitlelerinin emeği dışa satılmakta, karşılığında, küçük bir zümrenin lüks ihtiyaçları alınmaktadır. İleriki tarihlerde bu durum daha da ilginç olacak, bizim gibi ülkeler yalnızca dıştan alımlarını değil, bütün üretimlerini küçük bir zümrenin gereğince düzenleyeceklerdir.

O dönemin yabancı tüccarı ödediği düşük vergiler ve kendisine tanınan önceliklerle de yerli rakibinden imtiyazlı durumdadır. Bu öncelikler bizim tüccarı pek imrendirmektedir. Prof. Karal'ın belirttiğine göre, "Osmanlı tabiyetinde bulunmayı işlerinin güvenliği bakımından kârlı görmeyen yerli tüccar, kapitülasyonların sağladığı çıkarlardan faydalanmak için tabiyet değiştirmekte İngiliz, Fransız veya Rus tabiyetine girmektedir..."

Tanzimat, ekonomideki hastalığı yanlış tedavi uygulamasıyla büsbütün azdırmıştı. Osmanlı ekonomisi artık tamamen yabancıların elindeydi. Her yanda onların malı, her yerde onların tüccarı vardı. Hatta tedavüldeki sikkelerin bile çoğu yabancı parası, küçük bölümü Osmanlı parasıydı... Yerli zanaatler ve sanayi yabancı malların bolluğu karşısında iflas etmiş, 1915 sanayii sayımına göre memlekette ancak 282 işletme ayakta kalmıştı. 14.000 işçinin çalıştığı bu kurumların çoğu yabancıların ya da adamlarının elindeydi.[187]

Bu keşmekeşi ne Meşrutiyetçiler, ne de yerli zengin imaline çalışan İttihat ve Terakki düzeltebilecek, yabancı egemenliğindeki Osmanlı ekonomisi, memleket parçalanana dek, bu iflasın içinde yuvarlanıp gidecektir. O dönemin dikkatli yorumcusu Parvus Efendi, teşhisini doğru koymaktadır: "...Herkes ecnebî sermayelerinin Memleket-i Osmanîye celbi lüzumundan bahsediyor. Halbuki biz, devlet borçlarının, hariçten Memalik-i Osmanîye'ye giren paralardan daha ziyade olduğunu görüyoruz. Avrupa sermayedarlarının Türkiye'ye para vermeleri birtakım efkâr ve hissiyat-ı insâniyet perverane saîkasiyla değil, verdikleri bu paralar vasıtasıyla yine kendi servet ve kuvvetlerini tezyid eylemek maksadıyla olduğu da pek malûmdur..."[188]

II. Toprağın Serüveni

Osmanlı Devleti'nin temel üretim aracı toprak, özel mülkiyete doğru olan gidişini 1800'lerde tamamlamak üzeredir. Tanzimat, Islahat, Meşrutiyet dönemleri toprak sorununu çözümlemek için harcanan çabalarla doludur. Ancak bu çabaların tümü, iyi ya da kötü niyetle, toprak hukukunun Batı modeline uydurulması şeklindedir. Derdin devası Batı'dan aktarılan hukuk kurallarında aranmış, fiilen zaten

var olan özel mülkiyete hukuki temeller sağlanmış ve tabiatıyla beylerle ağalar büsbütün güçlenerek köylüyü daha beter soymuşlardır.

Toprakla ilgili olarak 19. yüzyılda birbirini izleyen ferman ve iradelerde, mutlaka yabancıların dolaylı ya da doğrudan etkisi vardır. Bize borç verenler ya da 'dost' olanlar, 'yabancılara toprak mülkiyetinin tanınmasını', tarımın ancak böyle ilerleyeceğini telkin etmişlerdir. Bu telkinler ve Osmanlıların buldukları sakat çareler, özel mülkiyetin kapsamını sürekli olarak genişleten ve hukuken güçlendiren kararlara yol açmıştır.

Bu gelişmeler sonucunda bir yandan miras hukuku değişmekte, öte yandan mülkiyet hakkı sağlama bağlanarak yerli ve yabancılara sunulmaktadır.

1847 tarihli bir resmi tebliğde, 'usul-ü mülkiyeye ve kaîde-i hakkaniyete muvaffık düşeceği' belirtilerek, kız çocukların da miri topraklara vâris olmaları kararlaştırılmıştır. Böylece, Batı'ya benzemek uğruna, tarımsal üretimin en büyük köstekleyicilerinden '*toprak parçalanması*'na ön verilmektedir. Bu tebliğden az sonra çıkarılan bir emirname ise kesinlikle konmuş bir yasağı kaldırmakta ve kadınların eline geçmiş bulunan toprağın da miras yoluyla intikaline cevaz vermektedir.

1856 Islahat Fermanı'nda yabancıların mülk sahibi olmalarını sağlamak için yeni taahhütlerde bulunulmakta, fakat hemen iki yıl sonra çıkan 'Arazi kanunnamesinde' bu hak verilmemektedir. Ancak sözü geçen 1858 kanunnamesi, toprağın hukuken de özel mülkiyete girmesine önemli kolaylıklar getirmektedir. Miri toprakların tabi olduğu hükümler, mülk topraklarınkine hayli benzetilmekte; toprağın satışı ya da devri, bazı sınırlamaların çerçevesinde serbestleşmektedir. Timar usulü kalkmış olduğundan bu topraklar tasarruf sahiplerine tapu ile bağlanmakta, ferdi tasarruf hakkı kabul edilip kanuni teminata alınmaktadır. Özel mülkiyete resmen bırakılan toprakların kapsamı genişletilmekte, öteki topraklarda ise bu yöndeki değişime ön verilmektedir.[189]

Toprak rejimine liberal bir temel kazandıran 1858 Kanunnamesi yabancıların mülkiyetine izin vermediğinden dostlarımızı gücendirmişti: 1862 Paris Anlaşması'nı imzalayan devletler Osmanlı hükümetine ortak bir nota vererek, Islahat Fermanı'ndaki şu vaatkâr madde-

yi nazikçe hatırlattılar: "Emlakın alım ve satım ve tasarrufu hakkındaki bütün kanunlar tebaa için eşit olduğundan devlet kanunlarına ve belediye zabıtası nizamlarına uymak ve asıl yerli halkın verdiği resimleri ödemek şartıyla... *ecnebiye dahi emlake tasarruf müsaadesi verilecektir.*"[190]

Bu dönem, dış borçların arttığı, Devlet-i Osmani'nin yabancı ellere muhtaç olduğu dönemdir. Alacaklılarımızın talebine ister istemez uyulmuş ve bir süre sonra çıkarılan bir iradeyle yabancıların aynen yerli halk gibi mülk ve toprağı tasarruf edebilecekleri açıklanmıştır.

Bu karardan sonra, yabancıların toprağa hücumu fiiliyattan resmiyete dökülmüş, yerli aracılar kullanarak ya da bizzat davranılarak toprak edinilmiştir. Çağın dikkatli yorumcusu Parvus Efendi, bu konuda şu örnekleri veriyor:

"Meselâ *Tanin* gazetesinin *Sabah* gazetesinden istihsal eylediği malûmata göre, Bağdat eşrafından Hacı Mehmet Abdülbasan şimendifer hattı boyunda kırk bin lira kıymetinde arazi satın almıştır. Zan olunduğuna göre bu muamele, bir ecnebi maliye grubu hesabına olarak icra edilmiştir. Ayrıca; *Doyçe Bank*'ın çoktan beri Adana havalisinde pamuk ziraatine elverişli arazi satın almakta bulunduğu herkese malumdur. (...)

"Ecnebi mâliyunu, yerli arazi dellalları vasıtasıyle köylünün ayağı altındaki zemini tamamen elde etmekte, köylü hiçbir muamelede bulunmaksızın ve hatta kendisinin hiç haberi dahi olmaksızın ecnebi bankaların eline esir düşmektedir."[191]

1861 ve 1862 İradelerinde miri toprakların satışı biraz daha kolaylaştırılmış; devlete borcu olanlar bile toprağı satma yetkisini almışlardı. Bu satış hakkı 1870 Nizamnamesi'nde genişletilmiş, zaten var olan bir alım-satım işlemine hukuki kulpun daha kolay takılması sağlanmıştır. 1880 tarihli bir diğer karara göre, hazine devlet topraklarını özel çiftlik olarak satabilmektedir. 1913 yılına '*emvali gayrimenkulenin tasarrufu*' ile ilgili '*kanun-u muvakkat*'i, toprağın her çeşit borcu ödemek için satımına el vermekte, geçerlikte olan özel mülkiyet düzeninin hukuken temellendirilmesini tamamlamaktadır.

Bir yandan Batı kopyacılığı, öte yandan Osmanlıları sömürgeleşmeye zorlayan Avrupa devletleri, toprak mülkiyeti düzeninin özele doğru evrimini hızlandırıp sonuçlanmasında yardımcı olmuşlardır.

Ne var ki, *tarımsal üretimin verimliliği ve sağlıklı bir sosyal bünye* başka nitelikler gerektirmektedir. Büyük tarım birimlerinde, denetim altında, güvenlik ve eşitlik içinde tarım yapılmasını öngörmektedir. Bir zamanın Osmanlı toplumunda sağlanmış olan bu düzeni, Tanzimat Batıcılığı tam ters yönlere götürmüştür: *Ferdiyetçi hukuk* bir yandan derebeyliğin, dolayısıyla sosyal hastalığın ve eşitsizliğin temelini perçinlerken, öte yandan liberal miras anlayışı uyarınca tarım birimlerini parçalamış ve üretimin düşmesine yol açmıştır.*

Gelişme her iki yönden de yıkıcı olmuştur.

III. Tarımdaki Sömürü ve Halk

1800 yılları, tarımdaki soygun ve ağalık düzeninin Batı'dan aktarma hukuki temellere kavuşarak güçlendiği, iltizamın 'modern' uygulama biçimleri içinde mükemmelleştiği dönemdir.

Oluşumlarını, yönetime fiilen el koymalarını önceki bölümlerde gördüğümüz derebeyleri, 1808'de padişahı ünlü '*Sened-i İttifak*'ı imzalamak zorunda bırakmışlardır: 'Adeta, imparatorluğun feodal teşkilatının resmi bir ifadesi'[192] olan bu anlaşma ile Ayanlar bölgesel egemenliklerini padişaha onaylatıyor, irsi hükümdarlıklarını, vergi imtiyazlarını kabul ettiriyorlardı. Bey ve ağalar Tanzimat döneminin hukuk anlayışından yararlanarak ellerindeki topraklara şimdi kanunen sahip çıkmakta; durumları sağlamlaşmaktaydı.

Tanzimat Fermanı'nda '*alât-ı tahribiyeden olup hiçbir vakitte semere-i nafiası görülmeyen iltizamat usul-ü muzırası*' diye yerilen iltizam, aslında, liberal Tanzimat anlayışı sayesinde güçlenmiş, daha *ileri* metotlara kavuşmuştu. Nitekim devlet Tanzimat Fermanı'nın ardından iltizam usulünü yasaklamıştı ama, Batılaşmanın ekonomik yanı iyi niyetli saflıklara ağır bastığından iki yıl sonra iltizam usulüne yeniden dönülecektir. Mustafa Reşit Paşa bile tekrar sadrazam olduğunda iltizam usulünü görmezlikten gelerek ikinci kez kaldırmak cesaretini bulamayacaktır. Prof. İnalcık'ın deyişiyle, "modernleşmek ha-

* Daha önce belirtildiği gibi, tarımda işletme birimleri küçüldükçe üretim düşmektedir: 100 hektarlık bir toprak 100 ton ürün verirse; bölündüğünde, 10 hektarlık 10 tarla ancak 7-8'er ton, yani toplam olarak 70-80 ton ürün vermektedir.

yaliyle açık bir tezat halinde, reaya sırtından geçinen mültezim sınıfı (Tanzimat döneminde de) gittikçe kuvvetlenmeye devam edecektir..."

Tanzimat döneminin mültezimleri halkın soyulmasında yeni usuller bulmuşlardır. 10 Ağustos 1875 tarihli *Vakit* gazetesinde anlatıldığına göre, en yaygın usul, mahsulün satın alınmasını geciktirmektir. Mültezimler, kanunen mayıs ve haziran ayı içinde ürünü almak durumundayken, çeşitli oyunlarla bu işi ağustosa kadar sürdürmekte; köylü değer biçilmemiş ürünü kaldıramadığından hasat tarlalarda çürümeye yüz tutmaktadır. Mültezimler, köylünün en güçsüz olduğu bu anı kollayıp geri gelerek çok düşük bir değer biçmektedir. Bu şekilde, mahsulü ya çürümeye terk etmek ya da çok ucuza satmak tercihinde bırakılan 'biçare ahali mültezimin dediğine razı olmayıp da hükümete müracaat edecek olsa arada kaybedeceği vakitten daha ziyade mutazarrır olacağından ister istemez mültezimin dediğini kabul ederek' büyük kayba uğramaktadır...

Uygulanan bir diğer usul, köylüden alınacak ayni verginin mültezim tarafından zamanında toplanmamasıdır. Köylünün bu ürünü tüketmesi beklenmekte, '*tamam ahali bunu sarf ve istihlak ettikten sonra gelip aranmakta ve zahireyi bulamayınca iki kat pahası*' zorla alınmaktadır. Mültezimin yanı sıra tefeciler de köylünün zor durumundan ve yeni hukuk düzeninin güçlülere sağladığı nimetlerden faydalanmakta, '*selem tarikiyle*' toprak edinmektedir.

Tanzimat Batıcılığı, bir yandan ırgatlaşmayı hızlandırmakta, öte yandan büyük çiftliklerin kökleşmesine yaramaktadır. 15 Mayıs 1841 tarihli *Ceride-i Havadis*'te fertlerin nasıl zenginleşip çok sayıda ırgat tuttuğu, bunun ne denli güzel bir gelişme olduğu, '*Tanzimat-ı Hayriye*' övülerek şöyle anlatılıyor:

"Akl ü servet sahiplerinden bir merd-i gayyur akl ü gayreti muktezasile bundan üç yıl mukaddem diyar-ı Anadolu'da bu mahalde cesîme bir çiftlik edinüp meğer çiftliğin toprağı gayet münbit ve mahsûldar olup lâkin rençber ve amelesizliği sebebiyle biraz harap olmuş imiş. O kimse böyle olduğunu anlayıp mamur etmenin çaresine bakmış ve tez elden eline on dört âdem geçirüp anları çalıştırıp o yıl kaldırdığı mahsulün canib-i devlet-i âliyyeye bil'istihkak ait olan öşrü yedi bin kuruşu baliğ olmuş ve anı memnunen verdikten sonra baki kalan mahsulü kaldırmış ve ertesi yıl mahsul biraz ziyade olmuş geçen se-

ne mahallinin kabiliyetini ve Tanzimat-ı Hayriye'nin icrasını müşahade edüp faide göreceğini ve temettü edeceğini gereği gibi anlayup rençber ve amelenin teksirine bakup etraf ve eknaftan bekâr ve evli işsiz ve sermayesiz biraz âdem toplayup yetmiş ameleye iblâğ etmiş ve bunlara ev, ahur göstermiş ve öküz ve merkep ve çift takımı velhasıl ziraate lazım olan alat ve levazımatı görmüş ve tohum ve akçe dahi vermiş olmakla bunlar can ve gönülden o çiftliğin tarla ve arazisinde çalışmışlar ve çiftlik sahibi ve amele ol kadar faide görmüş ki iki sene mukaddem olan yüzde yirmi hesabile yedi bin kuruş değil yüzde on hesabile lâzım gelen öşür için canib-i devlet-i âliyyeye tamam kırk yedi bin kuruş teslim ve eda ettiğinden başka ameleye sermaye olarak verdiği akçe ve tohumun bahasından kimisi tekmil borcunu ve kimisi nısfını ve kimisi sülüs miktarını verip hallerince borçtan kurtulmuşlar. Ve çiftlik sahibi bu suretle hem kendisi temettü etmiş ve hem dahi o kadar kişi işsiz güçsüz zaruret çekmekte iken delalet edip hayr etmiş idi..."[193]

Bir yanda mültezimler, ağalar, öte yanda ise yoksulluğu günden güne artan halk yığınları. Tanzimat Batıcılığı işte bu düzeni yerleştirmiş, bu düzeni hukuki güvence altına almıştır. Geleneksel yapının bozulması ile özele doğru yol alan toprak mülkiyeti düzeninin vardığı son aşamadır bu. Doğan Avcıoğlu'nun 'sıhhati hakkında bir şey söylenemeyeceği' kaydıyla verdiği rakamlara göre, '1913 yılında kabaca derlenen' istatistikler, ekili arazinin dağılımını şöyle belirtmektedir:

	Aile Sayısı	*Çiftçilere oranı*	*Toplam (Hektar)*	*Topraklara oranı*
Derebeyi	10.000	% 1	3.000.000	% 39
Toprak ağası	40.000	% 4	2.000.000	% 26
Orta ve az topraklı	870.000	% 87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	80.000	% 8	–	–

Rakamlar, kesin olmamakla beraber, çok büyük bir adaletsizliği, yoksulluğu yansıtıyor. Tarım kesimindeki ailelerin % 5'ini ancak bulan bey ve ağalar, toprağın % 65'ini ele geçirmişlerdir. 950.000 köylü ailesinin büyük bölümü, bey ve ağaların eciri, yarıcısı, marabası durumundadır.

1913 yılının bu rakamları 1960'lar Türkiye'sinin -belki sonrasının da- rakamlarıyla benzeşmektedir. Toprağa ilişkin rakamlar her ne kadar yaklaşık olmaktan öteye geçemiyorsa ve kesin sayılamazsa bile, istatistik veriler ilginçtir: 1963'ün 'Toprak Sayımı Sonuçlarına' göre, çiftçi ailelerinin % 10'u toplam ekilebilir arazinin yarısına sahiptir. Tarım kesimindeki gelir dağılımına ilişkin bulgular da, benzer oranlar (% 8 ve % 52) vermektedir. Tarım kesimindeki büyük eşitsizliği gidermek yolunda iktidarların pek bir çaba göstermediği, rakamlar kesin diye nitelenemese bile, açıktır.

Köylü, mültezim ve ağadan olduğu kadar devlet memurlarından da çekmektedir. Ziya Paşa, 1867'de Sultan Abdülaziz'e gönderdiği layihada, zaptiye ve tahsildar zulmünü şöyle anlatıyor: "Ehalinin harabına bâis olan eshabın biri de tahsilat maddesidir. Babıâli tahsilat için taşra memurlarını sıkıştırdıkça vali ve mutasarrıf daireleri de (bayram) ederler. Çünkü tesrii tahsilât maksadile vali ve mutasarrıfın mühürdarı veya kethüdası ve kavas başısı gibi birisi kazalara gönderilir. Bunlar tevabiat ve zaptiyeler ile bir sürü atlı oldukları halde bârân-ı bela gibi her gece bir karyeye nüzul eder. Yem ve yiyecek köylü tarafından tesviye olunur. Eğer köylünün kudret-i nakdiyesi yoksa hanesinde bakır ve yatak gibi levazımat-ı beytiyeden her ne bulunursa alınır ve bunlar borcuna vefa etmezse tarlada çalışacağı çapa ve bel ve öküz ve boyunduruk gibi edevat-ı ziraati ahzolunur ve kâh otuz kırk kuruş kadar vergi ve âşar borcu için birkaç aylar mahbusta yatırılıp ol rençberin evlat ve ayali aç bırakılır. Tarlası sulanmayıp kurur. Hanesi yalnız kalınakla hırsız ve haydutlar gidip malını telef ve ırz ve namusunu payimal ederler ve kâh bir karye halkını vergi ve âşar ve bekaya borçlarından cümleten mahbese ilka ile haneleri tehî ve tarlaları muattal ve hâlî bırakılır. Bu veçhile hapis olunup da sefaletten kahırdan hastalanan ve vefat edenlerin esbabı vefat ve hallerini kim arar, kim sorar. Bazı yerlerde vergisini veremeyenleri ağaca sarıp falakaya yatırıp dövmek, ayalinin kızının başlarında bulunan beş on kuruşluk hilliyatı koparıp almak ve hatunların uçkurlarına varıncaya kadar akçe aramak ve bu veçhile hapis ve darp sefaleti ve namus gayreti ile hastalanıp ölmek dahi mazur tutulur. Hükümet ise bu şiddetleri edenleri men eder ise artık akçe tahsili mümteni olur zanneder."[194]

Zaptiye ve tahsildarın yanı sıra, öteki devlet memurları da köylüyü ezen çarkın parçalarıdır. Meşrutiyet döneminde Anadolu'yu dolaşan Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* başlığıyla topladığı mektup ve hatıratında şunları anlatıyor:[195]

"Bu sene martta köyümüze yakın olan Hisarardı Karyesile Yalvaç'ın Kızılca mahallesinde çiçek hastalığı baş gösterdiğinden çocuklarımızın aşılanması için hükümete, kaymakama müracaat ettik. Kaymakam: 'Paramız yoktur, aşı memuru nereden gelecek, sizin çocuklarınızda çiçek varsa ben ne yapayım?' diye bizi kovdu. Bundan bir ay sonra, nisan içinde korktuğumuz başımıza geldi, köyde on yaşına kadar olmak üzere günde 10-15 çocuk ölmeye başladı, tekrar kaymakama gittik, yalvardık. Anlaşılan kaymakam bey böyle her gün 10-15 çocuğun öldüğünden korkmuş olmalı ki bize Isparta'dan aşı memurunun getirilmesi için bir istida yazdırıp vermemizi emretti. Yazdırdık, verdik. Bir hafta sonra aşı memuru geldiyse de hastalık bir aydan beri köyde çocuk bırakmayarak 250-300'ünü götürdüğünden hekim aşılayacak çocuk bulamadı... Daha evvel belediye doktorunu aradık, köye gelmek için bizden çok para istedi. Biz bu kadar para veremeyeceğimizi söylediğimizden saklandı, bulamadık. Bugün köyde 15-20 çocuktan başka kalmadı.

"Kazamızda öyle bir kaymakam var ki, halimizi, derdimizi arzetmeye gitsek daima sert bir çehre ile bizi kovar, sanki karşısındaki bir hayvan imiş gibi olmayacak hakaretler eder. Geçende hükümetin her yerde köylülere tohumluk için para verdiğini haber alarak gittik, bizi, '*Ne parası siz de insan mısınız, ben sizi o köylerden kovarak yerinize başkalarını oturtacağım*' diye uğrattı. Bir mal müdürü var, hakkında şikâyetler ettik, hiçbir taraftan dinlenmedi. Bu hükümete nasıl emniyet ederek çalışırız, bütün sene durmayıp işleriz, yine karnımız tamamiyle doymaz, kesemizde beş para görmeyiz vesselâm...

"Ben bütün mebuslarımızdan, ayağında çarığı, dizinde yırtık donuyla bir heykel-i sual gibi pîş-i tefekkürde dikilen fakir köylüyü göz önünden ayırmalarını rica eyleyeceğim. Zira memleketin hayatı, istikbal-ı iktisadisi köylünün elindeki sabana merbuttur ve artık bu zavallı da geniş nefes almalı, bir parça yüzü gülmelidir."

Ancak bu durumdaki o *zavallının* yüzü sade Meşrutiyet'te değil, sonraki dönemlerde de gülmeyecektir.

Köylü, bu baskıların yanı sıra, Tanzimat Batıcılığı ile bir kat daha ağırlaşan ekonomik bunalım içindedir. Tarımsal ürün yıldan yıla büyük oynamalar göstermekte, kıtlık yıllarıyla normal ürün alınan yıllar, belirsiz şekilde, birbirini izlemektedir. Eldeki az sayıda istatistik bilgiden anlaşıldığına göre, köylünün paraya çok ihtiyacı olduğundan, iyi ürün aldığı yıllarda bol miktarda ve düşük fiyatla mal satmakta, kıtlık yıllarında satacak bir şey bulamadığından borçlanmakta, tekrar gelecek bir bolluk yılında ise borcunu ödemek için gene ucuz ve çok satmak zorunda kalmaktadır. Bu şekilde, köylüyü sürekli borçlanmaya, sonunda ırgatlaşmaya ya da toprağın çoğunu elden çıkarmaya mecbur eden bir kısırdöngü kurulmaktadır.

(Milyon kg. olarak)

Yıllar	*Nakledilen Zahire*	*Yıllar*	*Nakledilen Zahire*
1896	105	1903	141
1897	243	1904	191
1898	152	1905	217
1899	35	1906	190
1900	121	1907	146
1901	145	1908	55
1902	274	1909	59

Tarımsal ekonominin büyük zaafı olan anormal üretim düşüşlerinin Meşrutiyet dönemindeki durumu, Haydarpaşa-Ankara hattındaki zahire nakliyatının yıldan yıla gösterdiği büyük iniş çıkışlardan izlenebilir. İyi ürün alındığında nakledilen miktar çoğalmakta, kıtlık yıllarında yarı yarıya düşmektedir.[196]

Tarımsal üretimin bu düşüşlerinden ötürü buğday ve pirinç gibi ürünler dışarıdan alınıp büyük şehirlerdeki zengin tüketici tatmin edilmektedir. Ancak yoksul Anadolu'da yer yer kıtlık çıkmakta, insanlar açlıktan ölmektedir. Örneğin, 29 Şubat 1875 tarihli *Levant Herald* gazetesi, 1873 yıllarında Ankara dolaylarını kasıp kavuran kıtlık hakkında şu bilgiyi veriyor: İnceleme komisyonunun rakamlarına göre, Keskin ilçesinin 52.000 olan nüfusu, kıtlıktan ötürü 20.000

'telefat' vermiş; 7.000 kişi göç etmiş ve ilçe nüfusu, 1875'te, 25.000'e düşmüştür. Aynı haberde incelenen bir diğer grup köyün nüfusu ise 1873'te 17.000'ken 5.000 kişinin açlıktan ölmesi ve 2.500'ünün göç etmesi sonucunda 9.500'e inmiştir.[197]

Kıtlık, 1874 yılında bütün Ankara'yı, Kırşehir'i, Yozgat'ı, Çankırı ve Sivas'ı sarmıştır. Zamanın gazeteleri bu kıtlığın korkunç haberleriyle doludur. Ankara'dan gelen ve 9 Mayıs 1874'te *Basiret* gazetesinde yayınlanan bir telgrafta, "Burada, eşrafı şehir ve kasabat ve kurradan yevmiye (günde) bin beş yüz-iki bin nüfus dökülüp gidiyor. Açlıktan nisvan ve sübyanın feryatları tahammül edilmez derecededir..." denilmektedir. 12 Mayıs tarihli bir mektupta ise '24 saatte bir defa arpa ununda bulamaç içildiği', 'öküz ve sair hayvanın cümlesinin telef olduğu' belirtilmekte, 'çokluk ve çocukların *ekmek* diye feryatlarına tahammül edilemediği' anlatılmaktadır.

Kırşehir'den gönderilen ve 15 Mayıs'ta yayınlanan bir mektupta aynı kıtlıktan söz edilmektedir. 24 Mayıs'ta gelen haberlerde ise köylünün '*ölmüş hayvanat lâşesi*', '*ağaç kabuğu ve ayrık tabir edilir ot kökü*' yediği anlatılmaktadır.

Batılaşma hareketleri, işte böyle bir düzenin 'can ve mal emniyetini' sağlamış, onu güçlendirip temellemiştir.

Köylünün başındaki bir diğer bela askerliktir. Dikkatli bir gözlemci olan Alman Generali Moltke, bu konuda karşılaşmış olduğu olayları şöyle naklediyor: "Asker toplama, devlet makamlarının köylere baskın etmesi biçiminde olmaktadır. Öyle köyler vardır ki, içinde genç ve çalışabilen kimse kalmamış. İnsan, bu adam avcılığında, hazır bulunmalı, bu elleri bağlı ve gazap dolu bakışlı yeni askerlerin gelişini görmeli... Başka bir yerde ise, köylerdeki halk dağlara kaçıyordu; tutulanlar, (çoğu zaman çocuklar ve sakatlar) uzun iplere sıralama bağlanmış ve elleri bağlı olarak getiriliyorlardı..."[198]

Bir başka yabancı, Osmanlı ordusunda çalışan İngiliz Amiral Adolphus Slade, askeri durumu ve halkı şöyle anlatıyor:

"Yeniçerilik yerine kullanılan Nizamiye askeri teşkilatı daha baştan beri halka çirkin ve ağır görünüyordu. Çok cahilane surette tatbik edilen cebir ve şiddet usulü halkta bu nefreti ve çekingenliği doğurmuştu. Evli olsun bekâr olsun milletin gençleri vilayetlerde yakalanıp elleri kelepçeleniyor ve en yakın kasabaya sürükleniyorlar; ora-

da epeyce bir müddet başkalarının da toplanmasını bekleyerek bit ve pislik içinde mahpus kalıyorlardı. Sonra deniz kıyısındaki kasabalara götürülüp oradan gemilerle gönderiliyorlar ve deniz hastası olarak ve vatan hasret ve hastalığı içinde perişan bir halde İstanbul'a çıkınca hayatları müddetince hizmet etmek üzere ordu alaylarına ve harp gemilerine dağıtılıyorlardı. Küreğe gönderilen katillerin bile istikballeri bunlarınkine bakılınca daha iyi sayılabilirdi. Bu yeni askere verilen yemek kötü idi ve insanı yaşatmaya yetecek kadar değildi. Vücutları yarı çıplak idi. Gördükleri muamele hayvanca idi."

Batılaşma yolundaki Osmanlı İmparatorluğu'nun 'cihet-i askeriyesi', işte bu merkezdeydi...

1800 yıllarının Osmanlı toplumunu, halkın yoksulluğunu ve yalnızlığını, alacaklının ve memurun gaddarlığını, devletin umursamazlığını, o dönemin ünlü gazetecisi Ali Suavi, başından geçen bir küçük olayı naklederken, belki ciltler dolusu yazının başaramayacağı bir kesinlikle çiziyor. Ali Suavi, 1875'te Simav'da bulunduğu sırada '*nahiye müdür vekili*' olan '*arkasında kürkü; başında yeşil sarık, elinde tesbih, dudakları müsebbih ve mühellil, boynunda en'am kesesi asılı Hacı Hafızoğlu*'nun makamında, şu hadiseye şahit olur:

"İçeriye bir zaptiye bir köylü karı getirdi. Karı *dâvam var* dedi. Bizim sofu Hacı Hafızoğlu *kayıt ve tescili şer'an lazımdır* deyup sağ eline bir kalem, sol eline bir kâğıt aldı ve gözlerini süzerek... *söyle* dedi. Köylü karı ki köyünde dahi kimsesiz, evsiz barksız hizmetçi olduğu takririnden zahir oldu. Ta kadın ninesinden kalma olmak üzere cümlesi yirmi kuruş eder etmez toprak tencere, keser sapı gibi birtakım eşyanın köylüsünden birinin zaptında olduğundan bahisle bunların ahiz ve tahsilini ciğer paralar niyazlarla rica etti. Müdür vekili müfredatı eşyayı zincirleme kaydettikten sonra *herif celbolunduğu halde inkâr ederse isbat edebilüp edemeyeceğine* dair bazı sual ve cevap ile ademi isbat canibini bittercih *herifi celp ve müdafaa lazım gelmeyeceği* cevabiyesini verdi. Kadın ağlayarak kapıdan dışarı çıkmak istedi. Amma Hacı Hafızoğlu, kaşlarını çatup gözlerini belertüp kalın ses ile haykırdı ki *kayıt ve tescil parasını ver de öyle git*. Fakir köylü para lakırdısını işidince dönüp *aman ağa, merhamet et, benden para isteme* dedi. Hacı Hafızoğlu dedi ki: '*Müdür senin hizmetkârın mı? Kaç saattir sen söyledin, işte ben yazdım* (elindeki kâğıdı da gösteriyor) *şer'an resmi-*

ni ver.' Köylü *şer'an* denince ne yapsun (*şeriatın* kestiği parmak acımaz), kaç para olduğunu sual eyledi... Hacı Hafızoğlu '*Şer'an altmış kuruş*' dedi. Karı altmışı duyunca '*Aman ağa, Padişah başı için evladın başı için ben köyde hizmetçiyim, aman...*' diye ağlamaya başladıkta müdür gerdanında delaili hâmil ve mühellil olduğu halde zaptiyeye tevcih hitap edüp '*Al bu kadıncağızı, Kara müftüye götür ve de ki Hacı Hafızoğlu bu kadıncağızın yazdırdığı şeyler zahmeti için altmış kuruş resim istiyor... Kitaba baksın haber versin*' dedi. Zaptiye karıyı odadan çıkardı. Biraz müddet sonra kadın ağlayarak zaptiye ile odaya girdi ve Kara müftünün kara kaplı kocaman kitaba bakıp *öyledir altmış kuruş lazım gelir* dediğini ikrar eyledi. Lakin kendinin bunu vermeye kudreti olmadığından çocuğunu (yanında bir küçük oğlan çocuğu var idi) kasabada birine beslemeliğe vererek para tedarik etmesi zımmında zaptiyenin kendisi ile beraber dolaşmasına müsaade niyaz etti. Ol veçhile de müsaade edildi. Gittiler. İki saat sonra çocuksuz döndüler. Ağacı esnafından birine çocuğu yıllığı kırk kuruşa vermişler ve yirmi kuruşunu peşin almışlar. Bu yirmiyi Hacı Hafızoğlu'na verdiler... Yerimden fırladım çıktım. Bu ne halet, bu ne itfa, bu ne şeriat... Ne hıyanet, ne isaet, bu ne devlet... diye düşüne düşüne müteessiren hasta oldum."[199]

* * *

1800 yılları, Tanzimat, Islahat ve Meşrutiyet dönemleri geri kalmışlık maceramızın ikinci bölümünü meydana getiriyor. Batı'daki gelişmenin Osmanlılara yansıyan darbeleriyle, Osmanlı toprak ve sosyal düzeninin özel mülkiyete yönelmesiyle ve bu değişimin yarattığı uyumsuzlukla geri kalmışlık oluşmuştu. Bu durumdan yararlanan yabancılar Osmanlı memleketine girdiler, zaten zayıf durumdaki ekonomiyi ellerine geçirdiler. Yüzyılın başında yalnızca geri kalmış bir ülkeyken, şimdi bu sıfatımıza bir de 'sömürge'lik eklenmekteydi.

1800 yıllarının günümüze kadar sürecek olan temel özelliği Batılaşma çabalarıdır. Dış görünüşü memleket yararına bir yol bulmak olan bu çabalar, aslında, hâkim zümrelerin çıkarlarını sağlamlaştırmak amacıyla başvurdukları bilinçli bir tercihtir. Daha geniş maddi imkânlara kavuşmak, daha rahat para kazanmak, servetlerini hukuki

teminata bağlamak ve özel yaşantılarını geleneklerin ipoteğinden kurtarmak isteyenler; Avrupa'nın destek ve himayesinde, Batı kurumlarını bize aktarmışlardı. Ancak Batılaşma, tabiatıyla, yalnızca onun yarattığı elverişli ortamdan faydalanacak maddi güce sahip olanlar tarafından benimsenmiştir.

Batılaşmanın ve onun ayrılmaz temeli olan özel teşebbüs hürriyetinin emperyalizmin eşliğinde ve Osmanlı gerçeğinde büyük kitlelere getirdiği ise hüsrandır. Yerli zanaatlar yıkılmış, binlerce insan işsiz kalmış, beyler ve ağaların güçlendiği ölçüde köylünün yoksulluğu artmıştır. Yıkılan eskinin üzerine, yeni ve daha ileri düzen filizlenememiştir. Bu durum Batılaşmaya ve Batılaşmanın temsilcisi, koruyucusu rolündeki zümrelere halkın tepkisine yol açmıştı. Ancak tepki, ekonomik temel fark edilmediğinden, Batılaşmanın dış görünüşüne, yaşama tarzına karşıdır. Bu çevrede oluşan tepkinin önemi çok sonralara dek sürecek, toplumun sosyal ve siyasal gelişimini çeşitli açılardan etkileyecektir.

Sonuç olarak Batılaşma dönemi, Prof. İnalcık'ın deyişiyle, 'Arazi meselesini büyük köylü kitleleri lehine çevirmekle yeni Osmanlı İmparatorluğu'nun temeli olacak esas inkılabı yapamamıştır.'

Batılaşmanın ekonomik kurallarının ve felsefesinin çerçevesinde buna zaten imkân yoktur. Ancak büyük bir sosyal ve ekonomik değişimin parçası şeklinde, 19. yüzyıl Batılaşmasından çok değişik koşullarda gerçekleşebilecek olan 'asıl inkılap'ı, genç Cumhuriyet de başaramayacaktır.

IV. BAŞLIK

TEK PARTİ DÖNEMİ: EMPERYALİZMDEN (ŞİMDİLİK) KURTULUYORUZ, GERİ KALMIŞLIKTAN DEĞİL

"Anadolu ihtilali, halkçı ve devletçi karakterini zaferden hemen sonra unutmuş ve liberal ekonomiye dönmüştür. Bu dönemde, tıpkı İttihatçıların yaptığı gibi, bir milli burjuva yetiştirme gayretine düşülmüş, ancak bazı kimselerin zengin olması sağlanmıştır..."

Sabahattin Selek
(Anadolu İhtilali, cilt II)

Ne Tanzimat ve Meşrutiyet hareketleri, ne de İttihatçıların iyi niyetli çabası imparatorluğu mukadder sondan kurtarabilecektir. İttihatçı paşalar Türkiye'den kaçarlarken yabancı generaller istila planlarını uygulamakta; Avrupa merkezlerinde Devlet-i Osmaniye paylaşılmaktadır.

600 yıllık bir tarihi ardında bırakan Osmanlı İmparatorluğu çökmüştür artık. Hâkim zümreler yeni planların hazırlığına girişmiş, yeni efendilerine daha iyi yaranmak çabasındadırlar. Yabancı devletler her şeyin kayıtsız şartsız hâkimi durumundadır. Osmanlı memleketi, bir sömürgedir. Osmanlı yöneticileri ve halkı yenilgiyi kabullenmiş, teslim olmuşlardır.

Milli mücadele böyle bir ortamda ve son derece olumsuz şartlar içinde başlatılacak, başarılacaktır.

Atatürk yönetimi ile İnönü'nün tek parti yılları, Türkiye'nin dünya emperyalizmine karşı çıkıp onun önce pençesinden, sonra etkisinden '*şimdilik*' kurtulduğu dönemdir. Ancak, genç Cumhuriyet'in aynı başarıyı ekonomik ve sosyal alanda göstermesine, yönetimin yapısı ve koşullar izin verecek midir? Geri kalmışlık tarihimizde bu dönemin yeri ne olmuş, kendinden sonraki yılları nasıl etkilemiştir? Yapılabileceğin ne kadarı yapılmış, gerisi neden yapılamamıştır?

Bu soruların cevabını, Milli Mücadele'den başlayarak araştıralım.

BİRİNCİ BÖLÜM

Atatürk Olmasaydı Belki Türkiye Olmazdı

Atatürk ve Tek Parti dönemini yorumlarken hangi ters koşullar içinde gerçekleştiğini mutlaka göz önünde tutmak gerekiyor. Milli Mücadele başlarken, mücadelenin başarıya ulaşmaması için hemen her neden vardır. Ancak Atatürk gibi bir taktik dehası, çelişen çıkarları aynı yerde toplayacak fırsatları kullanmış, koşulların gerektirdiği tavizleri vermeyi bilmiştir. Adeta siyaset cambazlığı ile hocaları etrafına toplayabilmiş, davanın 'yabancıların elindeki zavallı halifeyi kurtarmak olduğuna' tutucu çevresini inandırmıştır. Aynı şekilde, Milli Mücadele'nin tek dış yardım kaynağı olan Sovyetler Birliği ile ilişkiler ustaca yürütülmüş, onların hoşuna gidecek birtakım sözler edilerek düzmece komünist partileri de kurulmuş, fakat Sovyet modelinin etkisinden dikkatle kaçınılmıştır.

Sonradan hilafeti kaldıracak bir hareketin 'halifeyi kurtarmak' gerekçesiyle yola çıkması; 'amacımız milyoner yaratmaktır' (1923) diyecek liderin önceleri 'emperyalizm ve kapitalizmi en büyük düşman' ilan etmesi; karmakarışık meclisleri toplayabilmesi, eşrafa ne zaman sert, ne zaman tatlı davranılacağını çok iyi ayarlaması; dağılmış bir orduyu (İsmet Paşa'nın da büyük emeğiyle) düzene sokması; canından bezmiş, inancını yitirmiş halka bir nebze milliyetçilik aşılayabilmesi; en zayıf birliklerle, en güçlü düşmanı savaşta alt edecek stratejiyi uygulaması; yani, Atatürk'ün bu çok yönlü ustalığı ve siya-

si dehası Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlanmasında en büyük etken olmuştur.

"Eğer Atatürk olmasaydı Kurtuluş Savaşı doğmaz, biz şu anda falan devletin sömürgesi, Commonwealth'in üyesi olurduk" demek, herhalde biraz mübalağalıdır. Ancak 1919'un koşulları içinde Mustafa Kemal'siz bir Milli Mücadele'yi düşünmek de aynı ölçüde zordur.

* * *

1. Dünya Savaşı Anadolu köylüsünü bir kat daha yoksullaştırmıştır. Cephelerde onlar ölmüş, savaş zenginlerinin serveti onların sırtından birikmiştir. Halk, her yönetimden ağzının payını almış, inancını ve ümidini yitirmiştir. Kurtuluş Savaşı'na öncülük eden aydın ve subaylar işte böylesine umutsuz bir halkı örgütlemek, savaştırmak zorundadırlar. Çeşitli tarih incelemelerinde, özellikle Sabahattin Selek'in *Anadolu İhtilali*'nde bu sorun etraflıca anlatılmaktadır. Halk askere gitmek istememekte, sürekli olarak firar etmektedir. İsmet Paşa, hatıralarında, "Sabah silah altına alıyoruz, akşama bir de bakıyoruz ki, kaçmışlar" demekte, Çerkes Ethem'in ağabeyi, köylünün silah altında tutulabilmesi için tek çarenin 'ona suç işletmek' olduğuna dair öğütler vermektedir. Gene İsmet Paşa'nın hatıratında söz ettiği bir gözlem hayli ilgi çekicidir. Paşa, İnönü savaşları sırasında, etrafına toplanan genç subaylara şöyle diyor: "İçinde bulunduğunuz vaziyeti bilesiniz. Padişah düşmanınızdır. Yedi düvel düşmanınızdır. Kimse duymasın, halk düşmanınızdır..."

Bu gözlemdeki yargının nedenlerini sonraki bir bölümde araştırmak üzere, şimdi Anadolu eşrafına, Milli Mücadele'nin dayanmak zorunda olduğu ikinci güce bakalım:

Anadolu eşrafı, 'Paranın milliyeti olmaz' sözünü adeta doğrulamak istermişçesine, yabancı idarenin kuruluşuna ve ülkenin paylaşılmasına kayıtsız kalmaktadır. O dönemin belgelerinden anlaşıldığına göre eşraf (tüccar, mütegallibe, toprak ağası, vb.) yer yer müstevlileri sevinçle karşılamaktadır. Eşrafın gözünde, yabancı ordular, anarşiyi sona erdirip sermayeye güven sağlayan kurtarıcılardır. Ege havalisinde, terzilere Yunan bayrakları sipariş edebilen eşraf örnekleri vardır. Bazı bölgelerde karşılama törenleri hazırlanmakta, '*bizi kurtarın*' yol-

lu çağrılar yapılmaktadır... Halkın umutsuzluktan doğmuş tevekkülünü, '*Giden Ağam, gelen Paşam*'cılığını, eşraf, sermayesinin güveni açısından, kesinlikle paylaşmaktadır.

Atatürk'ün ustalığı, yabancıların ters davranışlarından çok iyi yararlanarak, hem tek iç finansman kaynağı, hem de halkı sürükleyecek bölgesel lider durumundaki eşrafı mücadelesine kazanmak olmuştur. Memleketi işgal eden yabancıların büyük hatası, azınlıkları frenleyememektir. Anadolu'nun hemen her yanında azınlıklar yerli eşrafa rakip çıkmakta, onların imtiyazlarına el atmaktadır. Ege havalisinde ise işgal orduları Rum azınlıkla işbirliği içindedir. Bu durum karşısında, Anadolu eşrafı, müstevlilere karşı kurulan cepheye katılmıştır. Bu şekilde, Milli Mücadele'ye önemli para olanakları sağlanmış, halkın üzerindeki eşraf nüfuzundan yararlanarak asker toplama işi kolaylaştırılmıştır. Anadolu eşrafı savaşa bir kere katıldıktan sonra çeşitli yararlıklar göstermiştir.

Gönülsüz halkın ve isteksiz eşrafın yanında Milli Mücadele'nin üçüncü dayanağı milliyetçi subaylar ve aydınlardır. Ancak onların da önemli bölümü Mustafa Kemal'in zorlamaları, oldu-bittileri üzerine harekete katılmışlardı. Aralarında hilafetçiler, Amerikan mandacıları, dar bir açıdan ötesini göremeyen paşalar, Tanzimat Batıcılığının tipik örnekleri bol bol vardır. Mücadele, böylesine birlikten uzak bir kadroyla başlamış ve yürütülmüştür. Mustafa Kemal daha sonra etrafındakilerden yakınacak, "Benimle beraber yola çıkanlar, kendi görüş ufuklarının sonuna gelince, beni birer birer bıraktılar" diyecektir.[200]

Mustafa Kemal'in, Milli Mücadele'nin ve kurulacak Cumhuriyet'in en güçlü dayanağı genç subaylardır. Bu milliyetçi zümre, Kurtuluş Savaşı'nda büyük kahramanlık örneği verecektir. Savaşta, her 13 ere karşılık bir subay şehit olacaktır. S. Selek'in belirttiğine göre bu oran son derece yüksektir. Ve Milli Mücadele genç subayların fedakârlıkları sayesinde kazanılmıştır.

Ekonomik duruma gelince: Milli Mücadele sonrasında Mustafa Kemal'in devraldığı ekonomik koşullar içler acısıdır.

Memlekette sanayi yok gibidir. Kapitülasyonların ve Batıcılığın sonucunda Osmanlı zanaatları yıkılmıştır. 1923'ün rakamlarına göre daha çok imalathane niteliğinde olan 386 işyeri ve 20.000 sanayi iş-

çisi vardır. "Memlekette, birkaç fabrika müstesna olmak üzere, milli denebilecek ve milli ihtiyacı karşılayacak tek bir sanat yoktur. Yabancı ülkelerden gelen mallara direnebilecek pek az el tezgâhı kalmıştır."[201]

1923 Türkiye'sinin dış alımı 145 milyon liradır. Buna karşılık dışa 85 milyonluk mal satılmış, 60 milyon açık verilmiştir.[202] Memleketin ihtiyacı olan bütün mamul maddeler; bu arada önemli miktarda giyecek eşyası dışardan gelmektedir. Tarımsal üretim, Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde büsbütün gerilemiş, çeşitli ürünlerin dıştan alınması zorunluluğu doğmuştur.

Yabancı şirketler ekonomideki yerlerini korumaktadır. Özellikle demiryolları, elektrik ve ulaştırma şirketleri, İstanbul ve İzmir rıhtım işletmeleri yabancı şirketlerin elindedir. Bütün bu olumsuz faktörlere ek olarak genç Cumhuriyet, Düyun-ı Umumiye'nin 86 milyon liralık dış borcunu devralmıştır. 1930'dan itibaren ödenmesine başlanan bu borç ancak 1954'te kapanabilecektir.

* * *

Milli Mücadele öncesinde, sırasında ve sonrasında memleketin sosyal ve ekonomik görünüşü böylesine karanlıktır. Bu karanlık görünüş ilerdeki yanlışların mutlak mazeretini getirmiyorsa da, yönetimin daha doğru değerlendirilmesine yardımcı olabilir. Mustafa Kemal'in en büyük başarısı, Türkiye'yi istiklaline götüren hareketi bu ters koşullar içinde yaratabilmesi, emperyalizmden bizi kurtarmasıdır; Sovyet Devrimi dolayısıyla o yıllarda diken üstünde oturan Avrupa'nın aczinden en akıllı şekilde yararlanmış olmasıdır. Sovyetler Birliği'nin desteğini, hatta, düşmanımız durumundaki Fransa'nın çekimserliğini ustalıkla elde etmesidir.

İKİNCİ BÖLÜM

Atatürk Geri Kalmışlığı Yenememiştir

Günümüzdeki Türkiye'nin bir bakıma varlığını borçlu olduğu Atatürk döneminin geri kalmışlık sürecindeki yerine gelince: 1923 yılının başarılı ihtilalcileri büyük zaferin kıvancı ve biraz da şaşkınlığı içindedirler. Yönetici kadronun amacı siyasal bünye değişikliğinin ve reformların yanı sıra ekonomik kalkınmayı gerçekleştirmek, *muasır medeniyet seviyesine* varmaktır. Fakat, özlenen hedefe nasıl ve hangi yollardan gidilecektir?

I. Mustafa Kemal'in ve Yeni Rejimin Tutumu

Genç Cumhuriyet'in izleyeceği yöntem bir yandan İzmir İktisat Kongresi'nde, öte yandan Mustafa Kemal'in söylev ve davranışlarında şekillenecektir. Bu yöntem, 1930-1938 yıllarında bazı zorunluluklardan ötürü düzeltmeler görecek, fakat özünü 1947'ye kadar koruyacaktır.

Yeni Cumhuriyet'in izleyeceği 'yöntem'in adı 'milli iktisat'tır, kendisi 'devletçilik görünümündeki liberal politikadır', amacı kişilerin zenginleşmesiyle memleketi kalkındırmak, yabancı müteşebbisin yerine yerli özel teşebbüsü koymaktadır. İktisat Kongresi'nin vazettiği düstur, *devletin ancak hususi sermayenin yetmediği iri müesseseleri kurmak için yatırım yapmasıdır.*[203] Yani, en koyu bir liberaliz-

min özü olan, 'ferdin yapamadığını devlet yapar'dır. Mustafa Kemal, bu kongredeki nutkunda, özel teşebbüse dayanan bir ekonominin çerçevesini çizmekte, hatta, 'Kanunlarımıza riayet şartıyla, ecnebi sermayelerine lazım gelen teminatı vermeye her zaman hazırız. Ve şayanı arzudur ki ecnebi sermayesi bizim sermayemize, servetimize inzimam etsin' demektedir. Mustafa Kemal'in kongredeki konuşmasında bir diğer ilginç nokta, devletçilikten ve toprak reformundan söz etmemesidir.

Cumhuriyet ekonomik düzenine ışık tutmak niteliğini taşıyan bu kongreyi, Sabahattin Selek şöyle yorumluyor: 'Devletçilik fikri, Anadolu ihtilalinin felsefesinde kuvvetli bir unsurdu. İhtilal antiemperyalist olduğu kadar antikapitalist olduğunu da her vesileyle açıklamıştı. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1922 günü, meclisi açış nutkunda, *kamu yararını doğrudan doğruya ilgilendiren kurumları ve teşebbüsleri devletleştireceğiz* demek suretiyle, devletçi görüşü tereddüde hiç yer bırakmayacak kesinlikle belirtmişti. Fakat zaferden sonra, ihtilal kendi felsefesine ihanet etti. 17 Şubat 1923 günü İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi ile yeni Türk devletinin *Milli Kapitalist Ekonomi*'yi benimsediğini görmekteyiz. Gazi Mustafa Kemal Paşa, kongreyi açış nutkunda devletçilikten tek kelime bile söz etmemiştir."[204]

Cumhuriyet'in ilk döneminde izlenen ekonomik siyasetin en önemli kaynağı, şüphesiz, Mustafa Kemal'in görüşleridir. İktisat Kongresi'nin tutumuna hayli yakın olan bu görüşlerin birkaçını belirtelim: Mustafa Kemal, kalkınmada milyonerlerin büyük etkisi olacağı kanısındadır. 1923'te yaptığı bir konuşmada şöyle demektedir: "Kaç milyonerimiz var. Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerin, hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız..."[205]

A. Hamdi Başar'ın belirttiğine göre, 'ilk milyonerlerimizin doğuşuna yol açan demiryollarının döşenmesinde ilk olarak bir Türk müteahhitinin inşaata talip olması Gazi'yi coşturmuş ve "*Efendiler, merkezi Anadolu'nun iskelesi olan Samsun'u, Sivas'a bağlayacak demiryollarına başlarken, Nemlioğlu'ların hakiki programa fiilen tevessülleri ne kıymetli bir misal olmuştur*" diyerek, Gazi, müteahhit Nemlioğlu Galip Bey'i övmüştür.'[206]

Mustafa Kemal'in milyonerler konusundaki görüşü tarımda da geçerlidir. Milli Mücadele döneminde herkese toprak verileceğinden söz edilmiştir. Oysa, zafer sonrası, herkese yetecek kadar toprağın memlekette var olduğu görüşü hâkimdir. Gene 1923'te, Gazi şöyle demektedir: "Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır."[207] Bu düşünce bütün Atatürk döneminde geçerliğini korumuş, tarımdaki ağalık düzenini ve sosyal bünyeyi değiştirecek çaba gösterilmemiştir.

Abdi İpekçi'nin, 'Atatürk'ün siyasi ve iktisadi doktrinler karşısında aldığı bir vaziyet, açık ve kesin bir görüş var mıydı?' sorusunu, Mustafa Kemal'i en yakından tanıyan kişi olmak sıfatıyla İsmet İnönü şöyle cevaplamaktadır: "Görüşlerinde meçhul bir yer yok. Cumhuriyet Halk Partisi'nin prensipleri Atatürk'ün düşüncesini gösteriyor. *Başından beri özel teşebbüsü esas tutmuş ve ölünceye kadar bu prensibi tatbik etmiştir.*"[208]

Mustafa Kemal, kendi özel yaşantısında da ekonomik görüşünü tanıtmaya çalışmış, Doğan Avcıoğlu'nun deyimiyle '*Örnek Müteşebbis*' olmuştur. Atatürk, çoğunu ölümünden bir süre önce hazineye devredeceği çeşitli çiftliklerin, fabrikaların, imalathanelerin kurucusu ve sahibidir. 1936'da hazineye bağışladığı örnek çiftliklerin büyüklüğü, toplam olarak 154.720 dönümü bulmaktadır.

Atatürk'ün bağışladığı zirai ve sınai kuruluşlar şunlardır: Ankara'da Orman, Yağmurbaba, Balgat, Macun, Güvercinlik, Takar, Etimesgut, Çakırlar çiftliklerinden meydana gelen *Orman Çiftliği*; Yalova'da Millet ve Baltacı çiftlikleri, Silifke'de Tekir ve Şövalye çiftlikleri, Dörtyol'da portakal bahçesi ve Karabasmak çiftliği, Tarsus'ta Puloğlu çiftliği.

1. BUNLARDA MEVCUT ARAZİ

a) 582 dönüm çeşitli meyve bahçeleri.

b) 700 dönüm fidanlık, buralarda meyveli meyvesiz muhtelif yaşlarda ve çeşitlerde 650.000 fidan vardır.

c) 400 dönüm Amerikan asma fidanlığı. Burada 560.000 kök bağ çubuğu vardır.

d) 220 dönüm bağ. Burada 88.000 adet bağ çubuğu vardır.
e) 370 dönüm çeşitli sebze yetiştirmeye elverişli bahçe.
f) 220 dönüm 6.600 ağaçlı zeytinlik.
g) 27 dönüm 1.654 ağaçlı portakallık.
h) 15 dönüm kuşkonmazlık.
i) 100 dönüm park ve bahçe.
k) 2.650 dönüm çayır ve yoncalık.
l) 1.450 dönüm yeni tesis edilmiş orman.
m) 148.000 dönüm ziraata elverişli arazi ve meralar.
Yekûn: 154.720 dönüm arazi.

2. BİNA VE TESİSAT

a) 45 adet büyük ve küçük idare binası ve ikametgâh, bütün mefruşat ve demirbaşlarıyla beraber.
b) 7 adet 15.000 baş koyunluk ağıl.
c) 6 adet Aydos ve Toros yaylalarında tesis edilen mandıralar.
d) 8 adet at ve sığırlara mahsus ahır.
e) 7 adet umumi ambar.
f) 4 adet hangar ve sundurma.
g) 4 adet lokanta, gazino ve eğlence yerleri, lunapark.
i) 2 adet çeşitli imalat yapan fırın.
k) 2 adet çiçek ve tezyinat (süsleme) nebatı yetiştirmeye mahsus yer.
Yekûn: 51 bina.

3. FABRİKA VE İMALATHANELER

a) *Bira Fabrikası:*
Senede 7.000 hektolitre çeşitli bira yapacak kabiliyette, bütün müştemilatıyla ve bütün işletme levazımı ve mütedavil kıymetlerle beraber.
b) *Malt Fabrikası:*
Senede 7.000 hektolitre biraya kâfi gelebilecek miktarda malt imaline kabiliyetli, bütün müştemilatı ve işletme levazımı ile beraber.
c) *Buz Fabrikası:*

Günde dört ton buz yapma kabiliyetinde, bütün müştemilatı ve işletme levazımı ile beraber.

d) *Soda ve Gazoz Fabrikası:*

Günde 3.000 şişe soda ve gazoz yapma kabiliyetinde, bütün müştemilatı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

e) *Deri Fabrikası:*

Senede 14.000 çeşitli deri imaline elverişli bütün müştemilat ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

f) *Ziraat Aletleri ve Demir Fabrikası:*

g) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da olmak üzere iki modern *süt fabrikası*: Her ikisi günde ayrı ayrı 15.000 litre pastörize süt ve 1.000 kilo tereyağı işlemek kabiliyetindedir. Bunlar da bütün müştemilat ve işletme levazımı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

h) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da iki *yoğurt imalathanesi.*

i) *Şarap İmalathanesi:*

Yılda 80.000 litre şarap imaline elverişli bütün müştemilat ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

k) İki taşlı elektrikle işler *bir değirmen* bütün müştemilatı ve mütedavil kıymetleriyle beraber.

l) İstanbul'da bulunan bir *çelik fabrikasının* yüzde kırk hissesi.

m) Biri Orman Çiftliği'nin, biri Tekir Çiftliği'nin olmak üzere her biri 15'er bin teneke beyaz peynir, 600 teneke tuzlu yağ yapmaya elverişli *iki imalathane*, bütün işletme levazımatı ile beraber.

4. UMUMİ TESİSAT

a) Biri Ankara'da diğeri Yalova'da kurulu iki tavuk çiftliği.

b) Yalova'daki çiftliklerde iki hususi iskele ve liman tesisatı.

c) Üçü Ankara'da ve ikisi İstanbul'da beş satış mağazasının bütün tesisat ve demirbaşları.

d) Orman Çiftliği'nde:

Hususi sulama tesisatı, kanalizasyon, telefon tesisatı, elektrik tesisatı, küçük beton köprüler, hususi yollar, içme su tevziatı şebekesi.

Yalova Çiftliklerinde:

Hususi su tesisatı, telefon tesisatı, elektrik tesisatı, küçük beton köprüler ve yollar.

Silifke Tekir Çiftliği'nde:

Hususi sulama tesisatı, beton köprüler.

e) Orman Çiftliği'nde kurulu çiftlik müzesi ve ufak mikyasta hayvanat bahçesi tesisatı, bunların işletme levazımı ve bütün demirbaşları.

5. CANLI UMUMİ DEMİRBAŞ

a) 13.000 baş koyun. Kıvırcık, Merinos, Karagül, Karaman ırklarıyla bunların melezleri.

b) 443 baş sığır. Simental, Hollanda, Kırım, Jersey, Görensey, Halep yerli ırklarıyla bunların melezleri, yeni üretilen Orman ve Tekir cinsleri.

c) 69 baş İngiliz, Arap, Macar, yerli ve bunların melezleri, koşum ve binek atları. 58 çoban merkebi.

d) 2.450 baş tavuk Legorn, Rodayland ve yerli ırklar.

6. CANSIZ UMUMİ DEMİRBAŞ

a) 16 adet traktör, 13 adet harman ve biçerdöver makinesi ve bilcümle ziraat işlerini görmekte bulunan ziraat alet ve edevatının tamamı.

b) 35 tonluk bir adet deniz motoru, Yalova Çiftliği'nde.

c) 5 adet çiftliklerin nakliye işlerinde çalıştırılan kamyon ve kamyonet.

d) 2 adet çiftliklerin umumi servislerinde çalıştırılan binek otomobili.

e) 19 adet çiftliklerin umumi servislerinde çalıştırılan binek ve yük arabası.[209]

Atatürk'ün mal varlığının iki kaynağı vardır. Biri, Hindistan'dan Milli Mücadele'ye yardım için Atatürk'ün şahsına gönderilen paradır. "Hindistan'dan gönderilen paranın 500-600.000 lira civarında bulunduğu sanılıyor. Atatürk, bu paranın 500.000 lirasını Büyük Taarruz'dan önce, maliyenin karşılayamadığı bazı özel giderler için Garp Cephesi Kumandanlığı emrine vermişti. Zaferden sonra bu 500.000

liranın 380.000 küsur lirası, bir Bakanlar Kurulu kararıyla kendisine geri verildi. Bu paranın 250.000 lirası, Atatürk'çe Türkiye İş Bankası'na sermaye olarak verilmiştir. Yine bu paranın bir kesimiyle çiftlikler satın alındı. (...) İkinci kaynak, Mısır eski Hidivi Abbas Hilmi Paşa'nın Türk uyrukluğuna girmesi münasebetiyle, Cumhuriyet Halk Partisi'ne bağışladığı 900.000 lira civarındaki paradır."[210]

Atatürk, sözü edilen ekonomik teşebbüslerinin yanı sıra İş Bankası'nın kuruluşuna sermaye koyarak katılmış, çeşitli şirketleri teşvik etmiştir. *Atatürk'ün Vasiyeti* eserinde, M. Leventoğlu, hisse senetlerinin bulunduğu İş Bankası hesabının Atatürk'ün adına açılmış olmakla beraber onun kişiliğiyle ilgisi bulunmadığını, Atatürk'ün bu hesaptan kişisel hiçbir harcama yapmadığını belirtmektedir.[211]

II. Milli İktisat'ın Fonksiyonu

'Milli' ve 'Türk' kavramları, İzmir İktisat Kongresi'nden itibaren tüccar ve eşraf çevrelerinde revaçtadır. Yukarda belirtilen temel görüşlerin çerçevesinde gelişecek ekonomi politikası, şüphesiz, 'milli iktisat' olacaktır. Milli iktisattan murat edilen, zaferden önce yabancıların ve azınlıkların elinde bulunan ekonomik güçlerin bu kez yerli tüccar ve eşrafa transfer edilmesinden ibarettir. Temelde aynı kalacak olan ekonomik yapının üst kademelerinde görev devir teslimi olacak ve Türkiye'nin bu sayede kalkınması beklenecektir.

Yerli özel sektör, milli kurtuluşun kendisine açtığı yeni ufuklar karşısında heyecan ve sabırsızlık içinde, devletin desteğini sağlamak çabasındadır. Bu destek kısa zamanda verilecektir.

Gerçekten de, yerli tüccar Milli Mücadele biter bitmez örgütlenmiş, İstanbul'a ilk giren kumandan Refet Paşa'nın desteğiyle '*Milli Türk Ticaret Birliği*'ni meydana getirmiştir. Amaç "levantenler ile Rum ve Ermenilerin ellerindeki ticari mevkileri, milliyetçilikten yararlanarak ele geçirmek ve yabancı sermaye ile ortaklıklar kurmaktır."[212] Bunun için devletin desteği temin edilecek ve ithalatta, ihracatta, imalatta, ticarette yerli tüccarın hâkimiyeti sağlanacaktır. "Yalnız Kurtuluş Savaşı'mızı İstanbul'dan izleyen tüccar değil, yabancı firmalar da Ankara'daki milliyetçi havaya ayak uydurmaktadır. Yabancı firmalar, hükümetle ilişkilerini Rum ve Ermenilerden Türklere doğru

kaydırmaktadır. İstanbul'da kalan Rum, Ermeni ve Yahudi kompradorlar da, Türk ortaklar, hatta paravan Türkler bularak, durumlarını korumayı denemektedir. (...) Kurtuluş Savaşı'na katılan ve bu sebeple Ankara'da nispeten daha nüfuzlu olan Anadolu tüccarı ve ticarete yönelen subay ve memurlar da, ticaretin el değiştirmesinde, göz önünde tutulması gereken unsurlardır. Bunlar da İstanbul tüccarı ile kolayca uzlaşacak ve ticaretten pay alacaklardır."[213]

Bu hazırlığın içindeki milli 'burjuvalar', Lozan Anlaşması gereğince gümrüklerin 1929'a kadar açık tutulmasından da yararlanacaklardır. Bu tarihe kadar % 70'i tüketim mallarına ayrılan bir ithalatın 'yerli' unsuru olarak, eski işbirlikçilerin yerine geçeceklerdir.

O günlerin devleti milli burjuvaları desteklemekte, yurt kalkınmasını onların kalkınmasına bağlı görmektedir. Bu görüş Mustafa Kemal'in düşüncelerinde biçimlenmektedir:

"...halkımızın tüccar sınıfını zengin edebilmek için, ticaretin yabancı ellerde bulunmasına mani tedbirleri almak mecburiyetindeyiz." (1923) Milli özel teşebbüsün güçlenmesi, halkın güçlenmesinde bir gösterge gibi kabul edilmektedir: "Milli bankalarımızla ticari ve sınai şirketlerin adet ve sermayelerinin mütemadiyen artmakta olması, halkımızın iktisadi faaliyet ve uyanıklığına delil addolunabilir." (1926)

Kalkınmayı, sömürme imkânına sahip zümrelerin milliyet değiştirmesine bağlayan 'milli iktisat' görüşü, tarım alanında da geçerliktedir. İstiklal Harbi sonucunda Rum ve Ermenilerin bırakıp kaçtıkları topraklar çoklukla yerli eşrafın, ağaların eline geçmiştir. Özellikle Ege'de, Karadeniz ve Doğu bölgelerinde boşalan araziye derebeyleri büyük çiftlikler kurmuşlardır. "Rum ve Ermeni arazisini Kurtuluş Savaşı'nda şehit düşen askerlerin ailelerine dağıtma teklifinin dahi yankı bulamaması"[214] milli iktisat anlayışının hangi çıkarların hizmetinde kullanıldığını göstermesi bakımından hayli ilgi çekicidir.

III. Devletçilik Denemesi

Yeni Cumhuriyet'in uyguladığı 'liberal' ekonomi tam bir başarısızlıkla sonuçlanmış, Cumhuriyet idaresi 1930'lardan itibaren devletçi yanı ağır basan bir deneye girişmiş ve bunu savaş yıllarına kadar sürdürmüştür.

Devletçiliğin başlıca nedeni, 1929 dünya bunalımından ötürü ekonomideki başıboşluğa son vermek zorunluğudur. Devlet uluslararası düzeydeki ekonomik çöküşün etkisinden korunmak için ekonominin dizginlerini eline almaktadır. Bunun yanı sıra, 1928'de yapılan anlaşmayla Osmanlı borçlarının ödenmesi kabul edilmiştir. Dolayısıyla dış ödemelerin sıkı bir kontrolü gerekmiştir. Nitekim 1930'da ödenecek olan 32 milyon liralık ilk taksit % 14'ünü kapsamaktadır. Lozan Anlaşması'nın gümrüklerimizi açık tutmamızı gerektiren hükmü 1929'da sona erdiğinden, devlet, ithalatı kısıtlamak ve yatırıma yönelmek imkânına daha geniş ölçülerde kavuşmaktadır.

Bu nedenlerin yanı sıra, ticarete bulaşmamış bürokrat ve aydın çevrelerinde, liberalizme karşı tepki başlamıştır. *Kadro* dergisinde toplanan aydınlar, devletçiliğin felsefesini araştırmakta, kalkınma ilkelerini tartışmaktadır. 1931'de Halk Partisi'nin programında 'devletçilik' umdesi de yer almaktadır.

1930'ların devletçiliği, *ilk planın hazırlanması, bazı yabancı şirketlerin millileştirilmesi, devlet yatırımlarının çoğalması* gibi olumlu gelişmelere fırsat vermiştir. Ancak bu devletçilik, rejimin karmaşık yapısından ve çok yanlılığından ötürü sınırlı alanlarda uygulanmıştır. Devletçi tutumun yanında özel sektörcü davranışlar da yer almaktadır: 1932'de kurulan ve devlet işletmeciliğine önveren, ayrıca karma teşebbüsleri denetleyen 'Devlet Sanayi Ofisi', 1933'te kapatılmıştır; 1932'de Türk limanları arasında posta seferleri devlet tekeline alınırken, gene 1933'te tekelden vazgeçilmiştir. Aynı yıl kurulan Sümerbank, verdiği kredilerle özel sektörü besleyen devlet kuruluşu görevini yüklenmiştir, vb. Genel çizgileriyle 1930 yıllarının devletçiliği, bilinçli bir tercihten çok, bazı zorunlukların gerektirdiği sınırlamalar, özel sektöre kabul ettirilen tavizler şeklinde belirmekte; devletçilik, asıl fonksiyonu olan *özel sektör hamiliğini* bu dönemde de sürdürmektedir.

S. Selek'in deyişiyle, "Devletçiliğin yeniden benimsenmesi için 1931 yılına kadar beklemek gerekiyordu. Büyük bir hızla sosyal reformların gerçekleştirildiği sekiz yıllık dönem (1923-1931) ekonomik faaliyet bakımından tamamen başarısız geçmişti. Nihayet 10 Mayıs 1931 günü toplanan CHP kurultayında 'devletçilik' ve 'devrimcilik' ilkeleri programa alındı, fakat, 1931 yılında benimsenen devletçilik

anlayışı, Mustafa Kemal Paşa'nın 1922 yılında belirttiği devletçilik anlayışından daha geri idi..."[215]

IV. Cumhuriyet'in Mutlu Azınlığı

İstiklal Harbi'nin bitişiyle beraber Türkiye'de kurulan mukaddes bir ittifak, Cumhuriyet'in ilk döneminde büyük faaliyet gösterecektir. İttifak, kaba çizgilerle üç çeşit imtiyazlıdan meydana gelmektedir: 1) İstanbul tüccarı, Anadolu eşrafı ve toprak ağaları, 2) Milli Mücadele'ye katılan subaylardan sonraları 'memleketi kalkındırmaya' merak saranlar, 3) Mebuslar ve bürokrasinin üst kademeleri.

Mutlu azınlığı meydana getiren bu üç zümre birbirini desteklemekte, tamamlamakta ve ekonomik faaliyetin kilit noktalarını elinde tutmaktadır.

Bu zümreler, zaman zaman çıkar kavgaları yüzünden kendi aralarında çatışacaklarsa da, asıl mücadeleyi yönetimin 'devlete sahip çıkan' memurlar kanadına karşı verecekler ve kazanacaklardır. Zira azınlığın kurnazlığı, Milli Mücadele'yi başarıp gerçekten namuslu kalmış ekibin iyi niyetine baskın çıkacak; 'iş' bilenler ekonomi ve sosyoloji bilmeyenlere galip gelecektir.

Mukaddes ittifakın ilk amacı devletin desteğini, daha doğrusu parasını kullanarak yabancıların ve azınlıkların yerini almak, hiç olmazsa, Avrupa firmalarına zorunlu temsilci şeklinde kendilerini kabul ettirmektir. Devletin ticarete bulaşmayan kanadı zaten kalkınmanın böyle gerçekleştiğini sanmakta ve yardıma hazır beklemektedir.

Bu amaca hizmet edecek başlıca vasıta olan İş Bankası, 1924 yılında kurulmuştur. Aynen İttihatçıların İtibar-ı Milli Bankası gibi, devlet eliyle fert zengin etmekte İş Bankası büyük işlev taşıyacaktır. Bankanın kurucusu Celal Bayar'dır. Celal Bayar'ın anlattığına göre, bir gün Mustafa Kemal'in kayınbiraderi Uşşakizade Muammer Bey, Bayar'a gelmiş, "Gazi'ye kendilerinin 250.000 liralarının bulunduğunu, bununla ihracat ve ithalat işleri yapmak istediklerini, fakat Gazi hazretlerinin kendisine *bir kere Celal Bey'e sorunuz, ondan fikir alınız* dediğini Bayar'a nakletmiştir. Bunun üzerine Bayar *ithalat ve ihracat işlerinin çok riskli olabileceğini, Gazi'nin bu gibi işlere isminin karışmaması gerektiğini* düşünmüş ve ithalat-ihracat işleri yerine milli bir banka kurmak için paranın kullanılmasını tavsiye etmiştir."[216]

İş Bankası'nın Atatürk dışındaki kurucuları Cumhuriyetin mutlu azınlığını göstermek bakımından ilgi çekicidir. Kurucular ve yöneticiler *İstiklal Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar, tüccar ve eşraftır.* "Hemen hiç para ödemeden bankaya ortak olan bu kimseler, hızla gelişen bankadan büyük kazanç sağlamışlardır:

Mahmut Celal (Bayar), Siirt Milletvekili Mahmut, Hüseyin Beyzade İbrahim, Mora Yenişehirlizade Ethem Hasan, Cebelibereket Milletvekili İhsan, tüccardan Hanifzade Ahmet, Edirneli Emin, eşraftan Sükkerizade Tevfik Paşa, Süreyya Emir Paşa, manifatura tüccarı Hafız Halit, Trabzon Milletvekili Hasan (Saka), Kavalalı İbrahim Paşazade Hüseyin, Attarzade Rasim, Sivas Milletvekili Rasim, İnegöllüzade Mehmet Saffet, Uşakkizade Mahmut Muammer, tüccardan Altıağazade Mustafa, ecza-i tıbbiye taciri Necip, Yelkencizade Lütfi, İzmir Milletvekili Rahmi, Muhasebecizade Rıza, Kınacızade Şakir, Yozgat Milletvekili Salih, Nemlizade Sıtkı, Yozgat eşrafından Âkif Paşa, Hacı Ebubekirzade Osman, Ali Ramiz ve şürekâsı, Remzizade Ferit, Ertuğrul Milletvekili Dr. Fikret, Rize Milletvekili Fuat, Gaziantep Milletvekili Kılıç Ali, Avundukzade Mahmut, Ragıp Paşazade Şakir.

Başına eski İktisat Vekillerinden Celal Bayar'ın getirildiği bankanın yönetim kurulunda ise Atatürk'e yakınlığı ile tanınan politikacılar çoğunluktadır: Mahmut (Soydan), reis, Siirt Milletvekili; Mahmut Celal (Bayar), aza ve Müdir-i Umumi, İzmir Milletvekili; Rahmi (Köken), aza, Ticaret Vekili, İzmir Milletvekili; Salih (Bozok), aza, Bozöyük Milletvekili; Kılıç Ali, aza, Gaziantep Milletvekili; Dr. Fikret, aza Ertuğrul Milletvekili; Fuat (Bulca), aza, Rize Milletvekili; Kınacızade Şakir, aza, Ankara Milletvekili.

Kurtuluş Savaşı'ndan gelme nüfuzlu politikacılar ile sivrilmiş eşraf ve tüccarı bir araya getiren bu özel banka devlet gücüyle kısa zamanda gelişecek ve bu sayede birçok kapitalist imal edecektir. Banka içinde, kendilerini iş hayatının göbeğinde bulan Kurtuluş Savaşı temsilcileri de iş hayatının tadına kolayca varacaklardır. Celal Bayar liderliğinde Muammer Eriş, Siirtli Mahmut, Kılıç Ali, Recep Zühtü, Salih Bozok, Nuri Conker, Cevat Abbas vb. gibi kişiler *İş Bankası Grubu* olarak tanınacak ve bu grubun adı, *affairisme* tartışmalarında sık sık işitilecektir."[217]

İş Bankası, 1925'te kurulacak Sanayi ve Maden Bankası'yla beraber devlet eliyle fert zengin etmenin öncülüğünü yapacaktır. Falih Rıfkı Atay'ın yorumuyla, "Kolay kazanç elde etmeye çalışanlar, yerli, yabancı, Ankara'da nüfuz tüccarlarını bulmakta ve onlar vasıtası ile bankayı kendi teşebbüsleri içine sürüklemekte idi. (...) Şöyle bir sistem kurulmak isteniyordu: Devletin yapacağını banka yapmalı idi. Şüphesiz arada bankanın yabancı iş ve yerli nüfuz komisyoncuları, asıl hisseyi paylaşacaklardı."[218]

İş Bankası'nın ya da *İş Bankası Grubu* diye adlandırılan iş bilir yöneticilerin katıldığı 'tatlı' kârların çeşitli örneklerine rastlıyoruz. Bunlardan ilgi çekici bir tanesi, gene mebuslarla işadamlarının 1925'te ortaklaşa kurdukları Şeker Şirketi'dir. Kurucular Şakir Kesebir, Edirne Mebusu Faik Öztrak, Bilecik Mebusu İbrahim Çolak ve 'Şeker Kralı' Hayri İpar'ın yönetiminde dört tüccar. Bu ortaklık İş Bankası'nı ve Ziraat Bankası'nı kendi bünyesine aldıktan sonra şeker ithalatını ele geçirmiştir. İş Bankası'nın nüfuzundan ve grubundan yararlanarak şeker fabrikalarının üretimi düşük tutulmuş, ithal malı şekerler tekelden satılarak astronomik kazançlar sağlanmıştır. Devlet 1939'da şeker fabrikalarını kontrolü altına alınca, aynı fabrikaların üretimi bir yılda 42.000 tondan 90.000 tona yükselmiştir. Bu miktar daha sonra 120 bin tona çıkacaktır.

İş Bankası'nın bir diğer faaliyeti Paşabahçe şişe ve cam fabrikalarıdır. Ancak bu işletmenin tekeli Karako ve Ortaklarına verilmiştir. Bu ortaklık, İş Bankası yöneticilerinin onayıyla; fabrika mamullerini pahalıya satmakta (daha doğrusu sattırmamakta), kendi ithal ettiği Polonya ve Alman mallarını piyasaya ucuza vererek büyük kârlar sağlamaktadır. Fiyatları suni şekilde yüksek tutan Paşabahçe fabrikasının zararı pahasına Karako ve ortakları, onlara bu imkânı sağlayan işbilir grubu kazanmaktadır.[219]

Mutlu azınlığın bu büyük aracı, İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına kadar fonksiyonunu yerine getirecektir. 1939'da İş Bankası Grubu'nun skandallarıyla ilgili dosyalar hazırlanacak, fakat *devr-i sabık yaratmamak* görüşündeki 'namuslu kanat' tarafından gün ışığına çıkartılmayacaktır.

Cumhuriyet'in ilk döneminde mutlu azınlık yararınca işleyen bir usul de, devletin çeşitli tekeller kurup bunu özel teşebbüse devretme-

sidir. Bu şekilde 'seçme' kişilere kazanç sağlanmakta, komisyonlar alınmaktadır. İstanbul, İzmir limanlarının işletmesi, kibrit inhisarı (önce Belçika'nın *De Bont* firmasına, sonra *The American-Turkish Investement Corp'a*) petrol-benzin ithalat inhisarı (*American Standart Oil* şirketine), vb. özel şirketlere bırakılmaktadır.

Mutlu azınlığın önemli kolu olan eşraf ve toprak ağalarına, devlet, İş Bankası'nın görevini Ziraat Bankası'na gördürerek arka çıkmaktadır.

Bu banka Cumhuriyet'ten önce, devlet sermayesiyle kurulmuştur. 1924'te yeni başkent Ankara'ya nakledilerek bir anonim şirket haline getirilir; o günlerin eğilimlerine uygun olarak meclis-i idaresine Anadolu eşrafı, tüccar ve mebuslar girer.

Bankanın yeniden kuruluşunda amaç, köylüye ucuz kredi sağlamaktır. Ancak bu amaç idare meclisinin yapısı uyarınca kısa zamanda terk edilecek, devlet parası ya toprak ağaları ve öteki eşrafa sermaye olacak ya da onların tefecilik yaparak köylüyü soymalarında kullanılacaktır. Küçük çiftçinin bankadan kredi alabilmesi için kefil bulması ya da toprağını bankaya ipotek etmesi gerekmektedir. Kefil, tabiatıyla, eşraf ya da ağa olacaktır. Bu aracılar, verdikleri kefalet karşılığında köylünün toprağına ipotek koymakta, köylü para bulamazsa onun borcunu bankaya ödeyip toprağı ele geçirmektedir. Sürekli para sıkıntısı içindeki köylü bu 'kefalet' işine kendini çabucak koyuvermiştir. 1928'de köylünün kefil göstererek aldığı borcun toplamı 2 milyon lirayken, bu meblağ 1931' de 12,7 milyona yükselecek, bankaya toprağın ipotek edilmesiyle borçlanılan miktar ise 13 milyonu bulacaktır. Bu 13 milyonun yarısı, ipotek karşılığında aldığı borç 500 liradan az olan küçük çiftçiye aittir.[220]

Ziraat Bankası'nın eşrafa verilen kredileri hızlı bir tefeciliğin, selem usulünün sermayesi olmaktadır. Ürünler daha tarladayken yok pahasına kapatılmakta; eşraf, bankadan % 10 faizle aldığı borcu % 80-% 100 faizle muhtaç köylüye nakletmektedir.

Devletin koruyucu kanadında palazlanan eşraf ve ağa takımına Cumhuriyet idaresinin sağladığı bir kolaylık da Medeni Kanun'dur. Topraklardaki fiili işgal Batılaşma döneminden beri hukuk çerçevesine sokulmaktadır. Medeni Kanun gelişmeyi hızlandıracak ve güçlendirecektir. "Bugünkü toprak kavgalarında köylülere karşı ileri sürü-

len tapular, Abdülhamit döneminde değilse, genellikle bu yıllarda ele geçirilmiştir."[221]

Cumhuriyet döneminin mutlu azınlığı devletin hemen her alanda sağladığı kolaylıklardan en iyi şekilde yararlanmasını bilmiştir. Devletten alınan krediler sanayide ya da tarımın makineleşmesinde değil, az zamanda çok para getiren kapkaç işlerinde kullanılmıştır: İthalat, komisyon, küçük imalat, ticaret vb. Özel müteşebbislerin bankalara yatırmış oldukları para miktarı 1924'le 1938 yılları arasında 13 milyondan 227 milyona çıkmıştır. Yönetimin bir kanadının *Teşvik'i Sanayi Kanunu** gibi iyi niyetli çabaları boşa gitmiş, devlet bir yandan mutlu azınlığı beslerken, öte yandan, yatırımların % 90'ını yapmak zorunda kalmıştır.

Sonuç mutlu azınlık için sevindirici, memleket hesabına üzücü olmuştur.

V. Gerçekleşen ve Gerçekleşmeyen

Atatürk döneminin en büyük başarısı, daha önce belirtildiği gibi bağımsızlığın kazanılması, taviz vermeksizin korunması, kökleşmesi olmuştur.

İkinci başarı Cumhuriyet'in kurulması ve inkılaplardır. Harf inkılabı, Medeni Kanun'un kabulü, vb. Ancak bu inkılaplar köklü sosyal yapı değişimlerinin sonucu olmadıkları gibi, bu tür değişimlere paralel de yürütülmemişlerdir. Dolayısıyla köksüz kalmışlar, etkileri sınırlı olmuştur (1970). Bugün hâlâ çarşaf kullanılması, medeni nikâha bazı kırsal kesimlerde itibar edilmemesi gibi durumlar, bu köksüzlükten, inkılapların temelde değil üstyapı kurumlarında gerçekleşmiş olmalarından ileri geliyor.

1923-1930 yıllarının 'milli iktisat' dönemindeki sürekli başarısızlığa karşılık 1930'ların devletçilik uygulaması bazı elle tutulur işler yapmıştır. Bunların başlıcaları demiryollarının döşenmesi (1923'te 4.000, 1939'da 7.300 km.), Sümerbank, Etibank ve Madencilik Ban-

* 1927'de çıkarılan ve sanayiciye çeşitli vergi, gümrük muafiyetleri, belediyeye ait topraklardan 10 hektar bedava yer verilmesi gibi önemli kolaylıklar sağlayan kanun.

kası gibi kuruluşların şeker, kâğıt, dokuma sanayiine yaptıkları yatırımlardır. Ayrıca madenciliğe, liman ve şose inşaatına yatırım yapılmıştır. Ancak kurulan sanayi yetersiz ve zayıftır. 1930'da 331 milyon liralık sanayi üretiminin % 84'ü hafif, yalnızca % 16'sı kalkınmak için asıl gereği olan ağır sanayi alanındadır. 1938'in rakamlarına göre, memleketteki sanayi kuruluşlarının % 90'ı 'fabrika denilemeyecek birtakım derme çatma tesislerdir.'[222]

1930'a kadar sürekli ithalat fazlası varken, Lozan Anlaşması'nın gümrükleri engelleyen maddesinin 1929'da yürürlükten kalkmasıyla dış ticaret dengelenmiş ve ihracat ithalattan fazla olmuştur. Dış ticaretteki bu olumlu gelişmenin yanı sıra 1933-37 yıllarını kapsayan yıllık bir plan yapılmıştır. Plan, uygulamasının sınırlılığına ve yalnızca devletin sınai yatırımlarını kapsamasına rağmen başarılıdır. Öngörülen yatırımın iki katından fazlası gerçekleştirilmiş, plan dışındakilerle beraber, kamu yatırımlarının toplamı milli gelirin % 5'ini kapsayan 500 milyona yaklaşmıştır. Dışarıya borçlanmadan bu gelişme sağlanırken, bir yandan da memleketteki yabancı şirketlerin millileştirilmesi başlamış ve 1931-1939 tarihleri arasında 16 yabancı şirket satın alınmıştır.

Sosyal alanda, devlet, bir değişmezliğin güvencesi gibidir. Azınlığın mutluluğu, çoğunluğun yoksulluğu pahasına devam etmektedir. Kurulan sanayi kesiminde işçi her çeşit haktan yoksun, daima aleyhine işleyen arz-talep kanununun kurallarınca çalışmaktadır. En küçük bir hak isteğinde bulunması, her zaman bol miktarda var olan bir işsizin onun yerini almasıyla sonuçlanmaktadır.

Cumhuriyet, Türkiye'nin zaten nicel ve nitel olarak güçsüz işçilerine yeni bir şey getirmemiştir. İşçi, hatta ağırlaşan koşullar içinde mahkûm tutulmuştur. Günlük çalışma süresi en az 12 saat; genellikle 14-16 saattir. Günlük işçi ücreti 1920'lerde en çok 250 kuruştur. Savaş öncesine oranla bu dönem hayat pahalılığı 20 kat artmışken, ortalama ücret artışı 7 katı geçmemiştir.

Bu koşullarda bunalan işçiler, en basit demokratik haklardan da yoksun bırakılmıştır. Özgür sendika kurmak, ücret mücadelesi yapmak, siyasal görüşlerini geliştirmek, ancak, bir hayal ya da sonu felaketle biten maceradır. Cumhuriyet'in ilk döneminde sosyalist partiler kapatılmıştır. Kırk yıl kadar bir süre, solcu olmak, sosyalist olmak en

ağır biçimde cezalandırılmış; işçisinden yazarına, şairine kadar insanlar cezaevlerine bu nedenle ve uzun yıllar mahkûm edilmiştir. Birkaç namuslu işçi kuruluşu 1920'lerde dağıtılmış; işçilerin yayın organları kapatılmış; az sayıdaki grev deneyleri zaman zaman güvenlik kuvvetlerince bastırılmıştır.

Tarım kesimindeki geleneksel sömürü ise güçlenerek devam etmektedir. Ziraat Bankası kredilerinin sağladığı elverişli koşullar, büyük çiftçiye ve ağaya toprağını genişletmek imkânı vermiştir. Bu kimseler için makine almaktansa ucuza toprak kapatıp ucuz ırgat çalıştırmak, o dönem için daha kârlı gözükmüştür.

Tarımdaki gelişme, orta ve fakir köylüye bir şey sağlamamış, bilakis yoksulluğunu perçinlemişti. Bu dönemin belki tek olumlu davranışı *Aşar* vergisinin 1925'te kalkmasıdır ki, bundan da asıl yararlanan zengin çiftçiler olmuştur. 1927 ve 1929 yıllarında topraksız köylüye hazine arazisinin verilmesi yolunda kanunlar çıkmışsa da denemeler sınırlı kalmış, toprak reformu konusunda devletçi aydınların zaman zaman gösterdikleri çabalar yönetimin üst kademeleri tarafından önlenmiştir. Daha çok muhacirlerin yararlandığı topraklandırma uygulamasını ise Atatürk döneminin iyi niyetli davranışları arasında belirtmek gerekir. Ancak dağıtılan toprak hem yetersizdir, hem de çeşitli oyunlarla eşrafın eline geçmektedir. Doç. Dr. Suat Aksoy'un verdiği bilgiye göre 1923-1938 arasında 3,7 milyon dönüm toprak dağıtılmıştır. Bunun büyük bölümü özellikle kitle halinde gelen göçmen ve mübadillerin iskân ve topraklandırılmalarını sağlamak için yapılan tesadüfi hareketler halinde kalmıştır.

Dağıtılan toprak, meraların tarlaya çevrilmesiyle kullanılmaktadır. Bu dönemde devlete ait mera topraklarında 40 milyon dönüm eksilme olurken, bunun ancak onda biri muhacirlere ve topraksız köylüye verilebilmiştir. "Bu durum memleketimizde meradan toprak kazanmasını nasıl ve orta büyük mülkler tarafından yapıldığını meydana çıkarmaktadır."[223]

Toprak dağıtımının yol açtığı yaygın bir soygun şekli, eşrafın, muhacire dağıtılmış toprağa tapu uydurarak sahip çıkması ve onu ortakçı durumuna düşürmesidir. Üstelik ağalar bunu hemen yapmamakta, beklemektedirler. Muhacirler çalışıp çabalayıp tarlayı ekime elverişli duruma getirdikten sonra bu gasp oyunu oynanmaktadır.

Zamanın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 1934 tarihinde yaptığı meclis konuşması, bu uygulamanın ilginç bir belgesidir:

"Devlet araziyi metruk arazi diye muhacire veriyor. Onlar da imar ediyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor... Trabzon'da arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönüm araziye malik olan kimse, büyük arazi sahibi ve zengin sayılır. Birisi çıktı, 200 bin dönüme sahip olduğuna dair ilam gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı... Hat boyundan geçerken Sazılar köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Bey'e sorarım kimin namına mukayettir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç tane arazinin sahibi çıkmıştır... Ne kadar metruk arazi imar edilmişse bunların hepsinin sahibi çıkmıştır... Gedikabat körfezinde yerli halk bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular, yerleştiler, ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zat geldi, bu toprakların kendine ait olduğunu söyleyerek bunları buradan çıkarttı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar. Çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar."[224]

Atatürk döneminin toprak sorununa ait ilk ciddi denebilecek istatistik 1938 yılına aittir. 35 ilde yapılan ve diğer illere teşmil edilerek bulunan bu rakamlara göre tarımdaki mülk sahiplerinin % 0,25'i (*binde iki buçuğu*), toprakların % 14'üne (*binde yüz kırk*) sahiptir... Bu oran, aynı korkunç eşitsizliğin yansıdığı 1913 rakamlarıyla hemen hemen eşittir.

Tek cümleyle özetlendiğinde, Cumhuriyet'in bu ilk dönemi, köylünün yüzyıllardan beri sürdürdüğü yoksul yaşantısına hiçbir değişiklik getirmemiştir.

VI. Başarısızlığın Nedenleri

Cumhuriyetin 1923-1938 dönemindeki ekonomik ve sosyal başarısızlığın temel nedeni *yönetimin, sınıfsal yapısıdır. Ayrıca, iyi niyetli unsurların sosyoloji ve ekonomi konularındaki tecrübesizliğidir.* Bu iki noktadan hareket edildiğinde, izlenen ekonomik ve sosyal siyasetin gerçek nedenlerine varılabilmekte, aynı yapıdaki bir yönetimle daha başka sonuç almanın imkânsızlığı görülmektedir.

Cumhuriyet idaresi bir sacayağı üzerinde durmaktadır. *Eşraf* (toprak ağaları ve Anadolu tacirleri), *bürokratlar* (İstiklal Savaşından gelen kadroyla öteki yüksek memurlar) ve *tüccar*. Bu üçlünün bürokrat kesimi Milli Mücadele'de başı çeken, ateşe ilk atılandır. Samimidir. *Eşraf* (Anadolu tacirleri, toprak ağaları vb.) mücadeleye bazı zorunluklardan ötürü sonradan katılan gruptur. *Tüccar* ise genellikle İstiklal Savaşı'nın dışında, hatta karşısındadır. Ufukta görünen zaferin nimetlerini paylaşmak üzere, son dakikada sacayağına dahil olmuştur.

Bu üçlünün kuracağı düzen, şüphesiz, her birinin çıkarına en iyi hizmet edecek düzendir.

İşe eşraftan başlayalım:

1. Milli Mücadele ve Sonrasının Zorunlu Dayanağı

Daha ilk mecliste eşraf önemli bir yer almaktadır; mebuslar arasındaki oranı % 20 civarındadır. Bu durum Kurtuluş Savaşı'nın başından beri süregelmektedir. Nitekim Erzurum Kongresi'nde 19 memur ve askerle 12 serbest meslek sahibine karşılık eşraftan ve din adamından 23 kişi vardır.[225] Milli Mücadele'ci kadroyla eşrafın işbirliği Kurtuluş Savaşı'nın para ihtiyacından doğmuştur. Eşraf, dahildeki tek para kaynağıdır. Bu öneminin yanı sıra, büyük özelliği, halkın geleneksel temsilcisi olması; dolayısıyla Milli Mücadele kadrosu için zorunlu müttefik niteliği taşımasıdır.

Eşraf, devletin fiilen yok olduğu bir ortamda köylünün hem sömürenidir, hem de dayanağı. Günümüzdeki ağalarınkine benzeyen bir fonksiyonu vardır. Köylünün 'devlet kapısındaki' işini takip eder, onun ilkel güvenliğini sağlar. Aç kalmamasına, tohumsuz kalmamasına dikkat eder. Köylü, en küçük bir güvenliğin bulunmadığı insafsız ortamında yalnızca yaşantısını sürdürmek, yalnızlığına gömülmemek için, kendini sömürtmek pahasına bile olsa, eşrafa muhtaçtır.

Eşraf, işte bu 'köylü indinde sözü geçen adam' olmak sıfatıyla, Milli Mücadelecilerin kollamaları gereken güçlü müttefik durumundadır. İsmet Paşa'nın, "Sabah askere alıyoruz, akşam bir de bakıyoruz ki, firar etmişler" diye yakındığı köylüler, eşrafın otoritesi sayesin-

de toparlanıp orduya katılmışlardır. Cumhuriyet yöneticileri, kurdukları idarenin halkla ilişkilerinde eşrafın aracılığından yararlanmışlardır. Yeni düzenin nimetlerinden eşrafa da pay vererek, getirdikleri üstyapı reformlarına karşı halkın muhtemel tepkisine daha başından set çekmek istemişlerdir.

Dolayısıyla, yönetimin ilericiliğinde sınır, eşraf desteğinin bittiği yer olmuştur. Eşrafa dokunmayan kanunlar çıkarılmış, reformlar yapılmıştır. Örneğin kıyafet inkılabının eşraf çıkarını zedeleyen bir yanı yoktur. Ama iş toprak reformuna, sosyal bünyeyi etkileyen davranışlara gelince, akan sular durmaktadır. Eşrafın adeta imtiyazlı zümre olduğuna dikkati çeken Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik* incelemesinde şöyle diyor:

"Bu araştırma boyunca edindiğimiz kanaat şu olmuştur ki, iktisadi meselelerde siyasi iktidar üzerinde etki icra eden en kuvvetli menfaat grubu çiftçilerdir. (Boratav 'çiftçiler' diye bizim eşraf olarak adlandırdığımız zümreyi kastetmektedir.) Çiftçilerin menfaatleri ile sair sosyal grupların menfaatleri arasında bir çatışma bahis konusu oldukça hemen hemen daima çiftçi menfaatlerinin ağır bastığına şahit oluyoruz. (...) Bir bakıma devletçi iktisat politikası, en kuvvetli sosyal grupların lehine, en zayıf grupların aleyhine işlemiştir."[226]

Sonuç olarak denilebilir ki, Atatürk yönetiminin ileri kanadını meydana getiren bürokratlar, memleketi çepeçevre saran tutucu eşraf örgütünü kırmak, geriliğin büyük sebebi olan sosyal yapıyı yıkmak yolunu seçmemişlerdir. Seçtikleri yol, eşrafın köylü üzerinde kurmuş olduğu zorunlu nüfuzdan yararlanmak, onun aracılığıyla onu iktidara ortak ederek memleketi yönetmek olmuştur.

2. Tüccar

Atatürk yönetiminin ikinci dayanağı İstanbul, Ankara gibi büyük şehirlerin tüccarıdır. Bu zümre İstiklal Savaşı'nın gönülsüz seyircisidir. Fakat kendisini ekonominin vazgeçilmez unsuru olarak Milli Mücadele kadrosuna kabul ettirmeyi becermiştir. İyi niyetli subaylar, hiç bilmedikleri ekonomik meseleler karşısında bu işbilir zümreye dayanmak zorunluluğunu duymuşlar, tüccarın 'milli' sıfatına sarılmasını onu desteklemek için yeterli görmüşlerdir.

3. Milli Mücadele'den Gelen Subaylar, Bürokratlar ve Atatürk

İktidardaki sacayağının en ilginç bölümü Milli Mücadele'yi yürütmüş olan askerlerdir. Bu kadronun bir kısmı kendini hemen tatlı işlere ve ticarete kaptırarak 'bürokrat' niteliğinden sıyrılmıştır. Mustafa Kemal'lerin, İsmet Paşa'ların dahil olduğu grup ise *kendi sınıfsal yapısının çerçevresindeki* 'ilericiliğini', namus ve heyecanını, memlekete faydalı olmak tutkusunu sonuna dek sürdürmüş, fakat seçtikleri ya da seçmek zorunda kaldıkları yol ülkenin 'geri kalmışlığını' alt etmemiştir.

Burada, çoklukla önemsenmeyen bir noktayı iyi değerlendirmek gerekir: Atatürk kadrosunun köklü sosyo-ekonomik değişimleri kitlelerin çıkarı doğrultusunda gerçekleştirememesinin başlıca nedeni, bizzat bu kadronun sınıfsal niteliğidir; yoksa yalnızca eşraf ve tüccarın yönetimdeki ağırlığı değildir. Eşraf ve tüccarın güçsüz olduğu bir ortamda dahi bürokratların köklü değişimleri yapabilmiş olacakları şüphelidir. Ancak iktidar sınıfsal nitelik taşıyan bir el değişimi geçirdikten sonra ve köklü yapısal reformlardan en fazla çıkarı olan zümrelerin öncülüğünde gerçekleşebilecek bazı davranışlar, tabiatıyla, bürokrat nitelikleri bir iktidardan beklenemez. Beklemek bir yana, bürokratların bu tür davranışlardan zarar görecekleri bile söylenebilir.

Bürokrat kesimdeki ilerici unsurların en belirli özelliği, günümüze dek sürdürdükleri temel özellik olan *iyi niyettir*. İlerici kanat sanmıştır ki, bütün zümreler iyi niyetle, kardeşçesine çaba gösterecek, birbirini tamamlayacak ve bu şekilde memleket kalkınacaktır. Emperyalizmin yenilmiş olması, herkesin 'milli' sıfatını paylaşması dertlerin çözümüne yeterlidir. İlerici kanadın bu görüşü Mustafa Kemal'in sözlerinde en keskin çizgileriyle ifade ediliyor.[227]

"Ben öyle bir parti teşkilini tasavvur ediyorum ki, bu parti milletin bütün sınıflarının refah ve saadetini sağlamaya çalışacak bir programa malik olsun. Milletimizin şartları buna müsaittir." (14 Ocak 1923)

"... Bütün sınıfları birbirinden ayrılamaz olan, çünkü menfaatleri de birbirine karşıt olmayan halkımızın müşterek ve umumi olan menfaatler ve saadetini temin için *Halk Fırkası* namı altında bir fırka teşkili tasavvur edilmektedir... Bu ifade ile beyan edilmek istenilen şudur

ki, ismi fırka (parti) olan halk teşekkülünden maksat evlad-ı milletten bir kısmının, halk sınıflarından bazılarının, diğer evlat ve sınıfların zararına menfaatlerini temin etmek değildir. Birbirinden ayrı ve hariç olmayıp halk namı altında bulunan umum milleti müşterek ve birleşmiş bir surette, müşterek ve umumi olan hakiki refaha ulaştırmak için faaliyete geçirmektir." (16 Ocak 1923)

"Bence bizim milletimiz birbirinden çok farklı menfaatler takip edecek ve bu itibarla birbiriyle mücadele halinde bulunagelen muhtelif sınıflara malik değildir. Mevcut sınıflar birbirinin lazım ve melzumu mahiyetindedir. Binaenaleyh Halk Fırkası sınıfların haklarını ve ilerleme ve mutluluk sebeplerini sağlamaya çalışabilir." (30 Ocak 1923)

"Bu milletin siyasi partilerden çok canı yanmıştır. Şunu arz edeyim ki, başka ülkelerde partiler mutlaka iktisadi maksatlar üzerine teessüs etmiş ve etmektedir. Çünkü o memleketlerde muhtelif sınıflar vardır. Bir sınıfın menfaatini muhafaza için teşekkül eden siyasi bir partiye karşılık diğer sınıfın menfaatini muhafaza maksadiyle bir parti teşekkül eder. Bu pek tabiidir. Güya bizim memleketimizde de ayrı ayrı sınıflar varmış gibi teessüs eden partiler yüzünden şahit olduğumuz neticeler malumdur. Halbuki Halk Fırkası dediğimiz zaman bunun içine bir kısım değil, bütün millet dahildir. Bu defa halkımızı gözden geçirelim. Biliyorsunuz ki, çoğunluğu çiftçi ve çobandır. Bu böyle olunca buna karşı büyük arazi ve çiftlik sahipleri akla gelir. Bizde büyük araziye kaç kişi maliktir? Bu arazinin miktarı nedir? Tetkik edilirse görülür ki, memleketimizin genişliğine nazaran hiç kimse büyük araziye malik değildir. Binaenaleyh bu arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra sanat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccarlar gelir. Bittabi bunların menfaatlerini, hal ve geleceklerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Çiftçinin karşısında olduğunu farz ettiğimiz büyük arazi sahipleri gibi bu ticaret erbabının karşısında da büyük sermaye sahibi insanlar yoktur. Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlara da düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde birçok milyonerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız. Sonra işçi gelir. Bugün memleketimizde fabrika, imalathane ve saire gibi müesseseler çok mahduttur. Mevcut işçinizin miktarı yirmi bini geçmez. Hal-

buki memleketi yükseltmek için, çok fabrikalarla donatmak lazımdır, muhtacız. Bunun için de işçi lazımdır. Binaenaleyh tarlada çalışan çiftçilerden farkı olmayan işçiyi de himaye etmek ve korumak icap eder. Bundan sonra aydınlar ve ulema (âlimler) denilen kimseler gelir. Bu aydınlar ve ulema kendi kendilerine toplanıp halka düşman olabilir mi? Bunlara düşen vazife halkın içine girerek onları uyarmak ve yükseltmek ve onlara ilerleme ve uygarlaşmada önder olmaktır. İşte ben milletimizi böyle görüyorum. Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri birbiriyle karışmış olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur, heyet-i umumiyesi halktan ibarettir." (7 Şubat 1923)

"Bizim halkımız birbirinden ayrılır sınıflar halinde değil, bilakis mevcudiyetleri ve çalışmalarının birleşmesi birbirine lazım olan sınıflardan ibarettir. Bu dakikada dinleyicilerim çiftçilerdir, sanatkârlardır, tüccarlardır ve işçidir. Bunların hangisi birbirinin karşıtı olabilir. Çiftçinin sanatkâra, sanatkârın çiftçiye ve çiftçinin tüccara ve bunların hepsine, birbirine ve işçiye muhtaç olduğunu kim inkâr edebilir. Bugün mevcut fabrikalarımızda ve daha çok olmasını temenni ettiğimiz fabrikalarımızda kendi işçilerimiz çalışmalıdır. Müreffeh ve memnun olarak çalışmalıdırlar ve bütün bu saydığımız sınıflar aynı zamanda zengin olmalıdır ve hayatın hakiki lezzetini tadabilmelidir ki, çalışmak için kudret ve kuvvet bulabilsin." (17 Şubat 1923)

Bu görüşler, memleketini had derecede seven bir insanın, iyi niyeti sonsuz olan bir düşüncenin, samimiyetin, ümidin ifadesidir. Ancak, gerçeğin çerçevesinde güçsüz kalmaktadır. Eşrafın çıkarıyla, büyük topraklara sahip olmasıyla, kazancıyla, bunları sağlayan sosyal yapıyla, köylü kitlelerinin çıkarı kaçınılmaz şekilde çelişmektedir. Birinin varlığı süregelmiş geri yapının devamında, ötekinin çıkarı bu yapının yıkılmasındadır. Hem ağanın toprağını korumak, hem de bu toprağı köylüye dağıtmak imkânı yoktur. Bir yönetim ya o yolu seçecektir ya da öteki yolu deneyecektir. Günümüzün iyi niyetli çevrelerinde hâlâ savunulan 'tarafsız hakem olmak', aslında, bilmeden taraf tutmaktır. Güçlüyle güçsüzü, kurtla kuzuyu bir araya koyup "Ben sizin karşınızda tarafsızım, siz kardeşçe yaşayın" demektir. Nitekim bürokratların tarafsızlığı, bilerek ya da bilmeyerek, onlara tutucu güçlerin müttefiki görevini yaptırmıştır.

Dr. Turan Tokgöz, *Halkçılığın Hikâyesi* başlıklı incelemesinde, bürokratların bu tutumunu şu nedenlere de bağlıyor: "Bunun sebebi bizce, ihtilalci kadronun Osmanlı İmparatorluğu'nun kısır fikir hayatı içinden yetişerek gelmiş olmasıdır. Siyasi ve ekonomik alanda bir bütün haline gelen hiçbir fikir sistemi bu ortamda gelişmemiştir. Mustafa Kemal ve çevresindeki samimi ihtilalcilerin büyük eksiği budur. Bunun içindir ki, birkaç ay evvel İzmir'de denize döktükleri emperyalist orduların, bugün gene İzmir'de (iktisat kongresinde) kabul ettikleri serbest teşebbüs ekonomisinin çocukları olduğunu görmemiştir. O vakit çelimsiz olduğu için karşılarında iki büklüm emir bekleyen serbest teşebbüs erbabının, biraz palazlanınca, kendilerine kafa tutacağını ve yeniden dışarıdaki emperyalist çevrelerle halkı sömürmek için pazarlığa girişeceğini görmemişlerdir.

"İhtilalcilere ışık tutmak mevkiinde bulunan aydın kadro ise bu hususta daha büyük bir becerisizlik göstermiştir. Halkçılığın gerçekleştirilmesi için bünyemize uygun bir hukuk, eğitim, ekonomi politikası bulamamış, en büyük çabasını Batı'yı kopya etmekle göstermiştir."[228]

Cumhuriyet'in bu ilk döneminde Anadolu'nun genel görünüşü değişmemiş, yüzyıllardır süregelen sömürü değişmeden devam etmiştir.

Yönetimin iyi niyetli kanadı istese dahi başka türlü davranabilir miydi sorusuna olumlu cevap vermek güçtür. Eşrafın nüfuzunu ve çıkarını kırmaya yönelen davranışlar belki de Cumhuriyet'e karşı eşrafın 'din elden gidiyor' sloganıyla bayraklaştırdığı bir isyana yol açacaktır. Çeşitli güçlüklere yenileri eklenecektir. Bürokratlar tüccar karşısında da buna benzer bir açmazdadırlar. Ekonominin çarkını çevirmek için asgari bilgiye sahip bir müttefike ihtiyaç vardır ki, bu bilgi ancak tüccarda mevcuttur.

Bu nedenlerin yanı sıra, kendi toplumsal kökeninden ötürü zaten büyük değişimlerin öncülüğünü yapacak nitelikte olmayan bürokrat kadronun çıkış yolunu Batılaşmakta araması, onu zorunlu olarak tüccar ve eşrafla ittifaka götürmektedir. Batılaşmak, (daha önce kısaca değindiğimiz, günümüzdeki önemini ilerde inceleyeceğimiz nedenlerden ötürü) halkın eğilimlerine karşı çıkmayı gerektirmektedir. Gelişmenin, Batı model ve yöntemlerini kopya etmekle gerçekleşeceğine samimiyetle inanan bürokrat kadro, bu noktada, Batılaşmanın sağla-

dığı maddi imkânların peşindeki tüccarla birleşmektedir. İlerici kanat kendi hedefine varmak için aynı hedefin peşindeki tüccarı kollamak, onun desteğini sağlamak zorundadır. Aynı şekilde, halkın Batılaşmaya karşı muhtemel tepkisini engellemek için eşrafla işbirliği yapmak zorundadır. Eşrafın bu dönemdeki tutumu, Tanzimat'taki gibi, kendi varlığına çeşitli garantiler getiren yönetici kadrodan yana çıkmaktır. Eşraf bu tutumunu çok partili döneme kadar sürdürecektir. Prof. Turan Güneş'in deyişiyle, "Batılaşma ameliyesine en yatkın zümreler, CHP'nin kurulduğu senelerde, mahalli eşraf ve memurlardı. Atatürk, inkılaplarını yaymak için, devlet kadrosu olarak memurları, parti teşkilatı olarak da mahalli eşrafı kullanmıştır."[229]

Bu ters koşullar içinde biçimlenen Cumhuriyet yönetimi, toplumun üstyapısına ileri biçimler getirmek isteyen bürokratlarla temeldeki geri sosyal düzeni aynen sürdürmek amacındaki eşrafın ve üstyapı Batılaştığı oranda daha çok kazanan tüccarın bir koalisyonu olmuştur. Bu güç birliğinin sonucu, durgunluktur, çok yavaş bir değişimdir. Cumhuriyetin son Osmanlılardan devraldığı geri sosyal düzenin uzun süre devam etmesi, bu gerçeğin en açık belirtisidir. Medeni Kanun gelmiş, hilafet gitmiş, Cumhuriyet kurulmuş, kıyafet değişmiş, harfler değişmiş, fakat sosyal ve ekonomik düzen temelde aynı kalmıştır. İnkılaplar bu sosyal temeli değiştirememiş, değiştirmeye yönelen gelecekteki bir iktidarın karşılaşacağı engellerden bazılarını kaldırmıştır.

O iktidar ise gelmemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Atatürk Sonrasından Amerikan Yardımına

İsmet Paşa iktidarı, son birkaç yılı dışında, talihsiz bir dönemi kapsamaktadır. Yeni idare başa geçer geçmez çeşitli aksaklıklar ve yolsuzluklarla mücadeleye girişmiştir. İş Bankası'nın faaliyetleri dikkatle denetlenmiş, şeker fabrikaları, şişe cam fabrikası gibi işletmeler ve devletin öteki ekonomik yatırımları ciddiyetle ele alınarak yolsuzluklar önlenmiştir. Ancak, bu olumlu davranışların devamına 2. Dünya Savaşı'nın yarattığı ters koşullar imkân vermemiştir.

1. Savaşın Türkiye'deki Yankıları

Savaşın Türkiye'ye yüklediği ilk zorunluluk 500.000 kişilik bir ordunun silah altına alınması, beslenmesi, giydirilmesi, kuşatılmasıdır. Bu, zayıf ekonominin kaldıramayacağı bir yüktür. İktidardaki kadro askeri harcamalarla baş edebilmek için geleneksel sağlam para siyasetini bırakacak ve enflasyon yolunu deneyecektir. Tedavüldeki para 1938'deki 219 milyon liradan 1940'ta 433, 1944'te 994 milyona yükselecektir.[230]

Enflasyonun toplum bünyesinde yarattığı bunalım oluşurken, ekonomik güçlerin askeri alana kaydırılması tarımsal üretimde azalmaya yol açacak; besin maddelerinin sıkıntısı, ünlü 'ekmek karneleri', yer yer kıtlık baş gösterecektir. Üretimin düşmesi, tüketim maddelerinin

kıtlaşması, paranın değerini kaybetmesi sonucunda fiyatlar hızla artacak, görülmemiş bir pahalılık sabit ve dar gelirlileri kasıp kavuracaktır. Pahalılığın göstergesi olan Toptan Fiyat Endeksi, 1938'de 100 iken 1942'de 340'a, 1943'te, 590'a fırlayacak, 1944-46 yıllarında 450 civarında duracaktır.[231]

Savaş, planlı kalkınma çabasına da son verdirtecek, sanayi ancak savaşın zorunlu kıldığı birkaç alanda gelişebilecektir: Ordunun giyim ihtiyacını karşılayan dokuma sanayii, stratejik hammaddelerin üretimi, demir-çelik gibi. Bunun dışında sanayileşme duraklayacak ve 1939-45 arasındaki üretimin yıllık artışı % 2,5 çevresinde kalacaktır.

2. Dünya Savaşı'nın yarattığı zorluklar İnönü'nün katı namus ve düzen anlayışıyla, ciddiyetiyle birleşince iktidardaki sacayağının bürokrat bölümü ağır basmış, öteki ortakların hoşlanmayacağı bazı çabalara girişmiştir. Ancak iktidarın bu yeni tutumu soyut bir rahatsızlık yaratmaktan başka sonuç vermemiş, ortaklar, her zamanki gibi işlerini yürütmüştür.

2. Özel Sektörün Sınırlanması ve Harp Zenginleri

Savaşın yarattığı zorluklar karşısında İnönü yönetimi çeşitli önlemler almak durumundadır. Kaynakların başıboş harcanması önlenecek, toplumun genel çıkarını ilgilendiren konularda kişisel hürriyetler sınırlanacaktır.

İnönü'nün çevresindeki bürokrat ekip bu amaçla *Milli Korunma Kanunu*'nu çıkarmış, *Varlık Vergisi*'ni getirmiş, ithalat ve ihracatı sınırlamıştır. Ticaret Vekaleti ihraç mallarını denetlemekte, ihracattan % 10 vergi almaktadır. İthalat izne bağlanmış, ithal bedelini önceden Merkez Bankası'na yatırmak kaydı getirilmiştir. Ünlü Milli Korunma Kanunu uyarınca hangi malın ne kadar üretileceğine devlet karar verecek, yatırımlar hükümetin izniyle yapılabilecektir. Bu yeni kurallara uymayan işletmeler ise tazminatı ödenerek devletleştirilecektir.

Ne var ki bürokrat kanadın iyi niyetle başvurduğu bu önlemler etkisiz kalmış, hatta ters gelişmelere yol açmıştır. Özel sektör elverişli enflasyon ortamından yararlanmasını, genel kıtlığı kendi bolluğuna dönüştürmeyi başarmıştır. Kayıtlar ve kontroller, rüşvet mekanizmasını ustalıkla kullanan bazı tacirlerin vurgununa, karaborsaya, *harp*

zenginleri'nin türemesine imkân vermektedir. *İşbilir* tüccar, devletin koyduğu sınırlamalara uymak şöyle dursun, bunu fırsat sayıp daha çok kazanmaktadır. Savaş yıllarında herkes harp zenginlerinden söz etmektedir. Bu kimselerin yönetici kadrodaki bazı büyüklerle işbirliği durumunda olmaları, yönetenlere karşı halktaki inançsızlığı yaygınlaştırmaktadır. Hikmet Bayur'un mecliste açıkladığına göre, memlekette "30-40.000 kadar harp zengini vardır. Bazıları henüz milyoner olmamakla beraber, yüz binlerce liraya sahiptirler... Bu şahısların harcadıkları paranın hesabı yoktur."[232]

Ticaretin, özellikle ihtikârın çok kârlı olması yeni servetlerin birikmesine, büyümesine neden olmaktadır. Örneğin, "İzmir'de harpten önce ancak 9 büyük özel şirket varken, harp içinde bunların sayısı 41'e çıkmıştır. İstifçilik veya ihtikâr yapan tüccarın bazı büyük devlet memurlarının yanında, askeri müteahhitler, devletle yabancı sermaye arasında aracılık yapan tüccar, gelişen bazı sanayi kollarındaki sanayiciler harbin yarattığı büyük zenginler arasındadır."[233]

İktidardaki sacayağının tüccar kesimi, bir yandan bürokrat kanadın sınırlamalarını ustalıkla kullanırken, öte yandan tatlı kârları sürdürmekte, hatta yeni başarılar elde etmektedir. 1944 yılının rakamlarına göre, maaşlı ve ücretliler 186 milyon lira vergi verirken, milyonlarca lira kazanan 45.000 tüccar müteahhit yalnızca 9 milyon vergi ödemektedir.[234] Yüksek gelirliler, gelir vergisine tabi olanların % 41'ini meydana getirmekte, buna karşılık toplam gelir vergisinin yalnızca % 14'ünü vermektedirler.[235]

İktidardaki tüccar ortağın bir başarısı da, 1942'de fiyatları serbest bıraktırması olmuştur. Aynı yılların Milli Korunma Kanunu ile yan yana konup bakıldığında insana 'bu ne perhiz, bu ne lahana turşusu' dedirten serbestlik kararı, istifçilerin ekmeğine yağ sürmüştür. Fiyatlar bir anda iki-üç kat artmış, servetlere servetler eklenmiştir.

Bu karmaşık ortamda, (*milliyetçi* tüccarın verdiği ilhamla olsa gerek) devlet *Varlık Vergisi Kanunu*'nu çıkarıp uygulayacaktır. Kanun, azınlıkları hedef almakta ve tahmini birtakım hesaplara dayanmaktadır. Aslında bütün tüccar için tasarlanmış olduğu, fakat iktidarın 'milli' tacir ortaklarının direnmesiyle nitelik değiştirdiği düşünülebilir. Varlık Vergisi uygulaması çeşitli haksızlıklarla rüşvet yedirmelere, şikâyetlere yol açmıştır. Bazı durumlarda serveti olmayanlar bile kom-

şulardan edinilen bilgilere dayanarak vergilenmişler; kimi zenginler rüşvet verip çok az vergi ödemişler, güçsüz olanlardan borcunu 15 günde yatırmayanlar ise Aşkale'deki taşocaklarında çalıştırılmışlardır.

Varlık Vergisi, aynı doğrultudaki kanunların kendisine de uygulanmasından ürken yerli burjuvazinin bir süre sonra tepkisine yol açmıştır. Bunlar işin tatlı yerde kesilmesini istemiş ve Varlık Vergisi Kanunu'nun uygulanmasına, düşünülen miktarın % 75 kadarı tahsil edildikten sonra son verilmiştir.

Varlık Vergisi, devlete 300 milyon lira civarında bir gelir sağlamakla beraber, hareket noktası olan '*dış ticaretin milli çıkarlara uygun işlemesi*' amacına ulaşmamıştır. Dış ticaret mekanizması, vergi öncesindeki gibi sonrasında da alışılmış yolunu izlemiştir. İktidarın bürokrat kanadı, bazı ekonomik fonksiyonların milliyetten ari oldukları gerçeğini, her zamanki saflığı ile gene görememiştir. Ya da görmemek, sınıfsal ideolojisine ve tercihlerine uygun düşmüştür.

Savaş döneminin tarım kesimine gelince: Kıtlığı ve açlığı önlemek için devletin aldığı önlemler, en çok iktidarın eşraf ortağını sarsmış, köylünün büsbütün yoksullaşmasına yol açmıştır. Milli Korunma Kanunu'nun verdiği yetkilere de dayanan devlet, tarım ürünlerinin fiyatını çok düşük tutmakta,* köylü yığınlarında ve eşrafta geniş hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Bu tedbirlerin yanı sıra köylüden alınan Yol Vergisi, hele 1943'te çıkarılan Toprak Vergisi savaş bunalımını adeta köylünün sırtına yüklemektedir. Ürünün % 10-12'sini Toprak Vergisi'nden ötürü aynı olarak devlete vermek zorundaki köylü, çoğu halde varını yoğunu satmakta, el kapısına ırgat girmektedir. '*Tahsildar baskısıyla jandarma dayağı*' bugün bile köylerde hatırlanmaktadır.

Devletin tutumu eşrafa da zarar vermiştir. Ancak iktidarın bu ortağı, eski sömürüyü sürdürmesini, yeni durumlardan yararlanmasını da bilecektir. Köylünün yoksullaştığı oranda tarlalar elden çıkmakta, büyük çiftliklere katılmaktadır: Tapu dalavereleri had safhadadır. El altından karaborsacılara nakledilen ürünler çok tatlı kârlara yol açmakta, tarımdaki servet birikimi hızlanmaktadır.

---

* 1942'de fiyatlar serbest bırakılınca buğdayın 13,5 kuruştan 100'e, zeytinyağının 85'ten 350'ye fırlaması, düşük fiyat politikasından köylünün uğradığı zarar hakkında bir fikir vermektedir.

3. Savaş Döneminin Siyasal Gelişmeleri

Cumhuriyetin üçlü koalisyonu 2. Dünya Savaşı'nın sonunda çatırdamaya başlamıştır. 'İktidar içi' bir kavga, ufukta belirmektedir. Eşraf ve tüccar takımı, ortakları bürokrasinin savaş yıllarındaki tutumundan ötürü artık ona güvenmemekte, onsuz kurulacak bir iktidarın hesaplarını yapmaktadır. Gerçekten de bürokratların davranışları, bir temelden yoksun olmakla beraber, hayli ürkütücüdür. İnönü'de fazlasıyla var olan namuslu memur niteliği savaşın yarattığı koşullarla birleşerek bürokrat kanadı 'aşırı' önlemlerin savunucusu, 'tehlikeli fikirlerin sözcüsü' yapmıştır.

Tüccar, Milli Korunma Kanunu'yla devletin ekonomiyi dizginlemesinden, bu kanuna 1942'de yapılan ek uyarınca devletin hiçbir kayda tabi olmaksızın işletmelere el koyabilmesinden şikâyetçidir. Gerçi iktidar bu alandaki imkânları çok sınırlı kullanmıştır ama, bürokratların nelere kalkışabileceğini de açığa vurmuştur.

Varlık Vergisi'ni düşünebilmek bile, tüccarla eşrafın gözünde affedilmez bir suçtur. Azınlıkların yok pahasına sattığı gayrimenkullerin kapışıldığı ilk günlerin sevinci, yerini kısa zamanda kuşkuya bırakmış, 'bugün ona, yarın bana' sözü tüccar çevrelerinde sık sık işitilir olmuştur. Üstüne üstlük, sevimsiz görüşler koalisyonun en yüksek kademelerinde de yankı bulmaktadır. Başbakan Refik Saydam, 1941 yılında, şunları söyleyebilmektedir: "Biz tüccarı millet hayatında lazım bir unsur telakki ediyoruz: Fakat tüccar bunu böyle telakki etmezse, tamamen içimizden çıkması lazım gelen bir unsur olduğuna kanaat getirerek, ona göre hareket etmek kararındayız." İnönü'nün sözlerinde de aynı tehditkâr hava hâkimdir: "Bulanık zamanı bir daha ele geçmez fırsat sayan eski batakçı çiftlik ağası ve elinden gelse teneffüs ettiğimiz havayı ticaret metaı yapmaya yeltenen gözü doymaz vurguncu tüccar ve bütün sıkıntıları politika ihtirasları için büyük fırsat sayan ve hangi yabancı milletin hesabına çalıştığı belli olmayan birkaç politikacı, büyük bir milletin bütün hayatına küstah bir surette kundak koymaya çalışmaktadırlar. Üç-beş yüz kişiyi geçmeyen bu insanların vatana karşı aşikâr zararlarını gidermek yolu elbette vardır..." (1942)

İktidarın (ya da CHP'nin) bürokrat kanadı bu sözlerin tam karşıtı davranışlarda da bir sakınca görmeyecektir. Hatta, partinin ilkeleri sağa kaydırılacak, tüccar ortağa taviz verilecek, özelciliğin şampiyonu Amerika'yla işbirliğine gidilecektir.

Ancak bir kere kulağına kar suyu kaçmış olan tüccar, artık kazanılamayacaktır.

İktidar koalisyonunun üçüncü ayağı olan eşrafın savaş dönemi bürokratlarından sıtkı sıyrılmıştır. Tarım ürünlerinin fiyatına konan sınırlamalar ve Toprak Vergisi gibi sevimsiz usullere; 1945'e doğru bir de toprak reformunun hayali eklenince, bağlar tamamen kopmuş, ortaklık bozulmuştur.

İnönü'nün bu konuda tehlikeli görüşleri öteden beri vardır: "Yurdumuzda topraksız çiftçinin sayısı her tasavvurun üstündedir. En ziyade toprağı taksim edilmiş yerlerde bile, köylünün yarısına yakın bir miktarı topraksızdır. Başkalarına ait toprak üzerinde çok fena şartlar içinde ve çok verimsiz olarak çalışmak mecburiyetindedir..." İnönü'nün 1936'da söylediği bu sözlere zaman zaman öteki bürokratlar da katılmakta, İçişleri Bakanı ve Parti Genel Sekreteri Şükrü Kaya, "15 milyon Türk köylüsünün birçoğu kendi toprağında çalışmaz" demektedir.

Bu düşünceler 1945'e doğru yoğunlaşmış ve toprak kanunu tasarısı hazırlanarak meclise sevk edilmiştir.

Hayli ılımlı olmasına rağmen tasarı mecliste büyük gürültülere yol açmıştır. Meclis Komisyonu Başkanı Adnan Menderes ve öteki toprak ağaları tasarıyı uyutmak ve kuşa çevirmek için büyük çatışmalara girişmişlerdir. Tasarıyı kurtarmak amacıyla bir ara hükümet çok radikal bir madde eklemişse de, bu madde sonradan yumuşatılmış, tasarı etkisiz bir hale sokulmuştur. Parti içinde sert tartışmalara, Menderes'in komisyon başkanlığından istifasına yol açan tasarı, ancak İnönü'nün ağırlığını koymasıyla kanunlaşabilmiştir.

Tasarının kabulünden hemen sonra, devrin büyük toprak ağası Cavit Oral Ziraat Vekili olacak ve taze kanun, onun 'usta' ellerine teslim edilecektir. Hiçbir uygulanma imkânı bulamayan, 1950 seçiminden önce 'tadil' edilerek işlemez hale getirilen bu Toprak Kanunu meclisten çıkarken, eşrafla bürokrat arasındaki ortaklık onarılmaz şekilde kopmaktadır. Eşraf, bundan böyle, Toprak Kanunu'na muhale-

fetten doğan Demokrat Parti'nin Adnan Menderes, F. L. Karaosmanoğlu, Emin Sazak gibi toprak ağası liderlerinin etrafında kümelenecek, ayak bağı durumundaki bürokratlardan kesinlikle kurtulmanın çaresine bakacaktır.

* * *

Kısaca incelediğimiz Atatürk ve İnönü dönemlerinin sonucu, bu bölümün başlığında özetleniyor: 1923-1947 yıllarında Türkiye emperyalizmden (şimdilik) kurtulmuştur, ama geri kalmışlıktan değil...

1. Dünya Savaşı sonrası Türkiye'sinin koşulları önüne getirildiğinde, Atatürk gibi bir siyaset dehası olmaksızın bağımsızlığa kavuşmanın zorluğu anlaşılıyor.

Evet, Atatürk ve İnönü'nün tek partili Türkiye'si bağımsızdır. Ne var ki, geri kalmışlığı yenemeyen bir bağımsızlık geçici olmaya mahkûmdur. Nitekim, 2. Dünya Savaşı'nın sonrasında oluşan yeni koşullar 'yeni sömürgecilik' diye bir kavramı yaratmış, Türkiye, bu kavrama örnek gösterilen ülkelerden biri durumuna düşmüştür.

Geri kalmışlığın kalıcılığında başlıca neden, 1919'ların belki de zorunlu kıldığı bir iktidar koalisyonudur. Koalisyonun lideri görüntüsündeki bürokratlar (ilk meclisin % 43'ü, ikinci meclisin % 54'ü), Milli Mücadele kahramanlarından, yüksek memurlardan meydana gelmiştir. Bu zümre genellikle iyi niyetlidir. Ancak, kendi yapısı gereği, büyük sosyal değişimlerden çıkarı değil, daha çok zararı olabilir.

Bürokrasinin evrensel niteliği egemen sınıfa yardımcı olmaktır. Tek parti döneminin egemen zümreleri ise, tüccar ve eşraftır. Tek başına bir kuvvet, bir sınıf olmayan bürokrasiden, o dönemin koşullarında ve o dönemin özellikleri çerçevesinde, temel niteliği tüccar ve eşrafa yardımcılık olan bir görevden başkası zaten beklenemez.

Ne var ki, 'yardımcılık görevi' de kendi kişiliğine özgü kalmıştır: Bürokratlar bir yandan burjuvazi ile kaynaşıp onu desteklerken, öte yandan Osmanlılardan devraldıkları alışkanlıkla aynı burjuvaziye ayak bağı yaratmış ve ona serbest gelişme imkânı tanımamıştır. Bu ilginç çelişki, Türkiye'nin 1950'lerde yapacağı ekonomik ve sosyal sıçramayı geciktirmiş; durgunluğun önemli nedeni olmuştur.

Tüccar ve eşraf ise bürokratları kullanabildiği sürece iktidardaki ve partideki ortaklığını sürdürmüştür. Ancak bu iki zümrenin söz ko-

nusu dönemdeki özelliği, gücü, yapısı, hareket alanı ve çıkarlarıyla, geriliği yıkacak yöntemlerin arasındaki çelişme, zaten sosyal değişimlerden yararlanacak güçleri temsil etmeyen tek parti hükümetlerinin durgun ve donuk karakterini belirlemiştir. Bir bölümü yüzeysel reformlar yapmış; *dönem, geriliğin temel nedeni olan sosyo-ekonomik yapıya el atılmadan kapanmıştır.*

1923'ten beri süregelen üçlü koalisyon tüccar ve eşrafın eski ortaklarına güvenlerini kaybetmeleriyle yıkılmıştır. 1947'lerde, bu güveni fazlasıyla sağlayacak bir hami vardır ufukta: Amerika. İktidarı kesinlikle tüccar ve eşrafın egemenliğine sunacak bir sistem vardır: Demokrasi. Bir de, eşrafla tüccarı hedefe götürecek araç vardır: Halk. Yeni ufuklara yönelen eşraf-tüccar ikilisi, ilerde inceleyeceğimiz tarihsel koşullardan yararlanarak, eski ortakları bürokrasiye arada küçük tavizler de vererek, egemenliklerini günümüze dek sürdürecektir.

V. BAŞLIK

TEMELDEKİ BOZUKLUK, DÜN VE BUGÜN

"Doğulu bir topluma dinamik Batı medeniyetinden unsurların girmesi, garip bir şekilde, o toplumdaki geriliklerin güçlenmesiyle sonuçlanmaktadır..."

François Léger
(Les influences occidentales
dans la Révolution d'Orient)

Türkiye, onu yüceltmek amacındaki çok sayıda lider görmüştür.

III. Selim'den Enver Paşa'ya, İnönü'den Demirel'e kadar memleketin kaderine yön verenlerin hemen hepsi Türkiye'nin ilerlemesini arzulamış, bunun için kafa yormuş, çalışmıştır.

Ne var ki ulaşılan yer, dünyadaki gelişme çerçevesinde, bir arpa boyu ilerlemeden öte değildir. Dünkü 'eyaletimiz'in kimisi, ancak 1945'ten sonra hamle yapmalarına rağmen, bugün bizden hayli üstün bir ekonomiye sahiptirler. Sanayi ülkeleriyle aramızdaki mesafe her gün biraz daha açılmaktadır. 1940'ların *afyonlanmış* Çin'i bugün dünyaya kafa tutmakta; dünün sömürgesi Kuzey Kore'den, *Le Monde* gazetesi 'ekonomik mucize' diye söz etmektedir.

Hızla gelişen ülkeler arasında Türkiye'nin geride kalması, hemen bütün iktidarların değişik görünümlerine rağmen aynı yanlışı paylaşmalarından ileri geliyor.

'*Temeldeki Bozukluk*' başlığı altında işte bu '*yanlış*'ı araştırmaya çalışacağız.

BİRİNCİ BÖLÜM

Batı ve Batılaşmak Nedir?

Batı ve Batılaşma kavramları tarihimizde önemli bir yer tutar. Bu kavramların kabulü, reddi ve uygulamasında sürekli mücadeleler yapılmıştır. Oysa, 200 yıldır tartışması devam eden 'Batı' kavramının, en ateşli savunucuları tarafından dahi doğru değerlendirildiği söylenemez.

I. Bütün İktidarların Ortak Görüşü

İmparatorluğun, sonra Cumhuriyet'in incelenmesi, sosyal ve ekonomik sorunların çözümlenmesi için hep aynı çerçevenin içinde düşünüldüğünü; Türkiye'ye iktidar olan bürokrasi ve burjuvazinin hep aynı hedefe yöneldiğini gösteriyor: III. Selim'in ıslahat hareketleri, idareye 'Avrupai bir manzara' vermek amacındadır. II. Mahmut Batılı yaşayış tarzının ve kurumlarının memlekete ithali ile imparatorluğun kurtulacağı kanaatindedir. Tanzimat paşaları Batı'ya benzemek tutkusunu Avrupa devletlerinin maşası olacak kadar ileri götürmüşlerdir. Jön Türklere göre, Avrupai 'hürriyet' anlayışının aynen uygulanması tek çözüm yoludur. İttihatçılar, aynı görüşleri 'milliyet' çerçevesinde savunmaktadırlar.

Atatürk döneminde dava, Batı medeniyetine yaklaşmak, ona benzemektir. "Atatürk'ün ıslahattan (anladığı), sonraki icraatından anla-

şıldığına göre, Türk toplumunu Batı'ya yöneltmek için sosyal hayatımızda ve kültür vasıtalarımızda bazı değişiklikler yapmaktır."[236] AP lideri Demirel'in de bu konudaki yorumu gerçekçidir: "Atatürk Batı medeniyetçiliğine gönülden bağlanmıştı. Onun gerçekleştirdiği hukuk reformu, Medeni Kanun ve onunla birlikte getirilen kanunlar sistemi, Batı medeniyetinin ferde, ferdin haklarına büyük değer veren Atatürk'ün hayat görüşünün, başka yorumlara imkân bırakmayacak açık tezahürüdür."[237] Atatürk döneminin ilerici düşünürü Şevket Süreyya bile, "Batı medeniyetinden ayrılmamak, bilakis ondan faydalanarak, onun seviyesine ulaşmak" görüşünü savunduğunu açıklamakta, "liberal bir inkişaf ümidinin uyuşturucu tesirinden çıkmak için bu lazımdı" demektedir.[238]

İnönü'nün iktidarı, savaş yıllarının zorladığı bazı değişikliklerin çerçevesinde, fakat aynı hedefin peşinde olacak, Batı'dan ilk 'yardım' bu dönemde alınacaktır. Bayar-Menderes yönetimindeki Türkiye ise, NATO'ya girmesine kayıtsız bir Avrupa'ya, şımarık çocuk edasıyla, Batılı olduğunu ispat çabasındadır. Celal Bayar durumu şöyle anlatıyor: "Atlantik Paktı'na girmemize ilkin tereddüt gösteren İngiltere'ye, şunu sorduk: *Bizi Avrupa medeniyetinden saymıyor musunuz...*"[239] Menderes'in amacı 'Türkiye'yi küçük Amerika yapmak'tır. Bu dönemde 'Batı' kavramı Avrupa yerine artık Amerika'ya temsil ettirilmektedir.

Demirel döneminin niteliği ise açık ve seçiktir. Batı sözcüğü dillerden düşmemekte, amaç her fırsatta tekrar edilmektedir. Başbakan Demirel, basın toplantılarının birinde şöyle demektedir: "Türkiye, Batı medeniyet dünyasının müesseselerini ve medeni usullerini almak, benimsemek ve bunlardan meydana gelen neticeleri de kabul etmek durumundadır. Türkiye bu yenilikleri bütün icaplarıyla kabul ettiği, bunları tahammülle karşıladığı ölçüde, çağdaş medeniyetin iktisadi, sosyal ve kültürel gelişmesinden ve nimetlerinden hissesini almayı başaracaktır."[240]

Görüldüğü gibi bütün iktidarların, iktidarı etkileyen bütün güçlerin '*fikr-i müş'ir*'i Batılaşmaktır. Çeşitli konularda görüş ayrılığına düşmekte, ancak hedef olarak hepsi Batı'yı almakta; Batı'ya benzeyerek onun yüksek yaşam düzeyine erişmeyi amaç edinmektedir.

Peki, bütün iktidarlarımızın ortak '*Kâbe*'si olan Batı, genel çizgileriyle, ne demektir?

1. Batı Kültürünün Kaynakları

Batı kültürünün ilk kaynağı Eski Yunan'dır. Avrupalıların 'Batı medeniyetinin beşiği' olarak niteledikleri ve özel bir yakınlık duydukları Yunanistan, köleci toplum biçiminin en büyük örneklerindendir. Genel çizgileriyle bu toplum iki sınıftan kuruludur: Köleler ve hür insanlar. Üretim yapmak tabiatıyla kölelere düşmekte; ticaret, askerlik, yöneticilik ve benzeri işler hür vatandaşların tekeline bırakılmaktadır. Eski Yunan'ın bir anlamdaki vârisi ve Batı'ya hukuk sistemini kazandıran medeniyet Roma'dır. Roma'nın özel mülkiyet kavramı ise Gaius'ün, Jüstinyen'in kanunları, Batı'nın hukuki temelleri olarak günümüze dek yaşamıştır.

Eski Yunan gibi köleci bir toplum olan Roma'nın yanı sıra, Batı medeniyetinin üçüncü kaynağı Hıristiyanlıktır. Çok genel olarak denebilir ki, Batı'nın günümüze dek gelen ekonomi ve hukuk anlayışı Yunan-Roma medeniyetlerinde ilk biçimlerini almış; ahlak, kişisel sorumluluk, kişinin önemi gibi kavramlarda Hıristiyanlıktan etkilenmiştir:

Batı medeniyetinin ekonomik geleneği başlangıçtan beri ağır basan bazı niteliklere sahiptir. Kültürün insana aşıladığı özelliklerle uyum halindeki ekonomik nitelikler; her şeyden önce, özel mülkiyet anlayışının katı ve taviz vermeyen biçimde olması; değer ölçüleri arasında öncelik kazanmış bulunmasıdır.

Hemen hiçbir toplumun hukuk sistemi, özel mülkiyete Romalıların sağladığı dokunulmazlığı sağlayamamıştır. Bu dokunulmazlık öylesine mükemmeldir ki, Batı ülkelerinin günümüzdeki hukuku, temel Roma kanunlarının hemen hiç değişmemiş bir devamından ibarettir.

Batı medeniyetinin çerçevesinde gelişen toplumlar bu mülkiyet anlayışına ve hukuk düzenine sadık kalmışlar; Batı milletlerinin gelişmesi bu mihverin etrafında gerçekleşmiştir.

Özel mülkiyetin ekonominin temeli olduğu bütün Batı toplumlarında daha ilkçağda başlayan kesin bir sınıflaşma vardır. Yunan'da ve Roma'da *köle ile efendi* arasındaki bu ayırım ortaçağda *serf-senyör* ikiliğine; sonraları prolater-burjuva ayrımına dönüşmüştür.

Bu çerçevede oluşan Batı medeniyetinin ilerlemesi, bir bakıma, mülkiyet sahiplerinin gelişimine paraleldir. Özel mülkiyet güçlendiği

oranda içinde bulunduğu düzene kafa tutmuş, kendine dar gelen çerçeveleri yıkmış, rahatça büyüyeceği ekonomik ortamın hukuki ve siyasi üstyapısını çatmıştır. İki yüzyıldan beri Avrupa'dan ithaline çalıştığımız '*Meclis-i Mebusan*', '*Kanun-u Medeniye*,' '*Serbesti-i ticaret*' gibi kurum ve kavramlar, Batı özel sermayesinin kendi ihtiyaçlarını karşılamak, engellerini yıkmak için yaratmış olduğu kurumlardır.

Meseleye biraz daha yakından bakalım. Üretim tekniğinin gelişmeye başladığı, ticari servetlerin biriktiği 15.-17. yüzyıllarda, sermaye derebeylik düzeninin tutucu çerçevesinden sıyrılmanın mücadelesine girmektedir.

Daha çok üretip daha çok kazanmanın mümkün olduğu oranda özel sermaye bölge pazarlarından milli pazarlara açılmak ve derebeyinin vesayetinden kurtulmak istemiştir. Üretimin gelişmesine paralel şekilde beliren bu zorlama, oluşan burjuvaziyi merkezi devletle, yani kralla işbirliğine götürmektedir. Feodalizm yıkılacak, sermaye dar çerçeveden kurtularak yeni ufuklara yönelecektir.

Önceki bölümlerde kısaca değindiğimiz bu oluşum 16. ve 17. yüzyıllarda tamamlanmıştır. Küçük mozaik parçalarını andıran Avrupa'nın siyasal görüntüsü değişmiş, az sayıdaki krallıklar kıtaya hâkim olmuştur.

Ne var ki güçlükle ulaşılan bu aşama da gittikçe gelişen üretim tekniğinin ve büyüyen özel sermayenin gereklerini, bir süre sonra karşılayamaz olacaktır. Güçlenen sermaye sahipleri bu kez siyasal iktidarı ele geçirmek; kralın keyfi yönetiminden kurtulmak, onun çevresindeki soyluları ve soylulara ait imtiyazları saf dışı etmek üzere *meşrutiyeti* isteyeceklerdir.

Bu büyük mücadelenin parlak zaferi 1789 Fransız İhtilali'dir.

Parlamenterizmin gelişmesiyle özel sermaye sahipleri ekonomik güçlerini siyasal güçle bütünleyeceklerdir. Bundan böyle devlet kuvveti kralın keyfi kararları uyarınca değil, meclisleri dolduran sermaye sahiplerinin ekonomik çıkarınca kullanılacaktır. Sermaye başka kıtaların fethine giriştiğinde, elindeki siyasal gücün aracılığıyla, orduları da beraberinde götürecektir. Kendi memleketinin dahilindeki sömürüyü parlamentoya dayanarak sürdürecektir. Roma hukukunun katı kuralları ile kendini her bakımdan güvenliğe alacak, 'kutsal mülkiyet hakkına' el sürdürmeyecektir.

Batı burjuvazisi bu egemenliğini Avrupa devletlerinin arasında çıkan dünyayı paylaşma kavgalarında zayıflatacak; tarihsel gelişim işçi sınıfını güçlendirecek ve Avrupa'nın sosyal yapısı sonraları farklı biçimler alacaktır. Ancak Batı kültür ve medeniyetinin çoğu toplumu, kişisel girişimlere dayanan; özel sermaye sahiplerinin baş köşeyi tuttukları; geri kalmış ülkelerin sömürülmesi sayesinde burjuvazinin işçi sınıfına daha kolay ödün verebildiği 'Batı düzenini' günümüze kadar sürdürecek; özel teşebbüsçülüğü temel nitelikleri olarak koruyacaklardır.

1880'lerden beri memleketimizde egemen kılmaya çalıştığımız Batı kültürü ve kurumları, en kaba çizgileriyle, işte bu gelişmenin ve bu gereklerin sonucunda oluşmuştur.

2. Türkiye'de Batılaşma

Batılaşmanın Türkiye'deki ilk önemli başarısı, Tanzimat Fermanı'dır; Islahat Fermanı, 1800'lerin hukuk sistemi ve mülkiyet düzenidir. Sermayeyi merkezin keyfiliğinden (ve dikebileceği engellerden) koruyan Meşrutiyet'tir. 20. yüzyılın ilk döneminde, kuvvetlinin zayıfı ezmesini kolaylaştırmaktan başka sonucu olmayan soyut hürriyet kavramıdır. Batılaşmanın sonraki başarıları ise, genç Cumhuriyet'in Batılaşma ülküsüne, dolayısıyla, bürokratların ve özel sermayenin egemenliğine destek yapılmasıdır; Demokrat Parti gibi tamamen özel sermayeden yana bir Batılaşma hareketinin, Batılaşmaya karşı olanların oylarıyla iktidara getirilmesidir; AP yönetimi ile DP'deki bu özelliğin devam etmesidir.

Memleketimizdeki iktidarlar sosyal ve ekonomik yapının Batı'ya benzemesi için 1800'lerden beri elbirliğiyle çalışmaktadır. Yukarıdaki 'başarıların' ışığında, önce dış sömürüye imkân tanıyan, sonra 'milli' olmasına uğraşılan, fakat özü 'liberal' bir ekonomik düzen kurulmuş; özel sermayenin egemenliği sağlanmıştır. Bu sermayenin garantisi fonksiyonundaki bir hukuk sistemi memlekete aşılanmış, meclisler açılmış, partiler çoğalmış, demokrasi bile gelmiştir. Bunların yanı sıra Batı'nın ileri hayat tarzı benimsenmiş; kıyafet ve benzeri konularda yenileşilmiştir.

Ancak Türkiye, gene *geri kalmakta* devam etmiştir.

Avrupa toplumlarında, tarihsel gelişmenin ve ekonomik koşulların sonucu olan bazı temel nitelikler vardır. Bunların en önemlileri Batılı düzenin *rasyonel*'i durumundaki maddiyatçılık ve ferdiyetçiliktir. Özel mülkiyet kavramının ve koşulların tarihsel gelişimi toplumla kişiye bu nitelikleri kazandırmış; bu niteliklerin varlığı ise, özel mülkiyete dayanan bir ilerlemenin ortamını yaratmıştır.

II. Batı'nın Niteliği: 'Maddiyatçılık'

Batı medeniyetinin ve kültürünün ilk temeli 'maddiyatçılık'tır. Maddi tatmindir. Maddenin önemidir. Prof. Mousnier ve Prof. Labrousse'un ortak eserlerinde belirttikleri üzere, Batı düşüncesiyle insan 'yakın, maddi ve *burjuva* bir mutluluğa inanır.' Avrupa'nın yükseliş dönemindeki egemen dünya görüşü olan aydınlık ekolüne göre, (D. Alembert, Diderot, Voltaire, vb.) insan çabası ancak kendisine maddeden 'yararlı' olacak hedeflere yönelmelidir, "Kullanışlı olmayan her şey boştur."[241]

Madde ve maddi zenginlik Batı medeniyetinin değişmez amacıdır. Bütün değer ölçüleri bu amacın yanında ikinci derecede kalır. Marx'ın deyişiyle, "Burjuvazi, iktidarı ele aldığı her yerde, feodal, pederşahi, duygusal ilişki olarak ne varsa hepsini yıkmıştır. Feodal insanı doğal üstleriyle birleştiren bütün çapraşık ve değişik bağları hiç acımadan koparmış ve insanla insan arasında soğuk çıkar bağından, *nakden ödeme* gereğinden başka bir şey bırakmamıştır..."[242]

Maddenin en büyük değer ölçüsü olduğu Batı düşüncesinin ve ekonomik düzenin motoru, itici gücü, tabiatıyla, '*kazanma hırsı*'dır. Bu hırs Avrupa ülkelerindeki faaliyetin olduğu kadar, kıta dışı yayılmasının da itici gücüdür. Avrupa'nın zenginleşmesinde başrolü oynayan sömürgecilik, sistem ve kişilerdeki kazanma hırsının doğrultusunda gelişmiştir.

Batı medeniyetinin güçlendiği oranda, kazanma hırsı ve onun amaca varmak için *her vasıtayı mubah gören* anlayışı, eski insancıl mazeretlerden, örtülerden sıyrılmakta, apaçık ortaya çıkmaktadır: "16. yüzyılın İspanyol sömürgecilerinde (her şeye rağmen) yerlilerin yaşayışını düzeltme gibi bir çaba mevcuttur. 17. yüzyılda Richelieu ve Colbert gibi Fransızlar, yerlileri Fransızlaştırmayı düşünmüştür. 18.

yüzyılda ise burjuva anlayışı hâkimdir ve kazanma hırsının yanında bütün diğer düşünceler silinmiştir."[243]

Denizaşırı ülkelere giden Avrupalıların ve onları gönderen devletlerin tek hırsı para kazanmak, daha çok kazanmaktır.

18. yüzyıl Batı'sının öncü düşünürleri Montesqieu ve Voltaire'e, ansiklopedistlere göre ekonomik sömürüyü gerçekleştiren denizaşırı kolonileri kurmak olumlu bir harekettir. "*Bu amaca hizmet eden kölecilik sistemi ahlaka aykırı değildir.*"[244*]

Kapitalist düzende, üretim ve servet insanın tek amacı olmaktadır.[245] Bu düzende insan değeri sıfıra inmekte, her şey 'madde' için, 'maddi yarar' için olmaktadır. Bütün toplum bu amacı gerçekleştirmeye yönelmiş bir sistem uyarınca biçimlenmektedir; çağın anlayışına göre, madde bütün insani değerlerden öne alınmaktadır. Diderot'un ünlü *Ansiklopedi*'sine göre, "Aydınlığın (bilgi, uygarlık anlamında) ilerlemesi sınırlanmıştır. Kenar mahallelere asla ulaşamaz: Çünkü oradaki insanların hepsi aptaldır."

Aynı çağın ve düzenin dünya görüşünü yansıtan Voltaire ise şöyle diyor: "Saçma ve barbar olan halkın hak ettiği bir boyunduruk, bir sopa ve samandır..."[246]

Batı'ya kendi düşünce ve çıkarının damgasını vuran hâkim sınıfın 'maddeci' dünya görüşü, garip ya da tabii bir tecelliyle, 'en büyük savunucularını 1800'lerin Masonları arasında bulacaktır.' Prof. Mousnier ve Prof. Labrousse, burjuvaziyle Masonluğun güçlenmesi arasında paralelliğe işaret ederek, 1717-1780 arasında Masonluğun bütün dünyaya yayıldığını, Montesqieu, Helvetius, B. Franklin, Voltaire gibi burjuvazinin ve maddiyatçı dünya görüşünün savunucularının Mason olduğunu yazıyor. Masonluk değişik ülkelerin rahat burjuvalarını, serbest meslek sahiplerini, düşünürlerini, hatta ilerici asil ve kralların aynı safta toplayarak gelişen burjuvazinin uluslararası dayanışma örgütünü, rasyonel düşünce formunu meydana getirmektedir.

---

* Kendi insanını bu şekilde gören, başka kıtalardakini ise köleliğe layık bulan Batı düşüncesi ve bu düşüncenin temsilcileri için aynı dönemin Çin'inde oluşan karşı görüş ise ilginçtir: "Barbarlar (Avrupalılar kastediliyor) vahşi hayvan gibidirler ve medeni insana yapılacak muameleye asla layık değillerdir. Onlara mantığın altın kurallarını uygulamak yalnızca karışıklığa yol açar. Eski krallarımız bunu gayet iyi bilir, Avrupalılara karşı şiddet ve kurnazlık kullanılırdı. Onlara bu muamele yakışır..." (*Histoire General des Civilisations*, V. Cilt, s. 238).

Özetlersek, Batı felsefesinin ve düzeninin temeli maddi çıkara, maddi değerlerin önceliğine dayanmaktadır. Bu düzende amaç daha çok kazanmaktır; düzenin uyguladığı toplumların itici gücü, kazanma hırsıdır. İnsanın, basit bir üretim aracı olmaktan öte değeri yoktur.

Batı toplumları bu temel niteliği üç beş filozofun, siyaset adamının düşüncesi sonucunda almamıştır. Nitelik, Avrupa'nın tarihinden, temeldeki uygarlıklardan; burjuva sınıfının gelişmesinden, Avrupa'ya özgü sosyal ve ekonomik koşullardan doğuyor. Kişilerin tek tek zenginleşip servetleriyle emeği ve üretim araçlarını bir araya getirmelerine dayanan; özel sermayenin güçlenmesini koşul alan bir kalkınma modeli, tabiatıyla ancak maddi değerlerin önde olduğu bir ortamda gelişebilir, ancak böyle bir ortam yaratır. Bünyesinde, alışkanlıklarında, insanında 'madde'nin aşırı önem taşımadığı bir toplum çerçevesinde ise Batı kültürünün ve ekonomik düzenin oluşması beklenemez.

III. Batı'nın Niteliği: 'Ferdiyetçilik'

Avrupa'nın gelişmesi, girişimci, mücadeleci, pervasız kişilerin meydana getirdikleri paralı bir sınıfın, *burjuvazi*'nin iticiliğiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıfın oluşması ekonomik şartların yanı sıra bir kültür ortamını, alışkanlıkları, belirli bir insan ve sorumluluk anlayışını gerektirmektedir.

Batı kültürünün temellerinde kişiyi bu atılıma hazırlayan ilkeler; Avrupa'nın ekonomik koşullarında atılımı gerçekleştirecek unsurlar fazlasıyla mevcuttur.

Batı medeniyeti, her şeyden önce: "Eski Yunan ve Latin kültürü çevresi içinde meydana gelmiş bir Hıristiyan medeniyetidir."[247] Batılı, 'Hıristiyanlığın aşıladığı ferdi mesuliyete' sahiptir. Bu nitelik, kişinin Batı'da yalnız bırakılmış olmasından, kendi başının çaresine bakmak alışkanlığından, özel mülkiyet geleneğinden doğuyor; kişiye mücadeleci bir nitelik kazandırıyor. Bu toplum biçiminde her şey, kendini desteden sıyırıp kurtarabilecek olan içindir. Bu girişimci kişiler büyük mücadeleye, yalnızca paranın kanun olduğu mücadeleye atılacaklar, sermaye sahibi olacaklardır. Onların meydana getirdikleri sınıfın ilerlemesi oranında memleketleri de zenginleşecektir. Yani, bir çeşit dağ kanununun egemen olduğu ortamda, üstte kalabilen in-

sanların sınıfı kendi halkını ve dünyanın öteki halklarını kullanacak, bu şekilde biriken sermaye, daha sonra, toplumu maddi refaha ulaştıracaktır.

Hal böyle olunca, bu girişimci (müteşebbis) kişi ya da sınıf, onu yaratacak olan ekonomik koşullar ve düşünce ortamı ile beraber sistemin ağırlık noktasını meydana getirmektedir.

Batı toplumlarında bütün kavram ve kurumlar bu *müteşebbis*'in çıkarınca biçimlenmiş; Batı kültürünün özü niteliğindeki *ferdiyetçilik* onun hareket serbestliğini sağlamıştır. Yakınçağ Avrupa'sında her şey, burjuva içindir. "Yükselmekte olan kapitalizmin ideologları, aşırı dereceye götürülen bireyciliği, her ne pahasına olursa olsun kişisel başarıya ulaşmak arzusunu övmektedirler."[248] Hatta, kapitalizmin güçlenmesine paralel olarak gelişen ferdiyetçi anlayış, Hıristiyanlığı da kendine daha elverişli hale sokacak, kilisenin ruhani vesayetine karşı Protestanlığı; bunun bilinçli bir şekli olan *Kalvenizm*'i getirecektir. Kalven, ferdiyetçiliğin, özel mülkiyetin ve burjuvazinin çıkarları uyarınca, 'mesleki başarının Tanrı indinde sevgili kul olmaya yettiğini' söylemekte; "Tacirlerin ve işadamlarının görevi elbette ki, zenginliklerini mümkün mertebe artırmaktır. Çünkü Tanrı bile, başkalarının yönetimini onlara emanet etti" demektedir.[249]

Ferdiyetçiliği bir düşünce sistemi durumuna koyup onu somutlaştıran; Batı medeniyetinin yalnız ve güçlü ferdini; merhametsiz mekanizmasını keskin hatlarıyla ve övgüyle, hayranlıkla çizen düşünürler daha sonraları çıkacaktır. Kapitalizmin '*babalarından*' ünlü Malthus, *Principles of Population*'ın 1803 baskısında, kapitalist Batı toplumunun amansız kurallarını, kişinin yapması gereken mücadelenin dehşetini şöyle anlatmaktadır:

"Zaten sahip çıkılmış bir dünyaya doğan insan (fert), eğer yaşaması için gerekeni ailesinden alamıyorsa ve toplumda onun emeğine ihtiyaç duyulmuyorsa, bu insanın küçücük bir lokma ekmeğe bile hakkı yoktur; aslında, bu insan fazladır. Tabiatın büyük ziyafetlerinde onun için oturacak boş bir yer kalmamıştır. Tabiat bu insanın ziyafeti terk etmesini isteyecek; eğer o, davetlilerden bazılarının merhametine sığınamazsa, tabiat kendi emirlerini hemen uygulayacaktır. Davetliler sıkışıp yeni gelene masada bir yer açarlarsa, bu kez başka sonradan gelmeler hemen belirecek, onların doldurduğu salonda her-

kese yetecek kadar yiyecek kalmadığı bağırtıları işitilecektir. Ziyafetin düzeni ve uyumu artık bozulmuştur. Eski bolluğun yerini kıtlık almış, salonun her yanında göze çarpan sefalet ve başlayan hoşnutsuzluk asıl davetlilerin mutluluğuna son vermiştir. Şimdi, onlar da kendilerine söz verilip de sunulmayan yiyeceği bulamamanın haklı kızgınlığı içindedirler. Bu davetliler, ziyafetin büyük sahibi (tabiat) tarafından *dışarıdan kimseyi almamak hususunda* kendilerine verilmiş emre uymamakla ne denli hata ettiklerini çok geç fark etmişlerdir.

"Fert ne yapıp edecek, bu ziyafetin asıl konuğu olacaktır. Zira... 'yoksulun toplumun sırtından geçinmeye ilişkin (sözde) bir hakkı yoktur. Bu adamı tabiatın açıkladığı cezaya terk etmeliyiz. Bu adam, tabiat kanunlarının, yani Tanrı'nın kanunlarının onu yoksul yaşamaya mahkûm ettiğini bilmelidir... Bir lokma ekmek için dahi topluma karşı öne süreceği bir hakkın bulunmadığını, ancak emeğinin satın alabileceğiyle sınırlı olduğunu bilmelidir..."[250]

"Kişilerin girişeceği bu amansız mücadelenin ortamını ekonomik koşullar ve Batı düşüncesi, gelenekler hazırlıyor; onu kavgaya zorluyor. Ancak bu soyut bir mücadele değildir. Ekonomik koşullar, eğer kazanırsa, onun çabasını fazlasıyla değerlendirmektedir. Ne var ki bu kavgada başarmanın vazgeçilmez koşulu; o kişinin asgari bir servete sahip olmasıdır. Aksi takdirde ferdiyetçilik, varılamayacak bir hedefe ulaşmak için gösterilen çabadan; çalışmayı, biriktirmeyi, mal almayı teşvik edici bir etken olmaktan öte önem taşımamaktadır."

Avrupa'nın kişisel girişimlere elverişli ortamı ve dinamik, tuttuğunu koparan, yaratıcı ferdi, Batı gelişmesini sağlayan burjuva sınıfının temellerini meydana getiriyor. Denebilir ki bu ferdiyetçilik, bu egoizm güzel değildir. Eşitsizliğe, güçlünün güçsüzü ezmesine, dağ kanunlarına dayanmaktadır. Ancak gözden kaçırılmaması gereken nokta, kavgacı kişi ve onun yarattığı girişimci sınıf olmaksızın, günümüzün zengin Avrupa ülkelerinin de olmayacağıdır...

IV. '...Çok Özel Bir Durum'

Genel koşulların, geçmişini ve özelliklerini kısaca gözden geçirdiğimiz Avrupa'nın ilerlemesi, mülkiyet sahiplerinin, yani burjuvazinin gelişmesiyle mümkün olmuştur. Burjuvazi, Batı kalkınmasının temel

unsurudur. Bu temel unsurun doğup gelişmesi, kısaca, şöyle özetlenebilir:

Derebeylik düzeninin içinde büyüyen servetler ve ilerleyen üretim teknikleri, bir süre sonra, ticaret sermayesinin irileşmesine yol açacaktır. Bu servete sahip olan 'tacirler' ise; günden güne gelişen üretim tekniklerinin yardımıyla servetlerini büyütebileceklerini fark ederek, yeni pazarlara ve yeni ufuklara göz dikeceklerdir. Ne var ki bu gelişmeyi feodalizmin dar sınırları engellemektedir ve burjuvazi, bu düzenden sıyrılmak için onunla tarihi bir mücadeleye girecektir.

Başka bir deyişle, bu sınıfın doğuş mücadelesi ve başarısı tarihi ve ekonomik bir zorunluluğun sonucu olmuştur. Üretim tekniğindeki gelişme ile burjuvazinin gelişmesi, birbirini karşılıklı etkileyerek hızlanmıştır. Üretim tekniğindeki yoğun yenilikler olmaksızın burjuvazinin güçlenmesi; burjuvazinin köklü gelişimi olmaksızın üretim tekniğindeki hamlelerin gerçekleşmesi düşünülemez.

Avrupa'nın bu elverişli çerçevesinde oluşan burjuvazi, son derece elverişli dünya koşullarından da yararlanmıştır. Onun gelişmesine paralel olarak yeni topraklar keşfedilmekte, pazarlar ve hammadde kaynakları bulunmaktadır. Siyasi gücü de giderek ele geçirecek olan burjuvalar, devletle özleşecek ve bütün dünyayı sömürülerinin kapsamına alarak tarihin o güne dek yarattığı en güçlü sınıf olacaklardır.

Görüldüğü gibi, özel mülkiyete dayanan kalkınma yöntemi ancak *çok belirli şartların* doğurup güçlendirdiği bir müteşebbis sınıfın aracılığıyla mümkün olmuştur.

Fransız iktisatçısı Yves Lacoste, Avrupa'nın bu *çok özel* gelişme sürecini ve Avrupa dışındaki uygulanma imkânını şöyle anlatıyor: "Batı Avrupa'da burjuvazinin doğuşu olağan bir gelişme değil, dünyanın öteki bölgelerine kıyasla olağanüstü bir gelişmedir. Ancak Avrupa'da var olan köklü bir feodal yapıyla ve bu yapının gelişmesindeki tarihi şartlarla açıklanabilir. (...) Bu yapının çerçevesinde güçlenmeye başlayan tacirin, feodal düzende yeri yok denecek kadar önemsizdir; tacir, feodalizmin üç sosyal derecesine de dahil değildir.

"Ticaret gelişip önem kazandığında, bu yeni tüccar sınıf, kendi varlığını kabul etmeyen feodal düzenin bir parçası olamamış, ona katılamamıştır. Bundan ötürü burjuvazinin kendini belirlemesi ve feodalitenin yerine kendi çıkarlarına uygun yeni bir düzen yaratması zorunluğu doğmuştur.

"Mukayeseli tarihin artık ispatladığı gibi, Batı Avrupa'nın karakteristiği olan bu sosyal yapıya, o dönemde dünyanın hemen hiçbir bölgesinde rastlanmamaktadır.(...) Çin, Hint ve İslam toplumlarında önce gerçek bir feodalite, sonra gerçek bir burjuvazi doğmamıştır. Zira, bu toplumlar ya müteşebbis bir sınıfın doğınasına el vermeyen temeller üzerinde kurulmuşlardır ya da tarihi şartlar, yönetimdeki aristokratlara tüccarın karışmasına izin vermiş veya karışmaya onu zorlamıştır. Dolayısıyla bu toplumun tüccarı (mücadeleci) ve yaratıcı kişiliğini kaybetmiştir..."[251]

Batı'daki bu sınıf güçlendiği oranda siyasi mücadeleye girişecek, sosyoekonomik yapıyı, siyasal kurumları ve devleti kendi çıkarına şekillendirecektir. Ne var ki Avrupa'ya özgü bir sınıf olan burjuvazinin öncülüğünde kalkınma siyaseti de, tabiatıyla, Batı Avrupa'ya özgü kalacaktır.

Burjuvazi, önündeki engelleri teker teker yıkmıştır. Sözcülerinin ileri sürdüğü sorunlar gelişmekte olan bir sınıfın sorunlarıdır. Her şeyden önce, 'iktidarın yeniden paylaşılması gerekmektedir.'[252] Bu paylaşım, 'şüphesiz, burjuvazinin yararına olacaktır.' Burjuvazi, parlak gelişmesine rağmen, hâlâ siyasal iktidara katılamamaktadır. Yüksek memuriyetler tamamen geleneksel düşmanın, toprak, aristokrasinin elindedir. Zamanın parlamentolarını asiller doldurmakta, kralın çevresinde ve saraylarda onlar yer almaktadır. Devlet, bir bakıma, onların elindedir. Hatta, 'subaylık bile bu asillerin tekelindedir ve soyluların dışındaki kişiler, maddi durumları ne olursa olsun, subay olarak orduya katılamamaktadırlar.' Burjuvalar toprak satın almak konusunda da ikinci derecede bir muameleye tabidirler. Asillere tanınan haklar onlardan esirgenmekte, çeşitli ek vergiler ödetilmektedir. Burjuva sınıfının günden güne artan önemiyle sabit tutulan siyasal ağırlığı arasında büyüyen bir çelişme vardır ki, bu ilerde tarihin en büyük patlamalarından birine, Fransız İhtilali'ne yol açacaktır.

Burjuvazinin ekonomik alandaki isteği 'hürriyet, daha çok hürriyet'tir. Bu hürriyet, tabiatıyla, iktisaden güçlü olanın, yani sermaye sahibinin yararına işleyecektir. Burjuvazinin bu ekonomik tutkusu daha başlangıçtan beri vardır. Sınıf olarak hem nicelik hem nitelik açısından güçlendikçe, isteğin ağırlığı da artacak; 18. yüzyıldan itibaren her şeyi tabiat kanununa terk eden Fizyokratların mucidi oldukları ünlü

'*bırakınız geçsinler, bırakınız yapsınlar*' ilkesi bütün Avrupa ülkelerine egemen olacaktır. Burjuvazinin özlediği devlet her şeyden önce hürriyetçi olacak, "ticaretin, sanayinin ve denizciliğin özgürlüğünü sağlayacaktır. (...) Sonra, herkesin kanun karşısında eşit olması gözetilecek, doğuştan gelen imtiyazlar kaldırılacaktır. Ruhban sınıfı, asiller, herkes aynı vergileri ödeyecek, aynı mahkemelerde yargılanacak ve benzer suçlar için benzer cezalara çarptırılacaktır. İş alanları bütün kabiliyetlere açık tutulacaktır. Ancak tabiat insanları eşit yaratmamış, onlara farklı irade, akıl ve kabiliyet vermiştir. Kabiliyetlerin bu eşitsizliği servetlerin eşitsizliğine yol açacaktır ki, bu tamamen olağandır. Hürriyetin kullanılmasından doğan mülkiyet de tabiidir ve kutsaldır. Devlet, mülkiyetin dokunulmazlığını ve servetlerin eşitsizliğini inatla koruyacaktır..."[253]

Burjuvazi bu yoldaki mücadelesini sonuna kadar sürdürecek ve kazanacaktır. Önce şehirler, 'kendi kendilerini yönetme hakkını, angarya ve haraçlarını azaltmak hakkını elde etmek için senyörlerine karşı amansız bir kavgaya gireceklerdir.'[254] Sonraki aşamadaki burjuvazi doğrudan doğruya kralın yetkilerini hedef alacak, devleti eline geçirecek ve kendi zenginleşmesinde devletin kuvvetlerini kullanacaktır. Marx'ın deyişiyle: "Bir zamanlar feodal despotlukta ezilen bir sınıf olan burjuvazi, büyük sanayinin ve dünya pazarlarının kuruluşundan sonra modern temsili devlette siyasi egemenliği eline almıştır... Modern hükümetler, burjuva sınıfının tümünün ortak işlerini yöneten bir komisyondan başka bir şey değildir."

Avrupa'nın kendine özgü şartları içinde oluşup güçlenen burjuvazi, 19. yüzyılda artık tek başına hâkim olacağı devleti kuracak, kendi hürriyetini, siyasal sistemi, kurumlarını, değer ölçülerini halkına kabul ettirecek; kayıtsız şartsız iktidarını, işçi sınıfı güçlenene dek Avrupa'da sürdürecektir.

Bizim bütün iktidarlarımızın benzeme çabasında olduğu Batı, bulunduğu noktaya, işte böyle kendine özgü bir gelişmenin sonucunda varabilmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

'İmkânsız'ın Peşindeki İktidarlar

Tanzimat'la ithal edilen, Tek Parti devrinde sürdürülen DP-AP döneminde halkın desteğine de dayandırılan Batılaşmanın gerekçesi, *Avrupa'nın ekonomik, hukuki, siyasi kurumlarını ve kültürünü bize aktarmak suretiyle Avrupa'nın refah düzeyine erişileceği sanısıdır.*

Ancak koşullar tamamen değişik olduğundan, ortaya temelsiz kurumlar, karmaşık tepkiler, yozlaşmış bir kültür ve niteliği belirsiz bir toplum çıkmaktadır. Prof. Mümtaz Turhan'ın deyişiyle; "Ancak bu hayat tarzı (Batı tarzı ve kültürü) muayyen bir iktisadi nizamın, istihsal ve istihlak vasıtalarının, muayyen bir tavrın ve dünya görüşünün mahsulü olmak üzere meydana gelmiştir. Binaenaleyh, onu bu mesnetlerinden tecrit ederek benimsemek mümkün değildir..."[255]

Batılaşma hareketleri öz olarak, '*bir sınıfa sahip olamayacağı nitelikleri kazandırtmak*' çabasıyla, '*ferde biriktiremeyeceği sermayeyi biriktirmek*' uğraşısıdır. Bu yola hangi nedenlerle sapıldığını ve yolun ne sonuçlar verip kimlere yaradığını sonraya bırakarak, önce iki imkânsızı inceleyelim.

I. Fert Eliyle Birikemeyecek Sermayeyi Ferde Biriktirtmek Çabası

Batılaşmak, daha önce belirtildiği gibi, özünde Batı'nın ekonomik düzenini de kopya etmektir. Nitekim biz Batılaşmaya çabaladığımız

her dönemde ekonomi düzenimizi Batı modeline uydurmaya çalışmışızdır: Tanzimat'ın 'ticaret serbestisi'ni 'milli iktisat' teorileri, 'milli kapitalizm', 'iktisadi hürriyet' ve 'özel sektör' dönemleri izlemiştir. Bu yöntemimiz Batı kapitalizminin evrensel çıkar ve isteklerine uygundur. Burjuvazi, üretim metotlarının ve ulaştırma araçlarının gelişmesine paralel olarak dünya fütuhatını da geliştirmiş, kendi çıkarına elverişli iki ayrı düzenden birini öteki kıtalarda uygulatmıştır: Toplumlar ya doğrudan doğruya bir sömürge olacaklardır ya da Batı sömürüsüne elverişli bir *Batı benzeri* sistemi kabulleneceklerdir.

Biz, ikinci kategorideyiz.

Dış zorlamalar ve içteki tercihler sonucunda bizim bu yola girmemiz, Tanzimat Batıcılığı yıllarına rastlıyor. Amaç, Batı'da olduğu gibi, fertlerin zenginleşmesi için her türlü ekonomik ve hukuki imkânı tanımak, sonra bu fertlerin, gene Batı'da olduğu gibi, memleketi kalkındırmalarını beklemektir.

Ne var ki, koşullar, Batı'dan çok değişiktir.

Tarihsel özellikler – Batı'da üretim araçlarının özel mülkiyetine dayanan kalkınma yöntemi bu kalkınmaya çok elverişli bir tarihsel gelişmeden, özel mülkiyet alışkanlığından, Roma hukukunun ilkelerinden, ferde ve maddi değerlere öncelik tanıyan bir dünya görüşünden kuvvet almış; yani, kendisine uygun bir ortamda gelişmiştir. Bizde ise ne böyle bir ortam, ne de bu alışkanlık vardır. Bilakis, toplumumuzun temelleri tam karşıt yöndeki bir dünya görüşünün üzerinde kurulmuştur; kanaatkârlığa, toplu güvenliğe, manevi değerlere dayanmaktadır. Bu özelliklerini uzun süre korumuştur.

Ekonomik özellikler – Batı benzeri bir gelişme modeli için insanlarda güçlü olması gereken eğilimler bizzat sermaye birikimi tarafından kuvvetlendirilmekte; sanayileşmenin doğrultusunda gelişmektedir. Mesele, bir yerden sonra, tavuğun yumurtadan, yumurtanın tavuktan çıkmasına benzemektedir: Sermaye birikimi halkın Batı düzenine yatkın eğilimlerini güçlendirmekte, bu eğilimler sermaye birikimini kolaylaştırmaktadır.

Oysa Türkiye'de, ne tavuk vardır ne de yumurta.

Fertlerin eliyle güçlü bir sermaye birikiminin sağlanamayışı, kitlelerin eğilimlerini bu yönde zorlayacak bir oluşuma yol açmamış; bu oluşumun yokluğu ise Batı benzeri bir uygulanmanın gerektirdiği *talep yaratıcı ve iştahlı* tüketiciyi uzun süre meydana çıkarmamıştır.

Meseleye salt ekonomi açısından bakıldığında da durum farksızdır.

Fert elindeki sermaye güçsüz olduğundan yatırım sınırlı kalmaktadır. Yatırımın sınırlılığı, kitlelere yayılabilecek bir refahın oluşumunu engellemektedir. Kitleler olmayan refahtan pay alamayınca, bu kez talep yaratmamaktadır. Talebin düşüklüğü ise piyasanın darlığına, dolayısıyla güçlü sermayenin birikmemesine ve yatırımın zayıflığına yol açmaktadır.

Bu ekonomik özellik Türkiye'de uzun süre egemen olmuştur. Zayıflamaya yüz tuttuğu 1950 sonrası ise, hem değişim yavaş olmuş, hem de yetersiz ve geç kalmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı ülkesinin bir başka niteliği, yabancılara bütünüyle açık bir serbest pazar oluşudur. Yabancı kaynaklı malların doldurduğu bu piyasada, aynı malı içerde üretip yabancıyla rekabete girişmek imkânsız gibidir. Böyle bir ortamda, tabiatıyla, yerli sermaye çok güç olan sanayiye değil ticarete yönelecektir. Gelişmenin önkoşulu olan sanayileşme, dolayısıyla, dış etkenler tarafından daha başından ve uzun bir süre için engellenmiş durumdadır.

Gelişimdeki bütünlük – Avrupa'da sermayenin özel ellerde birikerek kalkınmayı gerçekleştirmesinde ikinci etken, birikimin üretim tekniklerindeki gelişmeye paralel olmasıdır. Sermaye, bu tekniklerden yararlanarak sanayiye yönelmiş, üretken olmuştur. Türkiye'de ise böyle bir durum (teknoloji üretimi) söz konusu değildir. Üretim araçlarının güçsüzlüğü ya da dışarıdan pahalıya getirme zorunluluğu vardır. Dolayısıyla sermaye hemen kazanacağı kolay alanlara, ticarete, aracılığa yönelmiştir. Önceki bölümlerde verdiğimiz 1914, 1938, 1945 yıllarına ait rakamlar ve 1960'larda özel sektör yatırımlarının % 50 oranında lüks konut yapımına gitmesi, söz konusu gerçeğin uzantılarıdır. Yatırımların 1960 sonrasında üretken alanlara yönelmesi de, kaybedilmiş ve kaybedilmekte olan mesafeyi kapatamamıştır.

Gecikme durumu – Türkiye, Batı'dakini andıran bir 'fert elinde sermaye biriktirme' sürecine geç başlamış, bu gecikme, biriken sermayeyi sınırlayan bir başka etkeni meydana getirmiştir.

Yves Lacoste'un yukarıda zikredilen sözlerinin ışığında mesele incelenince görülmektedir ki, Türkiye'de sermaye sahibi, mevcut geri düzeni yıkmak zorunluluğunu duymamış, düzenin bir parçası olmuş-

tur. Düzenin parçası olmak bir yana, '*tüccar*' ve '*memur*' nitelikleri uzun süre özdeşleşmiş; hatta, saray ve orduyla iş yapan kimi tüccara, sembolik de olsa, 'paşa' rütbesi bile verilmiştir.

Ancak, düzene bu şekilde '*katılan*' tüccar zümresi, siyasal yapının özelliklerinden ötürü, sürekli bir sermaye biriktirme imkânına uzun süre kavuşmamış; kavuştuğunda ise dünyadaki ve Türkiye'deki sosyo-ekonomik koşullardan ötürü iş işten çoktan geçmiştir.

Daha önce belirtildiği üzere Osmanlı toplumundaki başlıca servet biriktirme yöntemi siyasal olmuş ya da siyasal bir görevin eşliğinde yürütülmüştür. Ancak, bu 'siyasal' niteliklerden ötürü, servet sahipleri sık sık saray tarafından kösteklenmiş ya da servetlerini ekonomi dışında tüketmek zorunda bırakılmışlardır.

Osmanlılarda sosyo-ekonomik koşullardan ötürü sermayenin 'olağan yollardan' birikmeyişine dikkati çeken Prof. Ülgener, bu durumun yarattığı sonuçları şöyle özetliyor:

"Hususi ve resmi ellerde biriken, ne şekilde olursa olsun bir kere kazanıldıktan sonra, düzgün bir işletme çerçevesinde az çok muntazam fasıllarla kendi kendini yenileyen -bir kelime ile *reproductive*- bir gelir ve istihsal kaynağı olmaktan uzaktır ve gittikçe uzaklaşmaktadır. Vaziyet bugün normal sermaye işletmelerinde görmeye alışık olduğumuz şeklin tamamıyla aksi: Şimdiki gibi değil, ancak *bir defa için* elde edilen servet, zorlu bir müdahale ile daha başlangıçta veya yarı yolda imha edilmedikçe, zevk ve huzur içinde azar azar, fakat yine *bir defada* tüketilecek bir *istihlak fonu*'ndan ibarettir. Bu hal asırlarca devam ettiği içindir ki, mal ve para kazanıldıktan kısa bir zaman sonra (çok defa sahibinin ömrü ile ölçülü bir zaman sonunda) elde avuçta bir fazlalık, hatta göze görünür bir iz bırakmadan ömrünü tamamlamış, tekrar geldiği yere, tarihin karanlığına gömülüp gitmiştir. Şarkta, örselenmeden yıllarca devam edecek ve nesilden nesile aktarıldıkça miktarı artacak bir servet yığınının bir türlü elle yoklanır hale gelememesi en başta şu belirttiğimiz hususiyetlerle alakalı olsa gerektir."[256]

Fertlerin toplumu kalkındıracak ölçüde sermaye biriktirmeye teşebbüs edebilmeleri ancak servetlerin güvenliğini sağlayan Batılaşma döneminden sonra mümkün olmuştur ki, koşullar, artık bu girişimin Batı'dakine benzer bir başarıya ulaşmasına imkân tanımamaktadır.

Elverişli bir ortamın gerekliliği – Avrupa'da sermayenin özel ellerde biriktiği yıllar, bu kıtanın zenginleştiği, dışarıdan altın ve gümüşün aktığı döneme rastlamaktadır. Değerli madenlerin akımıyla burjuvazinin güçlenmesi arasında paralellik vardır. Bu sınıfın şahikasına ulaştığı 19. yüzyılda sömürgelerden Avrupa'ya akan gümüş ve altının miktarı, 18, 17 ve 16. yüzyıllar toplamından fazladır. Avrupa burjuvazisi doğal koşulların sonucunda doğduğundan, varlığıyla kıtanın genel zenginliği birbirini etkilemekte, toplumu ilerletmek görevini yerine getirebilmektedir.

Türkiye'deki burjuvazi deneyinin başlaması ise, Avrupa'nın tam aksine memleketin en güçsüz olduğu bir döneme, 1800 yıllarına rastlamaktadır. Ekonomik, siyasal ve askeri çöküntü içinde bulunduğumuz bir dönemde Türkiye burjuva yaratmak peşindedir. Zira bu sınıfın bizdeki oluşumu doğal koşulların değil, iç ve dış zorlamaların, siyasal tercihlerin bir sonucudur. Hal böyle olunca, suni doğumla, memleketin çok zayıf bir döneminde dünyaya gelen yerli burjuvazi cılız kalmıştır. Avrupa'da başarıyla yerine getirdiği tarihsel görevi bizde yüklenememiştir.

İç sömürü imkânları – Batı Avrupa'da kişilerin elinde büyük sermaye birikmesi, bütün öteki koşulların yanı sıra, iç sömürünün de çok rahat gerçekleşmesiyle mümkün olmuştur. 17. ve 18. yüzyıllar çözülme halindeki derebeylik düzeninden kopup gelen köylü kitlelerinin şehirleri doldurduğu, anormal bir emek arzının piyasaya döküldüğü dönemdir. Burjuvazinin güçlendiği yıllarda, şehirler en ağır koşullar altında çalışmak zorundaki insan yığınlarıyla doludur. Zamanın belgeleri işçilerin ekmek parası karşılığında günde 14-16 saat çalıştıklarını, bu şartlara rağmen iş arayanların fabrika kapılarında yığınla beklediklerini nakletmektedir.[257] Tarım kesiminden gelenlerin yanı sıra, yeni üretim tekniklerinin rekabetine dayanamayan küçük imalathaneler de kapanmakta, eski zanaatkârlar işsiz yığınına katılmaktadır. Bu olağanüstü emek arzı burjuvazinin işçiye çok az ücret ödeyerek astronomik kazanç sağlamasını mümkün kılmıştır; ucuz emek Batı'daki sermaye birikimini gerçekleştiren başlıca etken olmuştur.

Türkiye'ye gelince: Anormal emek arzı 1800'lerde ve sonraları mevcuttur ama, emeğin rasyonel olarak ve sermaye birikimini gerçek-

leştirecek ölçülerle sömürülmesini sağlayan sanayi kuruluşları yoktur. Mevcut özel sermaye cılızdır; ticaretin, komisyonculuğun, aracılığın, toprak gelirinin biriktirdiği sermayedir. Burjuvazinin elinde ülkeyi ilerletecek çapta sermayenin birikmesi için gerekli geniş sömürü ancak sanayi ile mümkündür ki, bu sanayi bizde çok uzun süre oluşmamış, cılız kalmıştır. Nispeten geliştiği son dönemde ise, toplumun sosyal alandaki ilerleyişi, sendika, grev kanunu ve işçi oylarının önemi gibi nedenler, Batı benzeri ölçülerle emeğin sömürülmesine artık imkân bırakmamıştır. Dolayısıyla, fertlerin elinde biriken sermaye ile kalkınmayı sağlamış bulunan Batı modelinin bu önemli unsuru da Türkiye'de var olmamıştır, bundan sonra da var olamaz.

Dış sömürü imkânları – Batı modelindeki kalkınmanın çok özel bir niteliği, kişilerin elindeki sermayenin bütün dünyayı sömürerek birikmiş olmasıdır. Avrupa'nın diğer kıtaları sömürmesine o dönemin koşulları son derece elverişlidir. Yeni buluşların sağladığı askeri üstünlükten yararlanan Batı, dünyanın her köşesine yayılarak sömürge imparatorlukları kurmuştur. Zenginleşmenin en kolay yolu başkalarını soymak olduğundan, Batı, karşılığında bir şey vermeksizin bu sömürgelerin kaynaklarını kendi çıkarınca kullanmıştır. Daha insani ve kurnaz metotlarla günümüzde bile kullanmaktadır.

Fertlerin elinde sermaye birikmesinin bu çok önemli unsuru da Türkiye'de yoktur; güçlü burjuvaziyi başka ülkeleri sömürmeksizin yaratmak ise çok zordur. Batılaştığı 1800 yıllarında Türkiye'nin başkalarını sömürmesi şöyle dursun, kendisi sömürgeleşmeye doğru hızla yol almaktadır. Günümüzde ise Türkiye'nin kalkıp bir başka geri kalmış ülkeyi, örneğin Kongo'yu sömürüp sermaye biriktirmesi düşünülemez.

İmparatorluk niteliğine rağmen, Osmanlıların önceki dönemlerde dahi büyük bir sömürüyü gerçekleştirdiği ileri sürülemez. Gerçi bu konuda rastladığımız belgeler kesin bir karara varmak için yetersizdir ama, bunlardan çıkan ilk sonuç, alınan vergilerin çoklukla mahallinde harcandığı, zaman zaman merkezden de bu eyaletlere yardım ettiği şeklindedir. Gerçek durumu ve nedenlerini herhalde derinlemesine yapılacak araştırmalar ortaya çıkaracaktır. Fakat büyük ölçüde bir dış sömürü mekanizması ancak sanayileşmenin ve kapitalizmin ürünüdür. Dolayısıyla, bu mazhariyet de Avrupa'ya nasip olmuştur.

II. Bir Sınıfa Sahip Olamayacağı Nitelikleri Kazandırtmak Çabası

Batı Avrupa kalkınması, sermaye sahiplerinin meydana getirdiği 'burjuvazi'nin gelişip güçlenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu sınıf, her şeyden önce, tarihsel ve ekonomik koşullardan ötürü *maddeten güçlü* bir sınıftır. Zengindir. Elinde büyük sermayeler vardır. Avrupa'nın burjuvazisi, ilerici ve ihtilalcidir. Toplumun geri müesseseleriyle çarpışmış, eski düzeni yıkmış ve toplumu ileri bir aşamaya ulaştırmıştır. Mücadelecilik, burjuvazinin sınıfsal özelliğidir. Sonra, toplumun normal akışı içinde ve doğal gelişim sonucu oluştuğu için, sayıca da önemlidir. Özellikle 18. yüzyılın sonlarında iktidarı alacak kadar güçlüdür. Her bakımdan yüksek bir düzeye erişmiştir. Avrupa'nın bu sınıfa dayanarak kalkınması burjuvaların açıkgözlüğünden ve şansından değildir. Burjuva sınıfının bu görevi yüklenebilecek nitelikte olmasındandır.

Batı burjuvazisinin ikinci özelliği had derecede girişimci olmasıdır. Kâr için, daha fazla kazanmak için göze alamayacağı macera yoktur. Bir İngiliz yazarının 1860'ta söylediğine göre; "Sermaye çok az bir kârdan ya da kâr etmemekten tıpkı tabiatın boşluktan tiksindiği gibi tiksinir. Elverişli kârlar oldu mu sermaye hemen cesaretlenir. Yüzde on kâr söz konusu oldu mu her yerde kullanabilirsiniz onu; yüzde yirmi kâr görünce hırslanır, yüzde elli kâr olunca çılgınca hareketlere kalkışır; yüzde yüz kâr varsa bütün insani kanunları çiğneyip geçer; yüzde üç yüz kâr elde edeceğini kestirince, darağacına gitmek ihtimali de olsa işlemeyeceği cürüm yoktur..."[258]

Burjuvazi, sisteminin motoru olan 'kâr' hırsı uyarınca sürekli olarak yeni işlere girmiş, kazanmış, kazandığını gene yatırmıştır. Doyumsuzluğu, bu şekilde, sürekli bir yayılmaya ve zenginleşmeye yol açmıştır.

Batı burjuvazisinin belki en önemli niteliği '*köklü*' olmasıdır. Tarihsel bir dönemin, ekonomik koşulların, üretim metotlarındaki gelişimin sonucunda, 'kendiliğinden' oluşmasıdır. Bu tabii doğum, tabii gelişme onun kendi kültürünü yaratmasını, kendi düşünürlerini çıkarmasını sağlamıştır. Batı burjuvazisinin belirli kültür süzgecinden geçmesine, onun düşünce ve davranış üstünlüğüne, günümüzdeki 'inceliğine' imkân vermiştir. Avrupa burjuvazisi, sözü edilen bütün özellik-

lere sahip olduğu içindir ki, toplumun ilerlemesinde en büyük görevi yüklenebilmiştir.

Batı'daki bu sınıf mecbur kalınca, imtiyazlarından bir bölümünü ustalıkla terk etmeyi, karşıtı olan işçi sınıfına da iktidardan pay vermeyi becermiş; çoklukla bu değişimi kazasız belasız atlatmıştır. Günümüzün Batı burjuvazisi, şüphesiz, 19. yüzyılın iç sömürüsünü sürdürmemektedir. Ancak bu durum da tarihsel koşulların niteliğinden doğuyor. Batı'da gerçekleşen, burjuvazinin geniş dünya sömürüsünün sağladığı büyük zenginlikten kendi işçi sınıfına da pay verebilmesidir. Bu olgu, burjuvazinin egemenlik süresini uzatabilmiştir. Dış sömürü ya en ilkel şekillerde olmakta (Angola, Kongo, vb.) ya da yabancı sermaye ve dış ticaret hadleri gibi 'medeni' usullerle gerçekleşmektedir. (Guatemala, Ortadoğu, genellikle bütün geri kalmışlar.) Burjuvazinin ustalığı, ki bu geçmişinin, köklü olmasının, kültürünün bir sonucudur, zamanı gelince iç sömürüyü sınırlayıp dış sömürüyle yetinmeyi bilmesi; kendi işçi sınıfına dünya sömürüsünden o işçi sınıfı bunu istemese de dolaylı pay verebilmesidir.

Türkiye'nin temelindeki bozukluğun ikinci nedeni servet sahipleri zümresinin 'burjuva' nitelikleri kazanıp Avrupa'daki burjuvazinin fonksiyonunu görmesi için harcanan bitmez tükenmez çabalardır.

Bu, ikinci '*imkânsız*'ı meydana getiriyor.

Türkiye'deki sermaye sahipleri sınıfı, yaratılışı itibarıyla, Batı'daki benzerinin görevini yüklenecek nitelikte değildir.

1) Batı burjuvazisi, feodal ilişkilerin çerçevesine sığamamasından ötürü, bu bağları koparmak, eski ve tutucu düzeni yıkmak ihtiyacından doğmuştur. Bizde ise böyle bir ihtiyaç olmadığından şehirli sermaye sahipleri tutucu derebeylerinin bir ürünü, doğal müttefiki şeklinde oluşmuşlardır. Kökleri hemen her zaman büyük topraklardır. Uzun süre, tarımdaki düzeni şehirlerde temsil etmişlerdir. Hal böyle olunca, az gelişmiş ülkelerin az gelişmiş burjuvaları ilkel derebeylik düzenini değiştiren ilerici güçler değil; uzun süre derebeyliğin müttefiki, devamı, hatta garantisi olmuşlardır.*

---

* Türkiye'de burjuvazi ile toprak ağaları arasında son yıllarda başlayan çıkar zıtlaşmasını Batı benzeri bir gelişme şeklinde nitelemek yanlış gözükmektedir. Bizdeki zıtlaşma bir sınıfın toplumsal kabuğu çatlatmak yolundaki mücadelesinin sonucu değildir. Ekonomik büyüme sürecinde sanayi kesiminin kaçınılmaz öncelikler almasına tarım kesiminin tepkileri görünümündedir. Ya da, büyüyen sanayinin devletten daha büyük pay alına çabasının sonuçlan niteliğindedir.

2) Avrupa'da burjuvazi 'milli' nitelik taşıyarak doğmuş, bu özelliğini belirli aşamalarda korumuştur. Geri ülkelerin burjuvazisi ise, iç gereklerin sonucu olmaktan çok, yabancı memleketlerin 'aracı ve komisyoncu' ihtiyacının karşılanması için, bu yabancıların desteğiyle, 'erken doğum' yaptırılarak meydana getirilmiştir. Batı, sömürdüğü ülkede kendi işini kolaylaştıracak ve aracılık yapacak bir zümreye ihtiyacı olduğundan, kendi burjuvazisinin bir kopyası henüz feodalite benzeri bir iktisat dönemi yaşayan Türkiye'de yaratmaya çalışmıştır.

Bu koşullar içinde doğan güçsüz yerli burjuvazi, tabiatıyla, üretken olmaktan çok 'aracı' niteliği taşıyacaktır. Asıl görevi kendi ülkesindeki yabancıların işini kolaylaştırmak, dıştan aldığı ürünlerin içteki satışını sağlamak, kendi memleketinin mallarını yabancılara satmak, bir çeşit komisyonculuk görevini yüklenmek olacaktır. Yani Batı'daki gibi kendi başına büyük kazançlar sağlayacak, tasarruf edecek, sermaye biriktirip bunu üretken yatırımlara yöneltecek ve bununla kalkınmayı gerçekleştirecek nitelikte olamamıştır.

Nitekim bizde daha 16. yüzyılda oluşan servetler hiçbir zaman 'yeni' alanlar keşfedip değişik yatırımlar yapamamıştır. Osmanlı toplumunda biriken bu servetler zaten süregelmekte olan bir ekonomik faaliyetin sahibini değiştirmek, devletin yerini almak çabasına düşmüştür.

Türkiye'de kapitalizmin Batı'daki gibi gelişmemesinde bu nedenin de payı büyüktür.

* * *

1800'den beri gelen bütün iktidarların sınıfsal niteliği onları bu iki imkânsızı gerçekleştirmeye yöneltmiştir: Yerli burjuvaların elinde memleketi kalkındıracak ölçülerde sermayenin birikmesini sağlamak; bu sınıfa Batı'daki aslının girişimciliğini, kavgacılığını, üretkenliğini, işlevini vermek. Ancak, koşullar çok, pek çok değişik olduğundan her iki hayal de gerçekleşmemiş, hayalin ve çıkarların uğruna izlenilen yollar geriliğin alt edilmesine imkân tanımamıştır. Tanzimat yılları özel teşebbüse hareket alanı vermek, onun emniyetini sağlamak için geçmiş; sonuç, aracıların palazlanması ve yerli zanaatların yıkımı olmuştur. 1. Meşrutiyet malumun tekrarı; 2. Meşrutiyet ve Tek Parti

dönemi ise 'Milli İktisat'ın' denendiği yıllardır. Bu iki dönemdeki büyük devlet desteğine rağmen burjuvazi 'aracı' niteliğini değiştirmemiştir. İyi niyetle verilen bütün krediler ithalata yatmakta, 1939'un sanayi envanteri; 'derme çatma imalathaneler ve birkaç fabrika' şeklinde yapılmaktadır. Bu dönemde zaman zaman bürokrasi, burjuvaziyi sınırlamak, kontrolünde tutmak istemiştir ama, egemen olan, son tahlilde burjuvazidir. Sonra, savaş yılları, sonra, içtekinden ümit kesilmiş olsa gerek, yabancı özel sermaye tutkusu. Nihayet aslında bir çeşit ithalattan farksız olan montaj sanayii dönemi. Gerçi bu aşamalar, Türk burjuvazisinin *kendi çerçevesindeki* önemli gelişmesine işaret etmektedir: Yabancıların komisyonculuğunu yabancıların elinden almakla işe başlamış, iyi-kötü bir sanayiciliğin eşiğine varılmıştır. Ama ne var ki bizdeki burjuvazinin sınıfsal güçsüzlüğü, bu gelişmenin Türkiye'yi kalkındırmasına imkân tanımamıştır. Bu, sermaye sahiplerinin kişisel iradesinin dışındaki *objektif* bir durumdur; tek tek insancıl ve olumlu çabalara girişseler dahi, sınıf olarak güçsüzlükleri büyük bir hamlenin öncüsünü, dayanağını meydana getirmekten onları alıkoymaktadır. Bütün çabaların sonucunda nereye vardığımızı anlamak için kalkınma savaşına bizden yirmi yıl sonra girişen ülkelere bir göz atmak ya da en zengin mahallelerimizin iki sokak aşağısına inmek yeterlidir.

III. Geri Kalmışlık Neden Alt Edilemiyor?

200 yıllık tarihimiz; iktidarların iki imkânsızı gerçekleştirmek çabasıyla geçmiştir. Kişilerin elinde memleketi kalkındıracak çapta sermayenin birikmesine ne tarihsel koşullar, ne de iç ve dış ekonomik koşullar el vermezken, sosyal, siyasal, hukuki ve ekonomik düzen bu ulaşılması imkânsız hedefe hizmet edecek şekilde biçimlenmiş; memleketin bütün güçleri, hâkim zümreler uğruna ve onun çıkarınca seferber edilmiştir.

Mesele yalnızca bir ekonominin uygulanması olsaydı, harcanan boş çabalar o denli önem taşımayacaktı. Ne var ki, imkânsızı gerçekleştirmek sevdası bütün bir toplum düzeninde yanlışlara, yabancılaşmalara, benimsenmeyen üstyapı değişimlerine, temelsiz zıtlaşmalara; en önemlisi, toplumun gelişmesinde zaman kaybına, gecikmeye yol

açmıştır. Ortaya, yanlış ekonomik uygulamaların çok ötesindeki soysuzlaşmalar, garabet örnekleri, ikilikler çıkmıştır.

Batı'nın da çıkarına eş düştüğünden, Avrupalı devletler tercihi desteklemiştir. Ne var ki kurulan düzen Türkiye'yi kalkındıracak bir düzen olmamıştır. Batı'dan aktardığımız üstyapı kurumları ve çerçeve, bizim sermaye sahiplerini de kendilerine göre ayarlanan bir toplum düzenine kavuşturmuştur. Ancak, Batı'da bu çerçeveden yararlanan sınıf, ihtilalci ve güçlüdür. Dolayısıyla toplumu ileri götürmüştür. Bizde yararlanan ise, yapısı itibarıyla, zayıftır. Dolayısıyla ithal edilen kurumlardan ve çerçeveden memleketi kalkındırmak için yararlanamamıştır. Bilakis, güçsüzlüğünden ötürü toprak ağalarıyla uzun süre işbirliği yapmış; Türkiye'yi sömürmek düşüncesindeki yabancılara isteyerek ya da istemeyerek alet olmuştur.

Hâkim zümrelerin (ve yabancı akıl hocalarının) kendi varlığını korumak ve genişletmek için yaptığı tercih Türkiye'nin bünyesine zıt gelen ve geri kalmışlığın yenilmesini imkânsız kılan bir toplum düzeninin Türkiye'de kurulmasına yol açmıştır. Tanzimat Batıcılığının amacı Batı'nın ekonomik, siyasal ve hukuki düzenini, yaşam biçimini Osmanlı İmparatorluğu'nda kurmaktır. Ekonomik düzen: Sermayesinin gönlündekini yapmasıdır. Siyasi düzen: Paralı zümrelerin meclise girerek kendi haklarını padişahın ve bazı bürokratların keyfi kararlarından sakınmalarıdır. Hukuk sistemi: Özel mülkiyetin Roma hukukuna dayanan kurallarla emniyete alınmasıdır. Yaşam biçimi: Ancak paralıların harcı olan şatafatlı ve geleneklerin baskısından arınmış bir serbestliktir.

Geçelim Meşrutiyet'e; soyut bir hürriyet kavramının, 'Milli İktisat'ın ardında aynı sosyal ve ekonomik anlayış devam etmektedir. Milli Mücadele'nin peşinden 'Milli İktisat Kongresi' ve gene 'Milli İktisat' adı altındaki burjuva yaratma çabaları gelmektedir. Daha sonra bu tutkuların açıkça belirtildiği DP-AP iktidarları, 'her mahallede bir milyoner yaratma' sevdası, liberal iktisat dönemi başlayacaktır.

Tanzimat'tan bu yana ithal ettiğimiz hemen bütün sosyal, siyasal ve ekonomik kurumlar, aslında, yerli burjuvazinin güçlenmesi, sermayesini emniyete alması, bu şekilde memleketin kalkınması amacına dönüktür. Gerçi amaca kısmen varılmış, niteliklerini daha önce belirttiğimiz yerli burjuvazi kendi çapında gelişmiştir. Ne var ki bu gelişme,

tarihsel, kültürel ve ekonomik koşullardan ötürü geri kalmaya mahkûmdur. Memleketi imkânlar oranında kalkındıracak güçte olmamış, yalnızca sermaye sahiplerinin, o da Türkiye ölçülerinde kalkınmasına yaramıştır.

Bu tercihin faturasını ise halk, hem de pek ağır şekilde ödemiştir.

1. 'Zehirlenmiş Hastanın Zehirle Tedavisi'

1800'lerden beri bütün iktidarların izlediği Batılaşma yöntemi hem geri kalmışlığı pekiştiren hem geri kalmışlığın yenilmesini zorlaştıran iki temel çelişkiye yol açmıştır. Bunlardan ilki ekonomiktir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik çöküşün ana sebebi, devletçi özellikler taşıyan düzenin bu niteliğini zamanla kaybetmesi olmuştu. Özel teşebbüsün güçlendiği, topraktaki devlet mülkiyetinin zayıfladığı oranda ekonomik ve sosyal yapı gerilemişti. Devletin koruyucu kanadından iltizama geçilmiş, eşitliğin ve güvenliğin yerini beyler ve ağalar almış, geç gelen bir derebeylik sistemi toplumun temel düzeni olmuştu.

Bu duruma Tanzimat'tan beri çare aranmakta fakat hep aynı tedavi uygulanmaktadır. Tedavinin özü ticaret serbestliği, özel mülkiyetin önceliği, özel teşebbüsün hareket imkânının artırılmasıdır. Ne var ki geri kalmışlığın alt edilmesi için çare sunulan bu yöntem, aslında, geri kalmamıza yol açmış bulunan oluşumla aynı doğrultudadır; onun '*Batılısı*'dır. İmparatorluk özel teşebbüsün başıboşluğuna kavuşması ve özel mülkiyetin ekonominin temel niteliği olması yüzünden çökmüştür; bu çöküntüyü durdurmak için uygulanmış ve uygulanmakta olan ekonomik yöntemler ise özel teşebbüsü biraz daha başıboş bırakmak, hareket alanını genişletmek, onu her türlü garantiye almak şeklindedir. Uygulanan tedavi, zehirlenmiş bir hastayı iyileştirmek için ona zehir içirmekten farksızdır.

Tanzimat, Osmanlı ekonomisini çökerten başıboş güçlerin biraz daha büyümesini ve hukuki teminata bağlanmasını 'tedavi' kabul etmiştir. Meşrutiyet onların 'hürriyetini' pekiştirmek, 'millilerini' kayırmak ve yaşatmak uğraşısındadır. Cumhuriyet ise aynı güçleri, önce iktidarın ortağı, sonra sahibi yaparak tedaviye devam etmiştir.

Ne var ki bu arada Türkiye her geçen gün (karşılaştırmalı olarak) biraz daha geri kalmıştır.

2. Batı'daki Görevini Yapmayan Kurumlar

Batılaşma tutkusunun yarattığı ikinci büyük terslik sosyal ve siyasal alandadır. Bu çelişme hem geri kalmışlığı alt edecek ortamın doğmasını, hem de sömürünün nedenlerini halkın fark etmesini uzun süre zorlaştırmıştır.

Batı kültürünün oluşumu ve harcı Türk-İslam kültüründen çok değişiktir. Her iki kültür ve etkiledikleri toplumlar bambaşka tarihsel, ekonomik, dinsel koşullar içinde gelişmiştir. Bu nedenle, bize aktarılan Batı kurumları, kendi memleketlerinde sağladıkları ilerlemeyi bizde gerçekleştirmemişlerdir. Bilakis, aslında *burjuvazinin çıkarınca meydana getirilmiş* olduklarından, Türkiye'de ters sonuçlara yol açmışlardır. Çünkü bu kurumların Batı'daki uygulanmalarından yararlanan '*ilerici*' ve '*bağımsız*' nitelikteki burjuvaziyken, bizdeki uygulamadan yararlanan '*geri kalmış*', bir yanıyla bürokrasiyle ve derebeylikle bağlantılı, öteki yanıyla dışarıya '*bağımlı*' burjuvazi olmuştur.

Hukuk düzeni – Tanzimat'la beraber Roma hukuku esaslarına dayanan Batı hukuku Türkiye'ye yerleşmeye başlamış, aynı esastan hareket eden İsviçre medeni kanununun kabulüyle evrim tamamlanmıştır. Ne var ki Batı'da ilerlemenin başlıca nedenlerinden olan bu hukuk sistemi bizde geri sosyal yapıyı perçinlemek görevini de yapmıştır.

Tanzimat kanunlarının derebeylerinin fiili toprak mülkiyetine hukukun güvenliğini getirdiğini; toprağın özel mülkiyete doğru evrimini hızlandırdığını daha önce görmüştük. Bu evrimin son aşaması olan Medeni Kanun da aynı görevi yerine getirmiştir. Ayrıca, sürekli olarak yapılan tapu dalavereleri bu kanuna dayanmıştır. Batı hukukunun getirdiği miras anlayışı ise toprağın verimliliği gerekleriyle adeta alay eden bölünmelere, cüce işletmelere ve üretimin düşmesine sebep olmuştur.

Avrupa'nın hukuk sistemi, kendi doğal ortamında Batı'yı ileri götüren sınıfın hareketlerini kolaylaştırmıştır. Bizde ise bir yandan derebeyliğine güç kazandırırken öte yandan, daha çok derebeyinin müttefiki olan yerli burjuvazinin hareketini kolaylaştırmıştır. Batı'dan aktarılan hukuk, Batı ve Türk burjuvazisi arasındaki nitelik farkından ötürü, geri kalmışlığın yenilmesini değil, kökleşmesini kolaylaştıran bir fonksiyonu yerine getirmiştir.

Siyasal çerçeve – Meşrutiyet'in ve demokrasinin Batı'daki doğuş nedeni, devrimci burjuvazinin, siyasal iktidara ve devlete ortak çıkmak, asillerin ve kralın tutuculuğunu kırmak istemesidir. Burjuvazi bu amacını gerçekleştirince hareketin imkânları artmış ve tarihsel görevini yerine getirmiştir. Osmanlılarda ve Türkiye'de ne tutucu aristokrasi, ne de devrimci burjuvazi vardır. Bizde meclislerin doğuşu, her şeye rağmen toplum çıkarını da kollayan devletin başıboş ekonomik güçler üzerindeki denetimini yıkmak anlamını taşımıştır. Nitekim o gün bugün meclisleri dolduranların büyük çoğunluğu her zaman geri sosyal yapıyı savunmuş, bir anlamda, ağa-tüccar ikilisiyle özdeşleşmiştir. Bu durumda parlamentarizm uzun süre, Türkiye'nin kalkınmasında öncü olmayacak güçlerin egemenliklerini koruyup pekiştirmelerinde bir araç olmuştur. Ancak burada önemli bir noktayı gözden kaçırmamak gerekir. Az gelişmiş burjuvazinin iradesi dışında oluşan bazı gelişmeler, özellikle 1960 yıllarında parlamentarizme yeni bir anlam kazandırmıştır. Parlamento kendi yapısından ötürü hızlı bir kalkınmayı gerçekleştirmezken, parlamentonun temsil ettiği 1961 Anayasası düzeni, bu kalkınmayı gerçekleştirebilecek güçlerin ve düşüncelerin oluşmasına ve hızlanmasına imkân tanımıştır. Yani, parlamentarizm, kapitalizm çerçevesindeki klasik fonksiyonunun ötesindeki gelişmelerin yardımcısı olmuştur. Garip bir çelişme sonucunda, parlamento kendi sınıfsal yapısıyla zıtlaşan güçlerin gelişmelerinde bir dayanak, bir araç durumuna düşmüştür.

3. Hedefini Şaşırmış Bir Tepki

Geri kalmışlığın yenilmesini engelleyen bir diğer etken, temeldeki bozukluğun sonucunda halkın tepkisini şaşırtan bir ortamın yaratılmış olmasıdır.

Bu yanılgının başlıca nedeni 'Batılaşmaktır.'

Batılaşmanın asıl fonksiyonunun hâkim zümreleri güçlendirmek olduğunu daha önce belirtmiştik. Dolayısıyla halk kitleleri kendi yoksulluklarını Batılaşmanın dış görüntülerinden bilmişlerdir. Ekonomik mekanizmasını sezemedikleri bir oluşumun yalnızca belirtisini, hukukunu, giyimini, 'medeni' yaşayış tarzını suçlamış; Batı şekillerine bürünenlerle onu savunur durumdaki zümrelere, özellikle bürokratlara düşman olmuşlardır.

Bu gelişme, 'ilericilik-gericilik' diye suni ve temelsiz bir ikiliğin doğmasına, gerçek sömürü nedenlerinin ve sınıf çıkarlarının halktan gizlenebilmesine, dolayısıyla, düzenin hâkim zümrelerin gönlünce korunmasına yol açmıştır.

Bu karmaşık ortamda eşraf, 'Batılı' düşman karşısında halkla aynı safta gözükmektedir. Halka, çelişkinin dinli ile dinsiz arasında olduğunu, dinden uzaklaşmanın sonucunda yoksulluğun geldiğini telkin etmektedir. Az gelişmiş burjuvaların da özellikle demokrasi döneminde ustalıkla kullanacakları bu suni zıtlaşma, halkın sınıfsal çelişmeleri görmesine, tepki göstermesine karşı büyük bir engeli uzun bir süre yaratacaktır. Aslında Batılaşmayı ve Batı'nın özü olan mülkiyet düzenini savunan kişiler, halkın ekonomik ilişkiyi görmemesinden yararlanarak, onun Batılaşmanın yüzeysel belirtilerine karşı olan kinini uyanık tutarken öte yandan Batılaşmanın ekonomik düzenini uygulayacaklardır.

Batılaşmanın, geriliğin alt edilmesini zorlaştıran başka bir fonksiyonu daha olmuştur. Batı'nın yenileşmeyle, medeniyetle eş anlamda tutulması, nice namuslu Osmanlı ve Türk aydınının 'Garplılaşmayı' savunmasına yol açmıştır. Batı'nın insani gözüken iç ilişkileri, nezaketi, kültürünün inceliği karşısında düşünürlerimizin gözü kamaşmıştır. Aydınlar, özellikle düşünce özgürlüğüne ve hoşgörüşüne hayran oldukları Batı'yı savunurken, ister istemez, Batı benzeri ekonomik düzenin de yerleşmesine yardımcı olmuşlardır. Çoğu aydının tutkusu olan soyut bir 'ilericilik' hem onun görüş açısını daraltmış hem de halkla arasındaki köprüyü yıkmıştır. Batılaşmanın bu sonucu, 1970'lere kadar etkin olabilmiştir.

IV. Temeldeki Bozukluk

Türkiye'nin temellerindeki bozukluk, şu şekilde özetlenebilir: Burjuvazinin doğuşunu geciktirmiş olan, onu güçsüz kılan ve gelişmesini engelleyen bir ortamda, burjuvaziye dayanarak kalkınma çabası.

Ortam, ne burjuva sınıfına Avrupa'daki benzerlerinin özgür gelişme imkânını vermiş ne de başka bir alternatif çıkarabilmiştir. Burjuvazinin yaratıcılığından yararlanamayan ve yaratıcı halk gücünün oluşumuna her çeşit engeli koyan bir düzen, 19. yüzyıldan başlayarak 1950'lere kadar kişiliğini korumuştur.

1. Cumhuriyet Öncesinde

Osmanlı toplum yapısı, burjuva sınıfının doğup gelişmesine uzun süre imkân tanımamıştır. Bu özellik, Osmanlıları birtakım dengesizlik ve eşitsizliklerden, acılardan sakınmıştır. Ancak, iç ve dış koşulların klasik Osmanlı düzenini sarstığı tarihsel an geldiğinde, toplum, kendini geliştirerek, içsel dinamikten yoksun olarak bu yeni aşamaya girmiştir. Avrupa toplumlarını ileriye götüren burjuvazi, Osmanlılarda oluşamamış, gelişememiş, Batı'da yarattığı güçlü dinamikten Osmanlıları yoksun bırakmıştır. Osmanlıların çeşitli özellikleri, bu arada devletin kendine hiçbir rakip tanımayan katı merkeziyetçi ideolojisi ve burjuvazinin doğuşuna Batı'da kaynak olan ara tabakaların -devletle fert arasında yer alan bir ölçüde özerk kurumların- İslam toplumlarında gelişmemesi gibi nedenler, bu yeni sınıfın doğuşunu engellemiş, hiç değilse geciktirmiştir.

Bir sınıf olarak burjuvazinin Osmanlı tarih sahnesinde belirdiği 19. yüzyıl ise, bütün şartların onun aleyhine döndüğü bir dönemdir. Sanayileşme doğrultusunda gelişmesi, dış koşullar tarafından ve Avrupa mallarının açık pazarı olmuş bir ülkede önlenmiştir. Var olan dünya konjonktüründe ve Osmanlı gerçeğinde yerli burjuvazinin yapabileceği tek şey, yabancılar adına aracılık ve komisyonculuktur.

Osmanlı bürokrasisi, yer yer kendisine organik bağlarla bağlı olan bu yeni sosyal güçle şartlı bir işbirliği kurmuş; onun karşısında çok yanlı ve zaman zaman çelişmeli bir tavır almıştır.

Osmanlı paşaları -ya da yüksek bürokrasi- bir yanıyla burjuvazinin yardımcısıdır; yer yer onunla özdeştir. Burjuvazinin özlemleri, aynı paşalar aracılığıyla ve ortak çıkarların ürünü olarak saraya kabul ettirilmektedir. Tarihçilerin işaret ettiği gibi, burjuvazi, bir bakıma bu paşaların içinden doğmuş, hiç değilse onların yanı başında doğup bir iş ve çıkar birliği içinde serpilmiştir.

Ne var ki bu yeni sınıf, daha önce belirttiğimiz nedenlerle zayıftır. 19. yüzyıl Osmanlı burjuvazisi, bütün imtiyazlı zümreler gibi dışa bağımlı olması bir yana, bürokrasinin de vesayeti altındadır. Gölgesinde büyüdüğü bürokrasi, onun iplerini asla bırakmayacak, alanı ona tümüyle terk etmeyecektir. Devlette etkinliğini sürdüren, toy burjuvazinin güçsüzlüğüne karşılık yüzlerce yılın gücüne dayanan bürokrasidir.

Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar bürokrasi egemenliğini hem fiilen hem de şeklen sürdürmüştür. İktidar, özünde, burjuvalarla bürokratların ortak malıdır ama, gereğinde, kendi tercihini yaptıran ve öne çıkan, bürokrasidir. İktidarın iç dengesinde bürokrasi ağır basmaktadır. Karar ve icra organları, bürokrasinin tekelindedir. Devletin '*militarist*' -dolayısıyla bürokratik- özelliği, burjuvaya rağmen aynen devam etmektedir. Cumhuriyet'le bu denge görünümde değişecek ama 1950'ye kadar kendini sürdürecektir.

Bu dönemin siyasal çekişmeleri, aslında, burjuvazinin güçlenmesiyle değişen bir iktidar bileşiminin dışa yansımasıdır; iktidarın kendi iç mücadelesidir. Bu çekişmede, asker-sivil bürokratın siyasal temsilcileri her zaman ağır basmıştır. Ordunun siyasal kuruluşu olan 'İttihatçı' parti* ile sivil özellikleri de olan 'Hürriyetçi' partinin mücadelesi, bir bakıma bürokratla burjuvanın, askerle sivilin iktidarda kendi ağırlığını kabul ettirmek çekişmesidir. Kendini ilerde çok duyuracak bir iktidar içi mücadelenin ilk çekirdeğidir.

Bütün bu oluşumlardan çıkan sonuç, kendi egemenliğini kuracak güçte olmayan bir burjuvaziye bu imkânı bürokrasinin zaten tanımadığıdır. Hem geliştirilmeyen hem de özgürce ve iktidara tek başına el koymak üzere gelişecek güçte olmayan sermaye sahipleri sınıfına dayandırılmış bir ekonomik düzenin, üstelik, bürokrasinin bünyesel tutuculuğu altındaki Türkiye'yi kalkındıramaması olağandır.

2. Cumhuriyet

Cumhuriyet'in 1923-1945 dönemi, Osmanlıların sosyal özelliklerini genel çizgileriyle andırmaktadır.

İktidar, gene bürokrasi ve burjuvazi tarafından paylaşılmıştır. İktidar görevlerinin yerine getirilmesinde eski militarist öz bu defa sivil görünüm altında kendini devam ettirmektedir; yönetici kadrolar büyük ölçüde asker ya da sivil kökenli bürokratlardan kuruludur. Burjuvazi, bürokrasinin vesayetinden gene kurtulmamıştır. Bürokrasi, yardımcılık görevine sadık kalarak iktidar ortağını güçlendirmekte, fakat ipin ucunu asla elinden kaçırmamaktadır. Gereğinde, burjuvazi-

* Prof. Tarık Zafer Tunaya, şu yorumu yapıyor: "İttihat ve Terakki orduya hâkim olmamıştır. Ordu İttihat ve Terakki'ye hâkim olmuştur."

ye dur diyebilmektedir. İktidar içi çelişmelerin dışa yansıması ise Cumhuriyet öncesinden pek farklı değildir: Cumhuriyet Halk Partisi, asker görünümü hafifleyip sivil görünümü artan aynı bürokrasinin sözcüsüdür; İttihat ve Terakki'nin bir çeşit çağdaş tekrarıdır. Onun karşısına zaman zaman çıkmaya çalışan ise, burjuvazinin özlemlerini dile getiren siyasal kuruluşlardır: Serbest Fırka, daha sonraları Demokrat Parti, vb.

Bu dönemde de, burjuvazi hem bağımsız olacak güçte değildir, hem de bürokrasi ona bu imkânı tanımamıştır. Bürokrasi, 'Milli İktisat' deneyleriyle yardımcı olduğu ve sakındığı burjuvaziye, aynı zamanda hâkimdir. Onun özgür gelişmesini frenleyen, kendi iradesinin altında tutan bir anlayıştadır.

Bu iki sosyal güce dayanan, gelişmesini hem burjuvaziden bekleyip hem de onu bürokrasinin tutucu vesayeti altında sınırlayan bir düzenin, Türkiye'yi bu dönemde kalkındırmayacağı açıktır.

Türkiye'deki geri kalmışlık sürecinde, burjuvazinin gelişmesinin bürokrasi tarafından engellenmiş olmasının payı vardır. Ancak, teorik olarak bu sınırlanmayı yok saysak bile, durumun fazla değişeceği şüphelidir. Zira, sınırlama yalnızca bürokrasinin gücünden ileri gelmemiştir; Türkiye'deki burjuvazinin tarihsel güçsüzlüğünün de bir ürünüdür. Burjuvazi, 1950 dönüşümünü gerçekleştiren güce daha önce kavuşmuş olsaydı ve aynı elverişli dış koşulları bulabilseydi, bürokrasinin vesayetinden daha erken tarihte ve nasıl olsa kurtulurdu.

3. Demokrasi Dönemi

Burjuvaziyi güçsüz kılmış tarihsel koşullar bütününde burjuvaziye dayanarak kalkınma zorunluluğunun yarattığı çelişki, 1950 sonrasında da etkilidir. Ancak bu dönem, geçmişten farklı özellikler de getirecektir.

1950, bir bakıma Türkiye'de burjuvazinin ihtilalidir. Halk kitlelerinin özlemleriyle belirli bir zaman kesiti için aynı paralelde olan çıkarları ve artan gücü, burjuvaziyi artık tek başına iktidara sahip kılmaktadır.

1950 yılında, Türkiye'nin iktidar bileşimi köklü bir değişim geçirmektedir. Burjuvazi, artık, eski ortağını onun asli görevine, yani yar-

dımcılık görevine bütünüyle yöneltecek güçtedir. Ne var ki bürokrasinin zaman zaman karşı koymak özlemini duyacağı bu güç, 'ülkeyi kalkındırmaya yeterli güç' değildir.

Burjuvazinin kuvvetlenerek bağımsızlığına kavuşması, kendi sınıfsal yaratıcılığını kullanma imkânını da ona vermektedir. Bu yaratıcılık, Türkiye'nin 1950'den başlayarak geçmişten çok farklı bir hareketliliğe ve gelişme temposuna ulaşmasının başlıca nedenidir. Özellikle 1965-1970 dönemi, Türkiye'nin hem sosyal hem de ekonomik açıdan en hızlı yıllarıdır.

Buna rağmen, geri kalmışlık durumu, yani, 'karşılaştırmalı' ve 'göreceli' gerilik, alt edilmemiştir. Ancak iki yüz yılda kesin iktidarını kurabilmiş burjuvazi, tabiatıyla, ülkeyi kalkındıracak güce yirmi-yirmi beş yılda kavuşmamıştır. Günün gereklerini bir ölçüde karşılasa bile, *hızlı bir kalkınmanın* motoru ve itici kuvveti olamamıştır. İçinde oluştuğu tarihsel koşullar ve bu koşulların yarattığı gecikme durumuyla az gelişmiş nitelikler, onu böyle bir görevi Batılı benzerleri gibi yerine getirmekten dün olduğu gibi bugün de alıkoymaktadır.

Burjuvazinin Türkiye'deki tek başına iktidarı, çeyrek yüzyılı aşmıştır. Çağımızın teknolojik imkânlarında, toplumların gerçekleriyle tutarlı sistemlerde ve halk kitlelerinin öncülüğünde, çeyrek yüzyıl, bir ülkenin 'yok'u 'var' etmesine yeterli bir süredir.

Burjuvazinin öncülüğünde ve bizde yetmemiştir.

VI. BAŞLIK

TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN SONUÇLARI

Şol beylerin ettikleri,
Tamu yanlış tutukları,
Kavga üzre gittikleri,
Yaktıkları can olusar...
Beyler elvan gül üstünde,
Zevk-u işretin mestinde,
Ahd-u âmân var destinde,
Seslerimiz ban olusar...
Gitti beyler mürüvveti,
Bindikleri Arap atı,
Yedikleri insan eti,
İçtikleri kan olusar...
Âşık Yunus der ey beyler,
Toprak insansız ne eyler,
Yağmalandı yitti köyler,
Bir bozuk-düzen olusar...

Yunus Emre

(İlk, ikinci ve son dörtlük Erol Toy tarafından Türkmenlerden alınmıştır.)

BİRİNCİ BÖLÜM

Sınıfsal ve Siyasal Tercihlerde Karmaşıklık

Temeldeki bozukluğun günümüze dek süregelen ilk sonucu, Batılaşmanın halkın siyasal ve sınıfsal tercihlerinde yarattığı karmaşıklıktır. Bu özellik imtiyazlı zümreler tarafından her dönemde değerlendirilmiştir. Tercihlerdeki karmaşıklıktan faydalanılarak sömürü mekanizması halktan gizlenmiş, halkın tepkisi sebeplerden çok sonuçlara yöneltilmiştir. Ne var ki durum, üç beş yılın ve üç beş aldatmacanın sonucunda belirmiş değildir. Halkın tutumu, kendi açısından, doğrudur. Köklü tarihsel nedenlere dayanmaktadır.

I. Halkın Batılaşmaya Tepkisi

Tanzimat'tan hatta Patrona İsyanı'ndan yakın geçmişimize dek hemen bütün kitle hareketleri ister oyla, ister gösteri ya da şiddet yoluyla kendini belli etsin, *Batılaşmaya karşı* bir nitelik taşır. Bu hareketlerden kimisinin sınıfsal özellikte olduğu da söylenebilir.

1. Bilinçsiz Bir Sınıfsal Tepki

Abdülhamit dönemi dışında, Tanzimat'tan 1950'ye kadar Türkiye Batılaşma ve yenilik adına yönetilmiştir. Bu iktidarların ortak yanı, Batı'nın üstyapı kurumlarını ve yaşayış biçimlerini şiddetle savunmalarıdır. Sözü geçen 1950 öncesi iktidarlarının halka getirdiği ise eko-

nomik sömürünün artması ya da devam etmesi olmuştur. Önceki bölümlerde izlediğimiz gibi, halk, ekonomik yaşantısını değiştirmeyen ve hep *Batı*'dan söz eden yöneticiler karşısında, 'aysberg'e benzettiğimiz Batılaşmanın ekonomik fonksiyonunu göremediğinden, tepkisini onun üstyapısına, görüntüsüne, savunucularına; *onun* iktidarlarına yöneltmiştir. Ortada bir iktidar, onun zorla kabul ettirmeye çalıştığı Batılaşma, bir de ekonomik durum vardır. Celal Bayar'ın deyişiyle, "Taa... III. Selim'den bu yana yenilik hareketleri tepeden tabana, yukarıdan aşağıya yapılmıştır. Devletin üstyapısını teşkil eden kuvvetler, çeşitli sebepler ile *Batılaşma zorunluğunu* duymuş ve bunu altyapıya (halka) kabul ettirmeye çalışmıştır."[259]

Halk, bu zorla kabul ettirilmeye çalışılanı, kabul etmemiştir. 1950'ye kadarki her yenilik hareketiyle ve Batılaşmada ilerlenilmesiyle, sömürünün ağırlığı biraz daha artmıştır. İktidarlar ise hep Batılaşmayı savunmuştur. Bu durum, halkın gözünde kendi yoksulluğuyla Batılaşma arasında bir eşliğin doğmasına, Batı yeniliğini getirenlere karşı tepkinin oluşmasına ve İdris Küçükömer'in deyişiyle, 'halk yığınlarının savunma cephesinin' kurulmasına yol açmıştır.

Bu cephe, çeşitli nedenlerden ötürü, İslamcı bir nitelik taşıyacaktır.

2. Dinsel Tepkinin Mantığı

Osmanlı halkının görüşünce, bütün bir düzenin temeli 'şeriat'tır. Dinsel kurallar ve geleneklerdir. Dinin her alanda temeller koyduğu, dünyevi nitelik taşıdığı, devlete biçim verdiği, din ve dünya işlerinin beraber yürütüldüğü bir ortamda yüzyıllardır yaşayan insanların bu görüşte olmaları doğaldır. Dolayısıyla, temelinde İslam'ın bulunduğu kurumları, gelenekleri ve yaşam biçimini Batılaşmanın değiştirmesi, halkın gözünde, dinden uzaklaşmak anlamındadır. Bu uzaklaşmanın getirdiği düzen halkın mutluluğu doğrultusunda olsaydı, mesele çıkmayabilirdi. Oysa eski düzenden, *şeriat*'tan uzaklaştıkça, başka nedenlerden bile olsa, gerçekten de, yoksulluk değişmemiş ya da artmıştır.

Tarihsel koşullar Osmanlı halkını, sonra Türk halkını, şöyle bir düşünce sistemine götürmüştür: Şeriattan (sonraları dinden, geleneklerden) uzaklaşıp Batılaşıldığı oranda yoksulluk artmakta ya da sür-

mektedir. Dolayısıyla Batılaşma (halk dilinde gâvurlaşma) kötüdür, sakınılmalıdır. Şeriatın (ya da dinin, geleneklerin) yozlaştığı oranda durum kötülemektedir. Dolayısıyla ona dönüş ve ondan arta kalanı korumak tek çıkar yoldur.

Bu, koşullar göz önünde tutulursa, mantıklı bir düşünce silsilesidir.

Batılaşmanın ekonomik özü fark edilmeyip görüntüsüne düşman olunduğundan, ekonomik farklılaşma ve sınıfsal çelişkiler gözden kaçmakta; suni, verimsiz bir ikilik doğmaktadır. Bu ikilik çağımıza dek önemini korumuş ve hâkim zümreler geri sosyal yapının devamı doğrultusunda ondan yararlanmıştır.

Batılaşmanın toplumda yarattığı sürekli yıkım genişledikçe, 'İslamcı-Doğucu' kitle yoğunlaşmış, bir 'cephe' halini almıştır.[260] Cephe kendi sözcülerini çıkarmış, bu akımı kullanan partiler güçlenmiştir. Batılaşmayı ve yeniliği, ki uzun süre eş anlama gelmişlerdir, Patrona Halil 'küfr' saymıştır. Ondan sonraki sözcü ve liderlerin kimi içtenlikle İslamcılığı savunmuş (Mehmet Akif, Sait Halim Paşa, vb.), kimi halkın tepkisini yabancıların adına kullanmış (Prens Sabahattin, yeni tezlere göre Derviş Vahdeti), kimi de iktidarı almak için ondan faydalanmıştır (DP). Ortadaki vakıa, mutluluğuna ters düşen Batılaşma karşısında 'Büyük halk yığınlarının kendi savunma cephesinin giderek kurulmuş olduğu' ve sözü geçen sebeplerden dolayı 'cephenin İslamcı, içe dönük ve kapalı olmaya itildiğidir.'[261]

Osmanlı ve Türk halkının davranışını temeldeki bu oluşum büyük ölçüde etkileyecektir. 'İslamcı-Doğucu' cephe bazen isyan ederek (Patrona Halil, Kabakçı Mustafa, 31 Mart, vb.), bazen muhalefetin dayanağı olarak (Hürriyet ve İtilaf, Terakkiperver ve Serbest Fırkalar), bazen iktidarın içindeki baskı grubu görevini yüklenerek (DP'nin İslamcı kanadı) ağırlığını duyuracaktır. Hele seçim ve oy söz konusu olduğunda, cephe 'çığ gibi'* büyüyecektir. Bu cephenin karşısında gördüğü zümreler ise her zaman Batılaşmadan, yenileşmeden yana olanlardır. İttihat ve Terakki, CHP, bürokratlar, vb.

---

* Prof. Tunaya, Doç. Küçükömer ve Doç. Özek, bu konuya değinen ayrı eserlerinde, İslamcı-Doğucu akımı adeta sözleşmişçesine aynı sıfatla, 'çığ gibi' sıfatıyla tanımlıyorlar. (Bkz. *İslamcılık Akımı, Düzenin Yabancılaşması, Türkiye'de Gerici Akımlar*) Prof. Güneş ise aynı sıfatı DP muhalefeti için kullanmaktadır.

Ne var ki toplumda oluşan bu ikilik temeldeki bozukluğun bir sonucudur. Dolayısıyla, aslında ekonomik nedenlere dayanmasına rağmen, halkın bu tepkisi yabancılar ve hâkim zümrelerce imtiyazlarının devamı doğrultusunda kullanılmıştır.

3. İslamcı Cereyanın Halkçı Tepkiyle Özdeşleşmesi

Batılaşma hareketleri karşısında kurulan bu cephenin bazı sözcüleri kendi dönemlerinin hayli gerçekçi bir tahlilini yapmışlardır. Tahliller ekonomik gözlemden uzak olmak ve çareyi şeriata dönüşte aramakla beraber, çok önemli nedenlere işaret etmektedirler. Hatta denebilir ki, bir meselenin ekonomik özünü görmeksizin onun nedenleri ve sonuçları ancak bu kadar iyi belirtilir.

İslamcı düşünürlere göre, aslında, İslamcı bir sosyal yapının 'kavanin ve müessesat-ı ecnebiyenin kabul ve ithali sayesinde yenileşeceği' kaidesi, bütün 'fenalıkların' asıl ve tek kaynağını teşkil etmektedir. 'Osmanlı idareci sınıfı, Batı medeniyetini anlamayarak tatbik gafletinden' kendini kurtaramamaktadır. Mehmet Akif, İslamcıların *Sebilürreşad* dergisinde şöyle haykırmaktadır:

"...Dini taklit, dünyası taklit, âdatı taklit, kıyafeti taklit, kelâmı taklit, hulâsa her şeyi taklit bir milletin fertleri de insan taklidi demektir ki, kaabil değil, hakikî bir heyet-i içtimaiye vücuda getiremez; binaenaleyh yaşıyamaz." Said Halim Paşa ise şu soruyu (haklı olarak) sormaktadır: "Çinlilerin ahlâkiyatını, Hintlilerin içtimaiyatını, Meksikalıların siyasetini kabul eden bir Fransız acaba ne olabilir..."[262]

Döneminin ünlü İslamcılarından M. Şemsettin'in (Günaltay) *Zulmetten Nura* eserinde (1905) 'Hanoto'nun hücumuna karşılık Şeyh Muhammed Abduh'un cevabı' hayli ilgi çekicidir: "Batı yalnız kendi insanlarını değil, Doğu'yu ve birçok devletleri medeniyet vazifesi ve taşıyıcılığı maskesi altında istila ve istismar etmektedir..."[263]

İslamcı-Doğucu cephenin sözcüleri halkı etkileyen kişilere inebilecek, halkla özdeşleşeceklerdir. "İslamcı istek, Osmanlı vatandaşlarını sarmış ve İslamcı çözümler, Meşrutiyet arifesinde bizzat halk tarafından teklif edilmiştir." Prof. Tunaya'nın belirttiği üzere, İslamcı akım binlerce camide verilen binlerce vaazın aracılığıyla halka rahatça ulaşabilmiştir.[264]

4. İslamcı Cephenin Etkisi ve Ekonomik Koşullar

İslamcı tepkinin bir özelliği de, her zaman ekonomik ve sosyal koşulların çerçevesinde biçimlenmesidir. Tepki tek başına etkili olmamakta, ancak somut ekonomik tercihlerin sonucunda anlam ve önem kazanmakta, onların yönünde gelişmektedir.

Tarihin çeşitli olaylarından anlaşıldığına göre İslamcı tepki mutlaka ekonomik hoşnutsuzluğun doğrultusunda güçlenmektedir.

Önce İttihatçılara bakalım. İttihat ve Terakki, Meşrutiyet'in başında, bizzat liderlerinin ismi anılarak dinsel yayınlarda ve camilerde övülmektedir. İttihatçıların yenilik vaat etmelerine, II. Abdülhamit'e karşı olmalarına rağmen, bazı İslamcılar bu desteği 'o dururken başka partiye ihtiyaç yok' demeye kadar götürmektedir.[265]

Ne var ki 'Milli İktisat' politikasının öncüleri kısa zamanda ekonomik başarısızlığa uğrayacak, destek çökecektir. İttihatçıların '*Türkçü-İslamcı-Batıcı* üçgen üzerine kurulan tavizci ve telifçi politikaları'[266] bu defa İslamcıların hedef tahtası olacak, '*İttihatçı gâvuru*' sözü ağızlardan düşmeyecektir.

İslamcı-Doğucu cephenin 1950 muhalefetinin, içinde yaptığı tercih de aynı duruma tanıklık etmektedir. O günün oy kavgasında, Millet Partisi İslamcılık açısından ağır basmaktadır. Tutumunu alenen ilan etmiştir ve DP'den kopmasında esas sebep budur. Ancak, İslamcı-Doğucu cephe, MP'ye oy vermemiştir. Ekonomik bunalımı ve sosyal baskıları gidermek yolunda daha vaatkâr ve ciddi gözüken DP oyları toplamıştır.

Cephenin kendi içinde yaptığı tercihin bir örneğine de 1968 senato seçimlerinde rastlıyoruz. 'Dinin ve Nurcuların kalesi' olan Konya'da, MP adayı, nurcu olduğu ısrarla belirtilen Diyanet İşleri Eski Başkanı Elmalı'dır. Ve seçimi AP'li rakibinin karşısında kaybetmektedir.

Aynı şekilde, CHP'nin 1947-50 arasında halk cephesinin İslamcı görünümüne taviz vermesi, var olan ekonomik sıkıntısından dolayı, etkisiz kalmıştır. İlkokullara din dersi konması (1949), Hacca gideceklere döviz tahsis edilmesi (1948), İmam Hatip kurslarının (1949), İlahiyat Fakültesi'nin (1949) açılması halkın CHP'yi değerlendirmesinde değişiklik yapmamıştır.

Görüldüğü gibi, İslamcı-Doğucu cephenin siyasal tercihlere etkisi, tepkinin dinsel özelliğine rağmen ekonomik ve sosyal koşullardan bağımsız değildir. Tek başına anlam taşımamakta, yönü değişebilir bir tepki özelliği göstermektedir. Patrona İsyanı'ndan DP'nin güçlenmesine kadar İslamcı tepkinin rol oynadığı bütün kitle hareketlerinin derininde mutlaka ekonomik bunalım vardır.

II. Karmaşıklığın Hâkim Zümrelerce Kullanılışı

Özünde ekonomik, görünüşünde *İslamcı* olan bu tepki, önemini uzun süre koruyacaktır. Ne var ki tepkinin sadece Batılaşmanın görüntüsüne karşı olması, onun Batılaşmadan en çok yarar sağlayan zümreler tarafından ve bizzat İslamcı halk kitlelerine karşı kullanılmasına da yol açacaktır.

Birikimin özellikleri – İslamcı tepkinin 1950'ye kadar süren önde niteliği, bütün iktidarlara muhalif olmasıdır. Onun indinde ve gözünde III. Selim, II. Mahmut, Batılaşmayı getiren Tanzimat, İttihat ve Terakki hep gâvurdur. Cumhuriyet'i kuranlar temeldeki yanlışta, yani şeriattan uzaklaşmada ısrar ettiklerinden, İttihatçıların devamıdırlar.[267]

Bu gidişe karşı İslamcı halk cephesi daima muhalefetten yana çıkacak; şeriata yakın gördüğü (dolayısıyla yoksulluğu gidereceğini umduğu) ve karşısında tek alternatif olan İtilafçıları, sonra Terakkiperver Fırkayı, Serbest Fırkayı ve DP'yi destekleyecektir. Kitlelerin gözünde iktidar, giyimi kuşamı, yaşamı ve her şeyiyle '*yabancı*' olanların temsilcisidir. 'Bürokrat kadro'nun çeşitli davranışlarıyla beslediği bu tepki,* baskı altında tutulduğu dönemlerde bile kaybolmayacak, hele kendini belli etmek imkânına kavuşunca, ona dayanan muhalefet çığ gibi büyüyecektir. Şevket Süreyya Aydemir'in Serbest Fırka hareketiyle ilgili şu gözlemi hayli anlamlıdır:

"Ama ne var ki, Mustafa Kemal'in de düzenleyebileceği ve düzenleyemeyeceği şeyler vardır.

---

* Anadolu ihtilalinden sonraki bürokrat-tüccar yöneticilerinin halktan uzaklığını Dr. Turhan Tokgöz şu dokunaklı cümleyle özetliyor: "Halk bu yeni sınıfı yeni Ankara Palas'ın yanındaki yıkıntıdan, çullar çaputlar içinde, onlar kürkleri ve frakları ile dans etmeye gelirken ancak görebilmektedir." (*Yön* dergisi, 6.6.1962).

"Fethi Bey arkadaşları ile parti teşkilatı için seyahate çıkar. Ve daha ilk merhalede, her şey allak bullak olur. Mesela ilk merhale İzmir'de Fethi Bey geliyor diye yer yerinden oynar. Daha sekiz yıl önce başta Mustafa Kemal'in kumandasında düşmandan kurtarılan İzmir'de halk dalga dalga Fethi Bey'in, neredeyse ayaklarına kapanır, haykırırlar:

– Kurtar bizi, kurtar.

Hatta bu karışıklıkta bir polis kurşunu ile vurulan bir yavruyu kucağına alan yaşlı bir baba, bu kurbanı getirir, Fethi Bey'in ayaklarına serer:

– *Bu ilk kurbanımız, ama daha kurbanlar lazımsa vereceğiz, fakat bizi kurtar*, diye inler. Meydanda gözyaşı selleri çağlar. Her tarafta bir takım resimler yırtılır, parçalanır...

"Halbuki Fethi Bey, halk için bilinmeyen bir adamdır. Ve sonra, *kim kimi, kimden* kurtaracaktır? Bu İzmir, daha sekiz yıl evvel, düşman işgalinden kurtarılmadı mı? Ve bu şehri kurtaranlar, şimdi bu halkın:

– *Bizi onlardan kurtar*, dedikleri değiller mi? O halde sekiz sene içinde ne oldu? Bu gözyaşları, bu kurbanlar niçin?"[268]

İktidarlar hem halkın beklediğini vermemekte, hem de şeriattan uzaklaşmaktadır. Bu durumda halk kendi görüşünün doğruluğuna bir kez daha inanmakta, iktidara düşman olmakta, şeriat doğrultusunda göz kırpan muhalifleri desteklemektedir.

Esastaki ekonomik çıkarları halkın görme imkânı dardır. Batı kültürünü, kurumlarını ve yaşantısını zorla kabul ettirmeye çalışan fakat hiçbir ekonomik rahatlama sağlamayan bürokrat rengindeki iktidarı halk düşman bellemektedir. Oysa iktidarın dış görüntüsü durumundaki bürokratlar sadece belirli ekonomik düzenin uygulayıcısıdırlar; adı üstünde, memurdurlar. Bu düzenin gerçek sahipleri ise karışık ortamda göze çarpmamaktadır. Batılaşmayı temsil eden bürokratlarla halk arasındaki çelişki, hem de en önemli çelişki biçiminde ortaya çıkmaktadır. Ekonomik menfaatlere ve sınıflara dayanan asıl çelişme böylece gözden saklanmakta; ikinci derecedeki halk-bürokrat çelişmesinin yarattığı çözüm yolları ise, sınıfsal kurtuluş yöntemlerinin doğmasını zorlaştırmaktadır.

Yabancı Devletler – Halkın İslamcı tepkisinin yabancılar tarafından kullanılmasına Anglo-Saksonlar çok sayıda örnek getirmişlerdir.

Prens Sabahattin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası dinci tepkiye İngilizlerin çıkarınca yön vermiştir. 31 Mart vakasının doğuşunda da yabancıların payı olmuştur. İngiltere, İslamcı akımı İttihatçıların 'milli' olmak heveslerine ve dış politikalarına karşı kullanmıştır.

Müttefik devletler mütareke döneminde İslamcı cepheyi Anadolu ihtilaline karşı oynamayı denemiştir. Ne var ki Atatürk usta bir taktisyendir; kurnaz manevralarla bu deneyi sonuçsuz bırakacak, koşullardan çok iyi yararlanarak halk cephesiyle arasındaki ikiliği, eşrafın da yardımıyla, Milli Mücadele süresinde kaldıracaktır.

Yabancılar, dinci tepkiyi kendi çıkarlarına alet etmek üzere sonraları yeniden teşebbüse geçmişlerdir. Bu kez hareket *Arabian-American Oil Company*'nin (ARAMCO) ve Suudi Arabistan'ın aracılığıyla, ABD tarafından yönetilmektedir. Bağdat Paktı, CENTO, İslam Paktı gibi teşebbüsler, İslamcı cephe liderlerini Suudi Arabistan'da eğitmek çabaları hep aynı hedefe, dinci tepkinin Ortadoğu'daki tutucu çerçeveyi güçlendirmesi hedefine yönelmiştir.

Hâkim Zümreler – İslamcı cephenin tepkisinden asıl yararlanan memleket içindeki geleneksel hâkim zümreler; eşraf, ağa, tüccar olmuştur.

Eşraf ve ağa, bu tepkiye katılmak suretiyle köylüyle arasındaki çıkar çatışmasını gizlemeyi, onunla aynı safta görünmeyi becermiştir.

Halk cephesinin düşüncesindeki Batılaşmış düşman (*gâvur*) kavramı yaşatıldığı sürece bütün kötülüklerin nedeni ona yüklenebilmiş; köylünün yoksulluğunun asıl sebebini görmesi böylece zorlaşmıştır. Eşraf ve ağa ikilisi 'laik bir göstermecilik içinde olmadıklarından'[269] bilfiil sömürdükleri insanların gözüne *onlardan biri* şeklinde görünebilmişlerdir. Batılaşma sayesinde sömürenle sömürülen ortak düşmana karşı birleşmektedir.

Halk cephesinin dinsel tepkisini en başarılı şekilde kullanan şüphesiz DP olmuştur. CHP'ye yöneltilen en şiddetli bir hücum, onun 'dinsizliği' üzerinedir, Eşref Edip'in *Sebilürreşad* mecmuasında yazdığına göre, CHP "Frenk meşreplerin partisidir."[270] Hâkim zümrelerden eşraf, ağa ve tüccar takımı eski ortakları bürokrasiden kurtulmak için siyasal tercihlerdeki karmaşıklıktan ustaca yararlanacaklardır. Bu zümreler, 'DP' olarak iktidarı aldıktan sonra da aynı oyunu sürdüreceklerdir. Batılaşmanın ekonomik yanını güzelce kullanırken onun

görüntüsüne karşıymış gibi davranacak, İslamcı halk cephesine tavizler vereceklerdir.

1950-1960 arasının mücadelesi, genel çizgileriyle, 'ilericilik-gericilik' şeklinde beliren kısır ve suni bir çekişme halinde geçecektir. Kavga 'rejim' sorunları, üstyapı kurumları üzerinedir. Batılaşmanın görüntüsünden yana olanlar *ilerici*, karşı olanlar *gericidir*. Batılaşmanın özü, ekonomik esası ise tartışma konusu bile değildir. Bu konuda iktidarla muhalefetin görüş birliği vardır...

1960 devriminden sonra hâkim zümreler İslamcı-Doğucu tepkinin kullanılacağı yeni alanlar keşfedeceklerdir: Sol muhalefet ilk defa etkili bir şekilde yapılabilmektedir. Batılaşmanın özüne karşı ilk muhalefet anlamındaki bu hareketin karşısına da, Batılaşmanın özünü fark etmeyip görüntüsüne düşman olan İslamcı-Doğucu halk kitleleri çıkarılacak; hâkim zümreler, körebe oyununu bir süre daha sürdüreceklerdir.

Sol muhalefet, tarihsel gelişimin koşullandırdığı bir ortamda Batılaşmanın özüyle mücadeleye girişmiştir. Ancak bu muhalefetin görüntüsü de, halkın gözündeki Batılaşmayla eş düşmektedir: Dinden söz edilmemekte, şeriattan dem vurulmamakta, Batılaşma yerilmemektedir. Üstelik, solu savunan aydınlar yıllardan beri Batılaşmayı koruyan bir zümrenin parçası olarak halkın gözünde suçlu durumundadır. Hâkim zümreler ise Batılaşmanın özünü savunmalarına rağmen (özel teşebbüs düzeninin korunması, vb.) Batılı görüntünün düşmanı, geleneksel yaşantının dostu durumundadırlar. (Liderler namaz kılmakta, imam-hatip okulları açılmakta, eşraf-ağa ikilisi yenilikçi sola karşı halkın koşullandırılmış görüşünü paylaşmaktadır.) İslamcı halk cephesi ise Batılaşmaya karşıdır, fakat ekonomik mekanizmayı görmemektedir. Dolayısıyla, Batı'nın özünü hedef alan solun tabii müttefikiyken, aynı solun görünüşteki Batılılığından ötürü, ona kayıtsız kalmakta, hâkim zümrelerin daha kolay bir müttefiki olmaktadır.

Halkın bu tercihini yorumlarken gözden kaçırılmaması gereken nokta, İslamcı tepkinin dün gibi bugün de ekonomik gerçeklerden bağımsız olmadığıdır. Eğer DP ve AP desteklenmişse, bunun temel nedeni, halkın ekonomik ve sosyal yaşantısına *izafi (göreceli)* olarak bir rahatlık getirmiş olmalarıdır. Ne var ki bu dönemlerin yarattığı yeni özlemlerle sorunlar ve yer yer yoksullaşmalar halkı, meselenin ekono-

mik özünü fark etmeye yöneltirken, Batılaşmanın doğurduğu karmaşıklık, gerçeklerin görülmesini geciktiren bir faktör olmuştur.

* * *

Meseleye bu açıdan bakınca, 1800'lerden günümüze dek süren ilericilik-gericilik tanımlarının yanıltıcı olduğu anlaşılıyor. Siyasal iktidarlarla muhalefetlerin aynı sosyal iktidarın iç çelişmelerini yansıtan mücadelesinde halk zorunlu olarak taraflardan birini, kendi çıkarına daha yakın gördüğünü tutmuştur. Ancak bu oluşumu ilerici-gerici formülleriyle izaha kalkışmak, bütünüyle yanlıştır. Prof. Cahit Tanyol'un deyişiyle, "...zira daima din ile düşünce karşı karşıya getirilmiştir. Halbuki din, inanç alanına ait bir şeydir. *İleri* ve *geri* ise düşünce alanına aittir."[271]

Ne var ki bu siyaset oyununu oynayan iktidarlar ve muhalefetler, oyunun şartladığı halk yığınlarının kendi yoksulluğunun temelindeki nedenleri görmesini elbirliğiyle engellemiş, hiç değilse geciktirmiştir.

Türkiye'nin yakın siyasal tarihinin biçimlenmesinde çok önemli yeri olan bu etken, 1970'lerde* artık gücünü kaybetmektedir. Türkiye tarihi üzerine getirilen yeni yorumlar, sosyalist hareketin 1965-1970 dönemindeki çabaları, CHP'nin 1968 sonrasında Ecevit hareketiyle kendi geçmişine yeni bir açıdan eğilerek bunun özeleştirisini yapması, halkın tercihlerinde etkin olabilen özel bir durumu, yavaş yavaş silmiştir. 1970'ler Türkiye'sinde artık gerçek anlamıyla ilerici olanlar, Batılaşmanın görüntüleriyle, körü körüne savunmasıyla özdeş olmaktan kendilerini kurtarmaktadır. Batı sisteminin özünün tartışma alanına getirilebildiği oranda, yanılgılar da, yanlışlar da azalmıştır. İlerici ve gerici tanımları gerçek yerine oturtulurken, kitlelerin de bir zamanlar sezgileriyle yapmış oldukları nitelemelerin yerini, bilinçli tercihler alabilmektedir. 1970'ler Türkiye'sinde, birtakım üstyapı özellikleri sol ve ilerici kesimlerin indinde nasıl 'ilericilik' için yeterli değilse, bu kesimler yakın tarihi değerlendirmelerinde nasıl yeni yaklaşımlar içindeyseler, halk kitlelerinin de insanları ve akımları tartışın-

* 1970'lere ilişkin bu değerlendirmeler, ilk baskısı 1970'te yapılmış bu kitabın sonraki baskılarında da yer almaktadır.

daki temel ölçü, artık, bunların görünümleri değildir. Söyledikleri ve davranışlarıdır. Kitleler, geçmişte, insanların ve akımların Batılı bir görünüm içinde olmalarını onlardan uzak durmak için yeterli saymışlar ve çoğu durumda yanılmamışlardır. Oysa 1970'lerde çok şey değişmektedir ve kitleler de bunun farkındadır.

Türkiye sanayileşme, kentleşme ve demokratikleşme sürecinde adımlar attıkça, geçmişin dumanlı havası artık tarihe karışmakta, yeni bir Türkiye'nin sağlıklı ve pırıl pırıl, çağdaş ölçüleri oluşmaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

Batılaşmaya, Bürokrasiye, CHP'ye Tepki; Devrim ve AP İktidarı

İnönü iktidarının macerasına bıraktığımız yerden dönelim: Çeyrek asırlık hâkim zümreler koalisyonu çökmek üzeredir. İnönü önderliğindeki bürokratların savaş içindeki tutumu, öteki ortakların güvenini sarsmıştır. Toprak kanunu tasarısı hazırlayan, özel sektörü 'milletin dışına kovmaktan' söz eden bu ekip *yasak elmaya* uzanmakta, 'kutsal özel mülkiyete' dokunmaktadır. Tüccar-eşraf takımının gözünde artık öküz ölmüş, ortaklık bozulmuştur.

I. DP'nin Doğup Güçlenmesindeki Nedenler

Tüccar ve eşrafın bürokratları ya da CHP'yi yüzüstü bırakması sadece hırsın yarattığı anlık bir tepki değildir. Değişen bir dünyanın yeni koşulları tüccar-eşraf ikilisinin önünde yepyeni ufuklar açmakta, onu bürokrasinin vesayetinden kurtulmaya itmektedir. 2. Dünya Savaşı sonrasında yepyeni bir evren kurulmaktadır. Hürriyetten ve demokrasiden yana olanlar karanlık diktatoryaları mağlup etmiştir. Bu cephenin güçlü önderi Amerika, elindeki hürriyet meşalesini eski dünyaya uzatmakta; kendi ekonomik düzenini, işbirliğini, yardımını vaat etmektedir.

Tüccar ve eşrafın, bürokrata ihtiyacı artık gerçekten yoktur.

1. Tüccarın Desteği

DP, daha kurulduğu günden beri tüccarın ve eşrafın partisi olmuştur. Bu zümreler, DP'nin aracılığıyla kayıtsız şartsız bir iktidar peşindedirler. Yeni parti manen ve maddeten desteklenecek, büyük para imkânları sağlanacaktır.

Şehir tüccarının yanı sıra, eşrafın bir kolu olan Anadolu tüccarı da yeni partiyi desteklemektedir. Eşraf, yıllardan beri 'kollamak' zorunda olduğu bürokratlardan; vali, kaymakam, malmüdürü ve benzerlerinden sıyrılmak amacındadır. Bundan böyle onların denetiminden, hatta onlara pay vermek külfetinden kurtulacaktır. Bayar'ın yıllar sonra yazacağına göre, CHP orduyu ve aydınları (bürokratları) devlete ortak getirmek istemiş, bu yönde çalışmıştır. DP ise, gene Bayar'a göre, devleti sadece halk egemenliğine terk etmek amacındadır. Bu *halkçı görüş*, gerçekte, tüccar ve eşrafın memur ortaklığından kurtulmasında bir araç olacaktır.

Dünyadaki ve yurttaki değişimin doğrultusunda bir faaliyet DP'nin kurulmasıyla hızlanmıştır. 'Dolar diplomasisinin sihirli havası Türkiye'yi sarmaktadır.' 1947, Amerika'yla askeri yardım anlaşmasının, 1948, ekonomik işbirliği anlaşmasının imzalandığı yıllardır... 1947'de gelen bir Amerikalı uzman, Max Thornburg, çeşitli çevrelerle temas etmekte, Türkiye'nin kalkınması üzerine rapor hazırlamaktadır. Sonradan kapitalizmin en büyük sözcüsü *Fortune* dergisinde yayınlanan bu önerilerin hedefi tek cümlede özetlenmektedir: "Türkiye'de gelişen liberal eğilimlerle dolar diplomasisini bağdaştırmak."[272]

1947'de *Tüccar Kulübü* kurulmuş, 1948'de kulübün düzenlediği bir *iktisat kongresi* İstanbul'da toplanmıştır. Kongre, aynen 25 yıl önce İzmir'de yapılan iktisat kongresine benzemektedir. Öneriler, düşünceler, sunulan çözüm yolları hep eşittir. Tek fark şudur ki, İzmir'de öğütler milliyetçi bürokratlara yöneltilmiş, onların şartlanması için uğraşılırken, İstanbul'da artık kollanacak bürokrat yoktur; amaç ondan büsbütün kurtulmaktır. Direktifler, sermayeci çevrelerin öz malı, temsilcisi olan DP'ye verilmektedir.

DP'nin gelişmesi, dünya koşullarının elverişliliği oranında kolaylaşmış, tüccarın ve eşrafın büyük desteği ile gerçekleşmiştir.

2. Ekonomik ve Sosyal Bunalım

DP, halkın savaş yıllarından bunaldığı, 'hükümet zulmünün' son kerteye vardığı, ekonomik darlıkla sosyal ve siyasal baskının kol gezdiği bir dönemde doğmuştur.

Yakınmaların başında Yol Vergisi, Toprak Vergisi gelmektedir. 1940-45 yıllarının Anadolu'sunda, adeta keyfi şekilde toplanılan bu vergilerin protestosu artık bir çığlık şeklinde yükselmiştir. Vergi mekanizması, ona bizzat hedef olanlardan dinlediğimize göre, şöyle işlemektedir: Memurlar köylünün tarlasına bakıp (ya da malmüdüründen, muhtardan soruşturup) 'şu kadar kilo ürünün' vergi olarak alınmasına karar vermektedirler. İstenilen miktar genellikle köylünün ve tarlanın gücünün üstündedir. Vergilerin ödenmesi için toprağın bir bölümünü ağaya satanların sayısı çoktur. Köylü bin bir güçlükle toparladığı ayni vergiyi köyünde tartıp, kasabaya bizzat taşımaktadır. Ne var ki bu kez sorumlu memurların tartı hileleriyle karşılaşmakta, vergisini tam ödemediği, belirli bir kiloya daha gerek olduğu kendisine söylenmektedir. Bu durumda köylü ya rüşvet vermek zorunda kalmakta ya da jandarma dayağına rıza göstermektedir.

Bu konudaki anılar tazeliklerini günümüze dek korumuştur. Bunlarda mübalağa payı varsa da, acı bir gerçeği yansıttıkları muhakkaktır.

Yıllardan beri değişmeyen bir sosyal ve ekonomik geriliğin içinde bulunan köylü, DP'yi bir ümit kaynağı olarak görmektedir. Şehirlerde durum farklı değildir. İşçiler alışılmış baskı ve sömürü kurallarına tabidirler. Suiistimal söylentileri ve savaş zenginleri iktidarı bir kat daha yıpratmakta, muhalefetin hızla gelişeceği ortamı hazırlamaktadır. Örneğin, Türk parasını devalüe eden 7 Eylül kararlarının CHP iktidarı yakınlarına önceden bildirildiği, CHP kodamanlarının piyasa oyunu yaptırttığı, açıktan milyonlar kazandırılarak komisyon alındığı söylentileri, o dönemde ayyuka çıkmıştır. Celal Bayar, aradan yıllar geçmesine rağmen hatıratında bu olaya değinmekten kendini alamamakta, halkın DP'yi desteklemesinde 7 Eylül kararlarının da payı olduğunu söylemektedir: "Günün Ticaret Vekili Atıf İnan, Halk Partisi'nin İzmir listesinden milletvekili çıkmıştı. İzmir'in bazı tütün, pamuk ve üzüm ihracatçıları, mallarını dışarıya satmakta güçlük çeki-

yorlardı. İhracat sistemi rahat çalışmadığı için ticaret vekâletini zorluyorlardı (...) Yeni bir para ayarlaması yapılarak dolar 100 kuruştan 280 kuruşa çıkarıldı.

"İşin en kötü tarafı, bu karar yayınlanmadan önce piyasa tarafından duyulmuştu. Ticaret Vekili Atıf İnan'ın bazı dostlarına bu kararı önceden çıtlattığı ileri sürülüyordu: İthal malları bir anda piyasadan çekildi, halk sıkıntıya düştü. Kararın ilan edildiği gün, DP olarak kararın mahzurlarını sayıp döktüğümüz için, dediklerimizin bir bir çıkması milletin ümidini yine muhalefete çevirdi."[273]

Piyasadan çekilip depolanan mallar karardan sonra (devalüasyon oranında değerleri artmış olarak) tekrar sürülecek, bazı 'işbilirler' durdukları yerde % 180 fazla kâr edeceklerdir.

Bir yandan elverişli dünya koşulları, bir yandan memleketin içinde bulunduğu ekonomik-sosyal-siyasal baskı nedeniyle. DP büyük çoğunlukla iktidara gelmiştir. Prof. Güneş'in deyişiyle, "Büyük kitleler, DP iktidarını 15 Mayıs sabahı çirkin karılarını bile güzel yapacak bir mucize olarak karşılamışlardır..."[274]

3. Batılaşmaya Tepki ve DP

DP hareketinin başarısındaki tarihsel etken, temeldeki bozukluğun dolaylı bir sonucu olarak, Batılaşmaya karşı mevcut tepkinin DP muhalefetinde somutlaşmasıdır. İdris Küçükömer'in deyişiyle, "Seçim işe karışınca, bürokrata (CHP) muhalefet hemen gelişecektir. Nitekim tarihi İslamcı-Doğucu cepheye dayanacak yeni parti, öteki örneklerde olduğu üzere, çığ gibi büyüyecektir."[275]

CHP'nin geleneksel talihsizliği, halkın gözünde Batılaşma ile özdeşleşmiş olmasıdır. Dolayısıyla, halk tepkisinin değişmez hedefi CHP'dir. Çünkü Batılı yaşam biçimini o savunmaktadır, şeriattan o uzaklaşmıştır, vb. Temeldeki bozukluktan ötürü halk yoksulluğunu Batılaşmanın görüntüsünden bilmekte, bu görüntüyü ise CHP ve bürokratlar temsil etmektedir. Dolayısıyla, görüşünü açıklama fırsatı ne zaman halkın eline geçse, kendi açısından haklı nedenlerle CHP'nin karşısında yer almaktadır. "Bu oluşum, politik hayatımız içinde günümüze dek gelmiş, Serbest Fırka, Demokrat Parti, Adalet Partisi olaylarında da, bazı değişikliklerle aynı durum gerçekleşmiştir."[276]

DP, halktaki bu tepkiye, başka nedenlerin de yardımıyla, ustaca yön vermiştir.

Prof. Tunaya, bu oluşumu şöyle anlatıyor:

"1945'ten önce, muhalefet kitlesi hazırdı. 1945'te dünya şartlarının da yardımı ile CHP'ye karşı muhalefet başlamıştı. DP geniş hoşnutsuzluğu bir iptidai madde olarak kullanmasını bilmiş ve geniş bir kitle kendisini benimsemiştir. Tek parti iklimi değişince de, çeşitli fikir akımları, bu arada Meşrutiyet İslamcılığını değişik şartlar altında devam ettirmek isteyen bir cereyan da ortaya çıkmıştır. Bu cereyan Türk devrim hareketlerinin karşısında yer almış, muhafazakâr çevreleri dile getirmiş ve muhalefetin destekleyicisi olmuştur. Bu fikirler, iktidarların tereddütlü ve maksatlı tutumları ile siyasi hayattaki tesirlerini git gide artırmışlardır. Bu artma bilhassa CHP iktidarının ekonomik buhranı içinde oy toplama politikasının gelişmesi ile oranlı olmuştur. Çok partili rejim, sosyal hayat içinde bastırılmış, fakat için için yaşamaya devam etmiş olan dinci cereyanları canlandırmıştır. Bunlar kendilerini Meşrutiyet'in İslamcı cereyanına bağlamışlardır."[277]

Ancak, cereyanların ekonomik kökenlere dayandığını burada da unutmamak gerekir. Kitlelerin DP'yi desteklemesinde din faktörü ortak bir özellik gibi belirmekteyse de beraberlik, aslında, halktaki sosyo-ekonomik özlemlerin yeni partice karşılanacağı inancından doğmaktadır.

DP hareketinin üst kademesinde tüccarın yanı sıra eşraf da vardır. Tüccar partililer Amerika'ya ve büyük şehir burjuvazisine hoş görünmeye çalışırken, eşraf, geleneksel liderliğin kendine verdiği alışkanlıkla, İslamcı-Doğucu halk kitlelerini Batılaşmaya ve CHP'ye karşı yeni partide toplamaktadır. Eşraf, CHP'nin bazı ekonomik davranışlarını kendi varlığı için zararlı görmekte, ayrıca kasaba memurları karşısında el pençe divan durmayacağı bir sosyal sıralanmanın (hiyerarşinin) özlemini çekmektedir.

Eşraf Batılaşmayı her dönemde kullanmış, onu ortak düşman yaparak köylüyle özdeşleşmiş, kendi sömürüsünün yarattığı yoksulluğu Batılaşmanın görüntüsüne yüklemiştir. DP'nin doğuşuna kadar hem CHP'nin iktidarına katılmış, hem de halkın indinde CHP'ye karşı gözükmeyi başarmıştır. Şimdi, değişen koşulların çerçevesinde yeni bir

strateji uygulamakta, artık bürokratsız bir iktidara oynamaktadır. Eşrafın aracılığı sayesinde dinci tepki daha kolaylıkla DP'de birikecek ve özellikle partinin örgütlenmesine yardımcı olacaktır.

DP liderleri, alt kademelerin pervasızca giriştikleri bir dinsel muhalefeti dikkatle, çok ölçülü şekilde, hatta biraz ürkeklikle yürüterek başarı sağlayacaklardır.

DP'nin 1949 kurultayında 'Türk milletinin Müslüman olduğunu ve Müslüman olarak Allah'ına kavuşacağını' söyleyerek hayli alkış toplayan Bayar, bu konuda temkinli davranmaya çalışanlardandır. Ne var ki DP, 'dayandığı kitlenin baskısı altında, 1950'den itibaren uygulayacağı bir din politikasının tohumlarını (daha muhalefetteyken) saçmaya başlamıştır.'[278] DP'nin kuruluşunda hayli emeği olan Cihad Baban, bu konuyla ilgili bir anısını şöyle anlatmaktadır: "CHP'nin dinsiz olduğu, camileri ahır yaptığı, toplantılarda her gün tekrar ediliyor, alkış topluyor; DP kurucuları da bu sözlerin karşısına hep aynı endişe ile, yani oy kaybetmek korkusuyla çıkamıyorlardı. (...) Aslında oy toplama kaygısı ile arkadaşlarının vermiş oldukları tavizler, onu (Bayar'ı) tesirsiz hale getirmişti. Daha muhalefet devrinde Zonguldak'taki kongrede bir delege, '*Kadınlar evlerine dönmelidir, dairelerde bunlara maaş vermek kötülüğe teşvik etmektir. Biz ezan sesiyle uyumak, ezan sesiyle uyanmak istiyoruz*' dediği zaman, Bayar kulağıma eğilmiş, '*Bu geri ve iptidai insanlarla ne yapacağız?*' diye sormuş, fakat söz sırası kendine geldiği zaman oyları ürkütmemiş olmak için, o densiz delegenin haddini bildirmemiştir." Geleneksel tepkinin DP'de somutlaşmasında halka tepeden bakan CHP bürokratlarının önemli katkısı olmuştur. Başından beri halka uzak ve yabancı gözüken CHP, özellikle DP'nin büyümesinin yarattığı şaşkınlıkla bu uzaklığı artıracak bir tutumu benimsemiştir. "Bir memur ve eşraf teşkilatlanması halinde görünen parti (CHP) karşısında, kitleler, siyasi ve toplumsal hayatın dışında kalışlarını bilhassa bu partiden bilmişlerdir. DP'li kitlelerin hızla büyümesi ve CHP'nin karşısına bir husumet cephesi gibi dikilmesi üzerine bir kısım CHP'liler ve memurlar irkilmişler, DP'lileri *Hasolar*, *Memolar ya da baldırıçıplaklar* diye adlandırmışlardır. Bu ise, fakir sınıflarda CHP husumetini daha da kuvvetlendirmiştir. Demokrat Parti liderleri de bu temel tepkiyi sonuna kadar kollamışlardır. '*Ey kasketli*

kasketli' diye şiirler yazılmış; DP'nin kitlevi karakteri daha da belirli bir hal almıştı."[279]

1950 arifesinde bütün şartlar CHP'nin karşısında ve DP'nin yanındadır. Halk, Batılaşmanın temsilciliğini (öz ve görüntü olarak) yapmanın kefaretini CHP'ye ödetmekte, muhalif partiye dört elle sarılmaktadır. Geleneksel halk lideri durumundaki eşrafın da CHP karşısında bulunması, kafa hesabına dayanan yeni düzende iktidar yolunu DP'ye açmakta, dünya şartları yeni partiye hız vermektedir.

Bu şekilde doğan DP hareketi, aslında, parti kavramını aşan bir isyan niteliğindedir. Yoksulluğa, baskı rejimine, yabancılaşmış iktidara, tepeden bakılmaya ve bütün bunların nedeni olarak değerlendirilen *Batılaşmanın görüntüsüne* karşı. Prof. Güneş'in yorumuyla, "DP'nin başındakiler, kim olursa olsun, hatta hangi fikirleri temsil ederlerse etsinler, DP, sadece bir *kitlelerin isyanı* olayı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. (...) Kitlelerin isyanı vakıası, liderlerin fikri yapısını sonuna kadar örtecektir." Gerçekten de, halktaki birikimin gücü ile yoksulluğun nedeni olarak gördüğü zümrelere hıncının büyüklüğü, DP'ye, partinin davranışlarından adeta bağımsız olarak halkın desteğini sağlamıştır.

Ancak koşullar ne kadar elverişli olursa olsun, halk desteğinin *devamı* iktidarın birtakım somut ekonomik davranışlarına bağlıdır.

Ne var ki DP bu açıdan da talihli bir kuruluştur. Eskinin aşırı sevimsizliği ve ülkedeki ekonomik potansiyelin büyüklüğü, elverişli bir uluslararası ortamın imkânlarıyla birleşince, DP'nin en küçük bir olumlu hareketi bile halka nimet gibi gelecektir. DP'nin yaptığıyla *yapabilmesi mümkün olanı* kıyaslayamayan halk, tabiatıyla, yapılanla *eskiden yapılmış olanı* kıyaslamış ve DP'yi desteklemeye devam etmiştir.

II. DP İktidarını Halk Neden Tuttu?

Bu koşulların çerçevesinde başa geçen DP iktidarını halkın kendine yakın bilip benimsediği, 27 Mayıs Devrimi yapılmamış olsaydı daha bir süre destekleyeceği inkâr edilemez.

Bu gerçeği incelemekte günümüz açısından da fayda vardır.

1. Temeldeki Doğru Teşhisler

Bayar ve arkadaşları Türk toplumundaki bazı eğilimlere ve niteliklere doğru teşhis koymuşlardır. Doğru teşhis DP yönetiminin halk tarafından tutulmasını, izlenen politikanın kendi çerçevesinde başarılı olmasını sağlamıştır.

DP öncelikle 'devlet' kavramının Türk toplumundaki özelliğini, halkın devletten ne beklediğini kendi açısından doğru teşhis etmiş; stratejisini buna göre ayarlamıştır. DP'nin bu konudaki tutumunun rastlantı olmayıp dikkatli bir incelemenin sonucunda meydana getirildiğini Celal Bayar ileri sürmektedir. Bayar'ın DP'ye mal ettiği görüşler ve kullandığı mantık silsilesi ilgi çekicidir; DP'nin bazı önemli gerçeklerin bilinciyle hareket etmiş olduğu izlenimini vermektedir.[280]

Celal Bayar'ın yazdığına göre, DP öncelikle 'Türkiye toplum yapısının, Batı milletleri toplum yapısına uymadığını' görmüştür. 'Bizde kölelik, derebeylik ve bunun sonucu olan aristokrasi doğmadığı' kanısındadır. Bu ortamda oluşan devlet, 'halka' dayanmıştır. "Devlet; bütün tarih boyunca milli devlet vasfını taşımıştır. Onun için her tabakadan halk, *Devlet Baba* der. Bu söz başka dillerde yoktur, halk böylece devleti kendinden saydığını göstermektedir. Koruyucu devlet yönetimi geleneği Türkiye'de yerleşmiştir."

Dolayısıyla, DP iktidarı 'bin yıllık geleneğimizin içinden gelen koruyucu devlet felsefesi' uyarınca 'milli ekonominin temelini tarıma dayayan' bir anlayışla hareket edecektir. 'Öncelikle köylünün ürününü değerlendiren bir *politika*'yı sonuna kadar izleyecektir. Ayrıca, 1950'ye kadarki yönetimin 'yukarıdan aşağıya, devletten millete doğru' işlediği kanısındadır. Oysa DP 'milletten devlete doğru bir fikir ve uyarma hareketinin gerektiğine' inanmaktadır, 'devlet yönetimini aşağıdan yukarıya doğru işleten' bir parti olacaktır.

Değerlendirmenin önemli bölümü, hele CHP'nin tutumuyla kıyaslanmayacak kadar gerçekçidir. Bu çerçevede düşünüp hareket eden DP iktidarı halka yakın düşen yöntemleri bulmakta zorluk çekmeyecektir. CHP gibi halkı karşıdan sömürenlere ya da sömürüye alet olanlara dayanmak yerine, DP'nin *bizzat halkın yanında olup* onu sömürenlere (eşrafa) dayanması, bu yöntemlerin bulunmasını kolaylaştıracaktır. Gerçekten de DP iktidarının devleti 'şiddet'ten uzaklaşa-

cak, memur-tahsildar baskısına son verecek, köylü kitlelerini gözeten bir siyaset izleyecektir.

Temeldeki bozukluğun yarattığı koşullarda ve sanayileşme, kentleşme sürecinin yeni hız kazandığı bir ortamda, halk asıl çelişkileri zaten fark etmemektedir. CHP iktidarının jandarmalı 'ceberrut' devleti aracılığıyla sömürülmektense, DP'nin güler yüzlü, 'koruyucu' devleti aracılığıyla sömürülmek, ona, şüphesiz daha yakın gelecektir.

2. İslamcı-Doğucu Tepkinin Kollanması

DP'nin iktidara gelmesinde büyük payı olan halk tepkisinin İslamcı özelliklerini yeni iktidar dikkatle kollayacaktır. Bu tepkinin varoluş nedenini özetleyelim: Tarih boyunca Batılaşma hareketleri hem yoksulluğun artmasına ya da devamına yol açmış, hem de eski düzenden, şeriattan uzaklaşma anlamı taşımıştır.

DP, ekonomik nedenlere dayanan bu olguyu ustaca kullanmış, dinsel eğilimlere, dolayısıyla büyük kitlelerce *iyiye* gereğinde taviz vererek politikasını rahatça uygulamıştır. Görüntülerde halka yakın düşmek, esasta halkı istismarı, hem de halkın desteğiyle halkı istismarı mümkün kılmıştır.

İktidarın ilk hediyesi – İslamcı halk hareketinin DP'nin başarısındaki payını parti yöneticileri bilmektedir. Dolayısıyla, yeni iktidarın meclisten geçirdiği ilk kanunlardan biri (14 Haziran 1950) iki DP milletvekilinin hazırladığı *Ezanın Arapça okunması* teklifi olacaktır.

Teklifin gerekçesinde belirtildiğine göre, Arapça ezanın yasak edilmesi Müslümanların istedikleri gibi ibadet etmelerine engel olduğundan vicdan hürriyetine aykırıdır. Şu halde laikliğe de aykırıdır ve huzursuzluk doğurmaktadır. Müslüman çoğunluğun isteğine uygun olarak ezan Arapça okunabilmelidir. Eskisinin etkilerinden kurtulmak için bu yola gidildiği gerekçesi yerinde değildir. Sabık iktidar (CHP), laikliği din düşmanlığı şekline getirdiğinden Arapça ezanı da yasak etmiştir. DP Arapça ezanı okutturmak zorundadır. Çünkü, seçmen DP'yi seçmekle bu isteğini belirtmişti. Milli irade, DP'ye Arapça ezanı serbest bırakmak borcunu yüklemiştir.[281]

Seçimin şaşkın mağlubu CHP'nin de muhalefet etmediği teklif büyük çoğunluğun onayıyla kanunlaşmıştır.

Ezanın Türkçeden Arapçaya döndürülmesi aslında hiçbir önem taşımayan bir değişikliktir. Ne var ki bu davranış, iki yüz yıldan beri ekonomik durumunun kötülemesiyle şeriattan uzaklaşması arasında bağ kurmuş kitlelerin gözünde DP'ye kıymetli puanlar kazandırmıştır.

'*Devrimlerden' taviz* – Yeni iktidar, halka sevimsiz gözüken 'inkılaplar' konusunda taviz vermeye hazırdır. CHP'nin sert tutumu terk edilmekte, inkılapları kabullenip kabullenmemek halkın tercihine bırakılmaktadır.

Başvekil Menderes 29 Mayıs 1950'de meclise sunduğu hükümet programında *tutan ve tutmayan inkılaplar* ayrımını yapmaktadır. Başvekile göre, millete mal olan inkılaplar korunacak, mal olmayanlar üzerinde ise ısrar edilmeyecektir. Menderes aynı konuyu 1951'de tekrar ele almakta ve şöyle demektedir: "İnkılap kanunları halk tarafından benimsenmemişse; jandarma zoruna dayanacaksa, milli vicdanın hilafına olan bu kanunları kaldırmak demokratik idarenin başta gelen vazifesi olmak icap eder."

İslamcı kitlelere bu şekilde başlayan tavizler dizisi DP'nin bütün iktidarı boyunca sürecektir. Arapça tedrisata göz yumulacak, tarikatlar nispeten serbest bir ortama kavuşacak, dinci çevreler tatmin edilecektir. DP'nin tutumu kendisine ve temsil ettiği ekonomik düzene bir şey kaybettirmemekte, bilakis halkın desteğini sağlamakta, dinli-dinsiz ayrımının güçlenmesi partinin işine gelmektedir. İslamcı akımın sözcüsü durumundaki kişiler ve yayın organları (ki bunların DP'yi desteklemesi sadece Tanrı aşkına değil, çoklukla maddi çıkar uğrunadır) iktidarı göklere yükseltmekte yarış halindedir: *Sebilürreşad* dergisine göre "Din düşmanlığı terörüne DP son vermiştir. DP iman ve itikat cephesinin partisidir. Elli yıldır baskı altında tutulan Müslümanlık DP sayesinde kurtulmuştur." *Fetih* dergisi "Müslüman Türk Milletinin DP'yi iktidardan düşürmeyeceğini; şu halde maneviyat düşmanlarını da (CHP'yi) iktidara getirmeyeceğini" yazmaktadır.[282] İslamcı akımların en katı temsilcisi olan Nurcular bile 'dine serbestiyet verdiği' gerekçesiyle DP'yi destekleyecek, Menderes'i yeşil bayraklarla karşılayacaklardır.

Prof. Tunaya'nın deyişiyle, "14 Mayıs 1950 seçimi, yalnız DP için değil, laiklik ve devrimcilik prensiplerinden hoşnut olmayan kişiler ve

çevreler için de yeni bir devrin başlangıcı sayılmıştır. 1908 Meşrutiyeti'nde halkın Kanun-ı Esasi'den beklediği mucize gibi, muhafazakâr çevreler 1950 seçimini İslam'ın bir zaferi olarak karşılamışlardır.

"Temeldeki bozukluğun bir sonucu olan ileri-geri, dinli-dinsiz çatışmalarını DP her zaman uyanık tutmuş, bu çatışmada taraf olmuştur. Böylece, aldığı oyu korumak için önemli bir desteğe sahip çıkmıştır."

3. Ekonomideki Gelişme

DP yönetimi, yapılması gereken işler konusunda gerçekçidir. Bayar'a göre, "Halkın gözü ile görmek istediği hizmetler vardır. Kendi hayatında bir kolaylık, bir değişiklik olsun ister. Bunu görmedi, hissetmedi mi, iktidar ağzıyla kuş tutsa halkın gözündeki itibarını yavaş yavaş kaybeder..."[283]

Sorunları bu çerçevede ele alan yeni iktidar, cesaret sahibidir. Menderes yapılacak işleri şöyle sıralamaktadır:

"Türkiye'nin yüzde sekseni köylerde yaşıyor. Köylerde üretim toprağa bağlıdır. Toprak iyi tohum ister, gübre ister, makine ister, sulama ister... Köylümüz bunları bir başına yapamaz. Devlet olarak ona elimizi uzatmamız gerekli. Ziraat Bankası yolu ile, kooperatifler yolu ile, ucuz faizli krediler sağlayacağız. Köylümüz bunları kullanarak makine alacak... Tohumunu ıslah edeceğiz, onu ekecek. Ucuz gübre sağlayacağız, onu kullanacak. Bunlar da yetmez. Malını pazara götürebilmesi için yolunu yapacağız, sağlığını koruyabilmesi için içme suyunu getireceğiz. Sağlık memurlarını ayağına kadar götüreceğiz. Bu da yetmez... Mahsulünü değer fiyatıyla satmasını temin edeceğiz. Toprağa dayanan istihsal deyince, buna karayolları politikası, demiryolları politikası, büyük sulama tesisleri, limanlar girer... Bütün bunları yapmak için paraya ihtiyaç vardır. Maliye Vekili arkadaşımız, kesenin ağzını açmanın çarelerini arayacaktır..."[284]

Celal Bayar ise Menderes'e ve hükümete cesaret vererek para bulmayı dert etmemelerini öğütlemektedir: "Bütün bu sayılan şeyleri kolaylıkla yapacaksınız, bundan şüpheniz olmasın. (...) Paradan korkmayınız. Rantabilitesi olan bir işe her zaman, her yerden para bulunur. Siz yeter ki yapılacak işleri ortaya koyun."[285]

Bu düşünceler ilerde başvurulacak enflasyon politikasının, her ne pahasına olursa olsun alınacak borçların çekirdeğini taşımaktadır. Ne var ki Bayar'ın çok doğru teşhis ettiği üzere halk 'kendi hayatında bir kolaylık, bir değişiklik' istemektedir. Bunu sağlayan iktidar, borçlanmanın getirdiği bağımlılık ve enflasyon halkın günlük yaşantısına kısa sürede yansımayacağından, kitlelerden destek bulabilecektir.

Bu noktadan hareket eden DP, bütün iktidarı boyunca dış borcu ekonomiye şırınga edecektir. Üstelik talihi de yaver gitmektedir. Kore Savaşı, dışa sattığımız ürünlerin değerini birdenbire yükseltmiştir. 1950'de sattığımız ürünlerin ortalama fiyatı ton başına 2.500 liradır ki, Türkiye bu rakamı bir daha bulamayacak, 1955-60 arasında (dolar önceki kurdan hesaplanırsa) ortalama fiyat tekrar 1.600 lira civarına düşecektir. Bu gelişmelerin çerçevesinde, milli gelirin artış temposu hızlanacak, hele 1950-1953 yıllarında % 13'e ulaşacaktır.

Elverişli şartlardan yararlanan DP iktidarı yol, muamele, hayvan vergisi gibi halkın şikâyetçi olduğu uygulamalara son verecek; tarım ürünlerinde yüksek fiyat politikası izleyecektir. 1949'da 21-27 kuruştan alınan buğday 1951'den sonra 38-45 kuruşa çıkarılacak ve bütün tarım ürünlerinde benzer gelişmeler olacaktır.

İktidar, tarımsal kredileri de görülmemiş ölçüde genişletecek, 1950'deki yarım milyardan 1960'ın 2,5 milyarına ulaştıracaktır. Gerçi bu kredinin yarısı az sayıdaki büyük işletmelere verilmektedir ama, gene de küçük köylüye pay kalmaktadır. (Ortalama 300-500 liralık borçlar şeklinde.)

Bu etkenlerin yanı sıra enflasyon köylünün 'para hasretini' gidermekte, 'köylünün cebi para gördü' sloganı DP militanlarınca sık sık tekrarlanmaktadır.

Dış borçlar ve enflasyon, sermayedar sınıfın da kıpırdanmasına yol açmıştır. Devlet bankalarının özel teşebbüse açtığı kredi 1950'deki 300 milyondan 1960'ta 7,5 milyara varmaktadır. Bu gelişmelerin sonucunda başlayan ekonomik faaliyet geçmişle kıyaslanmayacak kadar hızlıdır. DP Türkiye'sinin insanları, çoğunlukla, 1950 öncesinden daha rahat bir hayat düzeyine kavuşmuştur.

* * *

DP iktidarını halkın benimsemesi öncelikle bu nedenlere dayanmaktadır. DP, halkın eğilim ve isteklerine doğru teşhis koymuştur. Tüccar ve eşrafın çıkarını temsil eden iktidarına Batılaşmaya karşı olan halk tepkisini destek yapmıştır. Borçlanma olanağını sonuna kadar kullanarak güdülen enflasyonist ve girişimci bir ekonomi politikası bir ölçüde halkın ihtiyaçlarına cevap vermiştir. Sanayileşme ve kentleşme süreci hızlanırken geçmiş iktidar dönemine oranla daha ileri ve dinamik bir ortam gerçekleşmiştir.

III. DP'nin Geri Kalma Sürecindeki Yeri

DP dönemi eşraf-tüccar ikilisinin iktidara kayıtsız şartsız sahip oldukları yılları kapsamaktadır. Bu dönemin özelliği, özü değişmeyen bir yapının çerçevesindeki kapitalist gelişmenin hızlanması; bürokratın yerine, yabancı hamilerin dolaylı biçimde iktidar sacayağına dahil edilmesidir.

1. Ekonomik ve Sosyal Yapı

DP iktidarının halka olumlu gözükmesi, onun ekonomik başarısından çok, eski devirle yapılan bir kıyaslamadan ileri gelmektedir. DP, Türkiye'de köylülüğün geleneksel bağlarından kurtulmasında ve bir demokratik sürecin başlamasında önemli rol oynamıştır. Kitlelerin özlemleriyle hâkim zümrelerin çıkarları arasında geçici bir beraberliği sağlamıştır.

1950-60 döneminin geçmişten çok hareketli fakat gene de yetersiz ekonomisine gelince:

Gayri safi hasılanın yıllık artış oranı % 6 kadardır. Sanayi alanındaki ilerleme düzensiz ve başıbozuktur. Yatırımlar kalkınmanın temeli olacak çapta ve nitelikte değildir; kârı büyük, tehlikesi küçük alanlara, özellikle ticarete ve konut yapımına, arsa spekülasyonlarına yönelmiştir. 1954-57 arasında özel sektörün sanayiye yatırımı 635 milyon, gayrimenkule yatırımı ise 1,5 milyar liradır. 1957-61 döneminde ise özel sektör yatırımlarının % 57'si konut yapımına ayrılmıştır. Kredilerin önemli bölümü ticarete verilmektedir. 1956'da yapılan bir sayıma göre memleketteki anonim şirketlerin % 71'i, limited şirketlerin % 90'ı ticaret alanındadır.[286]

On yıllık DP iktidarı geri kalmışlığı alt edecek bir sanayi kurmaktan, ileri hamlelerin temelini atmaktan çok uzaktır. Bütün yapılanın özeti, borçlanmayla ve enflasyonla (1950-60 arasında tedavüldeki para beş kat artmıştır) meydana getirilen bir ekonomik canlılıktan kitlelere küçük (fakat geçmiştekinden büyük) pay vermek, gerisini eşrafla tüccar arasında bölüşmekten ibarettir. Bu yıllarda 'her mahallede' değilse bile, her alanda milyonerler yaratılmıştır. Ticaret ve Sanayi Odalarının bir yetkilisi tarafından 1956'da bildirildiğine göre, 'vergi dairesine beyanname verenlerden en az iki yüzü milyonun üzerinde yıllık kâr etmişlerdir.'[287]

Tarım kesimindeki gelişme de aynı doğrultudadır. DP iktidarının eşraf kanadı devletin desteğiyle ağalıktan kapitalistliğe geçmenin kapısını aralamakta, üretim tekniğini ilerletmeye çalışmaktadır. Tarımsal kredilerdeki artış makineleşme sürecini hızlandırmış ve buna bağlı olarak tefecilik, tarlaların tekelde toplanması, ırgatlaşma, şehre göç durumu yaratmıştır. Traktör sayısı 1948'deki 1750'den 1960'ta, 40.000'e yükselmiştir. Ne var ki bu gelişme belirli kişilerin zenginleşmesini ve modern bir kesimin doğuşunu sağlamasına rağmen, tarımsal sorunları çözümlemekten uzaktır. Toprakların küçük bölümü modernleşmenin nimetlerinden yararlanmıştır. Çoğunda hâlâ karasaban egemendir. Son yıllarda artan kimyasal gübre ve ilaç tüketimine rağmen hektar başına verim yükselmemiş ya da çok az yükselmiştir. Tarımdaki makineleşme, sadece erozyon ve benzeri etkenlerin tarımsal verimliliği azaltınasını önlemiştir. Hızlandırdığı ırgatlaşma ve şehre göç ise yeni sorunlara yol açmıştır.

Dönemin özelliği, 150 yıllık geçmişi olan kapitalistleşme sürecinde önemli adımlar atılması ve bu süreç içinde halk kitlelerine belirli yararlar sağlayan bir siyasal ortamın kurulmasıdır.

2. Bağımlı Ekonomi ve Dış Siyaset

DP yönetimi halkın oylarıyla işbaşına gelmiştir. Bayar'ın daha ilk günden doğrulukla teşhis koyduğu üzere iktidarda kalmak için halkın günlük yaşantısında *kolaylıklar* sağlanması gerekmektedir. Oysa bu 'kolaylığı' Türkiye'nin öz varlığına dayanarak halka vermeye, CHP ya da DP felsefesindeki bir iktidarın gücü yetmemektedir. Tek Parti

yönetiminde pek önemli görülmeyen bu durum, şimdi iktidar oya dayandığından, hayati önem kazanmaktadır. Dolayısıyla, 'kolaylığı' sağlamanın en kestirme yoluna, dışa borçlanmaya gidilecek, yabancı kaynaklar Türkiye'ye davet edilecektir. Bayar, partisinin kuruluşunu açıkladığı ilk basın toplantısında (7.1.1946) bu gerçeği şu sözlerle belirtmektedir: "Memleketin kalkınması için yabancı sermayeye ihtiyaç vardır."[288]

Gene Celal Bayar, Cumhurbaşkanlığını tebrik eden İnönü'ye yaptığı iade ziyaretinde, CHP liderine şu soruyu sormaktadır:

"...Ve mesela dedim:

– NATO'ya niçin girmediniz?

Bu sorumdan alınmış göründü.

– *Onlar istediler de biz mi girmedik, Celal Bey?*

Samimi maksadımı izah ettim, gerçek durumu, NATO'ya girip girmemek hususundaki esas fikrini öğrenmek istediğimi söyledim. Zaten verdiği cevaptan anlaşılıyordu ki mukadderatımızı NATO'ya bağlamaktan zarar değil, fayda görmektedir. Bunu sarahatle ifade etti. Esasen benim görüş ve kanaatim de bu yolda idi. Fikir birliği içinde bulunuşumuzdan huzur duydum.

Bunun üzerine dedim ki:

– Devletin öyle sırları olur ki bunlar çelik kasalara dahi emanet edilemez. Bu konuda bana söyleyecekleriniz var mı?

Bunun üzerine, dış politikamız hakkında güzel bir açıklama yaptı. Takip edilen siyasi politikanın esas hatlarını çizdi. Netice olarak, *NATO'da yer almamızın, memleketimizin emniyet ve selameti için esas teşkil ettiğini söyledi.*

Sayın İnönü, dış politika üzerindeki ciddi ve samimi düşüncelerini böylece bana anlatmış oluyordu. Teşekkür ettim."[289]

Bayar, NATO'ya katılmak konusunda heyecan içindedir. Atlantik Paktı'na bir kere girilse, borç ve yardımlar yağacak, karada ölüm olmayacaktır. Ankara'ya gelen özel yetkili Amerikan heyetine 'Türkiye'nin NATO'ya kabulünde gönülsüz davranılmasından' Bayar adeta yanıp yakınmaktadır: 'Atlantik Paktı'nın ortak teminatını' istemekte, Türkiye'nin 'güveninin buna bağlı olduğunu' söylemektedir. Kendi ifadesiyle, 'diplomatik ölçüleri ve sınırları zorlayacak kadar sert ve kesin' konuşmaktadır. Bayar'a göre, Amerika hem Türkiye'ye silah

verip karşı 'blok'u* tahrik etmekte, hem de NATO'ya girmesini sağlamayıp onu tehlikeye hedef yapmaktadır. Bayar'ın bu konuda Amerikalılara verdiği örnek şöyledir:

"Tutalım, bir şirket kurmuşuz. Bu kurduğumuz şirketin, hukuk ve adalet ölçüleri içinde olması lazımdır.

"Ama bakıyoruz, şirket kâr ediyor, kârlar bir tarafa gidiyor... Zarar ediyor, zarar da karşı tarafa gidiyor. Biz, bu şirketin zarar tarafında kalıyoruz demektir. Tekrar ediyorum, bu şartlar altında milletimin mukadderatını açıkta bırakamam."[290]

Bayar'ın görüşlerine Menderes de candan katılmıştır. Sözü gene Bayar'a bırakalım:

"Bakanlar, teker teker konuştular. Hariciye Vekili Fuat Köprülü'den sonra Başvekil, derin görüşlü bir icmal yaptı: Amerika ile dost, İngiltere ve Fransa ile müttefiktik. Anlaşmalarımız yürürlükte idi. Fakat bu müttefiklerimiz bizi kendi aralarına almak istemez görünüyorlardı. Öyle ise Türkiye durumunu yeni baştan ve bir kere daha gözden geçirmeli, öteki dünya milletleri ve memleketleriyle ilişkilerini bu açıdan güçlendirmeliydi. Halk iradesine dayanan demokratik bir devlettik. Demokrasi cephesinin bu devlete yerini vermesi bir zorunluktu. Güvenle teşebbüsleri yenilemeliydik.

"Başvekil Menderes'in bu umutlu, cesaretli ve kuvvetli konuşması, müzakereye yeni bir moral getirdi. Son sözü ben aldım ve Bakanlar Kurulu toplantısını kapatırken:

– *Hazır olun arkadaşlar*, dedim. *Atlantik Paktı'na gireceğiz.*"[291]

Bunun başka türlü olmasına zaten imkân yoktur. İktidara gelen eşraf-tüccar ikilisi, kendi güçsüzlüğünden ötürü, yabancı ülkelerin 'dostluğuna' sığınmak, ortalıktan uzaklaştırdığı bürokratın yerine ye-

* Bayar, *Hürriyet*'te yayınlanan hatıralarının NATO'yla ilgili bölümünde sık sık şu hatayı ya da unutkanlığı tekrarlamakta ya da sözlerini kaleme alan gazetecinin hatasına kurban olmaktadır: Bayar'a göre, Türkiye'nin NATO'ya girmesindeki temel etken 'Varşova Paktı'dır. 'Bulgaristan'ın bu pakta girmiş olmasıdır', vb. Oysa bilindiği gibi Varşova Paktı, Türkiye'nin NATO'ya katılmasından (1953) çok sonra kurulacaktır. Bayar'ın bu sözlerini, *Cumhuriyet*'in dış politika yazarı Mehmet Barlas şöyle yorumluyor: "Bir eski Cumhurbaşkanı yazılarında en önemli olayları bile yanlış anlatırsa, okuyanlarda haklı şüphelere sebep olur... O kadar ki, '*Acaba Türkiye, NATO'ya girdiği zaman, Cumhurbaşkanımız karşısında Varşova Paktı var mı sanıyordu?*' diye düşünürüz...
Eğer böyleyse iş, İnönü, gerçekten haklıdır. Çünkü bu kadar karanlık ancak kuyu dibinde vardır." (*Cumhuriyet* gazetesi, 21.7.1969)

ni bir hami bulmak zorundadır. Genç iktidar ancak bu şekilde kuvvet kazanacaktır. Az gelişmiş burjuvazinin, üstelik halkın desteğini de gerektiren demokratik yönetimi, yabancılara mutlaka kapıları açmak durumundadır. Mevcut ekonomik düzen içinde ancak yabancıların katkısıyla halka bir şey verebilmekte, oy toplanmaktadır.

DP iktidarı, CHP'nin son yıllarında temelleri atılan siyasal bağımlılığı geliştirmesi ve ekonomik bağımlılığı yaratmasıyla geri kalmışlık tarihindeki yerini almaktadır. Az gelişmiş burjuvaziye dayanarak kalkınma çabası eşraf-tüccar ikilisini yabancı devletlere yöneltmiştir. Güçsüz ekonomiyi harekete geçirmek için yabancının parası, zayıf iktidarı her çeşit garantiye almak (ve ekonomik yardımı sağlama bağlamak) için yabancının vesayeti aranmıştır.

Lozan Konferansı'nda Türk delegasyonuna "Boşuna direnmeyin, nasıl olsa bize muhtaç düşeceksiniz, kapımızı çalacaksınız," mealinde sözler söyleyen Lord Curzon'un kehaneti, yıllar sonra doğru çıkmaktadır.

IV. Devrim ve AP İktidarı

DP dönemi 27 Mayıs 1960'ta yapılan bir askeri darbeyle sona ermiştir. Askerler bir buçuk yıl içinde gerçekten önemli bazı işleri tamamlamış ve iktidarı halkın seçimine sunmuşlardır. Seçim söz konusu olunca tabiatıyla İslamcı halk cephesi tekrar ağır basacak, tüccar ve eşrafın yeni koşullara uymayı becerebilen ve halkın desteğini koruyan temsilcisi AP, iktidara gelecektir.

1. 27 Mayıs Hareketi

27 Mayıs'ın kökleri hayli derindedir ve hareket çeşitli nedenlere dayanmaktadır. İktidar koalisyonundan düşürülen bürokratların burukluğunu İnönü daha 1950 yılında dile getirmektedir: "Ordudan (subaydan) tapu memuruna kadar bütün devlet teşkilatında memurlar, kimin ne iftirasıyla ne muamele göreceklerini beklemektedirler..."[292]

1950'de başlayan dönem, İnönü'nün hemen teşhis ettiği gibi, asker-sivil memurlar için bir düşüş dönemidir. Yeni iktidarın kayıtsız

şartsız sahipleri Türkiye'nin her yerinde memurları horlamakta, bir zamanlar yanında el pençe divan durdukları eski ortaklarından 27 yılın acısını çıkarmaktadırlar. Asker-memurların durumu sivillerinkinden iyiyse de, eski prestijleri yok olmuştur. 'Kendilerinden' olan İsmet Paşa iktidarı kaybetmiştir. 1959 seçiminin öncesi ve sonrasında ordunun müdahale edip DP'yi kapatmak için İnönü'den izin istediği ısrarla söylenmiştir. Yeni iktidar orduya kuşkuyla bakmakta, onun bir an önce kışlasına gerçekten dönüp dünyasına kapanmasını beklemektedir. CHP döneminde kendi yarattığı iktidarın yanında olan, bir bakıma kendi sivil kadrosuna devlet yönettiren ordu, şimdi, hem de sivillerin emriyle kışlasına kapanmaktadır. Bu duruma Kore Savaşı bir değişiklik getirecekse de ordu baskı grubu olarak gücünün büyük kısmını artık kaybetmiştir. 27 Mayıs'ı hazırlayan nedenlerin arasında, DP iktidarının asker-sivil bürokratlarda yarattığı ve yaşattığı düşüşü ve burukluğu da saymak gerekir.

27 Mayıs hareketi tarafından devrilen Cumhurbaşkanı Bayar'ın, bu devrim hakkındaki ilginç görüşleri de kavganın geçmişteki kökenlerine ışık tutmaktadır.

Celal Bayar'a göre, 27 Mayıs '*fiili durumu*' DP ile CHP'nin devlet anlayışları arasındaki çatışmanın sonucudur. DP, (Bayar, Atatürk'ün de aynı görüşte olduğunu ileri sürmektedir) egemenliğin kayıtsız şartsız millete ait olduğu inancındadır. CHP ise iktidara ve egemenliğe iki ortak getirmek amacındadır: Ordu ve Aydın. Bu iki kuvvetin yönetime ortak olmasını 'Atatürk anayasası reddetmiştir.' Ne var ki Atatürk'e duyulan güven sebebiyle *bil-fiil* yönetim dışında kalmaya itiraz edemeyen ordu ve aydının *bil-kuvve* ortaklığı sürdürdükleri, 27 Mayıs'ta anlaşılmıştır. Nitekim devlet yönetimine ortak getirmek anlayışındaki CHP, DP'yi 'Anayasa ihlali' ile suçlayınca, 'Üniversite ve ordu güçleri derhal harekete geçmiş', 27 Mayıs'ı bir fiili duruma sokmuştur. "Bu, Osmanlılardan kalma geleneksel yönetimimizdeki ordu-medrese işbirliğinin, kanun yapma ve yürütme gücüne karşı direnişi, müdahalesidir."

Bayar'a göre, CHP'nin ortaklı yönetim anlayışı uyarınca hazırlanan yeni anayasada milletin egemenliği asgariye indirilerek ordu ve aydına yer açılmıştır. "Önemli olan, devletin gerçek sahibi olan milletin yanına getirilen yeni ortaklardır. Anayasanın karakterine bakarak

bu yeni ortakları, *ordu ve aydın* diye niteleyebiliriz. Ordu Milli Güvenlik Kurulu ile; aydın Anayasa Mahkemesi, Üniversite, TRT, Planlama hatta Senato'nun seçim dışı gelen üyeleriyle devlet ortaklığına girmektedir."[293]

Bayar'ın görüşleri kaçınılmaz sübjektivizminden arıtıldığında 27 Mayıs'ın bir başka önemli nedenine ışık tutmaktadır. Gerçekten de, ordu ve aydın 1950'de yönetimden uzaklaştırılmıştır. Ne var ki onları uzaklaştıran Atatürk değil, 1950'deki iktidara gelen eşraf-tüccar ikilisidir. Bu açıdan bakıldığında, 27 Mayıs, yönetim dışında kalmış ordu ve aydının (bürokratların) kendi partileri CHP ile işbirliği yaparak tekrar iktidara ortak çıkmaları şeklinde belirmekte; 27 Mayıs'ın bir sebebi de bürokrasinin yeniden ortaklığa katılma amacı ya da iktidarı etkileme isteği olmaktadır.

27 Mayıs hareketinde DP'nin enflasyonist politikasının payı büyüktür. Hızla yükselen fiyatlar sabit gelirli memurların ve askerlerin yaşama düzeyini yılbeyıl kötületmiştir. General Fahri Belen 27 Mayıs'tan sonra yazdığı kitabında ekonomik darlığın subaylara yansımasını şöyle anlatıyor: "Ordu, keyfi hareketlerden, DP'nin koruduğu adamların orduya girmesinden memnun değildi. Fakat asıl derin yara maddiydi. Ordu efradının eski kışlalardaki hayatıyla iktisadi devlet teşekküllerindeki lüks hayat bir tezat teşkil ediyordu. Emeklilerin durumu da orduyu endişeye düşürüyordu. Maişet derdiyle, gece şoförlük ve buna benzer işler yapan subaylar da vardı..."[294]

DP'nin enflasyonist politikasının cenderesindeki sabit gelirlilerin ve şehirlilerin hoşnutsuzluğu devrimin ortamını hazırlamıştır. Ve ona '*şehirli aydınların eseri olmak*' niteliğini vermiştir.[295]

27 Mayıs birikiminin eyleme çevrilmesinde namuslu bürokrat geleneğinin payı büyüktür. İktidarın peş peşe aldığı tedbirler ve bir numaralı bürokrat İnönü'ye reva gördüğü muamele karşısında subaylar, demokrasinin sona erdiği, diktatörlüğün kurulmak üzere olduğu inancındadırlar. Memleketin uçurumdan kurtarılması, demokrasinin yeni ve sağlam temellere oturtulması gerekmektedir. 27 Mayısçılar'dan Ahmet Yıldız'ın anlattığına göre, tedbirler kanununun görüşülmesinden sonra 'Birçok subay rejimin tehlikeye girdiği, korunması gereken birçok müessesenin susturulmak tehlikesinde olduğu' görüşündedir. Subaylar, meslekleri icabı Anadolu'yu ve halkı tanımakta,

'erlerin içinde bulunduğu sefaleti, cehaleti; çektikleri açlık ve işsizlik korkusunu' bilmektedirler.[296] O günlerin nice aydını gibi subaylar da yoksulluğu 'rejim' meselesine bağlamaktadır; 'dürüst' bir yönetim kurulup 'inkılaplara' sadık kalınsa; rejim, çift meclis, Anayasa Mahkemesi gibi kurumlarla pekiştirilse o zaman Türkiye kalkınacak ve yoksulluk ortadan silinecektir.

Bu şekilde oluşan koşullar ve kökleri eskiye dayanan nedenler, CHP'nin askeri müdahaleden yana tutumuyla birleşince, memleketin esenliği için başka çare kalmadığına inanan Silahlı Kuvvetler 27 Mayıs darbesini yapmıştır.

27 Mayıs, amacının çok ilerisindeki oluşumlara yol açmış bir devrimdir. Değişik şartların bir araya gelmesi sonucunda 27 Mayıs sadece rejim meseleleriyle uğraşmamış, ekonomik ve sosyal yenilikler getirmiş ve bu alanda girişilecek mücadelelere elverişli bir anayasayı hazırlayıp görevini tamamlamıştır.

27 Mayıs ekibi ya da *Milli Birlik Komitesi*, kendi yapısı gereği, halkın sıkıntılarını bilmektedir. MBK üyelerinin hemen hepsi geçim darlığı çekmiş ailelerin çocuğudur. Ayrıca, bu komitenin herhangi bir tüccar-eşraf kuruluşu ile maddi bağı, özel teşebbüste maddi çıkarı yoktur. MBK, memlekete faydalı *bir şeyler* yapmak amacındadır. Nitekim MBK, iktidar mevkiinin sağladığı imkânlarla ve geniş perspektiflerle Türkiye'ye baktığında, çözümlenmesi gereken çok başka sorunların varlığını görmüştür.

MBK'nin 'toprak reformu', 'grev hakkı', 'vergi kaçakçılığı' gibi işin başlangıcında pek düşünmediği konulara eğilmesinde, kendi sosyal yapısının, Ankara'nın elverişli kültür ortamının ve ekonomik anlamda ilerici olan aydınların etkisi büyüktür. Örneğin, Kurucu Meclis'te yeni anayasa tartışılırken Siyasal Bilgiler Fakültesi'nin düzenlediği sürekli seminerlerin en sadık dinleyicisi MBK üyeleri olmuştur. İstanbul ve Ankara'nın hazırladığı anayasa taslakları arasındaki çekişmeyi daha 'sosyal' olanı kazanmış; bürokrat tanımının ötesinde bir 'ilericilik' olduğunu görebilen aydınlar meclis komisyonuna seçilmiş; 1961 Anayasası'nı hazırlamışlardır: Prof. Turan Güneş, Prof. T. Z. Tunaya, Prof. E. Z. Karal, Prof. Bahri Savcı, Prof. Muammer Aksoy, Doç. Mümtaz Soysal, Doğan Avcıoğlu gibi. Aynı şekilde, Kurucu Meclis'in daha çok gazeteci ve öğretmen üyeleri de (Ö. S. Coşar, İlha-

mi Soysal vb.) 27 Mayıs'ın kalıcı etkisi olan 1961 Anayasası'nın sosyal bir nitelik almasına hizmet etmişlerdir.[297]

İlerici aydınların az sayıda olmalarına rağmen ağır basmalarına, tutucu güçlerin 'meseleyi fazla uzatmadan bitirmek' telaşı da yardım etmiştir. Askeri yönetimin uzamasından rahatsız olan klasik parlamenterler anayasanın bir an önce hazırlanıp 'normal rejime dönülmesi'ni arzuladıklarından, önce direnmelerine rağmen, inatçı azınlıkla uzun süreli çatışmalara girememişlerdir.

Çeşitli ekonomik ve sosyal hakları güvence altına alan ve bu haklar uğruna yapılacak mücadeleleri meşru kılan 1961 Anayasası 27 Mayıs devriminin özeti, sonucudur. Bu açıdan bakıldığında, 27 Mayıs hareketi, çeşitli koşulların bir araya gelmesi sonucunda bir kısım bürokratların ezilen zümrelere, işçi ve köylülere yaptığı tarihsel bir yardım şeklinde belirmektedir.

Devrimin kabul ettiği bazı kanunlar ve Kurucu Meclis'in hazırladığı 1961 Anayasası'nın çeşitli ilkeleri, parlamento tarihimizde tüccar-eşraf ikilisinin maddi çıkarına karşı olan ilk büyük hareketi meydana getirmektedir.

Daha önce rastlanılan bu yoldaki davranışlar ya çok önemli gereklerin ya da özel durumların sonucudur: 1924 Anayasası'na kamulaştırma konusunda getirilen değişiklik, Milli Korunma Kanunu, Varlık Vergisi Kanunu, Toprak Kanunu gibi. Ancak önceki parlamentoların bu tür sayılı davranışları hep soyut kalmışken, 27 Mayısınkiler günlük hayatı etkileyen somut değişiklikler niteliğindedir. 1961 Anayasası işçiye grev hakkını, bağımsız sendika kurma hakkını sağlamıştır. Vergi reformu, toprak reformu, personel reformu gibi önemli ilkeleri ve uygulamalarını mümkün kılacak çerçeveyi getirmiş; çeşitli sosyal hakları güvenceye almıştır.

27 Mayıs hareketinin geri kalmışlık açısından en önemli sonucu siyasal kurumlara yeni bir anlam ve işlev kazandırmış olması, ülkedeki siyasal ortamı köklü bir değişime zorlamasıdır. Batı parlamentarizminin Türkiye'deki taklidini incelerken, geri kalmışlık tarihimizin çeşitli dönemlerinde, meclislerin geriliği güçlendiren bir görev taşıdığını belirtmiştik. Meclisler ve parçası oldukları siyasal düzen bir yandan sosyal ve ekonomik değişmezliği korumakta, bir yandan da bu değişmezliğin tartışılmasını engellemekteydi. Meclislerin ve siyasal ortamın

'zorunlu' olarak uydukları yeni anayasa düzeni ise, geri kalmışlığın alt edilmesine dönük görüşlere, tartışmalara, hareketlere meclis dışında ve içinde imkân tanımaktadır. Geri kalmışlığın sosyal ve ekonomik temellerine inecek, bu temelleri yıkacak bir iktidarın yakın bir gelecekte meclislere hâkim olması beklenemez. Ne var ki 27 Mayıs'ın yaratmış olduğu çerçeve bu yoldaki birikimi, doğruların aranmasını, tartışılmasını, geri kalmışlığı hedef alabilen bir eylemin oluşumunu mümkün kılmaktadır. Bu açıdan, 27 Mayıs sonrasının siyasal ortamı ve meclisleri öncesiyle kıyaslanmayacak kadar önemli bir görevi yerine getirmektedir.

Sonuç olarak 27 Mayıs hareketi, geri kalmışlığın alt edilmesi yönündeki düşünce, birikim ve eylemlerin oluşmasını mümkün kılarak son derece önemli bir iş başarmıştır.

2. AP İktidarı

Temeldeki önemli siyasal sorunları çözen 27 Mayıs, halkın gözünde ve kısa vadede başarısızdır, siyasal tercihlerdeki karmaşıklığı pekiştirmek bu kez ona düşmüştür; 'seçme olanağına kavuşunca', İslamcı-Doğucu görünümü olan halk cephesi, malum, gene 'çığ gibi' büyümüş ve tüccarla eşrafın AP'sini, (kendi çıkarlarına da o anda yakın düştüğünden) iktidara getirmiştir.

1961 seçiminin arifesinde nice iyi niyetli aydın CHP'nin nihayet seçim kazanacağını ummuştur. Oysa sonuç, her zaman olduğu gibi, bürokratı temsil edenin değil, onun karşısındaki güçlerin zaferidir.

DP 1957 seçiminde oyların % 47,7'sini almışken, AP+YTP 1961'de % 48,5'ini almıştır. CHP ise 1957'deki % 40,9'undan % 36,7'ye düşmüştür. Görüldüğü gibi 27 Mayıs'tan sonraki ilk seçimde (darbeden 1,5 yıl sonra) devrik DP, AP+YTP olarak yeniden seçilmiştir ki, bu aslında olağandır. Çünkü ne eşraf-tüccar ikilisinin gücünde bir azalma olmuştur, ne de çoğunluğun CHP'ye meyletmesi için ortada neden vardır.

DP'nin iktidardan uzaklaştırılması özellikle köy nüfusuna ters gelmiştir. Aydınlar ve subaylar tarafından ileri sürülen gerçeklerin hiçbiri belirli bir çevrenin dışında anlam taşımamaktadır. Köylünün, Prof. Turan Güneş'in deyişiyle 'müşahhas hürriyet anlayışı' vardır ki, bu-

nun ölçüsü günlük hayatındaki maddi olanaklar ve dört yılda bir kullanmaya alıştığı seçme hakkıdır. 'Hâkim teminatı', 'çift meclis', 'tedbirler kanunu', 'anayasanın çiğnenmesi' gibi kavramlar, çoğunluğun indinde anlamsızdır.

Köylünün 27 Mayıs'ı değerlendirmesi bir yana, karşı çıkması için de neden vardır. Bir kere, oyunu bilerek kullananlar kendi tercihlerinin hiçe sayılmasıyla karşı karşıyadırlar. Sonra, DP, eskiye oranla daha rahat bir yaşamı köye getirmiş, ürün fiyatlarını artırmış, jandarma baskısını yok etmiş, İslamcı-Doğucu akımları memnun etmiştir. Halkın gözünde DP'nin ve özellikle Menderes'in sonu haksız bir sondur.

Bu nedenlerin yanı sıra, 1960-61'in kısacık MBK döneminde halkı olumsuz etkileyen ekonomik gelişmeler vardır. MBK yönetiminin ilk yaptığı iş, henüz tamamlanmamış 448 belli başlı yatırım projesini, bu projelerin sıhhatini gözden geçirmek amacıyla durdurmak olmuştur. Bu davranış ekonominin çarkını yavaşlatmış; kitlelere kadar ulaşan olumsuz etkiler yaratmıştır. Eşraf-tüccar ikilisinin 27 Mayıs devrimine karşı tepkisi piyasaları ve iş hayatını dondurmaktır. 1961'de para hacminin artmasına rağmen para harcanmayıp elde tutulmaktadır. Dönemin maliye bakanının belirttiğine göre, 'işe yatırılmayan para miktarı tahminen 800 milyon lira civarındadır.'[298]

Piyasalardaki durgunluğa ek olarak, 1960-61 döneminde tarımsal üretim düşmüştür. Bu etkenlere bir de MBK'nin (sonradan vazgeçeceği) 'buğday fiyatlarını artırmamak' kararı katılınca, halk alışılmış tepkiyi göstermiş, durumunun kötülemesini dindar iktidarı yıkan CHP'den ve onunla eş gördüğü subaylardan bilmiştir.

MBK üyeleri 27 Mayıs'ı halka anlatmak için çaba sarf etmiş, Anadolu gezilerine çıkmış, hatta, Diyanet İşleri Başkanlığı'na 'anayasamız dinimize uygundur' diye risale hazırlatıp referandumdan önce dağıtmışlardır. Ancak gene de köylüye yaranamamışlardır. Amerikalı araştırmacı Weiker'in yorumuna göre, "sonuç olarak, Türk köylüsünün MBK'yi pek ciddiye almadığı söylenebilir."[299]

Görüldüğü gibi ortam, eşraf-tüccar ikilisinin 27 Mayıs'ta sarsılan egemenliğine yeniden kavuşmasına elverişlidir. Eşraf ve tüccar, 'sadece çıkarı toplumun çıkarlarıyla bağdaşmayan ufak bir grup insandan ibaret değildir. Uzun bir süreden beri iktidarı elinde tutmuş olan teş-

kilatlı bir kuvvettir. (...) Politik ve ideolojik üstyapı da onun çıkarlarını korumaktadır.'[300]

Bu güçlü zümre DP'nin yerine AP olarak teşkilatlanacak ve iktidara yeniden gelecektir. AP'yi DP'den ayıran önemli bir temel ekonomik görüş farkı yoktur. İki parti aynı çıkar ve zümrelerin değişik dönemdeki temsilcisidir. Her ikisi de, bu çıkarlarla kitlelerdeki özlemlerin benzer doğrultuda olduğu belirli bir zaman kesitinin ürünüdür. Türkiye halkının demokratik haklarını kazanmak sürecinde olumlu payları vardır. 1961 sonrası iktidarının bir farkı, 27 Mayıs'ın bazı kurumlarla iktidara zorla ortak ettiği bürokratları da (Milli Güvenlik Kurulu vb.) AP'nin yer yer kollamasıdır.

AP, bürokratlar tarafından iktidarın işine karışılmasına ve bazı davranışların sınırlanmasına göğüs germek durumundadır. Ne var ki bürokrasi bir ekonomik ve sosyal sınıf niteliğinde değildir. Dolayısıyla tepkileri şartlıdır ve yeni iktidarın ekonomik tutumuna ayak bağı yaratmamıştır. Öte yandan, mevcut ekonomik düzenin nimetlerinden bürokratlara pay ayırarak onlardaki hırçın eğilimleri yumuşatmayı, bir noktaya kadar, AP başarmıştır.

Kabul etmek gerekir ki AP, kendi ekonomik anlayışı çerçevesinde Türkiye'de yaratılabilecek en akıllı ve temkinli iktidarı kurmuştur. Ya da halktaki ve Türkiye'deki gelişme AP'yi bu yola zorlamış, parti sosyo-ekonomik koşulları tersine çevirmek gibi boş bir çabadan dikkatle kaçınmıştır.

AP, hâkim zümrelerin kendi içlerinde bölünecekleri 1965 sonrasına kadar başlangıçtaki özelliklerini koruyacaktır. Bu tarihten sonra AP'nin hâkim kanadı önemli tercihler yapmak zorunda kalacak; tercihler hem bölünmeye, hem de bürokrasinin büyük tepkilerine yol açacaktır.

AP'nin, halk kitlelerinin demokratikleşmesini ve ülkenin sanayileşmesini kolaylaştırıcı bir işlev taşıdığı, bu niteliğini 1970'e kadar sürdürdüğü söylenebilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Bağımlı ve Güçsüz Ekonomik Düzen

Temeldeki bozukluğun üçüncü sonucu, Türk ekonomisinin dışa bağlanması ve güçsüzlüğü olmuştur. Günümüzdeki geri kalmışlığın en büyük belirtisi ve kalkınmanın en zorlu engeli ekonominin bu olumsuz niteliğidir.

Konuyu Türkiye çerçevesinde ele almadan önce, dünyadaki bağımlılık mekanizmasına bakalım. Türkiye'nin ekonomik bağımlılığı, çeşitli özelliklerine rağmen; evrensel mekanizmanın bölünmez bir parçasıdır. Bu alışveriş düzeninin kısaca incelenmesi, Türkiye'nin daha doğru değerlendirilmesine yardımcı olabilir.*

I. Dünyada Ekonomik Bağımlılığın İşleyişi

Yabancı devletlerin çıkarınca yürüyen ve göz göre göre bağımlılığı zorunlu kılan bir ekonomik düzen, hemen bütün geri kalmış ülkelerin ortak niteliğidir. Bu düzenin kalkınmayı sağlayacak güçten yoksun oluşu bir yana, o bozuk haliyle yaşaması bile dışarının himmet ve yardımıyla mümkündür. Sanayileşmiş ülkeler, geri kalmışları ancak ayakta tutacak kadar borç vermekte, onları yaşatıp verdiklerinin çok fazlasını başka yollardan geri almaktadır.

---

* Kitabımızın ilk baskısında yer alan bu bölümdeki istatistiklerin tarihi eskimiş olmakla beraber, objektif ve evrensel bir duruma işaret etmektedir.

1. Dış Borçlar ve Bağışlar

Geri kalmış ülkeler konusundaki ünlü uzman Mydal'ın 'Bir ülkenin aslında kendine yardım edip başkalarına yardım vermenin manevi zevkini tatması' şeklinde tanımladığı borç-bağış ilişkileri, uluslararası sömürünün göz kamaştıran paravanıdır. Dış ticaretten ve özel yatırımdan sağlanan çıkarların bu perdenin ardında gizlenmesine çalışılır.

Yabancı devletlerden gelen ve hatalı bir alışkanlıkla tümü 'yardım' şeklinde tanımlanan paralar, aslında, *borç* ve gerçek anlamdaki yardım olan *bağış* şeklinde ikiye ayrılmaktadır. Yardım sözcüğünün sadece 'bağış' ve çok düşük faizli kredileri belirtmesi gerekirken, verilen her çeşit borç da propaganda amacıyla 'yardım'ın içinde gösterilir.

Kalkınmadaki pay – Sanayi ülkelerinden geri kalmışlara yılda ortalama olarak borç ve bağış şeklinde 6 milyar dolar gelmektedir. Bunun yarısı eski borçların taksiti ve faizi olarak verene geri dönmekte, 3 milyarı ülkelerde kalmakta, onların borç yüküne eklenmektedir.[301]

Üç milyar dolarlık net borç ve bağışın, geri kalmışlıktan kurtulma ve kalkınma açısından hiçbir anlamı ve önemi yoktur. Zira, konuyla ilgili iktisatçıların belirttiğine göre, bu ülkelerin ilerlemesinde gerçekten etkili olacak bir dış finansmanın yılda 50 milyar dolar olması, üç yıllık ilk dönemden sonra her yıl 20 milyar dolar artarak devam etmesi gerekmektedir...[302]

Birleşmiş Milletler Teşkilatı'nın yaptığı araştırmalar ise daha karamsardır. Geri kalmışların tümünü kalkındırmaktan vazgeçilse de, adam başına gelirin 100 dolardan az olduğu koyu yoksulluk içindeki ülkelerin hayat düzeyini 35 yılda iki katına, yani 200 dolarlık bir düzeye çıkarmak istense, bunun için bile her yıl 20 milyar dolar dış finansman gerekmektedir...[303]

Geri ülkelerin kalkınmasında gerçekten yararlı olacak 50 milyarlar, 20 milyarlar, rica minnet ile alınıp yarısı eski borçlara kesilen 6 milyarın çok uzağındadır. Üstüne üstlük, gelişmeye katkısı sınırlı olan bu paralar, geri ülkeleri büyük bir borç yükünün altına sokmuştur.

Gerçek bir kalkınmayı etkileyecek çaptan uzak, uzmanlara göre 'komik' denecek kadar az, ekonominin tümündeki yeri çok önemsiz

olan borç ve bağışın peşinden bütün politikacıların koşması ve en ağır koşullarda alınan borcun bile meydan savaşı kazanılmış gibi ilan edilmesi, geri kalmış ekonomik yapıların güçsüzlüğünden ötürüdür. Bu yapı öylesine güçsüzdür ki, o çok küçük borç ve bağış olmasa bu ülkelerin ekonomisi ve düzeni, kendi hâkim zümreleriyle beraber yabancıların çıkarlarını da sürükleyerek yıkabilir.

Bağışlar ve borçlar 'şartlı' verilmektedir – Sanayi ülkelerinin verdikleri paralar, sağlanan büyük çıkarların yanı sıra, bazı koşulları kabullenmeyi de zorunlu kılmaktadır. Koşulların ilk amacı, veren ülkeye yan ekonomik kazançlar sağlamaktır. Diğer amacı ise geri ülkeye borç verenin çıkarına uygun değer yargılarının yerleşmesini kolaylaştırmak, onunla işbirliği durumundaki zümreleri güçlendirmektir.

Amerikan borç ve bağışının büyük bölümünü dağıtan ünlü '*Import-Export Bank*'ın ülkelere kredi verirken öne sürdüğü resmi koşullar, bu konuda örnek bir niteliktedir:

1) Verilen borç, ülkedeki Amerikan sermayesiyle rekabete yol açabilecek alanlarda kullanılmayacaktır.

2) Karşılığının dolarla ödeneceğine dair normal garanti verilmelidir.

3) Borcun geri ülkede yaratacağı gelir Amerikan mallarının ithalinde kullanılacaktır...[304]

Bu tür hesapların yanı sıra, borç verenler geri kalmışlardaki işbirlikçilerini güçlendirmek ve kendi çıkarlarına uygun düzeni sürdürmek amacıyla da çeşitli kayıtlar koymaktadırlar. Türkiye'ye verilen borçların bir bölümünde 'paranın kullanılacağı kuruluşlarda hisselerin yarıdan çoğunun özel sektöre ait olması' gibi siyasal koşullar öne sürülmektedir.[305] Geri kalmış ülkeye gelen dış finansmanla beraber, kaçınılmaz olarak, özel sektörcü anlayış da girmektedir.

Yardım uluslararası statükonun da koruyucusudur – Son kademedeki amacı geri ülkelerdeki düzenin yıkılmasını önlemek olan borç ve bağışlar, dolaylı şekilde, uluslararası ekonomik statükonun da devamına hizmet etmektedir.

Sanayi ülkeleri zenginliklerini uluslararası '*işbölümü*' ile bir çeşit güvence altına almıştır. Tarihsel koşulların ve sömürge gerçeğinin getirdiği bu işbölümü, geri kalmışların tarımsal ürün ve hammadde satıp gelişmişlerden sanayi ürünleri almalarına dayanmaktadır. Sanayi ülkeleri, kendi açılarından çok kazançlı olan bu alışveriş düzenini sürdürmek, gerekli hammaddeleri sürekli ve ucuz almak, sanayi fazlalarını bu pazarlarda satmak amacındadır.

Geri ülkelerin uluslararası işbölümündeki yerleri, onların *geri kalmaları* ile kaimdir. Geleneksel işbölümü, taraflardan biri hammadde ve tarımsal ürün sattığı sürece yaşayabilir. Geri ülkelerin kendi kaynaklarını kendi başlarına işletmeleri, sanayileşmeye başlayıp 'pazar' durumundan çıkmaları, gerçek bir kalkınma hamlesine girişmeleri 'geleneksel ekonomik işbölümünü' temelinden yıkacak bir değişime yol açar.

Borç ve bağışlar, sanayileşmeye ve kalkınmaya imkân tanımayan düzenin devamını sağladıklarından geri ülkelerin 'pazar' niteliklerini sürdürmekte; bir yanın zararına öte yanın kazancına yol açan uluslararası işbölümünü dolaylı olarak güçlendirmektedir.

Borç ve bağışın getirip götürdükleri – Gelişmiş Batı ülkeleriyle geri kalmışların arasındaki ekonomik ilişkilerin bilançosu karşılıklı para ve sermaye transferini ölçmekle, ticaret hadlerindeki değişimin sonucunu bu toplama eklemekle yapılabilir. Bu matematiksel bilançoda yabancı şirketlerin yol açtığı kaynak israfları, siyasal ve askeri tavizler göz önünde tutulmamaktadır.

Borç-bağış ilişkisinden, ticaret hadlerindeki gelişmeden, şirket yatırım ve transferlerinden meydana gelen böyle bir bilançonun geri kalmışların lehinde gözüken tek kalemi 1970'lerde yılda 10 milyar doların altında olan borç ve bağıştır. Bunun yaklaşık üçte ikisi bağış, üçte biri borçtur. (1970 sonrasında, bu toplamın bağış kalemi küçülmek, borç kalemi büyümek eğilimi göstermiştir.) Gene her yıl, geri ülkelerden gelişmişlere 5-6 milyar dolar kadar borç taksiti ve faiz ödemesi yapılmaktadır. Bu durumda her yıl 3-4 milyar çerçevesinde bir para geri ülkelerde kalmaktadır. Ancak, ödenecek borçlar faizlerin de eklenmesiyle çok büyük bir rakama varmış ve 1967 sonunda geri ülkelerin borç yükü 41 milyar doları bulmuştur.[306] 1970'lerde 50 milyarı aşmaktadır. İşin bir başka acı yanı, dış borç ve bağışa 10 milyar ayrılırken, 1970'lerde her yıl yaklaşık 200 milyar doların silahlanma ve savunmaya gitmesidir.*

* Petrol fiyatlarının 1973'teki hızlı artışı ve petrol üreticilerinin oluşturduğu dayanışma, OPEC üyesi petrol üreten ülkelerin olağanüstü dış ticaret geliri elde etmesini sağlamıştır. Bu gelir, çeşitli yollardan ve özellikle sanayi ürünlerine yapılan zamlarla, para piyasasının mekanizmalarıyla geri çekilmekteyse de, hemen tümü az gelişmiş olan OPEC ülkelerine büyük dış ticaret fazlası getirmiştir. Bu fazla, 1976-1978 döneminde yılda toplam 65 milyar dolar kadardır.

2. Tek Ürün ve Dış Ticaret

Geri kalmışların geri kalmalarındaki önemli etkenlerden biri dış ticaretin bu ülkelerdeki yapısı ve niteliğidir. Dış ticaret bağımlı bir ekonomik düzenin temel taşı olmakta, geri kalmışların büyük çapta, hem de pek farkına varmadan sömürülmelerine yol açmaktadır.

Dış ticaretteki sömürü mekanizması, önce geri kalmış ihracatın bu ülkelerde birkaç *temel* ürüne (hammadde ve tarımsal ürün) dayanmasından ileri gelmektedir. Sonra, temel ürünlerini satıp mamul eşya almak durumundaki geri ülkeler, sanayi memleketlerinin yönetimindeki dünya piyasalarında yaratılan fiyat değişikliklerinden ötürü büyük zarara uğramaktadır. Sattıkları ürünlerin fiyatı her yıl biraz daha düşmekte, aldıklarınınki ise artmaktadır.

Tek ürün sorunu diye adlandırılan 'ihracat maddelerinin birkaç temel ürünle sınırlı olması durumu' ve dış ticaret mekanizması, kalkınmanın en güçlü engellerinden birini meydana getirmektedir.

Tek ürün sorunu – Geri kalmışların ihracatında bir ya da birkaç ürünün aşırı öneminden ötürü, o maddelerin fiyatlarındaki düşmeler ya da hava koşullarının olumsuz etkileri dış gelirin bir yıldan ötekine büyük çapta azalmasına sebep olmaktadır.

Geri ekonomilerin ihracat gelirleri, bu özelliklerinden dolayı 'talihe kalmış' bir durumdadır. Bu, onların biraz daha dışa bağımlı ve muhtaç olmalarına yol açmaktadır. İhracat gelirlerindeki düşmeler geri kalmışların mutlaka dıştan almak zorunda oldukları maddelerin karşılığını başka yollardan sağlamaya, yeni tavizler vermeye onları mecbur etmektedir.

Geri ülkeler az sayıda temel ürünlerle uğraşadursunlar, sanayi memleketlerinin bu ürünleri satın alma eğilimleri (değerli madenlerin dışında) her yıl biraz daha azalmaktadır. Sanayi memleketleri bir yandan bazı tarımsal ürünleri yetiştirirken öte yandan dıştan aldıkları hammaddelerin yerine, tekniğin gelişmesi sonucunda, kendi imal ettikleri 'suni maddeleri' kullanmaya başlamışlardır.

Örneğin, Amerika Birleşik Devletleri'nde 1900 yılında milli gelirin % 23'ü hammaddelere harcanırken, bu oran 1960 yıllarında % 12'ye düşmüştür.

Aynı şekilde, 1929-1957 yılları arasında ABD'nin dıştan aldığı hammadde ve tarımsal ürünün miktarı % 7 artmışken, aynı ürün ve maddelerin tüketimi % 35 çoğalmıştır. Yani, artan tüketim geri ülkelerden alınanla değil, bizzat Amerika'nın yetiştirdiği ve suni olarak yaptığı ile karşılanmıştır. Batı Avrupa'da ise dıştan alınan tarımsal ürün ve hammaddeler aynı yıllar arasında % 9 artmış; bu maddelerin tüketimi ise % 35 fazlalaşmıştı...[307]

Suni kauçuk, suni ipek, naylon, plastik gibi yenilikler ve teknik gelişme geri kalmışları, gerekliliği her yıl biraz daha azalan maddelerin satıcısı durumuna sokmuş, taleple beraber fiyatlar da tabiatıyla düşmüştür.

Geri kalmış ülkelerde tüm dış satımın toprak ya da toprakaltı kaynaklarından gelen birkaç ürüne dayanmasının çeşitli nedenleri vardır.

Geri kalmışların hemen hepsi tarımsal bir ekonomik yapıya sahiptir. Bu ülkeler sömürge durumuna düştüklerinde, yabancıların ilk amacı kendi işlerine gelen bir ürünü o ülkede yetiştirmek olmuştu. Bu şekilde geri ülkenin tüm ekonomik gücü o ürüne yönelecek, sömürgeci devletin şirketleri bunu dünyaya satarak para kazanacaktır. Örneğin Cezayir'e gelen Fransız sömürgecileri bu toprakların şaraplık üzüm yetiştirmeye çok elverişli olduğunu görmüşlerdi. İlk iş olarak buğday tarlaları 'bağ yerine' çevrildi. Sonra, büyük toprak parçaları sırf üzüm üretimine ayrıldı ve insan gücü, bağlarda çalışmaya zorlandı; sonuç olarak Cezayir, bütün üretim gücünü şaraplık üzüme yöneltmiş bir ülke durumuna girdi. Oysa, bu gelişme bir yandan besin üretiminin yapıldığı alanların bağa çevrilmesinden ötürü açlık sorununu yaratırken, öte yandan Cezayir'in üretimini çeşitlemesine ve kalkınmasına engel olmuştur. Nitekim, 1960'ların Cezayir'i bile hâlâ dışa satım gelirinin yarısını şaraptan sağlamaktaydı.

Tek ürün, dışa bağımlılığı kolaylaştırır – Tarımsal ürünlerin ve hammaddelerin uluslararası piyasadaki değeri yıldan yıla büyük değişiklikler göstermektedir. Piyasaların sanayileşmiş Batı ülkelerinin denetiminde bulunmaları, hava koşulları, gelişmiş ekonomilerin geri kalmışlara da yansıyan ekonomik bunalımları, savaş gibi etkenler temel ürünlerin fiyatlarında yılda % 12 kadar bir oynama yaratmaktadır.[308]

Sanayi mamullerinin değeri düzenli bir artış gösterirken bu ürünlerdeki oynaklık, dış gelirinin çoğu birkaç ürünle sağlanan, umudunu bu maddelere bağlamış geri ülkeleri zor duruma sokmaktadır. Sattıkları az sayıdaki malın iki yıl üst üste değer kaybetmesi onlarda onarımı imkânsız yıkımlara yol açmaktadır. İşin kötüsü, fiyat oynamaları geri ülkelerin sattıkları temel ürünlerin değerini sürekli düşürme eğiliminde olmuştur. Nitekim Türkiye, dışa satım mallarındaki değer kaybından ötürü özellikle 1954'ten sonra büyük zarara uğramıştır.

Öte yandan, geri kalmışların dışa satım ürünlerinin tümü, hemen her zaman tek bir büyük ülke tarafından satın alınmaktadır. Cezayir'in şarabını Fransa; Venezuela'nın petrolünü, Brezilya'nın kahvesini, Bolivya'nın bakırını, Türkiye'nin tütününü Amerika; Britanya Milletler Topluluğu'na bağlı geri kalmışların ürünlerini İngiltere'nin alması gibi. Belirli ülkelere satım yapılması bir yana, çoklukla mal, o ülkenin de belirli bir şirketine satılmaktadır: Türk tütününün *American Tobacco*'ya, Latin Amerika'nın meyvelerinin *United Fruit*'a satılması vb.

Fakir satıcılarla zengin alıcılar arasındaki bu ticaret ilişkisi, tabiatıyla, zenginlerin gönlünce yürümektedir. Örneğin Amerika, isterse, tütünü Türkiye yerine Yunanistan ve Yugoslavya'dan, kahveyi Brezilya yerine Kolombiya'dan alabilir. Ama Türkiye ve Brezilya, dünya piyasalarındaki koşullardan ötürü, bu ürünlerini Amerika'dan başkasına kolay kolay satamazlar. Bir çeşit 'haksız rekabeti' andıran bu durum, fakir satıcıları zengin alıcıların yan emirlerine uymak, söz dinlemek, taviz vermek, hatta bile bile aldatılmak zorunda dahi bırakmaktadır.

3. Dış Ticaret Hadleri

Geri kalmışların dışa sattıkları tarımsal ürünlerin ve madenlerin (petrol dışında) dünya piyasalarındaki değeri sürekli olarak düşmektedir: 1954-60 döneminde geri ülkeler sanayi ülkelerine sattıkları bir tonluk mal karşılığında ortalama olarak 100 alırlarken, 1970'lerde aynı bir tonun karşılığında 80 alabilmektedirler. Yani, mallarının ticari değeri bu süre içinde % 20 oranında eksilmiştir.[309]

Buna karşılık geri ülkelerden aldıkları sanayi ürünlerinin değeri aynı süre içinde % 10 artmıştır. 1950-60 yıllarında bir tona ortalama 100 öderlerken 1960-70'lerde 110 ödemektedirler.

Batılı sanayi ülkelerinin denetimindeki uluslararası piyasalarda geri kalmışların sattıkları mallar sürekli olarak değerinden kaybetmekte ve bu ülkeler her yıl milyarlarca dolar zarara girmektedirler. Buna karşılık aldıkları sanayi ürünlerinin fiyatı sürekli şekilde artmakta ve zarar katmerli olmaktadır. Dış ticaretteki değer düşüş ve artışlarından ötürü fakir ülkelerin uğradıkları bu zararı Uluslararası Para Fonu'nun kongresinde Brezilya delegesi şöyle belirtmektedir: "1954'te bir otomobili dışardan alabilmek için karşılığında 19 çuval kahve veriyorduk. Bugün aynı otomobili almak için 32 çuval kahve vermemiz gerekiyor..."[310]

Ticaret hadlerinin dünya çapında hesaplanması güç ve karmaşık bir iştir; her ülkenin ve dışa satım ürününün tek tek incelenmesini gerektirir. Birleşmiş Milletler uzmanları geri kalmışların dışa satımındaki ortalama birim diğerinin düşüşünü inceleyerek gerçekten korkunç olan sonuçları gün ışığına çıkarmışlardır. Bu değer kaybı 1875'ten günümüze (1970) kadar şöyle bir yol izliyor:

1872 yılında geri ülkelerin satmış oldukları temel ürünlerin ortalama değeri 100 şeklinde belirtilirse bu birim değeri 1900 yıllarında 85'e, 1913'te ise 60'a düşmüştür. Sonra Dünya Savaşı dönemlerinde artarak 1948'de 70'e ulaşmıştır. Görüldüğü gibi, geri ülkelerin dışa sattıkları ürünlerin değeri yüzyıla yakın bir dönemde sürekli olarak düşmüş ve zaten fakir olan bu ülkeleri büsbütün yoksullaştırmıştır.

1950-53 döneminde ise Kore Savaşı'nın yarattığı ortam temel ürünlerin değerini geçici olarak yükseltmiş; 1953 sonrasında fiyatlar yeniden düşerek eski eğilim devam etmiştir.

Birleşmiş Milletler'in son dönemle ilgili olan ve temel yıl olarak 1954'ü alan istatistiklerine göre, geri ülkeler dışa satımın 1954'te 100 olarak belirtilen değeri her yıl azalarak 1958'de 92'ye, 1962'de 90'a ve günümüzde 80'e düşmüştür.

Bu rakamlardan 1960'lı yıllar için çıkarılabilecek sonuç, dış ticaret hadlerindeki değişimden ötürü, 1954 durumuna göre her yıl az gelişmiş ülkelerin ellerine 10 milyar dolar eksik ticaret geliri geçtiğidir. Sadece ticaret hadlerinden ötürü uğranılan zarar, tüm borç

ve bağış toplamından fazladır; faiz ve anapara ödemeleri düşüldüğünde, giren net borç ve bağıştan yılda 5-6 milyar dolar fazla para kaybedilmektedir. Gelişmiş ülkeler bir elleriyle verdiklerinin çok fazlasını, salt ticaret hadlerindeki değişimden ötürü öteki elleriyle geri almaktadırlar. Bu rakamın ve farkın 1970'lerde çok daha büyüdüğü söylenebilir. Ancak, petrol fiyatlarındaki patlamadan ötürü, petrol üreticisi ülkeleri hesabın artık dışında tutmak gerekir. Türkiye gibi hem petrol üretmeyen hem de sanayi ürünü satın alan az gelişmiş ekonomilerin durumu ise, 1973 sonrasında bir yıkım olabilmiştir.

Sanayi ülkelerinin kurdukları, yönettikleri ve korudukları uluslararası piyasaların biçim verdiği dış ticaret hadleri, geri kalmışların sömürülmesinde en önemli araçlardan biri olmaktadır.

Prebisch Teorisi – Birleşmiş Milletler'in Latin Amerika komisyonunun eski başkanı ünlü iktisatçı Raoul Prebisch, ticaret hadlerinin gelişmesine dayanarak 'Geri kalmışlardaki üretkenliğin (productivité) artmasından kendilerinin değil, sanayi ülkelerinin yararlandığını' ortaya koyan teoriyi meydana getirmiştir.

Prebisch'in klasikleşmiş ve olaylarla ispatlanmış teorisine göre, geri ülkelerin dışa satım maddelerinde üretkenliği artırmak amacıyla yaptıkları teknik yatırımlar, kullandıkları yeni metotlar ve tüm çabalar kendilerine değil bu ürünleri alan sanayi ülkelerine yaramakta, büyük ölçüde onlara transfer olmaktadır. "Belirli bir ürünün daha çok ve daha verimli yetiştirilmesi, ürünün dışa satım fiyatındaki sürekli düşüşten ötürü, geri kalmışa önemli bir şeyler kazandırmamaktadır: 1 hektarda 1.000 kilo ürün yetiştirip bunu 1.000 dolara satan geri ülkenin 1.000 dolar fazla yatırım yapıp üretkenliği arttırdığını ve 120 kilo yetiştirdiğini düşünelim. Ancak, dışa sattığında, ticaret hadlerinin aleyhte gelişmesinden dolayı, bu ülke gene eskisi gibi 1.000 dolar alacaktır. Bu durumda, hektar başına verimi 1.000 kilodan 1.200'e çıkarmak uğruna geri ülkenin harcadığı çabalar ve 1.000 dolarlık ek yatırım kendine bir şey kazandırmamaktadır. Sanayi ülkesi ise eskiden 1.000 dolara 1.000 kilo alırken, şimdi 1.200 kilo almakta; geri ülkede sağlanan üretkenliğin ve harcanan çabanın kazancı, doğrudan doğruya sanayi ülkesine transfer olmaktadır..."

4. Yabancı Şirketler

Sömürgeciler mazlum milletlerin topraklarına ayak bastıklarında, kendi değer ölçülerini, dinlerini ve şirketlerini beraberlerinde getirmiş; geri kalmış ülkelerin önemli doğal kaynakları ve ekonomilerinin temel direkleri yabancı şirketlerin eline geçmiştir. Bunun örnekleri bütün geri kalmışlarda bol bol vardır: *Kara altın* petrol, Venezuela'dan Katar şeyhliğine kadar her geri ülkede tamamen Amerikan, İngiliz, Fransız ve Hollanda şirketlerinin denetimindedir. Dünyanın bakır rezervlerinin % 26'sına sahip olan Amerika, İngiltere ve Belçika, geri ülkelerdeki şirketlerinin aracılığıyla, dünyadaki tüm bakır rezervlerinin % 83'ünü elinde tutmaktadır. Kuzey ve Güney Rodezya'da üretimin % 90'ı, eski Belçika Kongo'sunda % 75'i, Kenya'da % 80'i, Seylan'da çay üretiminin % 80'i, Guatemala'da meyve üretiminin % 100'ü yabancı şirketlerin elinde ya da kontrolündedir. Castro öncesi Küba'sında ise telefon ve elektrik şebekesinin % 90'ı, demiryollarının % 50'si, şeker kamışı üretiminin % 40'ı ve bankadaki paraların % 25'i Amerikan şirketlerine aittir.[311]

Gelişme, yatırımların azalması yönündedir – Yabancı özel sermaye yatırımları 1950 öncesi ve sonrası olarak iki döneme ayrılabilir. İlk dönemin özelliği sermayenin büyük ölçüde sanayi ülkesinden geri kalmışa yönelmesidir. İkinci dönemde ise, siyasal bağımsızlık akımları ve var olan tüm kaynaklara el konulmuş olması gibi nedenlerden ötürü geri ülkelere yapılan yatırımlar azalmış, bir sanayi ülkesinden diğerine yönelmiştir.

Sömürgeciler elde ettiklerini korumak için muhafazakâr bir tutumu artık benimsemişlerdir ve bu yeni durum özellikle 1960'tan sonra çok güçlenmiştir: Gelişmişlerden geri kalmışlara giden tüm sermaye akımının içinde şirket yatırımlarının payı 1951-59 döneminde % 45 iken, 1961 sonrasında bu pay % 15'e düşmüştür. Yabancı-özel sermayenin 1950 sonrasındaki büyük özelliği korkak ve ürkek olması, başına bir iş gelmeden, koyduğundan çoğunu almak için aceleci ve kapkaççı bir nitelik taşımasıdır.

Geri kalmışlardaki yabancı sermayenin 1950 sonrasındaki bir diğer niteliği de hızlı milliyet değiştirmesi, Amerikanlaşmasıdır. Bu ülkenin geri kalmışlardaki sermayesi günümüzde 100 milyar doları aşmıştır. 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'nın düştüğü ekonomik

bunalım, özellikle Afrika'da İngiliz, Fransız şirketlerini Amerikan şirketlerinden borç almak ve yeni hisse senedi çıkarıp Amerikalılara satmak zorunda bırakmıştı. Bu zorunluk şirketlerin Amerikan denetimine ve giderek mülkiyetine girmelerine, ellerindeki kaynakları kaptırmalarına yol açmıştır. Amerikan şirketlerinin Afrika'daki sermayeleri 1939'da 83 milyon dolarken 1959'da 850 milyona ulaşmıştı. Bu süre içinde *Gugenheim* (uranyum), *Rand American Int.* (altın), *American Metal* (bakır), *Vanadium Corp of America* (krom), *Rhodesia Crom* (krom) gibi Amerikan şirketleri Afrika'daki Avrupa kuruluşlarının hisse senetlerini ele geçirerek onlara hâkim olmuşlardır. Kongo'daki ünlü *Union Miniere du Haut Katanga*'nın üç sahibinden *Tanganyka Konzern* şirketi ise bir diğer Amerikan şirketinin, *International Bank Commodity*'nin denetimine girmiştir. New York valisi ve 1968 Amerika Başkanlık seçiminin talihsiz aday adayı Nelson Rockefeller, aynı zamanda, *International Basic Commodity*'nin de idare kurulu başkanıdır...[312]

Görüldüğü gibi Afrika ormanlarından *Wall Street*'e hatta gereğinde *Beyaz Saray*'a uzanan dünya çapındaki bir mekanizma sonucunda yabancı şirketler geri ülkelere gelmiş ve kök salmışlardır. On yıldan beri kazançlarını artırmaktan çok, korumak eğiliminde olan bu şirketlerin varlığı, geri kalmışlığı alt etmenin en büyük engellerinden birini meydana getirmektedir.

Şirketlerin götürdüğü para getirdiğinin tam 3,5 katı – Yabancı şirketlerin bir ülkede var olmaları, her şeyden önce, ülkedeki bazı kaynakların daha çok yabancıların yararına işletildiklerini gösterir. Şirketler geri kalmışın kaynaklarından ötürü büyük kazanç sağlamakta ve bunun önemli bölümünü kendi ülkelerine transfer etmektedir. Bu durumda, geri ülkede yaratılan ve onun kalkınmasında kullanılabilecek değer yabancı ülkelere gidip onların ekonomisine katkıda bulunmaktadır. Şirketlerin aracılığıyla geri ülkelerden gelişmişlere giden kazanç, sömürgelerin bağımsızlık kazanmaları gibi nedenlerle eskiye oranla daha insaflı ölçülerde olmasına rağmen, çok yüksek bir düzeydedir. 1966 yılında gelişmiş ülke şirketlerinin geri kalmışlara götürüp yatırımda kullandıkları para 1 milyar 130 milyon dolardır. Aynı yıl içinde şirketin geri ülkelerden kendi memleketlerine transfer ettikleri kâr ise 4 milyar 915 milyondur. Yani, geri ülkeler bir yıl içinde tam 2 milyar 784 milyon dolarlık kayba, sırf yabancı şirketlerin kâr transferi yüzünden girmişlerdir...[313]

Hemen şunu belirtelim ki, şirketlerin kazancı sadece transfer ettikleri paradan ibaret değildir. Gene 1966 yılında sağlanmış 1 milyarlık kazanç ülkede tekrar yatırılmış ve şirketlerin varlığı büyütülmüştür. Yuvarlak rakamlarla, yabancı şirketler geri ülkelere 1966'da 1 milyar dolar götürmüş ve aynı sürede 5 milyar kazanmışlardı. Bu net kazançlarının 4 milyarını memleketlerine transfer etmiş, geri kalan 1 milyarı da yeniden işe yatırmışlardır.

Aşağıdaki tablolarda, gelişmiş ülkeler şirketlerinin geri kalmış ülkelere yatırımları ve kendi ülkelerine transfer ettikleri kârların dökümü, 1966 yılı için verilmiştir. 1970'lerin trendi; durumun özelliklerini daha büyük rakamlar ve farklarla korumasıdır. Tarihi eski olmakla beraber, bir objektif ve evrensel durumu saptayan bu rakamları aynen veriyoruz:

1) *ABD Şirketleri (Milyon dolar olarak)*

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
Latin Amerika	162	962	800
Afrika	89	340	251
Asya	206	1.013	807
Toplam	457	2.315	1.858

2) *İngiliz şirketleri (Milyon dolar olarak)*

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
Latin Amerika	20		
Britanya Milletler Topluluğu (Kanada, Y. Zelanda, Avusturya dışında)	15		
Diğer geri kalmışlar	186	600	379
Toplam	221		

(Kaynak: Board of Trade Journal, U. K. Balance of Payements, 1967)

3) *Öteki gelişmiş ülkelerin şirketleri (Milyon dolar olarak)*

Bölge	Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
Bütün geri ülkeler	453	1.000	547

(Kaynak: OECD Developement assistance, 1967 Review; IMF'nin yıllık raporu)

4) *Gelişmiş ülke şirketlerinin geri kalmışlara toplam yatırımı ve kâr transferi*

(Milyon dolar olarak)

Giren yeni yatırım fonları	Net kâr transferi	G. kalmışların net kayıpları
1.311	3.915	2.784

Geri kalmış ülkeler kaynaklarının sömürülmesinin yanı sıra şirketlere bir de 'tatlı kâr' imkânı tanımaktadırlar. Geri düzen ve yerli işbirlikçilerin sayesinde yabancı şirketler kendi ülkelerinde hayal edemeyecekleri çapta büyük kazanç sağlamaktadır. Aşağıdaki çizelgede, geri kalmış bir bölge olan Porto Riko'daki Amerikan sermayesinin 1955'te sağladığı net kârla aynı daldaki, başka şirketlerin Amerika'daki kazancı karşılaştırılıyor:[314]

Net kârın sermayeye oranı %

Sanayi dalı	Porto Riko'daki ABD şirketleri	Amerika'daki ABD şirketleri
Gıda	11	9
Tekstil	19	5
Giyim	37	6
Kimya	29	14
Kauçuk	65	13
Deri	37	8
Makine	73	9
Elektrik araçları	67	13
Şirketlerin toplamı	35	12

Tüm geri kalmışları ve farklı dönemleri küçük değişikliklerle kapsayabilecek bu örnek, şirketlerin geri düzende kendi ülkelerinden yaklaşık üç kat yüksek kârlılıkla çalıştıklarını göstermektedir.

Türkiye'de sermayeye oranla yılda % 50 dolayında olan bu tatlı kâr, yabancı şirketlerin geri ülkelerdeki başlıca varoluş nedenidir.

Batı'nın sanayi ülkeleri ile geri kalmışlar arasındaki ekonomik alışverişin ve ticaret mekanizmasının 1966'daki sonucu aşağıda örnek olarak verilmiştir. 1970'lerde, (petrol satıcısı ülkeler dışında) geri kalmışların zararı çok daha büyümüştür.

1966 Yılında (Milyar dolar)

		Sonuç
Alınan borç ve bağış toplamı	6,4	
Ödenen borç ve faiz	4,0	+ 2,4
Yabancı şirket yeni yatırımları	1,1	
Yabancı şirket kâr transferi	3,9	- 2,8
Dış ticaret hadlerindeki değişimin on yıl öncesine oranla verdiği yıllık zarar		- 10,0
Yıllık zarar toplamı		- 10,4
Geri kalmış ülkelerin 1967 sonundaki borç toplamı		41,0

Batı'nın geri ülkelere borç ve yardımı, bu tatlı sömürü mekanizmasının devamı ve onu mümkün kılan geri kalmış ekonomik düzenlerin yaşaması amacıyla verilmektedir. Bu gerçeğin dışında öne sürülen hamiyetperverlik iddiaları inananların günden güne azaldığı birer boş masaldan ibarettir.

Şimdi, çeşitli özelliklerine rağmen bu evrensel mekanizmanın küçük bir bölümünü meydana getiren Türk ekonomisine bakalım.

II. Bağımlı Türk Ekonomisinin Doğuşu

1948 yılında Amerika ile imzaladığı 'ekonomik işbirliği' anlaşmasıyla, Türkiye, ekonomisini yabancıların himmetine teslim edecek adımı atmaktadır. CHP'nin başvurduğu bu yola yeni iktidarın bütün gücüyle sarılmasını ise, yeni koşullar zorunlu kılacaktır.

Burada şu soru sorulabilir: DP yönetimi, yabancıların Türkiye üzerinde kaçınılmaz egemenliğiyle sonuçlanacak bir yola neden girmiş, bu yolda neden hızla ilerlemiş, gerçeği fark ettiğinde bile bu yoldan neden dönmemiştir?

Bu sorunun cevabı, yeni iktidarın sınıfsal bileşiminde ve tercihlerinde yatmaktadır. Sermayenin, bir tür bürokratik vesayetten kurtulma özlemini de içeren DP hareketindeki yeni burjuva unsurlar, sınırların ötesinde kapitalist sistemle bütünleşmek ihtiyacını duyacaklardır. Bu hem sistemin mantığı gereğidir, hem de sermayeyi eski iktidar ortağı bürokrasinin tepkilerinden ya da gelişebilecek sol akımlardan sakınan bir güvencedir. Bir ülkenin 'bağımlılığı' diye tanımlanabilecek olgu, bu özel durumda ve kimi sınıfsal güç açısından tamamen göreli kalabilmekte ve bir 'güvence' olarak görülebilmektedir. Öte yandan, Türkiye'nin öz kaynaklarına dayanarak halkın yaşama düzeyini hızla yükseltmeye, imkânsızın peşindeki iktidarların gücü yetmemektedir. Bu güçsüzlük, başta kalmak için seçmenin oyuna muhtaç olmayan tek parti iktidarı için önem taşımamaktadır; Celal Bayar'ın gerekliliğini ilk günden fark ettiği 'halka günlük yaşantısında müşahhas kolaylıklar vermek' koşulu, tek parti yönetimi için 'olmazsa olmaz' bir koşul değildir, iktidar her zaman için ellerindedir.

Oysa 1950 sonrasında devir değişmiştir. Gene imkânsızın peşinde olan bir iktidar, bu kez seçmeni de memnun etmek zorundadır. Öz kaynakları buna yetmiyorsa, dıştan alıp 'müşahhas kolaylığı' seçmene verecektir. Borçlanmanın ve yabancı etkisine girmenin nelere mal olacağını düşünmeksizin bu seçmeyi yapacaktır. Çünkü kendi felsefesine ve sınıfsal çıkarına uygun yöntem, hem öz kaynaklara dayanıp hem de halkı memnun etmeye bu koşullarda el vermemektedir.

DP'nin borçlanmaya başlayarak bunun kaçınılmaz sonucu olan bağımlılık yoluna sapmasını kolaylaştıran ikinci etken, bu yöndeki girişimleri belki de biraz frenleyebilecek muhafazakâr ve milliyetçi bürokratların artık iktidar ortağı olmamalarıdır. (Kaldı ki, bu yolun temelleri bizzat o milliyetçi bürokratlar tarafından atılmıştır.) Şimdi tüccar-eşraf ikilisi alabildiğine hürdür.

Bu ikili; her şeyden önce, *aracılık* geleneğine sahiptir. Temelsizliği onu büyük girişimlerden alıkoymaktadır. Tanzimattan beri asıl uğraşısı yabancı malı içte satmak, memleketin ürününü dışa satmaktır. Bu

yapıdaki burjuvazi ve eşraf tabiatıyla yabancılarla işbirliği arayacak, kendi faaliyetini ve kazancını artıran borçlanmalardan, yabancı sermayeden yana çıkacaktır.

Borçlanma ve bağımlılık yoluna girilmesindeki bir başka sebep, az gelişmiş burjuvazinin kendi siyasal gücüne güvenmemesidir. Tüccar-eşraf ikilisi güçlü bürokrat ortak olmaksızın iktidarda bulunmanın rahatsızlığı içindedir. Halk desteğinin muhalefeti sürdürmeye bile yetmediğini gösteren Terakkiperver Fırka, Serbest Fırka örnekleri mevcuttur. Tek başına halk desteğinin iktidarı sürdürmeye yeteceği ise, hele ordunun koyu 'Paşacılığı' göz önüne alınırsa, şüphelidir. Üstelik memleketin içinde sosyalistlerin küçük olmakla beraber huzur kaçıran mücadelesi vardır. Bu güvensiz çerçevede, taze iktidarın borçlanma yoluyla bile olsa Amerika'nın koruyucu kanadına sığınması, hem bürokratların tepkisinden hem de solun bir tehlike yaratmasından onu sakınacaktır. 27 yıllık üçlü iktidar koalisyonunda bürokrattan boşalan sandalyede, bundan böyle, Amerika oturacaktır...

1. İktidarın Bütünlenmek Gereği

1950'nin tüccar-eşraf iktidarı kendi güçsüzlüğü nedeniyle başa geçer geçmez Amerika'nın eline ve ağzına bakar olmuştur. Yabancı kaynaklardan yararlanıp halkın oyu, yabancı devletlerin desteğiyle iktidarın güvenliği sağlanacak; bu ortamda kârlı bir ticaret ve aracılık imkânı gelişecektir.

Kendisini teslim etmeye bu derece arzulu olan, Bayar'ın anlattıklarına göre adeta NATO ve Amerika isterisine tutulmuş iktidara, ABD, kendi çıkarlarını rahatça dikte ettirecektir. Bu dış çıkarlar Türkiye'nin değil, fakat tüccar-eşraf iktidarının çıkarına eş düştüğünden, DP onları hemen benimseyip uygulayacaktır.

Amerika Türkiye'den ne bekliyor – 1947'nin Amerika'sı, günümüzde Vietnam Savaşı'nın yavaşlamasıyla doğan problemin çok daha ağırıyla karşı karşıyadır. 2. Dünya Savaşı'nın devleştirdiği savaş sanayiini genel işsizliğe ve ekonomik bunalıma yol açmaksızın yaşatmak zorundadır. Dolayısıyla, barışın sevinç havasında silahların bir köşeye bırakılıp ABD fabrikalarının iflasa, milyonlarca Amerikalının işsizliğe terkini önleyecek bir buluş gerekmektedir.

Buluşun adı *Soğuk Harp*'tir.

Amerika'nın güçlü savaş sanayicileriyle ABD iktidarının bu stratejisi zaman zaman Kore'deki gibi 'ısınan' bir sürekli gerginliği dünyada yaratacaktır. Bu şekilde ABD ordusunun ihtiyaçlarında önemli bir azalma olmayacaktır; gerginliği kaçınılmaz şekilde hisseden öteki ülkelere ise ya doğrudan silah satılacak ya da ABD hükümetine satılıp onun aracılığıyla 'yardım' biçiminde gönderilecektir. Soğuk harbin yarattığı silahlanmaya devam gereği, savaş sonrasında üretimi % 40 azalan ABD savaş sanayiinin kazancını bu şekilde güvenliğe alacaktır.

Amerikan çıkarlarının bu niteliği açısından Türkiye özel bir yer almaktadır. Askeri yardım anlaşması ve sonradan girilecek NATO sayesinde, Türkiye, ABD hükümetinin aracılığıyla ABD savaş sanayiine yeni bir pazar kazandırmaktadır. ABD ordusunun eski silahları Türkiye'ye gönderilmekte, yenileri ısmarlanmakta ve böylece sürümün devamlılığı sağlanmaktadır. ABD'nin Türkiye ile soğuk harp açısından ilgilenmesinin öteki nedeni memleketin stratejik durumu, Sovyetler'e ve Ortadoğu'ya yakınlığıdır. ABD, Türkiye'nin coğrafî özelliğini soğuk harbin güçlü bir aracı olarak kullanacak; harp 'sıcağa' dönüşürse, ondan tampon bölge şeklinde yararlanacaktır.

ABD'nin DP iktidarından beklediği bir başka davranış ABD çıkarlarınca biçimlenip ona bağlanacak ekonomik düzenin kurulmasıdır. Bu düzen, ABD'nin kendi kontrolündeki bütün Asya-Afrika-Amerika ülkelerine kabul ettirdiği hedeflere dönüktür:

1) Tarıma öncelik verilerek Batı'nın sınai ürünlerine pazar ve hammadde kaynağı olunacaktır. ABD uzmanları Türkiye'yi daha ilk günden bu amaca yönelterek bizim 'hür dünyanın hububat ambarı' olacağımızı söylemişler, verilen borcun özellikle 'tarımda makineleşme yolunda kullanılmasını'[315] sağlamışlardır. Türkiye'ye uygun görülen bu rolün doğal sonucu olarak tarım kesiminin ağır bastığı bir ekonomik yapı DP iktidarınca muhafaza edilmiştir.*

---

* Batı'nın hemen her zaman Türkiye'de bir 'hububat ambarı' görmek istemesi ilginçtir. Türk ekonomisindeki hastalıkların Batı'da tartışılır olduğu 1978 sonbaharında, Batı sermayesinin önemli sözcülerinden *The Economist* dergisinde Türkiye'ye şunlar önerilmektedir: "...Türkiye sanayi malları ihraç etmeyi düşüneceğine tarım ve hayvancılık ürünlerine büyük önem vererek, bölgenin manavı, kasabı, sütçüsü olsun. Bu hem kendisinin hem de bölgenin yararına olacaktır." (*Cumhuriyet* gazetesi, 27/08/1978)

2) Türkiye '*hür*' ekonomik düzeni benimseyecektir. 'Hür'den murat edilen, gümrük duvarlarının kaldırılması, ithalat serbestliği, yabancı sermayenin memlekete girmesidir. Sonra, Türkiye'de bu 'hür' ekonomik düzenden yana olanların kollanması istenmektedir. Borçların önemli bölümü, özel sektörce kullanılması koşuluyla verilecektir. Ereğli Demir Çelik Fabrikaları bu uygulamanın son büyük örneğidir. Yatırımın % 60'ını yapan devlet, borç anlaşması uyarınca, şirketin yönetiminde öteki 'özel ortaklardan' daha az söz ve reye sahip olmaktadır. Amerika, verdiği borcun kendi doğal müttefiki saydığı yerli özel sektörün ağır bastığı bir düzende kullanılmasını koşul getirmektedir.

3) Verilen borç öncelikle ABD mamullerinin satın alınmasında kullanılacak; borcun yol açtığı yatırımlar Türk piyasalarında satılan ABD mallarıyla rekabete yol açmayacaktır.

Çıkarların uyumu – Özetlersek, ABD'nin 1950 Türkiye'sinden bekledikleri şöyle sıralanabilir. 1) Savaş sanayiine, ABD hükümetinin kendi sanayicisine ödeyeceği para karşılığında müşteri olmak, fakat ABD'nin Türk ordusuna karışmasını kabullenmek; 2) Soğuk harbin uzak karakolu, sıcak harbin ilk hedefi olmaya rıza göstererek, ABD borç, yardım ve desteğini sağlamak; 3) Tarıma önem verip sanayileşmeyi ikinci planda tutmak; 4) 'Hür' ekonomi düzenini benimseyerek, yabancı mallara ve sermayeye kapıları açmak; 5) 'Hürriyet' düzeninin temeli olan özel sektöre borcun kullanılmasında öncelik tanımak.

Bu isteklerin tümü, 1950 iktidarının kayıtsız şartsız sahibi tüccar-eşraf ikilisinin çıkarlarına harika bir şekilde uymaktadır:

1) Amerikan askeri yardımı alıp savunma masraflarından tasarruf etmek DP yöneticilerine Kristof Kolomb'un yumurtası kadar cazip görünmektedir. Bu şekilde, 'halka bir şeyler vermeyi' mümkün kılan fonlar serbest kalacaktır. (Bu hesabın yanlışlığı sonradan çıkmıştır.)

2) Soğuk harbin aracı olmak, Türkiye'nin önemini artırıp Amerika'dan borç almayı, onun siyasal ve ekonomik kanadına sığınmayı kolaylaştıracaktır. Borcun yaratacağı ferahlık ise iktidarın devamı için gereken oyların toplanmasında en büyük etkendir. Türkiye'nin hürriyet nizamının koruyucusu Amerika'ya yanaşması ise hem CHP ve bürokratlara göz dağı verecek, hem de tüccar-eşraf ikilisini herhangi bir sol kıpırdanmasına karşı emniyete alacaktır. 'Sıcak' harpte Türki-

ye'nin içine düşeceği tehlike ise 1950'lerin toz pembe havasında düşünülecek iş değildir.

3) Tarıma önem verip sanayii ikinci planda tutmaya yeni iktidar gönülden razıdır. Yapısı buna denk düşmektedir. Tarımda başlayacak makineleşme, herkesten önce eşraf ortağı memnun edecektir. Büyük sanayi girişimlerine ise az gelişmiş burjuvazinin niteliği ve gelenekleri zaten yatkın değildir. Burjuvazi, ancak 1960'larda sanayileşme özlemlerini duyacaktır.

4) Yabancı malların Türkiye'ye doluşması ve yabancı sermayenin gelmesi, iktidardaki tüccar ortağın her zamanki rüyasıdır. Amerika gibi bir devin himayesinde yapılacak yeni komisyonculuklar ve aracılıklar, yerli burjuvaziye görülmemiş kazançlar sağlayabilecektir.

5) Verilecek borcun kullanılmasında özel sektöre öncelik tanınması ise bizzat iktidardaki zümrelere öncelik tanımak anlamındadır ve DP'nin kayıtsız şartsız kabulüdür:

Görüldüğü gibi, 1950 yıllarında Amerika'nın tüccar-eşraf iktidarından bekledikleri ile iktidarın Amerika'dan beklediği, Fransızların 'mariage parfait' dedikleri cinsten tam bir uyum, 'kusursuz evlilik' yaratmaktadır.

2. Ekonominin Dışa Açılması

Amerika'nın savaş sonrası ihtiyaçları ve açtığı yeni ufuklar 1947'den itibaren Türkiye'yi etkilemeye başlamıştır. Truman Doktrini uyarınca ABD Senatosu'nda kabul edilerek 22 Mayıs 1947'de yürürlüğe giren *Türkiye ile Yunanistan'a Yardım Tasarısı*, 'Türkiye ve Yunanistan'ın ABD başkanının bilgi ve onayı olmadan yardımları amaç dışı kullanamayacağını' ve 'yardımın kullanılması konusunda ABD temsilcilerinin ülkede serbestçe inceleme yapmalarının engellenmeyeceğini' şart koşmaktadır.[316]

O günlerin buğulu havasında, bağımsızlığımıza ağır kayıtlar getiren bu yardımseverliği Cumhurbaşkanı İnönü de alkışlamaktan geri kalmamıştır. İnönü, yayınladığı mesajda onu şöyle nitelemektedir: "Birleşik Amerika'nın cihan barışının devam ve teyidi uğrunda kendisine düşen büyük rolü tamamıyla benimsediğini gösteren parlak ve ümitlerle dolu bir işaret..."[317]

Bu çerçevede başlayan askeri ve ekonomik yardım alma tutkusu, 1948'de imzalanan iktisadi yardım anlaşmasına rağmen Türkiye'nin gönlünce karşılanmamıştır. Batılı uzmanlar savaş sonrasında Türkiye'nin elinde 245 milyon dolarlık bir altın ve döviz stokunun bulunduğuna işaret etmekte, yardım talebimizi çevirmektedirler. Son CHP hükümetlerinin borçlanmak ve yabancı sermaye çekmek çabaları da sonuç vermemiştir: Yabancı yatırımların dışarıya serbestçe döviz transfer edebilmesiyle ilgili kararname (22.5.1947), yabancı özel sermayeyi teşvik eden ilk kanun (1.3.1950) ve benzer çabalar yabancılara cazip gelmemiştir. Yabancılar, Türkiye'yle yakından ilgilenmek için tüccar-eşraf ikilisinin kayıtsız şartsız iktidara gelmesini beklemektedir.

Dış çevrelerin kendisine bağladığı ümitleri DP iktidarı boş çıkarmayacaktır.

Avrupa İktisadi İşbirliği Teşkilatı'nın önerilerine uyan iktidar, başa geçer geçmez ithalatta liberasyona gitmiş, kısa zamanda Batı'nın lüks tüketim malları ve her çeşit ürünü iç piyasayı kaplamıştır. DP'nin bu davranışı, temsilcisi olduğu aracı burjuvazinin yapısına ve çıkarına uygundur. İthalatın hızla artması komisyonculuğa dayanan yerli burjuvalara geniş kâr imkânları sağlamıştır. Aynı şekilde, Batılı sanayi ülkelerinin gözündeki Türkiye hayaline denk düşen ve davranışla, DP, kendinden beklenen 'memleketi pazar yapmak' görevini yerine getirmiş olmaktadır:

Ne var ki sonuç, 1838 Ticaret Anlaşması'nı hatırlatan bir yıkım getirmiştir. Gerçi tüccar zenginleşmiş, halka 'bir şeyler' verilmiştir ama, 1952 yılında Türkiye elindeki döviz stoklarını tüketmiş, yabancı mallar memlekette var olan güçsüz sanayi kuruluşlarını ve imalathaneleri zor durumda bırakabilmiştir. Liberasyon rejiminden DP iktidarı 1952 Eylül'ünde aldığı bir kararla vazgeçmiş, ithalatı yeniden kayıtlayıp sınırlamıştır. Ne var ki artık geç kalınmıştır. Kore Savaşı'nın dışa satım ürünlerinde yarattığı geçici pahalılığa rağmen dıştan mal getirecek döviz stoku tükenmek üzeredir. Kore Savaşı süresince tarımsal ürünlerini stok eden Amerika'nın savaş bitiminde 'damping'e giderek eldeki stokları eritmesi, tarımsal ürünlerin dünya piyasalarındaki değerini hızla düşürerek Türkiye'yi etkilemiştir. 1950 yılında dışa satılan ürünlerin ton başına ortalama değeri 2.600 TL iken, bu ortalama değer 1952'de 1.460, 1953'te 1.580 liradır.

DP iktidarının tüccar ortağın kazancını arttırmak, kendini siyasal alanda bütünleyen Batılı dostlara yaranmak için dışa açılması, memleketin bağımlılığına sebep olan başlıca etkenlerden biridir. 1952 Eylül'ünde DP şöyle bir çıkınazın eşiğine gelmiştir. Ekonomi çarkının dönmesi, fabrikaların işlemeye devam etmesi, halkı memnun edip oy toplaması için ithalatın devamı şarttır. Ancak, bundan böyle akıllı ölçülerle yürütülecek bile olsa, dışardan gerekli malları almaya, tükenmiş döviz kaynakları ve yerinde sayan ihracat el vermemektedir. Dolayısıyla, mutlaka, ama mutlaka dıştan borç alınmalıdır.

1952'den sonra dış borç, böylece, ekonomik çarkın iyi kötü dönmesinde 'vazgeçilmez unsur' olmaktadır. Ne var ki alıcının muhtaçlığı oranında borç verenin daha büyük tavizler istemesi, bağımlılığı kullanması eşyanın tabiatı icabıdır. Türkiye ekonomisinde bu şekilde oluşan borç ihtiyacı, onun dışa bağımlı olmasına, bağımlılığın gittikçe artmasına yol açmıştır. Zayıf ekonomi, hamle yapmak şöyle dursun, günlük yaşantısını sürdürmek için bile borç bulmak zorundadır. Dolayısıyla, alacaklının sözünü dinlemesi gerekmektedir. Aksi halde ekonominin çarkı duracak, baştakiler tehlikeli durumlarla karşılaşacaktır. Alacaklı dış çevreler ise öldürmeyecek kadar vermekte, kendi çıkarlarına elverişli muhtaç düzenin devamını sağlamakta, gereğinde onu adeta bitkisel hayata mahkûm edebilmektedir. Bu hayat tarzı bağımlı ekonomilerin evrensel niteliğidir.*

Eşraf-tüccar ikilisinin tarihsel güçsüzlüğü, kendine güvenmeyişi ve yeni aracılık imkânları kollanması, 'yabancı sermaye'yi de DP'nin baştacı etmesine yol açmıştır. Yabancı sermaye gelecek, yerli burjuvazinin gücünün yetmediği yatırımları yapacaktır.

Yerli sermayenin iş imkânlarını ve halkın çalışma alanlarını genişleten bir canlılık, böylece yaratılmış olacaktır. DP yöneticileri, tabiatıyla, yabancı sermayenin götüreceklerini, bağımlılıktaki payını düşünmemektedirler. Buna ne siyasal, ne de sınıfsal çıkarları el vermektedir.

---

* Bağımlılığın bu sonucu, kimi dönemde kendisini en ağır biçimde duyurabilmektedir. 1978 yılında bunun ilginç örneği yaşanmıştır. Türkiye, borç bulmak için çalmadık kapı bırakmamış, hammadde darlığından fabrikalar yavaşlayıp yer yer dururken, hükümetler, '...70 cente muhtaç' hazineyi kurtarabilmek için, kendilerine 'çok ağır gelen' dış girişimlere mecbur kalmışlardır.

DP yönetiminin yabancı özel sermayeye kapıları açan ilk kanunu 1951 yılına rastlamaktadır. Ne var ki bu kanun yetersiz görülecek ve 1954 yılında *Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu* adı ile, yabancılara tanıdığı haklar bakımından dünyada eşi benzeri bulunmayan bir kanun daha çıkarılacaktır. Yabancı uzmanların denetiminde, aynı yıl, bir de ünlü *Petrol Kanunu* kabul edilecektir. Ancak bu çabaların ilki büyük çaptaki özel sermayenin gelmesine yetmeyecektir. Öteki ise, kalkınmaya temel olabilecek bir kaynağı yabancıların Türkiye'ninkiyle çelişen çıkarlarına terk edecektir.

III. Bağımlı Ekonominin Görünüşü

Türkiye'nin ekonomisi, öteki geri kalmış ülkelerde olduğu gibi, belirli mekanizmaların işlemesiyle dışa bağlanmıştır. Ancak, bu araçların bağımlılıktaki rolü bizde değişiktir. Türkiye, kendini öteki geri kalmışlardan ayıran temel özelliklerinden dolayı, dünyadaki genel kurallara bazı ayrıcalıklar getiren, kendine özgü bir örnek yaratmaktadır.

1. Türkiye'nin Dış Borçları

Genel durum – Dünyada borç ve bağışların verilmesinde amacın ekonomik bağımlılığı ve özel şirketlerin kazancını sağlayan çerçevenin yaşatılması olduğunu daha önce belirtmiştik. Türkiye'de ise, borç verenlerin elde ettiği asıl büyük çıkar, ekonomik olmaktan çok siyasaldır. Dünyadaki astronomik kazançlara alışkın yabancı şirketler için petrolün dışında önemli bir kaynağımız yoktur. Türkiye'deki yabancı sermayenin kâr transferleri bizim ölçülerimizle büyüktür ama, dünyadaki benzerleri arasında yeri küçüktür. Türkiye'ye verilen paraların asıl karşılığı siyasal ve askeri tavizlerdir; koskoca Türkiye'nin bir *tampon* bölge olarak başka ülkelerin emniyet süpabı şeklinde ve topun ağzında bulundurulmasıdır; ordumuzun uzak çıkarlar gereğince kurulmuş bir paktın içinde, hem de çok ucuza tutulmasıdır; başkalarının Ortadoğu'daki ekonomik çıkarlarını sürdürmesi için Türkiye'nin bir çeşit jandarma görevini yüklenmesidir.

Son kademedeki amacın değişik olmasının yanı sıra, ekonomik düzeni bağımlı kılmak için dış ülkelerin kullandıkları araçlar da dünyadaki genel örneklerden ayrıdır. Öteki geri kalmışların bağımlılığı tarihsel sömürge şartlanmasının yarattığı elverişli ortamda, o ülkelerin iliklerine kadar işlemiş, kökleşmiş yabancı şirketler tarafından sağlanmaktadır. Latin Amerika ve Afrika'daki gibi. Bu bölgelerde bağımlı ekonomik düzenin iki ana unsuru sömürge şartlanması ve şirketler olmuş, *borçlandırarak bağlamak* daha önemsiz bir görev taşımıştır.

Türkiye'deki durum değişiktir: Dış ülkelerin verdiği paranın 1970'lere kadarki bölümünü dünya ortalamasında % 65 bağış, % 35 borçken, ülkemizde bu oran % 15 bağış, % 85 borçtur... Yabancıların Türkiye'yi bağlamak ve çıkarlarınca kullanmak için 'borçlandırmaya' dayanan değişik bir strateji uygulamaları, Türkiye'nin tarihsel koşullarından ve gerçeklerinden ileri gelmektedir.

1) Diğer geri kalmışların hemen tümünde var olan sömürge şartlanmasına Türkiye tarihinin hiçbir döneminde girmemiştir. Yabancıların ve yerli işbirlikçilerin bu yoldaki son çabaları hem yenidir, hem de kökleşmek yeteneğinden uzaktır.

2) Bağımlılığın büyük aracı 'yabancı şirketlerin' ciddi ölçülerle Türkiye'ye girmeleri ancak 1950'den sonradır. Hem Türkiye'deki çapları, hem de geçmişlerinin kısalığı açısından bünyemize yerleşip bağımlılığın temel taşı olacak güçte değillerdir.

3) Türkiye borcuna sadık bir ülkedir. Onu borç altında tutmak, borç yükü ile tehdit etmek ve istediğini yaptırmak mümkündür. Türklerin borca verdikleri önem ve borç ödeme konusundaki namusları, Düyun-ı Umumiye taksitlerinin ödenmesiyle de ispatlanmıştır.

4) Ve nihayet Türkiye, borcun kesilmesi durumunda büyük çıkmaza saplanacak olan bağımlı bir ekonomiye sahiptir.

Türkiye'nin bu gerçekleri, onun bağımlılığını sağlamak amacıyla hareket eden yabancı devletlerin temel araç olarak 'borçlandırmayı' kullanmalarına yol açmıştır.

Borçlanma bağımlılığı arttırıyor – 1951-1977 döneminde, Türkiye yaklaşık 12 milyar 500 milyon dolar toplam borç almıştır. Aynı süre içinde, gene yaklaşık olarak, 2,6 milyar borç taksiti ödemiş; 1,1 milyar dolar faiz vermiştir. Başka bir deyişle, bu dönem içinde alınan 12,5 milyar karşılığında 3,7 milyar dolar geriye ödenmiştir.

Durumun bunalıma dönüştüğü 1978 yılında, yaklaşık rakamlarla şöyle bir tablo vardır: Türkiye'nin toplam dış borçları 11 milyar dolara yaklaşmaktadır: Bunun 5 milyarı, vadesi 1978'de gelmiş borçlardır. Yani, Türkiye 5 milyar dolar bir ödeme yapmak durumundadır. Oysa, bunu gerçekleştirmek imkânsızdır ve Türkiye, bir yandan ithalatını büyük ölçüde azaltarak sanayi üretimini, yatırımlarını ve milli gelir artış hızını düşürmek zorunda kalmıştır, öte yandan alacaklılarını kapı kapı dolaşarak -ve birtakım dış siyasal 'yumuşamalar' göstererek- erteleme çareleri aramıştır. Sonuçta, vadesi gelmiş bu borcu ödeme gücüne Türkiye'nin maddeten sahip olmadığı alacaklılara bildirilmiş, ertelenmesi istenmiştir. Ne var ki, ekonominin ihtiyaç duyduğu 1,5 milyar dolarlık ek taze paranın bu arada ancak yarısı sağlanabilmiş, geri kalanın bulunamaması ise ciddi sorunlar yaratmıştır.

Büyük bir borç yükünün altında ezilen Türkiye, aldığını ödemek ve ekonomisinin bozuk düzenini sürdürebilmek için her yıl yeniden borçlanmakta, sırtındaki kambur ağırlaşırken yeni borç onu daha bağımlı, daha muhtaç duruma sokmaktadır.

Sanayii mamul madde ithalatçısı durumundan kurtaracak uzun vadeli bir plan ve bu planla uyumlu gerçekçi bir borçlanma imkânı yaratılamadıkça, ekonomik bağımlılığın azalması beklenmemelidir. Türkiye'nin süregelen ekonomik yapısı çerçevesinde, borçlanma, 'vazgeçilmez' bir nitelik taşımaktadır:

1) Hacmi küçük dahi olsa, dışarıdan aldığı bu paraya Türkiye'nin ihtiyacı vardır. Dış kaynakların borcu kestiklerini ya da veremediklerini düşünelim. Türkiye eski borçlarının taksitini ödemek uğruna, zaten yetersiz olan kalkınmasını durdurmak zorunda kalacaktır. Böyle bir durum büyük patlamalara ve toplumsal değişimlere yol açacağından hâkim zümreler ne yapıp etmeli, bütün siyasal ve askeri tavizler verilmeli, fakat yeni borç alınmalıdır.

2) Türkiye'nin bu muhtaç durumu ise alacaklılar için biçilmiş kaftandır. Kendi açılarından çok önemsiz bir parayı, hem de önemli bölümünü borç taksiti ve faiz olarak her yıl geri almak koşuluyla vermekte, bunun karşılığında kendi çıkarlarına elverişli düzenin yaşamasını sağlamakta ve maddi değeri ölçülemeyecek kadar büyük tavizler almaktadırlar.

3) Veren de memnun, alan da. Türkiye çizilen sınırın dışına doğru küçük bir adım atsa borçlanmanın yarattığı Demokles'in kılıcı yabancıların elinde hazır beklemektedir. Düzenin geleceği hem yabancılar hem de içteki hâkim zümreler açısından sağlama alınmıştır. Borçlanılacak, bağımlılık artacak ama bunları mümkün kılan düzen yaşayacaktır.

Borç, verimli olmamıştır – Kalkınma çabasındaki bir ülkenin aldığı borç, ağır sanayinin kurulmasında ve büyük altyapı yatırımlarında kullanıldığı takdirde faydalı olmaktadır. Bu tür yatırımlar doğurgandır; yeni sanayi kollarının gelişmesine, dolayısıyla borçlanılan paranın yeni değerler yaratmasına yol açmaktadır. Böyle bir uygulamanın sonucunda alınan borcun ödenmesi kolaylaşmaktadır. Yok eğer borç pahalı hammadde gerektiren ve yeni sanayi kolları yaratmayan kısır alanlarda kullanılmışsa, ödeme zamanı geldiğinde, borçlu sıkışıp kalmaktadır.

Türkiye'nin aldığı borç verimli sınai yatırımlar yerine, tüccar-eşraf ikilisinin çıkarı ve niteliği uyarınca, genellikle verimsiz alanlarda kullanılmıştır. Sonraları sınırlanan tüketim malları ithaline, kısır bir sanayinin hammadde, daha doğrusu mamul madde gereğinin karşılanmasına yaramıştır. Borcun, sanayi yatırımlarına ayrılan bölümü ise uzun bir süre ikinci planda kalmıştır.

Dış borcun kullanılışında fonların önemli bölümünü tarımsal makineleşme almıştır. Oysa, genel kanaatin aksine, bu makineleşmenin, ilk aşamadaki bir sanayileşmenin koşulları çerçevesinde ekonomiye büyük katkıda bulunması zordur. Makineleşmenin asıl önemi, kullanılan işgücünü azaltmak, emek ihtiyacını kısmaktır. Türkiye'deki uygulanışı da bu sonucu vermiş, hektar başına verimin artışına pek yaramamıştır. Tarımdaki makineleşme ancak var olan işgücü yetmediğinde, sağlanan fazla işgücüne ihtiyacı bulunan bir sanayinin varlığında önem kazanmaktadır. Oysa Türkiye'de ne böyle güçlü bir sanayi, ne de onun karşılanmayan işgücü talebi 1950'lerde hatta 1960'larda vardır. Dolayısıyla makineleşme, emeğe olan bağımlılığı azaltarak büyük çiftçilerin kârını artırmış, verimliliği fazla etkilememiştir. Verim artmayınca, borcun ödenmesini kolaylaştıracak değer yaratılamamıştır. Bu alanda kullanılan dış borçlar, dolayısıyla, memleket içindeki gelir paylaşımını etkilemiş, fakat kısır kalmıştır. Bu

kullanış şekli büyük çiftçinin kârını çoğalttığından iktidardaki eşraf ortağın çıkarına uygundur. Onun 1950'lerdeki ekonomik tercihi şeklinde belirmektedir.

Borçların verimsiz kalmasındaki bir başka neden sanayileşme çabalarının niteliği olmuştur. Tüccar-eşrafın güçsüzlüğü ve aracı özelliği onun yönetimindeki sanayileşmeye yansımaktadır. Zahmetinden ve kârının azlığından ötürü temel sanayi kolları kurulamamış, dışarının endüstri mamullerini satın alıp içerde birleştirmeye dayanan bir sanayi tercih edilmiştir. Bu sanayi biçimi hem kolay hem de kârlıdır. Ancak verimli değildir. Birleştirici sanayinin mamul maddelerini dıştan getirmek uğruna, alınan borçlar tüketilmiştir. Örneğin, kimya sanayii kurulmaksızın ilaç-boya-plastik ve benzeri işkollarına yatırım yapılmış; borç, temel kimyasal maddelerin dıştan alınmasında harcanmıştır. Bu çerçevedeki bir uygulama ise ödemeleri kolaylaştıracak değeri borcun yaratmasını imkânsız kılmıştır; yarı mamul maddelerin sürekli ithalini gerektirdiğinden, borçlanmanın da sürekliliği gerekmiştir. Borcun kesilmesi halinde yarı mamul madde ithalatına dayanan sanayi de duracağından dışa bağımlılık artmıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, alınan borçların kullanıldığı alanların tüccar-eşraf iktidarınca seçimi, ikilinin çıkarına uygunsa da, Türkiye açısından yanlış olmuştur. Borçlar genellikle verim artışı sağlamayan tarımsal makineleşmede, niteliği tartışma götürür bir sanayinin ithalat gereğinde, imalatçı yabancı özel sermayenin yarı mamul madde ile bütünlenmesinde kullanılmıştır. Bu çerçevedeki bir borçlanmanın verimli olmamasını tabii karşılamak gerekir.

Borcun sebep olduğu kayıplar – Türk ekonomisini dışa bağlamanın yanı sıra, borçlanma, çeşitli zararlara da yol açmaktadır. Bu zararlardan biri, borçla alınan malın daha pahalıya gelmesidir.

Borcu veren devlet ya da onun meydana getirdiği kredi kuruluşu, kendi ülkesindeki sanayici ya da ihracatçıyı gözetmek zorundadır. Bu zorunluk dolayısıyla yabancı devlet bazı şirketlerini ya da malları göstererek borcun o çerçevede kullanılmasını şart koşmaktadır. Ne var ki bu şekilde zorunlu seçilen mallar dünya piyasa fiyatlarının hemen her zaman üzerinde olmaktadır. Bu konudaki en çarpıcı örneği Ereğli Demir Çelik Fabrikaları meydana getiriyor. Rakamlarla ispatlandığına göre, 3 milyara mal olan bu işletmelerin eşini Japon ve Doğu Avrupa

firmaları 1-1,5 milyara mal edebilmektedir. Ne var ki finansmanın Amerikan kuruluşları aracılığıyla sağlanması tesislerin belirli firmalara yaptırılması zorunluluğunu yaratmış, meydanı boş bulan bu şirketler ise maliyeti ve kârı en son noktaya çıkarıp 1.5 milyarlık tesisi Türkiye'ye 3 milyara mal etmiştir.[319]

Elektrik mühendisleri kongresinde sunulan ve bir trafo merkeziyle ilgili olan hesaplar da konuya ışık tutmaktadır: "Varılan sonuca göre, bu işi kendi dövizimizle yaptığımız takdirde maliyetine 1 desek, çeşitli memleketlerden alınan kredilerle yapılan maliyeti derece derece 1'in üstüne çıkmakta ve Amerikan kredisinde 3,5'a varmaktadır. Dolayısıyla bu konuda 1 dolarlık yatırım yapabilmek için Amerika'ya 3,5 dolar borçlanmak gerekmektedir..."[320]

Bağımlılık – 1923'ten beri süregelen kalkınma çabası, 1950'den başlayıp 1970'lere kadar sürecek kesin bir dışa bağımlılık dönemi yaşamıştır.

a) İhracat artmamıştır. Türkiye'nin dıştan aldığı malların parası dışa satılanlarla karşılanmamış, aradaki fark yıldan yıla büyümüştür.

b) Sanayileşme çabası ithalatı yeterince azaltmamıştır. Yeterince azalmak bir yana, bağımlılığı büsbütün arttırmıştır. Zira çeşitli alanlardaki sanayi yaratıcı olmaktan çok montajcıdır. Memleketin hammaddesini ya da dışarının ucuz hammaddesini alıp onu işleyen sıhhatli bir sanayi değil, Avrupa'nın zaten işlenmiş parçalarını alıp birbirine ekleyen israfçı bir sanayi kurulmuştur. Bu sanayi, Avrupa'nın mamul parçalarına, ithalata muhtaçtır. Dolayısıyla dış borçlara muhtaçtır. Bu durumda yabancı devletlerin Türkiye'ye verdiği borcun önemi söz konusu dönemde bir kat daha artmıştır. Borcun azalması halinde belirecek tehlike sadece belirli malların alımı, belirli sanayi dallarının kurulamaması, yatırımların azalması değil, bütünüyle sanayinin ve bağımlı ekonomik düzenin çökmesidir.

Ne var ki Türk ekonomisinin bu özelliği, yabancı devletlerin eline eşi benzeri olmayan bir silah vermiştir. Üstelik tüccar-eşraf hem ekonomik düzenin sarsılmasından en büyük zararı görecek zümredir, hem de Türkiye'nin iktidarı ve yabancıların muhatabıdır. Bu durum alacaklı devletlere fazladan bir koz sağlamaktadır. Zira borcu kıstıkları anda, derme çatma sanayiyle beraber eşraf-tüccar iktidarı da yıkılmaya mahkûmdur.

Böylece biçimlenmiş bir çerçevede, alacaklıların, istedikleri projeyi bize kabul ettirip kendi şirketlerine yüksek fiyata yaptırmaları; işlerine gelen kaynakları gönüllerince kullanmaları; kanunları etkilemeleri; rahatlıkla üs ya da tesis kurup bizi kendi güvenliklerinde uzak karakollukla görevlendirmeleri doğaldır.

Dış borcun yarattığı bağımlılık, işçi dövizinin artacağı ve sanayi mamulleri ihracatının ilk adımlarının atılacağı 1970'lere kadar ekonominin önde gelen özelliği olmuştur.*

2. Türkiye'nin Dış Ticaret Hadleri

Türkiye diğer tarım memleketleri gibi dışa tarımsal ürün ve maden satmakta; gelişmiş ülkelerden sanayi mamulleri almaktadır. Dolayısıyla, uluslararası piyasalardaki değer değişiklikleri bütün tarım ülkeleriyle beraber Türkiye'de de yansımakta, onu aynı zarara uğratmaktadır. Ülkemizdeki durumu incelemeden önce, hem geçmişe ışık tutması, hem belge niteliği taşıması, hem de 38 yıldır aynı dertlere çare arayıp bulunmadığını göstermesi açısından, Vedat Nedim Tör'ün 1932 yılında *Kadro* dergisinde yayınlanmış bir makalesinden bazı bölümleri izleyelim:

"Osmanlı İmparatorluğu'nda Düyun-ı Umumiye, kapitülasyon ve gümrük esareti rejimini kuranlar bu rejimin devamını temin edecek mükemmel bir formül bulmuşlardı:

"Türkiye bir ziraat memleketidir ve bir ziraat memleketi kalacaktır.

"Bu formül, Türkiye'yi emtia ve sermayeleri için *açık pazar* olarak kullanmak isteyenlerin menfaatlerine, hiç şüphesiz ki, çok uygundur.

"Bu itibarla bize müstemleke siyasetinden devrolunan bu formülü milli kurtuluş ideolojisinin mikroskopu altına almak ve onun irticai mahiyetini açığa vurmak zarureti vardır. Osmanlı İmparatorluğu, yalnız fabrika emtiası ve banka sermayesi için değil, aynı zamanda fikir emtiası için de açık bir pazardı.

---

* Bir ara fark edilmez gibi olan ekonomik bağımlılık, Kıbrıs harekâtının yol açtığı değişimler sonucunda, Türkiye ekonomisindeki bünyesel hastalıkları ve bağımlılık gerçeğini ağır biçimde duyurmuş ve 1977-1978'in bunalımına girilmiştir.

"Mesela, *Edebiyatı Cedide* mektebi, Garba kargı sanat sahasındaki manevi kapitülasyonumuzun sadık bir ifadesi değil midir? Aynı teslimiyeti fikir hayatımızın bütün tecellilerinde müşahede edebiliriz.

"Nitekim iktisat ilmi de memleketimize Garbın liberal kanallarından akmıştır. Sanayi emtiasına ve müterakim sermayesine pazar arayan memleketlerde yetişen *serbest rekabet, şahsi teşebbüs, serbest mübadele* vs. gibi siyaset prensipleri Darülfünunumuzda bile ebedi iktisat nazariyeleri ve idealleri halinde uluorta tamim olundu.

"İşte, *Türkiye bir ziraat memleketidir ve bir ziraat memleketi kalmalıdır* düsturu da böyle, iktisadiyatımızın inkişaf imkânlarını ve zaruretlerini hiç hesaba katmadan yabancı telkinlerin tesiriyle kabulleniverdiğimiz aykırı bir fikir unsurudur.

"Çünkü: Ziraat memleketleri ile sanayi memleketleri arasındaki mübadele münasebetlerinde, birincileri aleyhine bir kıymet farkı vardır. İşte müstemlekelerin istismar mekanizmasını işleten motor budur.

"Ticaret muvazenemizin müzmin açığında en ziyade müessir olan amil, ithalat emtiamız fiyatları ile ihracat emtiamız fiyatları arasındaki aleyhimize olan farktır:

Toptan Fiyat İndeksleri
(Altın esasına nazaran)

Yıllar	İthalat Emtiası	İhracat Emtiası
1913-14	100	100
1927	175	125
1928	173	124
1929	171	118
1930	149	85

"Yani ithalat emtiamızı, 1930 senesinde 1913 senesine nispetle % 49 daha pahalıya alıyoruz. Ve ihracat emtiamızı ise % 15 daha ucuza satıyoruz. Yani hem satarken hem de satın alırken, iki taraflı zarardayız.

"Bu ne demektir? Bu, Türkiye'nin iktisadiyatının dünya piyasasına olan tabiyeti gittikçe artıyor demektir. Yani Türkiye muayyen kıymetteki ithalat emtiasını ödeyebilmek için gittikçe daha fazla kıymette ihracat yapmak mecburiyetindedir. (...)

"Çünkü ihracatımız ekseriyet üzerine ziraat mahsullerine ve ithalatımız ekseriyet üzerine sanayi mamullerine inhisar ettiği için bu iki emtia zümresi arasındaki fiyat makası daima aleyhimize işleyecektir."[321]

Türk ekonomisinin bu temel özelliği, kendisini ilke olarak korumuştur. Sınai mamul üretimi de, ihracatı da hiç kuşkusuz artmış, özellikle sanayinin nicel büyümesi yüksek yıllık oranları bulabilmiştir. Ne var ki, bu sanayi hem yeterince ihracat yapamamıştır, hem de dıştan getirilecek mamul maddelerin montajına da dayandığından, sürekli artan bir ithalat ihtiyacı yaratmıştır. Nitekim, Türkiye'nin ithalatı hemen tümüyle sanayi mamullerinden oluşmaktadır ve bunun önemli bölümü Türk sanayiinin pahalı ve lüks 'hammaddesi' niteliğindedir. İhracat ise, 1970'lerin sonunda bile geleneksel tarım ürünlerine dayanmakta; sınai ürünlerin oranı artmış bulunmakla beraber ihracatın tarımsal niteliğini etkilemektedir.

Ne var ki dünya piyasalarında sanayi mamulleri sürekli değer kazanmakta, tarımsal ürünlerdeki fiyat artışı ise, bunun çok gerisinde kalmaktadır. Türkiye'nin 'dış ticaret hadlerindeki' bu özellikten ötürü uğradığı zarar her yıl milyonlarca doları bulmaktadır. Hele petrol fiyatlarının 1973'teki büyük sıçramasından sonra, sanayi ülkeleri buna karşı koyabilmek için ürünlerini bir kat daha pahalılaştırmış, Türkiye gibi hem petrol hem de sanayi ürünü alıcısı olan ülkelerin dış ticaret dengesi altüst olmuştur.

Türkiye'nin yetersiz sanayileşmesi sonucunda uğradığı büyük zarar, 1951-1965 dönemine ve 1968-1977 dönemine ilişkin iki incelemede ortaya şöyle konmaktadır:

Devlet Planlama Teşkilatı'nın ikinci beş yıllık plan için hazırladığı 'Türkiye Ticaret Hadleri' çalışmasına göre, Türkiye ihracatının ortalama değeri 1951'de '100' olarak belirtilirse, satılan malların değeri sürekli şekilde düştüğünden 1965'te 80 olmuştur. Yani, 1951'de 100 liraya satarken, aynı mal 1965'te satıldığında karşılık olarak sadece 80 lira alabilmekteyiz.

İhracatta ton başına ortalama değerin hesaplanması, sadece genel bir fikir vermekle beraber, aynı gelişmeyi işaret etmektedir: 1950-54 döneminde, Türkiye, sattığı malların her bir tonu karşılığında 1.844

lira almıştır. 1955-1959'da ise bu değer 1.664 liraya, 1960-64'te 1.476 liraya düşmüş, 1965 yılında 1.568 lira olmuştur.

Dışa satım ürünlerinin değer kaybından ötürü uğranılan zarar, Türkiye'nin sanayi ülkeleri tarafından dış ticaret yoluyla ezilmesinin sadece ilk bölümüdür. Öteki bölümü dıştan alınan mallardaki değer artışları meydana getiriyor.

Türkiye'nin dıştan alımı (1970 devalüasyonundan önce) 7 milyar lira çerçevesindedir. Alınanlar, bütün geri kalmışlar gibi, sanayi maddeleridir: Kazan ve makineler (% 35), kimyasal maddeler (% 13), taşıt araçları (% 9), demir-çelik (% 7) ve öteki mamul maddeler.

Dünyadaki genel eğilime uygun olarak, alınan bu maddelerin ortalama birim değeri her yıl biraz daha artmaktadır. Devlet Planlama Teşkilatı'nın sözü geçen çalışmasında, dıştan alım maddelerimizin 1956-1964 yılları arasında % 10 pahalılaştığı belirtilmektedir. Yani, fiyatlar 1956'nın düzeyinde kalmış olsaydı, 7 milyara satın aldığımızı 6,3 milyara alabilecektik.[322]

Ancak, sanayi ürünlerinde birim başına fiyat artışı sadece piyasa oyunlarından değil, aynı zamanda sanayi mamulünün kalite ve kapasitesindeki gelişmelerden de ileri gelmektedir. Bir ton fıstık bundan on yıl önce neyse, bundan on yıl sonra da küçük farklarla eş olacaktır. Oysa bir motorun dün 1.000, bugün 1.500 dolara satılmasında sadece ticaret hadleri eğilimlerinin değil, motorun niteliğindeki gelişimin de payı vardır.

Devlet Planlama Teşkilatı'nın çalışmasına göre dış ticaret hadlerinin Türkiye'nin zararına gelişmesi, 1963'te 100 olarak belirtilince, 1956'daki 127'den 1965'teki 95'e doğru düşmüştür.

DPT'nin aynı çalışmasında belirtildiğine göre, 1956'daki ithalat ve ihracatının fiyat düzeyini Türkiye koruyabilmiş olsaydı, 1956-1965 döneminin dış ticaret açığı 10 milyar lira olacaktı. Yani, dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişme, bu dönemde Türkiye'ye döviz olarak 7,4 milyar liralık (yılda 820 milyon) bir zarara mal olmuştur.

1968 sonrasında ise önce birkaç yıllık durgunluk, 1972-73'te ise tarım ürünlerinin dünyadaki değerlenmesi nedeniyle yükselme görülmüştür. Ne var ki petrol fiyatlarındaki sıçrama bu dengeyi bozmuş ve Türkiye'nin dış ticaret hadlerinde hızlı bir düşüş başlamıştır. 1968 100 olarak belirtildiğinde, durum şöyle gelişmiştir:

1968: 100	1972: 104	1976: 82
1969: 99	1973: 106	1977: 77
1970: 97	1974: 85	
1971: 98	1975: 76	

Prof. Necdet Serin, *1978 İlkbaharında Türkiye'nin Durumu* çalışmasında, dış ticaret hadlerindeki olumsuz gelişmenin somut sonuçlarını şöyle belirtmektedir: "1968-1977 döneminde ihraç ettiğimiz ürünlerin birim fiyatındaki artıştan ötürü, Türkiye'nin kazancı 8 milyar dolar olmuştur. Buna karşılık, satın aldığımız malların fiyat artışları nedeniyle aynı dönemde Türkiye'nin ödediği fazla bedel, 30 milyar dolardır. Dış ticaret hadlerindeki değişimin bu dönem içinde Türkiye aleyhine yarattığı fark, 22 milyar dolardır..."

3. Yabancı Özel Sermayenin Genel Görünüşü

Batı şirketlerinin Türkiye'nin siyasal bağımlılığındaki payı öteki ülkelere oranla küçükse de, yol açtığı olumsuz gelişmeler önemlidir. Değişik zaman kesitlerine ilişkin olan aşağıdaki rakamlar bir süreç içinde değişseler bile, 1960'ların ve 1970'lerin özelliklerine işaret etmekte, bir trendi ortaya koymaktadır:

Yabancı şirketlerin Türkiye'deki toplam yatırımlar içindeki oranı düşüktür; % 2 civarındadır. Ancak, bu şirketlerin ekonominin en dinamik ve kârlı alanlarında yoğunlaşması, Türk ekonomisini fiilen yabancı merkezlerin kararına, hatta çıkarına bağımlı kılmıştır.

Ticaret Bakanlığı'nın 1972'nin son günlerinde açıklanan bir raporunda, durum, bütün çıplaklığıyla şöyle sergilenmektedir:

1) Türkiye'de imalat, maden ve hizmetler sektöründe 70 kuruluş, yabancı şirketlerin kontrolü altındadır ve bu kuruluşların yarıdan fazla hissesi yabancıların elindedir.

2) 50 kuruluşta ise, yabancı sermayenin payı % 17 - % 30 oranındadır.

3) Söz konusu 120 şirketin toplam sermayesi 3 milyar 996 milyon liradır ve bunun 1 milyar 852 milyonluk bölümü yabancı sermaye hissesidir.

Toplam yatırımlar içindeki payı az da olsa, yabancı şirketler belirli alanlarda toplanmaları ve Türkiye'de sağladıkları kârın kendilerine

tanıdığı genişleme imkânıyla, Türkiye'nin en büyük ekonomik kuruluşları arasında yer alan 120 işletmeyi doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak kontrollerinde bulundurmaktadır.

Yabancı şirketlerin ciddi şekilde Türkiye'yle ilgilenmeye başladığı 1951'den 1971 sonuna kadarki yatırım toplamı bir milyar liradan biraz fazladır. Şirketlerin getirdiği para aslında çok az olup, yatırım toplamının büyük bölümü aynıdır (makine ve alet); geri kalanı ise patent hakkı, royalty gibi soyut değerlerdir. Yabancı sermayenin bu özelliği, aşağıdaki çizelgede görülüyor:

1965 sonuna kadar gelen yabancı özel sermaye:
(Milyon dolar)

	Para	Ayni	Patent, vb.	Toplam
Petrol Kanunu	72	93	71	236
Ereğli Demir Çelik	164			164
Yabancı Sermaye Kanunu	41	49	4	94*
Toplam	277	142	75	494

Bu özel sermaye memleketimize üç ayrı yoldan girmiştir: 1) 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu; 2) 6326 sayılı Petrol Kanunu; 3) Ereğli Demir Çelik Fabrikaları TAŞ kanalıyla.

1) 494 milyon dolarlık yabancı özel sermayenin 94 milyonu (% 20) 1951 ve 1954'ün *yabancı sermayeyi teşvik kanunları* çerçevesinde gelmiştir. Bu sermayenin sadece % 44'ü (41 milyon dolar) paradır. Gerisi makine ve teçhizat % 52 (49 milyon dolar) ve gayri maddi sermaye % 4 (4 milyon dolar) şeklindedir.

Bu kanundan yararlanan yabancı şirketler, 1951-68 arasında, toplam sermayenin % 38'i, nakdi sermayenin ise % 85'i oranında bir kâr transferi yaparak anavatanlarına 35 milyon dolar götürmüşlerdir. Ancak bu şirketlerin aynı süre içinde sağlamış oldukları kârın toplamı 70 milyon dolar çerçevesindedir. Dolayısıyla, daha 30-35 milyon doları, istedikleri yıl memleketlerine göndermek yetkisini kanun onlara tanımıştır.[323]

---

* Bu rakam 1968 sonuna aittir. Öteki alanlarda 1966-68 yılları önemli değişiklik getirmediğinden, çizelgenin genel bir durumu yaklaşık olarak yansıttığı kabul edilebilir.

DPT'nin eski uzmanlarından Doç. Dr. Baran Tuncer, yabancı sermaye kanunu çerçevesinde gelen şirketlerin Türk ekonomisindeki yeriyle ilgili çeşitli rakamları, özellikle DPT kaynaklarına dayanarak vermektedir.[324]

Yabancı sermayenin % 79'unu dört ülkenin şirketleri getirmiştir: Amerika (% 30), İsviçre (% 18), Hollanda (% 16) ve Almanya (% 15).

Bu sermayenin % 85'i imalat sanayiine, sırasıyla lastik-kauçuk (% 13), gıda (% 11) ve madeni eşya; taşıt araçları, makine gibi alanlara yatırılmıştır.

Yabancı Sermaye Kanunu çerçevesindeki yatırımların toplam özel yatırımları içindeki yeri; 1963'te % 2,2; 1964'te % 1,6; 1965'te % 1,9'dur. Hemen tümüyle yöneldiği imalat alanında payı ise 1963'te % 9; 1964'te % 6,6; 1965'te % 7,4 olmuştur. Batılı şirketlerin özellikle kârlı buldukları imalat alanlarında ise payları yüksektir:

Yabancı Sermayenin Özel Sektör Yatırımlarına Oranı

	1963	1964	1965	1963-65
Lastik-plastik	% 54	% 37	% 21	% 36
Kimya	% 8	% 9	% 42	% 16
Elektrikli makine	% 2	% 18	% 13	% 15
Taşıt onarım ve imalatı	% 54	% 37	% 0,30	% 17

Bu rakamları değerlendirirken, yabancı sermayenin genellikle yerli sermaye ile ortak kuruluşlarda toplandığı gözden kaçırılmamalıdır. Dolayısıyla, yabancılar, sermayenin küçük bölümünü getirmekle beraber belirli işkollarının hemen tümünü etkileri altına almışlardır.

TÜSİAD Genel Sekreteri T. Güngör Uras'ın henüz yayımlanmamış kitabı *Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları*'nda, konuya ilişkin son rakamlar ve bulgular verilmektedir. Yazarının izniyle naklettiğimiz bu bilgilere göre, 1975 yılı sonu itibariyle, 6224 sayılı kanun kapsamındaki 109 yabancı sermayeli kuruluş şu özellikleri taşımaktadır:

- 109 yabancı sermayeli kuruluşun toplam sermayeleri 5,4 milyar liradır.

- Toplam sermayenin % 40'ı (2,1 milyar lira) yabancı sermayeyi oluşturmaktadır.

- 109 yabancı sermayeli kuruluştan 93'ü imalat sanayii kesiminde çalışmaktadır.

- 1950-1975 döneminde sadece % 40'ı nakdi olmak üzere 286 milyon dolarlık yabancı sermaye girişine izin verilmiş, bu izinlerin % 48'i oranında 137 milyon dolarlık fiili yabancı sermaye girişi olmuştur.

Yabancı sermayeli kuruluşların Türk ekonomisi içindeki yerlerini ortaya koyan rakamların başlıcaları ise şöyledir:

- Yabancı sermayeli kuruluşların satışları 1973 yılında 13,7 milyar lira, 1975'te 23,3 milyar liradır.

- Yabancı sermayeli kuruluşların imalat sanayii tüm satışları içindeki payları 1973'te ve 1975'te % 10 oranındadır.

- Yabancı sermayeli kuruluşlar 1975 yılında 45 bin kişiye istihdam imkânı sağlamışlardır. (Bu kuruluşların faaliyet gösterdiği sektörlerin toplam istihdamı 550 bin kişi olduğundan, kuruluşların istihdamdaki payı % 9 dolayındadır.)

- 1975 yılına ait bilgilere göre, imalat sanayiinde yabancı sermayeli kuruluşların kullandıkları tüm girdilerin % 52 oranındaki kısmı doğrudan, ithal edilmektedir.

- İmalat sanayiindeki yabancı sermayeli kuruluşların toplam satışlarının % 3'ünü ihraç ettikleri anlaşılmaktadır.

- Yabancı sermayeli kuruluşların 1975 yılında toplam kârlılıkları, ortalama ödenmiş sermayelerinin% 47,6'sı oranındadır.

2) *Petrol kanunu uyarınca gelen yabancı sermaye:* Yabancı şirketlerin Türkiye'de büyük ilgisini çeken alan, değerli petrol kaynaklarıdır. Yabancı yatırımların % 53'ü petrol araması, tasfiyesi ve dağıtımıyla ilgilidir. 236 milyon dolar civarındaki bu yatırımın da (yaklaşık olarak) sadece 72 milyonu para şeklinde yurdumuza girmiştir. 93 milyonu 'ayni'dir; gayri maddi haklar (royalty, patent vb.) ise 71 milyon çerçevesindedir. Amerikan, İngiliz, Hollanda şirketlerine aittir. Asıl amacı Türkiye'deki petrol kaynaklarını kontrol etmek ve petrol ithalatında aracı olmaktır.

3) Ereğli Demir Çelik Fabrikası aracılığıyla getirilen sermayenin toplamı ise 164 milyon dolardır.

4. Yabancı Şirketlerin Geri Kalmışlıktaki Rolü

Ekonomi alanındaki geri kalmışlıktan kurtulma çabası belirli yollardan geçer: Ülkedeki kaynakların kendi çıkarınca kullanılması, yatırımların en faydalı alanlara yönelmesi, gereksiz ithalattan kaçınılması, kaynakların yurtdışına transferinin önlenmesi, vb.

Bu ilkeler neyse, Türkiye'deki yabancı sermaye o değildir; olmasına kendi varoluş nedeni engeldir. "Şurasını iyice öğrenelim ki, yabancı sermaye Türkiye'ye mevcut gümrük vergilerinden kurtulmak için gelmektedir. Mamulünü gümrük vergisi ödeyerek Türkiye'ye sokacağına, o malı gümrük duvarının gerisinde imal etmek gibi tamamen ekonomik bir kuralı uygulamaktadır."[325]

Doç. Dr. Vural Savaş'ın açıkladığı bu noktaya, bir de sermayenin kendi memleketinde sağlayamayacağı astronomik bir kâr oranına ulaşmak tutkusu eklenince, yabancı sermayenin ülkemizdeki varlığının gerekçesi meydana çıkmaktadır.

Kâr transferleri: Gerçekten de, bu şirketlerin Türk ekonomisine ilk olumsuz etkisi, sağladıkları büyük kârın dışa transfer edilmesi ya da ilerde edilmek üzere bekletilmesidir. Rakamlara bir göz atalım: Planlamanın verdiği bilgiye göre, yabancı sermaye kanunu çerçevesinde gelen şirketlerin Türkiye'deki ortalama kârı yılda % 50 gibi çok yüksek bir düzeydedir.[326] (1975'te % 47,6)

Bu oran, yerleşmiş Avrupa memleketlerindeki düşük kâr oranıyla kıyaslanmak şöyle dursun, Türk özel sanayiinin 1960'larda % 20 dolayındaki kârlılığından bile 2,5 defa fazladır... Hele bazı şirketlerin ve alanların yabancılara sağladığı kazanç, akıl durduracak kadar yüksektir. Bütün yatırımı 358 bin dolarlık makine ve teçhizat olup tek kuruş nakit getirmeyen bir İsviçre-İtalya ortak firması, tam 3 milyon 300 bin dolar kâr transfer etmiştir.[327] (Getirdiği ayni sermayenin on katı.) Hele şirketlerin ortalama olarak kârın % 35'ini transfer ettiği göz önünde tutulursa, Türkiye'nin çok tatlı kazançlara imkân tanıdığı anlaşılmaktadır. Yabancı sermayenin özellikle ilgilendiği madeni eşya, elektrik aletleri, ilaç ve gıda sanayiinde ise kâr yılda % 60-% 80 arası değişmektedir.[328]

Ödedikleri kurumlar vergisine göre; bazı yabancı sermaye şirketlerinin 1968'de sağladıkları yaklaşık kâr şöyledir: Ünilever Türkiye

Ltd. Şirketi (Sana-Vita) 30 milyon lira, The Shell Company of Turkey Ltd. 35 milyon lira, Mobil Oil TAŞ 22 milyon lira, Türk Pirelli Lastikleri AŞ 11 milyon lira, Goodyear Lastikleri TAŞ 21 milyon lira, The Coca-Cola Export Com. 10 milyon lira, Pfizer İlaçları AŞ 10 milyon lira.[329]

1975 yılında, imalat sanayii kesimindeki 33 yabancı sermayeli kuruluştan 25'i, ülkenin en büyük 100 firması sıralamasında yer almıştır.

Kâr oranının bu yüksekliği, yabancı şirketlerin kısa zamanda büyük meblağları dışa transfer edebilmelerine yol açmaktadır. Yabancı sermayenin bu imkânı hemen her ülkede dikkatle sınırlanmışken, Amerikalı uzmanların önerileri uyarınca hazırlanan bizim kanunumuz, sanki dövizimiz çok bolmuş gibi kârın dışa transferine hemen hiçbir kayıt koymamıştır. Gerçekten, yabancı sermayenin dışa transfer ettiği kâr, yatırımının sadece yarısının para olarak Türkiye'ye girdiği, öteki yarısının ayni ve isim hakları olduğu göz önünde tutulursa, hayli yüksektir. Dışa transfer olunan kârlar, özellikle dövizimizin kıt olduğu dönemlerde Türk ekonomisini zorlamış; en olumsuz etkisini bu yıllarda göstermiştir.

Ticaret Bakanlığı'nın 1972 sonunda açıkladığı rakamlara göre; yabancı şirketlerin toplam yatırım ve kârından dışa transfer ettiği bölüm şöyledir:

	Gelen Yabancı Özel Sermaye (Milyon Lira)	*Kâr Transferi*
(Son 20 yıl) 1952-1971	1,050	550
(Son 5 yıl) 1967-1971	413	292
(Son yıl) 1971	102	63

1972 sonrasında ise, transfer edilen kârın miktarı da, gelen sermaye oranı da büyümektedir. Bu dönemde Türk lirasının değeri önemli düşüşler gösterdiğinden, aşağıdaki tablo hem dolar hem de o yıla ait lira karşılığı ile verilmiştir; parantez içindeki rakamlar doları belirtmektedir:

Yıl	*Gelen Yabancı Özel Sermaye* (Milyon lira)	*Kâr Transferi* (Milyon lira)
1972	559 (43)	455 (35)
1973	1,014 (78)	455 (35)
1974	1,144 (88)	922 (71)
1975	2,142 (305)*	584 (36)
1976	378 (27)	1,162 (83)
1977	1.139 (50)	1,972 (114)

Türk-Irak petrol boru hattı yatırımının gözüktüğü 1975 yılı rakamının dışına bakarsak, yabancı sermayenin kâr transferinin giderek önemli bir düzeye çıktığı, her yıl gelen yabancı özel sermayeye yaklaştığı, bazen aştığı görülmektedir. Yabancı özel sermaye tanımına girip girmediği tartışmalı olan petrol hattı yatırımının yer aldığı 1975 dışında, dönemin toplam sonucu şöyledir: Beş yıl içinde Türkiye'ye 4 milyar 234 milyon lira (288 milyon dolar) girmiştir. Buna karşılık, özel yabancı şirketler aynı beş yılda 4 milyar 966 milyon lira (338 milyon dolar) kâr transferi yapmışlardır. 77 milyon dolarlık yeni yatırıma karşılık yurtdışına transfer edilen 197 milyonluk kârıyla, 1976-1977 özellikle dikkat çekicidir.

Görüldüğü gibi, kâr transferlerinin gelen sermayeye oranı her dönem biraz daha artarak zaten darboğazda olan dış ödemelerimizi büsbütün zorlamaktadır. Hele sermayenin önemli bölümü para değil mal olduğundan, durum tam bir çıkınaza yönelmiştir. Türkiye'deki yabancı sermaye ekonomiye önemli bir katkıda bulunmamakta, para olarak getirdiğinin, bazı yıllarda, tam iki katını dışarıya götürmektedir.[330]

Döviz tasarrufu sağlıyor mu? – Yabancı şirketlerin ithalat azaltarak önemli döviz tasarrufu sağladığını söylemek de mümkün gözükmemektedir.

Kârın çokluğu gibi nedenlerle yabancı sermayenin itibar ettiği alanlar oto lastiği, ilaç, boya, buzdolabı, çamaşır makinesi, otomontaj ve benzer sanayi dallarıdır. Bu alanların ortak özelliği 'hammadde'

* 1975 rakamına Irak-Türkiye petrol boru hattı yatırımı girdiğinden bu kadar yüksek gözükmektedir.

diye ithal edip kullandıkları aksamın, aslında mamul parça olmasıdır. Örneğin, *ilaç sanayii* kimyevi maddeyi kendi ana şirketinden ithal etmekte, bunun karşılığında dışa döviz ödenmektedir. Yapılan kamyon, buzdolabı, radyo gibi malların da önemli parçaları dıştan gelmekte, Türkiye'de birleştirilmektedir:

Hal böyle olunca, yabancı sermaye kuruluşları sanayici değil üstü örtülü bir *ithalatçı* gibi gözükmektedir. Zira, yaptığı üretimin memlekete sağladığı döviz tasarrufu hem azdır, hem de, DPT'nin konuyla ilgili çalışmasında belirtildiği üzere 'gittikçe düşmektedir.' Yabancı sermayenin Türkiye'deki bu döviz tasarrufunun ortalaması şöyledir: Yaptığı her 100 liralık satış, memlekete 40 liralık döviz kazandırmıştır. Bu kazanç 1955'te 62, 1956'da 73, 1957'de 70, 1958'de 78 lira olmuş, sonra düşmüştür.[331] Düşüşün nedeni, ithalatın yerini almak gerekçesiyle gelen yabancı sermayenin, bilakis, ithalatı gerektiren kuruluşlar meydana getirmesi, bunları daha kârlı görmesidir. İhracatın tüm satışlardaki payı, % 3 kadardır.

Odalar Birliği'nin eski 'ihtilaflı' başkanı Prof. Necmettin Erbakan, meseleleri en yakından izleyebilecek bir mevkide bulunmak sıfatıyla şöyle anlatmaktadır: "Bugün Türkiye'de yabancı sermayenin durumu nedir? Bunu kimse bilmez. Ben bunu iki yılda tespit edemedim. Yabancı sermaye birçok yerde taahhüdünü yerine getirmemiştir. Hisselerin yüzde 49'u geçmemesi lazımken hisse nispeti % 99'a çıkarılmıştır, şu kadar sene sonra ilacın içerisindeki müessir maddenin Türkiye'de imal edileceği taahhüt edilmişken, ilaç sanayiimiz halen paketlemeden ileri gidememektedir."[332]

Yabancı sermayenin gözbebeği karayolu taşıtları montajında ise "1962, 1963 ve 1964 yıllarında sağlanan döviz tasarrufu, sırasıyla % 15, % 12 ve % 13 kadardır."[333] Kimya 'sanayiinde' başarılan iş, dışarıdaki kimya sanayiinin ürünlerini ithal edip onu ilaç şekline sokmaktan ibarettir.

Şirketlerin ithalatı kendi ana şirketlerinden yapmaları ise, Türkiye'yi fazladan bir döviz kaybına uğratmaktadır ve hemen her alanda şöyle bir mekanizma yürürlüktedir: Türkiye'deki şirket mamul maddeyi kendi ana kuruluşundan ithal ettiğinden normalin üstünde bir fiyatı dışa ödemekte sakınca görmemektedir. Bu fazladan kâr ana şirketi memnun ederken, içteki kuruluş masrafı fiyatlara yansımakta ve

kendisi kazanmaktadır. Bazı kimyasal hammaddelerin basında açıklanan ithal fiyatları ilgi çekicidir: Türkiye'ye ithal edilen aynı madde için, alınış ülkesine göre, 12, 70, hatta 254 kat fazla döviz ödenmektedir... Yabancı şirketlerin ithal ettikleri hammadde konusunda Prof. Sadun Aren şu hükme varıyor: "Kâr transferlerinin bir de görünmeyen kısmı vardır. Şöyle ki, yabancı sermaye fabrikalarının hemen hepsi hammaddelerini dışarıdaki ana şirketlerinden ithal ederler. İşte bu ithalatı çok yüksek fiyatla yaparak, içerideki yabancı sermaye, kârlarının büyük bir kısmını daha peşinen dışardaki ana şirketlerine transfer etmiş olur. Bu surette yapılmakta olan kâr transferlerini kesin olarak bilmeye imkân yoktur. Ancak, ortaya çıkarılmış bazı örneklere dayanarak, bunun, en az resmen transfer edilen miktar kadar olduğunu emniyetle söyleyebiliriz."[334]

Pahalılık – Bu tür bir mekanizmanın nimetlerinden yararlanıp kıt dövizimizin israfına yol açan yabancı sermaye, çeşitli alanlardaki tekel durumundan yararlanarak (ilaç, radyo, ampul, otomontaj, lastik, vb.) ürünlerini görülmemiş fiyatlara satmaktadır. Sağlık Bakanlığı'nın Meclis'te açıklanan bir araştırması, piyasadaki ilaçlardan çoğunun % 300-500 kârla satıldığını göstermiş, basında uzun tepkilere yol açmıştı. Türkiye'deki taşıt araçları Avrupa'daki benzerlerinden iki misline yakın pahalıdır. Hemen bütün yabancı sermaye yatırımlarında var olan bu pahalılıktan, Prof. Haluk Cillov, 1960'lardaki bir konferansında şöyle yakınıyor: "İmalat sanayii otomobil lastiğini 300 liraya satar ve yerli malı diye iftihar ederiz. Avrupa'ya gidersiniz, eşini 100 liraya alırsınız. Bu sanayileşmek değildir...

"Türkiye'de bir pil alırsınız radyonuza, yerli malı diye iftihar edersiniz, bir hafta kullanabilirsiniz. Avrupa'da aynı pili daha ucuza alır, üstelik bir ay kullanırsınız. Bence bu, yüz karasıdır. Bu şekilde bir yazı yazdım diye beni dava bile ettiler.

"Memleketimizdeki 'yabancı sermaye' işte bu özellikleri taşıyor. Özel sektör yatırımlarının % 2 dolayında küçük bir bölümünü meydana getiren bu sermaye, bazı alanlarda birikmesiyle ve geniş kâr imkânlarıyla önem kazanmıştır. (Yabancı sermayenin büyük çalışma imkânı yarattığı iddiası da doğru değildir. Türkiye'deki sanayi işçisinin sadece % 2 kadarı yabancı sermaye kuruluşlarında çalışmaktadır.)

"Yabancı sermayenin yol açtığı oluşum geri kalmışlığın alt edilmesi yönünde bir katkı yaratmamış; bilakis, mamul madde ithalatına bağımlı montajcı ve israfçı bir sektörün doğuşuna hizmet etmiştir."

5. Petrol Şirketlerinin Özel Misyonu

Tüccar-eşraf ikilisinin kendini iktisaden bütünlemek amacıyla dışa açılmasının bir diğer önemli sonucu, en değerli kaynağımızın yabancılara terk edilmesidir. Petrol kanunu yabancılar tarafından hazırlanmış, yabancılara yaranmak amacıyla çıkarılmıştır. Türk ekonomisine verdiği zararın anlatılmasına ciltler dolusu yazının yetmeyeceğine işaret edip özetlemeye çalışalım.

Uluslararası kapitalizm tarihinin en kanlı sayfaları petrolle ilgilidir. İtalyan petrolcüsü Mattei'nin uçağına bomba konmasından Musaddık'ın devrilmesine kadar çeşitli olayların temelinde petrol vardır. Petrolün sağladığı astronomik kârlar ve büyük sömürü imkânı, onun uğruna hükümetlerin devrilip kurulmasına, ihtilallere, milyonlarca liralık propaganda faaliyetlerine, gizli teşkilatlara gizli paraların ödenmesine yol açmıştır.[335]

1954'te gene bir Amerikalıya hazırlatılan petrol kanunuyla, dünyanın bu en azılı yabancı sermayesine Türkiye kapılarını açmıştır. Yabancılara yaranmak gereğinin sonucu olan bu kanun, geri kalmışlığın yenilmesinde kullanılacak kaynaklarımızı, akıl durduracak bir garabet örneği şeklinde, kullanmaktan vazgeçişimizin belgesidir.

Türkiye, petrol ihtiyacı nedeniyle 1960'larda her yıl dışa 60 milyon dolar kadar bir ödeme yaparken, bu rakam, 1970'lerin sonunda yılda 2 milyar doları bulmuştur. Yaklaşık olarak, tüm ihracat gelirlerinin karşılığı sadece petrol alımında kullanılmaktadır.

Öte yandan, Türkiye'nin topraklarında, şu ya da bu ölçüde, ama mutlaka petrol vardır. Nitekim, toplam ihtiyacının yaklaşık üçte birini, Türkiye kendisi üretmektedir.

Bu durumda,1950'lerden başlayarak Türkiye'nin yapması gereken, topraklarındaki kaynağı kendi yararına en akılcı biçimde harekete geçirmek; sanayisinin enerji ihtiyacını ise bu pahalı kaynağa değil, bol miktarda sahip olduğu kömüre ve akarsulara dayandırmaktadır. Oysa bunun tam aksi yönde bir politika izlenmiştir. Yabancıla-

rın ve petrol şirketlerinin de katkısıyla hem kurulan sanayi başlıca enerji kaynağı olarak petrolü almış hem de yerli petrol üretiminde Türkiye'nin çıkarları ikinci plana itilivermiştir. Sonuç, ekonomiyi altüst eden bir döviz harcamasının petrole gitmesi ve Türkiye'nin kendi kaynaklarından yararlanamayışı üzerine ciddi kuşkulardır.

Mesele, yabancı şirketlerin olaya bakış açısıyla, Türkiye'nin bakış açısı ve çıkarları arasındaki farklılaşmadan, çelişkilerden doğmaktadır. Yabancı petrol şirketleri ve onların ülkeleri açısından Türkiye, her şeyden önce, muhtemel bir petrol rezervidir. Dünya ölçeğinde ve bu güçlerin çıkarınca yapılmış uzun vadeli planların, küçük bir parçasıdır Türkiye. Şirketler için, konu sadece Türkiye değildir; amaç, mutlaka Türkiye'de petrol bulup çıkarmaktan çok, bu petrolü dünya ölçeğindeki planın öngördüğü biçimde kullanmak ya da kullanmamaktır. Örneğin, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde imtiyaz almış yabancılar, buldukları petrolü çıkartıp çıkartınama kararını, Ortadoğu ülkelerindeki siyasal konjonktüre göre belirleyebilirler, zamanlamayı başka etkenlere göre ayarlayabilirler, vb. Bu, onların evrensel ölçekte bir sermaye kuruluşu olmalarının, kendi ülkelerinin siyasal odaklarıyla ilişkilerinin doğal sonucudur.

Şirketlerin politikasına salt ekonomik çerçevede bakıldığında da, bunun Türkiye'nin yararıyla çelişen uygulamalar yaratabileceği görülmektedir. Türkiye açısından, düşük verimli ve pahalı kaynakları bile işletmek; döviz darlığı nedeniyle, ticari bir davranıştır. Buna karşılık maliyetleri ve kârları uluslararası ölçülere göre belirlenen yabancı petrol şirketleri açısından, ancak bu ölçülerle ticari olan kaynakları harekete geçinmek söz konusudur. Nitekim, TPAO'nun çalışmaları yabancı şirketlerinkiyle karşılaştırıldığında, bu gözlemi doğrulayan rakamlar ortaya çıkmaktadır: TPAO, Türkiye'nin ihtiyaçları uyarınca, hemen her olasılığı değerlendirip sondaj yapmakta, üretimi düşük olan kuyulardan bile petrol üretmektedir. Buna karşılık, yabancı şirketlerin çalışması, 'ticari' verimi yabancıların üst düzeydeki kârlılık ölçüsünü karşılayan alanlarla sınırlıdır. Nitekim, 1970'lere kadar TPAO'nun yaptığı sondaj, yabancı şirketlerin toplam sondajından fazladır; TPAO 227 petrollü kuyudan üretim yaparken, 16 kuyudan üretim yapan bir SHELL şirketinin üretimine ulaşamamaktadır. Başka bir deyişle, yabancı şirket imtiyaz aldığı alanlarda sade-

ce 16 kuyudan, TPAO'nun 227 kuyuda elde ettiğinden fazlasını çıkarabilmektedir.

Bu rakamların açıklaması, bir yönüyle, TPAO'nun verimli petrol yatağı bulmaktaki yetersizliğinde aranabilir. Ama öteki yönüyle, en azından teorik olarak; yabancı şirketin kendi imtiyaz alanındaki küçük yatakları kârlı görmeyip işletmediğini ortaya kor. Oysa Türkiye'nin yararı, mevcut petrol imkânlarını yabancı şirketlerin çıkarınca belirlenen ölçülerle değil Türk ekonomisinin ihtiyacınca değerlendirmektir. TPAO'nun yaptığı gibi, bulunan petrolü son damlasına kadar çıkarmaktır. Nitekim 1960'larda TPAO, Şelmo yöresinde günlük 80 varil veren kuyuyu işletirken, Mobil şirketinin günlük verimi 1000 varilden düşük gözüken yatakları işletmeye sokmadığı belirtilmiştir.

Öte yandan, yabancı petrol şirketlerinin Türkiye'de petrol ararken aynı zamanda Türkiye'ye petrol satmaları da bu faaliyetin yoğun olduğu 1960'larda üretimi etkilemiş gözükmektedir.[336] Bu satış, özel anlaşmalar nedeniyle uzun süre dünya piyasalarından daha pahalıya yapılmıştır.

Çin'in petrol konusunda geçirdiği tecrübe, bizim açımızdan, hayli ilgi çekicidir. Çin'i gezen Türk gazetecilerinden Oğuz Akkan'a Çin petrol enstitüsünün müdürü şu bilgiyi vermektedir: "İhtilalden önce ünlü İngiliz, Fransız, Amerikan şirketleri çeşitli bölgelerimizi kapatmış, petrol aramaları yapmış, kuyular açıp petrol bulamamış, aldıkları olumsuz sonucu bize bildirmişti. İhtilalden sonra Sovyetler Birliği, Romanya ve Çekoslovakya'dan teknisyen ve mühendis ekipleri getirterek petrol gücümüzü anlamak istedik. Bu ekiplerin içinde en başarılısı Çekler oldu. Sebebi de şu: Ruslarla Romenler, Çin'in çeşitli bölgelerine dağılıp araştırma yaparken, Çek ekibi başka yerde vakit kaybetmeden hemen Batılı şirketlerin geçmişteki sondaj bölgelerine gidip, 'verimsizlikle' nitelenmiş topraklarda araştırma yaptılar; 'kör' kuyuları tekrar incelediler. Aldıkları sonuç şaşırtıcıydı: Bu kuyuların % 75'inde Batılılar petrol bulmuş fakat hemen kuyuyu körletip durumu bizden gizlemişlerdi. Bulunup gizlenmiş petrolü kısa zamanda ortaya çıkaran Çek ekibi, tabiatıyla, öteki ekiplerden daha faydalı oldu."[337]

Türkiye'de petrolün macerası, uzun süre, kendi yararlarımızı ve imkânlarımızı ikinci plana atmak biçiminde gelişmiştir. Milli petrol

kuruluşu olan TPAO'ya, sanki o da bir yabancı kuruluşmuş gibi muamele edilmiştir. Arama izni verilirken, petrol bölgeleri saptanırken, TPAO, hatta kösteklenmiştir. Bu kuruluşun gelişmesinin neredeyse bilinçli ve kasıtlı olarak iktidarlarca engellendiğini söylemek mümkündür.* Bir yandan da, kendi çaresizliğimiz, güçsüzlüğümüz üzerine yaygın bir propaganda geliştirilmiş, ancak yabancı özel şirketler sayesinde bir şeyler yapılabileceği, 1960'larda TPAO'nun tek başına tüm sondaj çalışmalarının % 60'ını gerçekleştirmesine rağmen söylenmiştir.[338]

1960'larda milli ve halkçı güçlerin başlattığı petrol kampanyası 1970'lere doğru bazı sonuçlar vermiştir. Yabancı şirketlerin petrol üretimi önemli oranda artarken TPAO'nun üzerindeki ambargo da hafiflemiştir. Bununla beraber, petrol gibi aynı zamanda teknik olan bir konunun 1970'lerdeki gelişmesi üzerine yorum yapmak için henüz vakit erken gözükmektedir. Özet olarak söylenebilecek olan, petrol politikasının da tüm ekonomi politikaları gibi, sınıfsal iktidarın niteliğinden, iç ve dış dayanaklarından ayrı düşünülemeyeceğidir.

Ne var ki yabancıları memnun ederek kendi durumunu sağlamlaştırmak iktidardaki tüccar-eşraf ikilisinin zayıflığından doğan tabii bir tercihtir. Gerçekten de, iktidardaki zümrelerin ağır basan niteliği ne olmuşsa, Türkiye'nin ekonomik düzeni onu yansıtmıştır. Milliyetçi bürokratların yer aldığı iktidar koalisyonu Türkiye'yi dışa muhtaç etmemiş, bağımlı kılmamıştır. Fakat kurdukları ekonomik düzen hem iç sömürüyü devam ettirmiş, hem de donuk bir özellik taşımıştır. Az gelişmiş burjuvazinin tarihsel niteliği ise aracılık ve komisyonculuktur, yabancılarla işbirliğidir. Bu zümrenin hâkim olduğu iktidarın şe-

* TPAO'nun eski Genel Müdürü İhsan Topaloğlu, bu 'köstekleme' faaliyetinin son durumuyla ilgili olarak şu bilgiyi veriyor: "Birinci Beş Yıllık Plan'a göre 1964 yılında yapılan 5 yeni sondaj makinesi sipariş edilmiştir. Böylelikle artan sondaj kapasitesinden tam olarak yararlanmak üzere 1966 yılı için 31 bin metre derinliğinde 16 arama kuyusu delecek şekilde programlar hazırlanmış ve uygulanmıştır. Bu miktar daha sonra gittikçe azalarak 1968 yılında 7 arama kuyusuna (Wildcat) inmiş, bunun için de 14.000 metre sondaj yapılmıştır. Bu nedenle petrol bulma şansı da bu oranda azalmış olmaktadır. Yeni makinelerin alınması ile hızlanması beklenen aramalar azalırken Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı'nı daha ziyade ham petrol ve tabii gaz ithal eden ve petrol alışverişi yapan bir kurum haline getirmek gayretleri gittikçe artmaktadır. Yabancı şirketlerin aramalarına fazla bel bağlamanın ham bir hayal olduğu ise petrol kanunu çıkalı beri artık anlaşılmıştır." ("Enerji Sorunumuz ve Petrol," *Akşam* gazetesi, 22.3.1969)

killendirdiği ekonomi, kaçınılmaz şekilde bağımlı olmuştur. Aynı burjuvazinin ve iktidar ortağı eşrafın kuracağı sanayiye ise, ikilinin öteki niteliği olan güçsüzlük mutlaka yansıyacaktır.

IV. Geri Kalmış Sanayi Düzeni

1952'den sonra baş gösteren döviz darlığı ve ithalatı sınırlamak zorunluğu gibi nedenlerle, tüccar-eşraf ikilisi bu kez 'sanayici olmayı' deneyecektir. Ne var ki bu 'sanayileşme' kaçınılmaz şekilde az gelişmiş burjuvazinin niteliklerini hatırlatmaktadır.

1. 'Girişimci Değil, Ürkek...'

Türkiye'de burjuvazi, sanayiciliği uzun süre ikinci sınıf iş kabul etmiştir. Öncelik, girişim gerektirmeyen ve kolay para kazandırtan konut yapımı, arsa spekülasyonlarındadır. Parasını inşaata bağlayan sermayedar, bunun kaybolmayacağından emindir. Yaptığı binayı ya da aldığı arsayı ne zaman satarsa, yaptırdığından çok fazlası eline mutlaka geçecektir. Dolayısıyla işin ne tehlikesi, ne ince hesabı, ne de yorucu çalışması vardır.

Bu oran, 1963-1971 döneminde % 42 olacak,* 1977'ye ait son rakamlara göre, % 30 dolaylarında duracaktır. Özel yatırımlar arasında konutun çeyrek yüzyıl başköşeyi tutması, sanayileşme adına ciddi kayıptır. Üstelik, nicel büyümesine rağmen, imalat sanayii özel sermaye yatırımları arasında hem inşaat yatırımının arkasında kalacak hem de oran olarak payını fazla yükseltmeyecektir: 1963-1971 döneminde bu oran % 29'dur: 1977' de ise, % 24'e düşmüştür.

Tüccar-eşrafın sanayiciliği, tabiatıyla, inşaatçılığından sonra gelecektir. Ancak bu sanayicilik de girişimci değil, ürkek olacaktır. Planın öngördüğü alanlara itibar etmeyecek, hafif sanayi alanına, yapımı kolay tüketim maddelerine yönelecektir.

Aslında bu duruma şaşmamak gerekir. Dünyanın her yanında özel sermaye, kendi tabiatı icabı, plancıların ona uygun buldukları iş kol-

* İlk ve ikinci kalkınma planında konut yatırımlarının üzerinde uzun boylu durulmakta, mutlaka azaltılmasının gerekliliği ısrarla belirtilmektedir.

larına değil, en çok kazanacağı alanlara yönelmektedir. Hele bu özel sektör Batı'daki gibi mücadeleci ve girişimci değilse, sadece kârlılıkla yetinmeyip bir de aşırı güvenlik ve kolaylık arayacak; öncelikle konutu, sonra kolay sanayii seçecektir.

Bu sanayi zaman içinde elbette bir ölçüde gelişmiş, 1970'lerde yılda % 9 oranında büyümüş, geçmişe oranla daha büyük işletmeler kurabilmiş ve güçlenen bir işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. Türkiye'nin ve sanayinin 1925'ten de 1950'den de çok ileride olduğu açıktır. Ne var ki, gerek az gelişmiş burjuvazinin nitelikleri gerekse onun kurduğu sanayinin yapısı, Türkiye'nin kalkınmasına yetmemiştir.

2. 'Aracı ve Komisyoncu'

Türkiye'de yerli özel sanayi; ithalatçı ve aracı yanı ağır basan, dışa bağımlı bir nitelik taşıyacak; Prof. Gülten Kazgan'ın ona taktığı sıfatla, *montajcı* olacaktır. Bu nitelik, onun doğuşunu etkileyen şartların kaçınılmaz sonucudur.

Bu şartların belki de en önemlisi, bizdeki sanayinin ithalat sınırlamaları zoruyla meydana çıkıp gelişmesidir. Döviz yokluğu 1952 sonrasının bütün hükümetlerini bir kısım ithalatı yasaklamaya mecbur etmiştir. Ancak, memleketteki gelir dağılımı değişmedikçe, çoklukla lüks ve dayanıklı tüketim maddelerine konan bu yasaklar aynı maddelere olan talebi etkilemeyecektir. Zira talep, sadece ihtiyaç demektir. (...) Nelerin talep edileceğini ise, gelir dağılımı tayin eder. Gelirlerin büyük kısmı az sayıda insanın eline geçiyorsa, o memlekette lüks mal talebinin yüksek olacağı açıktır. (...) Lüks bir mala talep varken bunun üretim ya da ithalatı yasaklanırsa, kaçakçılık başlar. Eğer kaçakçılık da önlenirse, bu sefer talep başka lüks mallara döner.[340]

İktisat dilinde böylece ifade edildiği üzere, talep, onu destekleyen gelirin değişmemesi durumunda sabit kalmakta ve mutlaka kendine uygun bir karşılık bulmaktadır. Bizim sanayimizin kuruluşundaki başlıca etken, satın alma gücü elinde birikmiş varlıklı zümrenin yarattığı talebin ve piyasası genişlemekte olan bir sanayinin ithalat yasasından ötürü, birdenbire karşılanamaz olmasıdır. Bu durumda, liberal ekonominin kuralları talebi içte karşılayacak sanayinin hemen

kurulmasını öngörmektedir. Ne var ki talebi karşılayacak malların köklü şekilde üretilmesine şartlar el vermemektedir: Örneğin, radyo imalatı için elektronik sanayiinin varlığı ve belirli teknolojik düzeye ulaşılmış olması gerekmektedir. Oysa memleketin böyle bir temel sanayi yoktur. Dolayısıyla radyo imali mümkün değildir. Ancak talep, karşılığını sabırsızlanarak beklemekte, tatlı kâr ufukta gözükmektedir.

Bu durumda, tüccar-eşraftan olma sanayici işin 'kolayına' gidecektir. İşin kolayı 'montajcı' bir sanayi kurmak, bu şekilde talebi karşılamaktır. Eğer memleketin radyo yapacak gücü yokken radyoya talebi yaratan bir gelir birikimi varsa, o zaman radyonun 'parçaları' yurda sokularak imalatın tümünü değil, 'son safhasını' yapan bir sanayi kurulacaktır.

Örneğin, binek otomobili yapımında, 1973 yılında % 69 oranında 'yerli malzeme' kullanıldığı üretici tarafından belirtilmektedir. Ne var ki, bu 'yerli malzeme'nin önemli bölümünde, ithal malı girdiler bulunmaktadır. 'Yerli' diye nitelenen parçaların ithal girdileri DPT'nin bir araştırmasında incelenince, binek otomobilinde sadece % 33 oranında yerli malzeme olduğu, % 67'nin doğrudan ya da dolaylı ithal girdileri olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu oran üretim dalına göre değişmekte, yıldan yıla azalacağı umulmaktadır. Ancak genel çizgileriyle, 1970'lerdeki durum böyledir.

Türkiye'deki özel sanayi kesiminin yapısındaki bozukluk budur. Ülkenin ekonomik gücü hesaba alınmaksızın '*yaratıcı*' değil, '*yapıştırıcı*' bir sanayi kurulmuştur. Bir malı meydana getiren parçaların yaratılması safhası, ekonominin gücü yetmediğinden ve tatlı kâr hazır beklediğinden, atlanmıştır. Ancak, iş imkânı artar, bir miktar döviz tasarruf edilir gerekçesiyle desteklenmesine rağmen, kurulan aceleci sanayi kaçınılmaz şekilde güçsüz ve israfçı olmuştur. Yurt kalkınmasını gerçekleştirmemiştir. Güçsüzlüğü sanayiden çok ithalata benzemesidir; hammadde değil parça ve işlenmiş madde ithal etmesinden doğmaktadır. Sanayi, büyüdüğü 1970'lerde bile bu özelliğinden kurtulamayacaktır.

Temel sanayinin kurulmasından sonra gerçekleşmiş olsa ithalatı ve döviz kaybını asgaride tutacak sanayi dalları, ilk kademe atlanarak meydana getirildiklerinden, sürekli ve büyük israfa yol açmışlardır.

Oysa bu iş kolları güçlü bir temel sanayinin kurulmasından sonra meydana getirilmiş olsalardı, döviz ihtiyaçlarını önemsiz bir düzeye düşürebilirlerdi.

Özel sanayi kuruluşlarının montajcı-ithalatçı niteliği gelişme süreci içinde azalsa bile, bünyesel bir hastalık olarak 1970'lerin sonunda da etkinliğini korumaktadır. Hammadde diye ithal malı mamul madde kullanan bu sanayi, kendi girdilerinin pahalılığından ötürü ancak yüksek maliyetle üretim yapmakta, bu kez yaptıklarını dışarıya satma imkânını çok zor bulabilmektedir.

Sanayinin bu özelliği, Türkiye'nin sanayileşme temposunu olumsuz etkilemiş; özellikle 1960'larda, hemen hiç derecesinde ihracat yapan özel sanayinin hammadde ihtiyacını sağlamak uğruna, ülkenin gelirinin yarısı tüketilmiş; yatırımları geliştirmek için bu kaynaktan yararlanılamamıştır. Bu dönemde, bir bölümünü imalat sanayinin oluşturduğu toplam sanayi ürünlerinin dışa satımından yılda yaklaşık 80 milyon dolar elde edilirken, imalat sanayinin yıllık 'hammadde' gereği için gene her yıl yaklaşık 150 milyon dolar ödenmiştir. İlaç, boya ve benzeri sanayinin sadece 1967'de dışarıya hammadde için ödediği, 72 milyon dolardır. "1966'daki ihracatı 23 milyon lira olan tekstil sanayiinin o yılki ithalatı, merinos, suni ve sentetik elyaf ve iplik, mamul madde olarak 400 milyon liradır."[341]

1970'lerde, sanayinin güçsüzlüğünden ileri gelen sonuçlar bir ölçüde hafifleyerek ama özelliklerini koruyarak kendilerini sürdürmektedir. 1970'lerin sonunda, sanayinin ihracattaki payı % 30 civarındadır. 600-700 milyon dolarlık bu katkıya karşılık, aynı sanayi, bir milyar dolardan fazla bir hammadde, daha doğrusu, mamul madde ithalatına bağımlıdır. Bu niteliğinden ötürü, sanayi, hem yatırımda kullanılabilecek fonları kendi montaj maddesi ihtiyacında kullanmakta hem de Türkiye'yi sık sık döviz darboğazına sokabilmektedir. Ekonominin dışa bağımlılığına ve sürekli borç aranmasına da, bu durum yol açmaktadır.

Tüccar-eşraf ikilisinin öncülüğündeki sanayileşme, ancak böylesini gerçekleştirebilmiştir. Köklü bir sanayinin kurulması girişimcilik, büyük sermaye, tecrübe ister ki, bunlar az gelişmiş burjuvazide ya yoktur ya da çok gecikerek eksik oluşmaktadır. Ne var ki bu özellikteki bir sanayileşmenin Türkiye'yi kalkındırdığını söylemek 1970'lerin sonunda da mümkün değildir.

Dünyanın her yanında sağlıklı bir sanayi, hammaddesini kendi ülkesinden ya da tarım ülkelerinden sağlarken, bizimki 'hammaddesini' uzun süre Avrupa'dan getiren, *lüks* bir sanayi olmuştur...*

3. 'Dağınık ve İsrafçı'

Sanayideki güçsüzlüğün bir başka belirtisi de, çok küçük birimlerden meydana gelmiş olması ve israfçılığıdır. 1960'larda imalat sanayiindeki işletmelerin % 55'i 10 kişiden az işçi çalıştırmaktadır. 800'den fazla işçinin çalıştığı fabrikaların sayısı 65'tir ki, işyerlerinin sadece % 1'ini meydana getiren bu yerlerin büyük çoğunluğu devlete aittir. Prof. Aren, üretim gücünde büyük kayıplara yol açan cüce işletmeciliği şöyle izah etmektedir. "Özel sektörde işletmelerin böyle küçük olmalarının sebebi, her sermayedarın kendi başına buyruk olmak istemesidir. Elinde büyük işletme kuracak kadar çok sermayesi olanlar azdır. Ayrıca, kapitalistlerin sermayelerini bir araya getirerek büyük işler kurmaları usulü de memleketimizde henüz yerleşmemiştir. (...) Demek oluyor ki işletmelerin küçük oluşu, kapitalizmin (özel sektörün) bünyesinden gelmektedir. Az gelişmiş memleketlerde kapitalist sınıfın mensupları elinde büyük sermayeler birikmemiş olduğundan, bunlar eliyle yürütülecek bir sanayileşmenin cüce ve küçük işletmelerden ibaret olacağı da tabiidir. Oysa diğer taraftan da biliyoruz ki, küçük birimlerle sanayileşmek mümkün değildir. İşte özel sektör eliyle (kapitalist yoldan) kalkınmamızın mümkün olmayışının temel nedenlerinden birisi de budur."[342]

Özel sanayideki bu niteliğin değişik bir örneğine kârın bol olduğu alanlarda rastlıyoruz. İlaç sanayii, taşıt montaj sanayii, ampul sanayii, gazoz sanayii vb. Bu iş kollarındaki kazancın cazibesine kapılan sermayedarlar hemen bir yabancı ortak edinerek şirket kurup yatırım yapmaktadırlar. Bu nedenle gereksiz sayıda işletme aynı alanda birikmekte, kapasitesinin çok altında bir üretimle yetinmektedir. Gerçi bu, sınırlı çalışma temposu bize fazlasıyla kazandırtmak-

---

* Sanayi, ancak 1980'lerde ve kitlelerin ciddi kaybı pahasına ihracattaki payını artırabilmiştir.

ta, ancak, üretim kapasitesinin önemli bölümünün kullanılmamasından ötürü değerli sermayeler boş yere bağlı kalmaktadır.

Bu nedenlerle sanayide oluşan âtıl kapasite tek kelimeyle korkunçtur; özel sektörcü gelişme çabasının yol açtığı israfın en büyük örneği olarak karşımıza dikilmektedir. Türkiye'nin milyonlarca liralık dövizi ve sermayesi boş yere kullanılmıştır. İlk beş yıllık planda belirtildiğine göre, 1962 yılında dokuma sanayii kapasitesinin ancak % 30'unu; makine ve aletler sanayii % 35'ini kullanmaktadır. Gerisi âtıldır. 1966'nın rakamları da pek parlak değildir, çeşitli alanlarda israf edilen âtıl kapasite şöyle belirtilmektedir: Ampul imalinde % 65, plastik konfeksiyon % 70, tarım aletleri montajı % 53, dokuma ipliği % 22, yün ipliği % 50, yünlü dokuma % 67...[343]

Âtıl kapasite sorunu ancak 1970'lerde bir dengeye ulaşmış; imalat, sanayi toplamında % 25'e düşürülmüştür.

Prof. Aren'in belirttiği üzere, az gelişmiş ülkeler kapitalizminin 'özünde' bulunan bir başıbozukluk, Türkiye'nin fakir kaynaklarının mirasyedi cömertliğiyle uzun süre israfına yol açmıştır.

* * *

Tüccar-eşraf ikilisinin önderliğindeki sanayileşmenin pek iç açıcı sayılamayacak görünüşü işte böyledir. Kuruluş gerekçesi zayıf, *hammaddesini* Avrupa'dan ithal eden, israfçı bir sanayidir bu. İthalat gereği yıldan yıla artmakta, önemli ihracat yapamamaktadır. Bu imalat sanayiinin döviz ihtiyacını karşılamak zorunda olan ihracat ise hâlâ geleneksel maddelere dayanmaktadır. 1953'te adam başına 17 dolar olan ihracat, 1966'da 15 dolara düşmüştür.[344] Bu rakamın 1971'de ulaşabildiği nokta, ancak 20 dolardır. 1970'lerin sonunda 40 dolara varması ümit edilmektedir. (Yunanistan'dan beş kat düşük.)

Bu nitelikteki bir ihracatın desteğine muhtaç olan ithalatçı sanayi, tabiatıyla, dış borçlara (sonraları işçi dövizine) bakar olmuştur. Tüccar-eşraf ikilisinin tarihsel güçsüzlüğü ve aracı özelliği, damgasını kolay silinemeyecek bir şekilde Türk sanayiine vurmuştur.

V. Geri Kalmış Tarım Düzeni

Türk halkının günlük yaşantısında en etkili bir sorun, topraktır. 1960'larda cezaevlerindeki insanların % 82'si temelinde tarla ve su kavgaları yatan suçlardan hüküm giymiş; her yıl milyonlarca insan aynı nedenle mahkemeye düşmüştür.[345]

Türkiye'de nüfusun büyük çoğunluğu köylüdür; milli gelirin en önemli kaynağı tarımdır; 1960'larda ihracatın % 80'ini, 1970'lerde % 60'ını tarımsal ürünler meydana getirmektedir. Bu öneminden ötürü, çeşitli sorunların kaynağında toprak yatmaktadır. Tarımın, eşitsizlikten verimsizliğe kadar bütün nitelikleri toplumun öteki alanlarında, gelir dağılımında, siyasal çerçevesinde, ekonomik tercihlerinde, dengesiz şehirleşmesinde yansımakta; toprak geri kalmışlığın kilit noktalarından birini meydana getirmektedir.

1. Devirler Değişiyor, Toprak Dağılımı Değişmiyor

17. yüzyıldan bu yana Anadolu toprağı sürekli bir yağmanın hedefidir. Toprak devletin elinden sökülüp alınarak özel mülk yapılmış; mültezimlerin, Ayanların, ağa ve derebeylerin egemenliğinde günümüze kadar gelmiştir. Bu oluşum kuvvetlinin zayıfı ezdiği, çok büyük çiftliklerle cüce tarlaların yan yana yaşadığı bir toprak düzenini yaratmış, kökleşmesini sağlamıştır. Tarımdaki egemen zümrelerin, kasaba eşrafının, ağanın ve tefecinin çıkarınca biçimlenmiş olan bu düzen, birçok özelliğini, araya Tanzimat'ın, Meşrutiyet'in, Cumhuriyet'in ve demokrasinin girmesine rağmen 1970'lere dek korumuştur.

1913 yılında, kabaca derlenen rakamlar şöyle bir tarım düzeninin tablosunu çizmektedir:

	Tarımdaki aile sayısı	Çiftçi ailelerinin yüzdesi	Toplam toprak miktarı (hektar)	Toprakların yüzdesi %
Derebeyi	10.000	% 1	3.000.000	% 39
Toprak ağası	40.000	% 4	2.000.000	% 26
Orta ve az topraklı köylü	870.000	% 87	2.700.000	% 35
Topraksız köylü	80.000	% 8	–	–

Geçelim 1938'deki ziraat anketinin sonucuna:

	Tarımdaki aile sayısı	Mülk Sahiplerinin yüzdesi	Toplam toprak miktarı (hektar)	Toprakların yüzdesi %
550 dönümden büyük mülkler	6.182	% 0,25	2.600.000	% 14
500 dönümden küçük mülkler	2. 492.000	% 99,75	16.500.000	% 86

İstatistikler yetersizdir, değişik biçimde yapılmıştır. Bununla beraber, eşitsizliğin Cumhuriyet'in bu ilk döneminde değişmeksizin devam ettiği meydandadır. Durum, 1950'ye kadar geçen sürede de aynı kalacaktır:[346]

1950 ziraat sayımı sonuçları:

	Aile sayısı	Çiftçi ailelere oranı	İşlenen alan (hektar)	Toplam işlenen alana oranı
Küçük çiftçi (1-100 dönüm)	2.122.000	% 83,5	7.650.000	% 39
Orta çiftçi (100-500 dönüm)	367.000	% 15	6.980.000	% 35
Büyük çiftçi (500'ün üstü)	33.840	% 1,5	4.826.000	% 25

1938-1950 arasındaki gelişme, eşitsizliğin artması yönündedir. 500 dönümden büyük mülklerin sayısı altı kat artmış, kapladığı alan toprakların % 14'ünden % 25'ine yükselmiştir. Buna oranlı olarak, tabiatıyla, orta ve küçük çiftçilerin toprağı azalmıştır. 1950 sayımı, ayrıca, 400.000 ailenin tarım işçiliği yaptığını, bunların 900.000'inin tamamen topraksız olduğunu kaydetmektedir.

AID'nin Amerikalı uzmanları denetiminde yapılan 1963 sayımının sonuçları önce yayımlanmış, sonra alelacele toplattırılmış, daha sonra ise bazı 'düzeltmeler' yapılarak tekrar basılmıştır.[347] Dolayısıyla güvenilirliği zayıftır. Bununla beraber tarımdaki eşitsizliğin devamını doğrulamaktadır:

1963 tarım sayımı:

	Aile sayısı	Çiftçi Ailelere oranı	İşlenen alan (hektar)	Toplam işlenen alana oranı
Topraksız	309.000	% 8,8	-	-
1-100 dönüm	3.000.000	% 76	11.000.000	% 35,8
100-200 dönüm	280.000	% 9	3.500.000	% 21
200-500 dönüm	94.000	% 3	2.500.000	% 15
500 dönümden fazla	15.915	% 0,52	2.100.000	% 12,4

1913'ten günümüze kadarki çizelgelerin, eksiklerine ve değişik şekilde yapılmalarına rağmen aynı sonuca işaret etmeleri, kasaba eşrafıyla köy ağası egemenliğini bütün iktidarların kabullendiğini; köylü yığınlarının ise her dönemde aynı yoksulluğa terk edildiklerini gösteriyor. 1913 Osmanlı İmparatorluğu'nun sonudur, parçalanmanın nedeni olan Dünya Savaşı'nın eşiğine gelinmiştir. Bakıyoruz, tarımsal nüfusun % 1'i, toprakların % 39'una el koymuştur. 1938'de Cumhuriyet'in ilk dönemi sona ermektedir. İnkılaplar, çeşitli değişiklikler yapılmış, fakat bu kez de % 2,5 toprağın % 14'üne sahip çıkmıştır. Geliyoruz 1950'ye, CHP iktidarı da devrini tamamlamaktadır, fakat durum eşittir: Tarımsal nüfusun % 1,5'u, yani bey-ağa takımının üst kademesi, toprakların % 25'ini işletmektedir. Sonra DP dönemi bitiyor, 27 Mayıs devrimi yapılıyor, reform korkusuyla aile arasında topraklar bölünüp küçük gösteriliyor; fakat ağa egemenliği gene değişmiyor: Tarımsal nüfusun % 3,5'u, bu kez toprakların % 27'sini elinde tutmaktadır.

Devirler değişmiş, iktidarlar değişmiş, fakat bu küçük azınlığın dışında kalan kitlelerin durumu pek değişmemiştir. Onlar küçücük toprak parçalarında ancak günübirlik yaşamaya, elli yıl öncesinden farklı şartlar içinde, fakat aynı temel yokluğun çerçevesinde devam etmektedir.

Tarım kesimindeki bu özelliğin yanı sıra, rakamlar başka gerçeklere de işaret ediyor:

a) Toprak dağılımındaki adaletsizlik, gelir paylaşımında aynen yansımaktadır. Avuç içi kadar topraklara sığınmış 20 milyon insan, 1960'larda milli gelirden aldıkları 700-800 lira yıllık payla yoksullu-

ğun en alt kademesindedirler. Büyük toprakların az sayıdaki sahipleri ise Türkiye ölçüleriyle astronomik kazançlar sağlamaktadır: Amerikan Yardım Teşkilatı'nın (AID) kendi uzmanlarından Prof. Enos'a hazırlattığı rapora göre, Türk tarımının yüksek gelir kesimindeki çiftçilerin yıllık ortalama kazancı, en alttaki 10 milyonunkinden tam 47 kat fazla olup, bu eşitsizlik dünyadaki pek örneği bulunmayan bir rekordur...[348]

b) Rakamların ortaya koyduğu ikinci gerçek, 'tarım ülkesiyiz', 'hububat deposuyuz', 'ortak pazarın tarım merkezi olacağız' gibi klişelerle yıllardan beri kendimizi aldattığımızdır. Oysa, toprakların aşırı şekilde parçalanmış olması üretimi en düşük düzeyde kalmaya mahkûm etmektedir: Tarımda, işlenen toprak birimi küçüldükçe üretim daha hızlı bir tempoyla düşmektedir. Örneğin 100 dönümlük bir tarlada 100 ton ürün alınıyorsa, 50 dönümlük bir tarlada 40; 25 dönümlük tarlada ise 15 ton alınmaktadır. Şimdi, bu gerçeği göz önünde tutarak, uzmanların 'verimli ve akla uygun işlenmesi, üretimin optimala yaklaşması için' çeşitli bölgelerde tarım birimine koydukları asgari genişlik sınırlarına bakalım:[349]

Marmara Bölgesi ve Batı Anadolu	:	75-100	dönüm
Güney ve Güneydoğu	:	120	"
Karadeniz Bölgesi	:	120	"
Orta Anadolu	:	200-300	"
Kuzeydoğu Bölgesi	:	600	"

Yani, toprağın ve üretimin ziyan edilmemesi, topraktan en akli şekilde faydalanılması ve toprağın verim gücünün kısıtlanmaması için, Türkiye'nin en verimli bölgelerinde bile işletme birimi (tarla) 75 dönümden küçük olmamalıdır. Oysa, işletme birimlerinin % 65'i 75 dönümden küçüktür. Verimin gerektirdiği sınırın daha geniş olduğu bölgeler de hesaba katılırsa, Türkiye'de işlenen toprağın % 80'inde, aşırı bölünmeden ötürü, akla uygun ve ekonomik bir tarım yapılmadığı meydana çıkar. Akla uygunluğu şöyle dursun, küçük parçalarda yapılan tarım bir kaynak israfına yol açmaktadır.

c) Bu çerçevedeki tarım kesiminin klasik bir toprak reformuyla dertlerinden kurtulacağı, hele ekonomik gücünü artıracağı pek söylenemez. Büyük işletmelerin elinde 10 milyon dönüm kadar toprak bu-

lunmaktadır. Bunun tümünün devletleştirildiği düşünülse bile, asgari verimlilik şartları göz önünde tutulduğunda, yararlanacak aile sayısı 100.000'i geçmez. Oysa sadece topraksız aileler, 1963 sayımına göre, 300.000'den fazladır. Geçmişteki artış temposuna bakılarak 1970 yıllarında 500.000'e vardığı söylenebilir. Toprağı kendine yetmeyen, ortakçılık, yarıcılık yapan, cüce işletmelerde günübirlik yaşayan aile sayısı ise milyonun üzerinde hesaplanmaktadır.

Kaldı ki, 1970'ler Türkiye'sinde bir toprak reformunun artık anlamını yitirdiği söylenebilir. Toprak reformu, 1920'lerde, 1930'larda bir işlev taşıyabilir, demokratikleşme sürecini hızlandırabilirdi. Oysa kapitalistleşme ve sanayileşme olgularının yaşandığı günümüzde, zaten tarımdaki feodal ilişkiler kapitalizm tarafından yıkılmaktadır. Ağalar, büyük ölçüde kapitalist yöntemlerle tarım yapan sermaye sahiplerine dönüşmektedir. Köylü kitleleri ise, avuç içi kadar bir toprağa sahip olmaktan çok kentlere göç etmenin ve sanayileşme sürecinde yer almanın özlemlerini yaşamaktadır. Bir toprak reformunun bu ortamda ne kapitalist ne de sosyalist anlamda bir devrim niteliği taşıyacağı söylenebilir. Sınırlı birkaç bölge dışında, toprak reformunu düşünmek için Türkiye artık geç kalmıştır; böyle bir girişimin gerçekten ilerletici işlev taşıyabileceği tarihsel zaman kesitlerini geride bırakmıştır.

2. Şişkinlik ve Verimsizlik

Geri kalmış ülke insanlarının büyük bir bölümü ekmeğini topraktan çıkarır: 1960'ların rakamlarıyla, Asya'da çalışan nüfusun % 74'ü; Afrika'da % 65'i; Latin Amerika'da % 67'si; Türkiye'de % 70'i. 1970'ler sonunda bu oranın Türkiye'de % 50'ye düşmesi beklenmektedir. Gelişmiş ülkelerde ise bu oran düşüktür. Örneğin, Kuzey Amerika'da % 5'e, Batı Avrupa'da % 15'e ancak ulaşır.

Tarımda önemli işgücünün bulunmasına rağmen geri kalmışların gıdasızlık, açlık, tarımsal üretimin düşüklüğü gibi sorunlarla karşı karşıya olmaları belirli nedenlerden ileri geliyor:

a) Geri kalmış tarımın en önemli bir niteliği, 'gizli işsizliğin' yaygın olmasıdır. 'Belirli bir işin gereğinden çok sayıda insan tarafından yapılması' şeklinde tanımlanan gizli işsizlik tarım kesiminde adam ba-

şına üretim ortalamasının çok düşük olmasına yol açmaktadır. Türkiye'deki gizli işsizlerin sayısı 1960'ların kalkınma planlarında 4 milyon olarak belirtilmiştir. Bu rakam bazı mevsimlerde 6 milyona ulaşmaktadır. Gizli ve açık işsizlik plansız makineleşmenin hızlandığı oranda artmakta ve büyük sosyal sorunlardan birini meydana getirmektedir.

b) Tarımdaki güçsüzlüğü hektar başına verimin artış temposu ortaya koymaktadır: Gelişmiş ülkelerde bir hektarın verdiği ürün Türkiye'dekinden kabaca üç kat çoktur. Geri tarımların hemen hepsinde göze çarpan bu durum, Türkiye gibi otlaklarla ormanları bile tarlaya dönüştürmek zorunda kalan bir ülkede hayatidir.

Türkiye'de ekime elverişli topraklar 1956 yılına kadar hızlı bir tempo ile genişletilmiştir. Büyüme 1957'den sonra durmuş, yılda % 1 oranına düşerek ekilebilen toprağın yüzölçümü 420 milyon dönümde donmuştur.[350]

Ancak hemen belirtelim ki, olumlu gibi görülen bu genişleme akıl ve mantık dışı, iktisat dışı gerçekleşmiş, kaş yapma uğruna göz çıkarılmıştır. Fazla nüfusuna iş yaratmaktan aciz bir toplum düzeni bu nüfusu ormanları yakarak tarla açmaya yöneltmiş, kazanılan topraktan sağlanan faydanın önemli bölümü, ormansızlığın doğurduğu kaymalar (erozyon) yüzünden kaybolmuştur. Uzmanların hesabına göre günümüzün Türkiye'sinde her yıl 400 milyon ton toprak erozyondan ötürü denize kaymaktadır.

c) Tarımsal üretimde artışın 'bundan sonra ancak hektar başına verimin yükseltilmesine bağlı olduğu', zira ekime elverişli toprakların tümünün kullanıldığı birinci beş yıllık planda kesinlikle belirtilmiştir. Ancak, işin acıklı yanı, son yıllardaki gübreleme çabalarına ve artan traktör sayısına rağmen hektar başına verim yerinde saymış ve ortaya şu gerçek açık ve seçik olarak çıkmıştır: Türk tarımı öylesine keşmekeş içindedir ki, en küçük bir ilerleme için tüm toprak düzeninin kökten değişmesi ve bu değişimin her alanda yapılacak hamlelerle beraber yürümesi gerekmektedir.

Verimin yerinde sayışı ve büyük tarımsal çıkmaz şu rakamlardan izlenebilir:

a) Tarımın ana kesimi hububatta 1951-67 arasında hektar başına düşen üretim artmamış; 1951'in 1.213 kg'lık ortalaması,

1961'de 892 kg'a düşmüş ve 1963'te 1.336 kg'lık rekor düzeye ulaştıktan sonra geçtiğimiz yıllarda gene, 1.200 kg çerçevesinde donmuştur.[351]

b) Tarımın diğer alanlarında da verim artışı aynı tempoyu izlemiştir. Bakliyatta verim 1958'de 1.075 kg iken 1965'te 1.052 kg'a düşmüş; sınai bitkilerin en önemlisi tütün üretiminde ekici sayısının 1958-65 arası % 50 artarak 380 bine ulaşmasına rağmen hektar başına verim 734'ten 596 kg'a gerilemiştir... Tarımın hemen bütün kesimlerinde verimin durakladığı göze çarparken tek önemli artış çay ve pamuktadır. Ancak bu iki ürün tarımsal gidişin yönünü etkilememiş; hele hesapsızca teşvik edilen çay üretimi, fabrikalar yetişmediğinden, milyonlarca kilo ürünün çürümesiyle sonuçlanmıştır.

İlk beş yıllık planda tarımsal üretimin artış temposu yılda % 4,2 olarak hesaplanmışken gerçekte bu hız ancak % 3,2'ye varabilmiş yani % 3 dolaylarındaki nüfus artış hızını ancak geçebilmişti. Tarım kesiminin 1967 ve 1968 bilançosu ise, % 3,1 artışla, tam bir çıkınazı işaret etmektedir. Üstelik duraklama traktör sayısının çoğalmasına (1967'de 75.000), suni gübrelemenin üç yılda üç kat artmasına (1967'de 1,5 milyon ton), ilaçlamanın aynı şekilde gelişmesine rağmen olmuştur. Tarım kesiminin % 20'sinde nispeten modern ziraat yapılması, kökü çok derinde olan sorunlara çözüm getirememiştir. 1967'de denenen ve 'mucizevi' sonuçları önceden ilan edilen Meksika tohumu da yerli tohumun ancak yarısı kadar ürün vermiş[352] ve 1968'de 25 milyon dolarlık buğdayın ithali gerekmiştir.

1970'lerde gerçi buğday üretimi artmış ve ihracat imkânları doğmuştur ama, gübre kullanımındaki hızlı artışa ve traktör sayısının 250 bine yaklaşmasına rağmen, tarım kesimi duraklamıştır. Sonuç olarak, nüfus artış hızına ancak ulaşan, 1977'de ise ancak binde bir oranında büyüyen bir tarımsal üretimle Türkiye karşı karşıyadır.

* * *

Tarım kesiminde başlıca yararlı yatırım gibi gözüken traktörün özelliği 'dönüm başına elde edilen ürün miktarını artırmaktan çok, aynı ürünün daha az işgücü ile üretilmesini' mümkün kılması olmuş-

tur. Gübreleme ve ilaçlamanın zararını ancak karşılamaktadır. Tarım kesimi, bu haliyle, hem büyük eşitsizliklerin kaynağı olmakta hem de ilerlememekte, durmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

İkili Sosyal Yapı

Devir değiştikçe güçlenen ve bilinçlenen 'Batı modeli uyarınca kalkınma' özlemiyle bu özlemin sonucu olarak ulaşılması imkânsız hedeflerin peşinde koşulması, Türk toplumunu müthiş bir ikiliğe (düalizm) mahkûm etmiştir. Batı'nın başka ülkeler halkına uygulamış olduğu 'gücü gücüne yeten' şeklindeki dağ kanununu, Batı'ya benzemek hevesiyle biz kendi halkımıza uygulamışızdır: Şehrin gücü köye yetmiştir, Batı'nınki Doğu'ya, ağanınki küçük köylüye ve her alanda eklenen yeni halkalarla bu zincir uzayıp gitmiştir.

Türkiye'deki milli gelirin 22 milyon 'vatandaş' açısından taşıdığı değeri inceleyerek meseleye girelim.*

I. 25 Milyonun Milli Gelirdeki Payı: 1977'de Adam Başına 3.700 Lira

Milli gelirin düşüklüğü ölçüsü Türkiye'yi dünya istatistiklerinin ortalarına yerleştirmektedir: 1977'nin resmen açıklanan fert başına düşen milli gelir payı, (cari fiyatlarla) 19.426 liradır.

Geri kalmışlığın incelenmesinde milli gelir ölçüsünün yetersiz ve yanlış olmasının ilk nedeni, bu ülkelerdeki insanların milli geliri çok

---

* Kitabımızın ilk baskısında yer alan aşağıdaki rakamlar eskimiş olmakla beraber, bir paylaşım modelini saptamaktadır.

adaletsiz bir şekilde paylaşması ve ortalama rakamların aslında halkı değil, nispeten mutlu bir azınlığı yansıtmasıdır.

Türkiye, bu eşitsizlik açısından örnektir ve zaten düşük olan ortalama milli gelir hiçbir anlam taşımamaktadır. Aşağıda, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda belirtilen milli gelirin paylaşım esaslarına dayanılarak, 1977 verilerine göre Türkiye'nin milli gelir paylaşımı yaklaşık olarak saptanmaktadır. Söz konusu paylaşım esasları, 1963'e aittir; aynı yılda ve sonrasında yapılmış benzer çalışmalar yaklaşık aynı esasları vermekteyse de, bu tür saptamaların kesin olamayacağını, bir fikir vermekten öte iddia taşıyamayacağını belirtmek gerekir. Bununla beraber, milli gelirin paylaşımına ilişkin çalışmaların, çok açık ve aşırı bir eşitsizlik durumunu kesinlikle ortaya koyduğu; var olabilecek yanlışların bu sonucu değiştirmeyeceği söylenebilir. Aşağıdaki bulgular, kalkınma planında verilen ve başka çalışmalarca doğrulanan paylaşım modelinin 1977'nin gayri safi milli hasıla rakamlarına uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır. (Bütün parasal rakamlar, 1977'nin cari fiyatlarıyla verilmiştir ve Türkiye'nin nüfusu 40 milyon; tarım kesimi 24 milyon [% 60] olarak kabul edilmiştir.)

1) Birinci kalkınma planında belirtilen bölüşüm esaslarına göre tarım kesimindeki Türk halkının (nüfusun % 60'ı) milli gelirdeki payı, 1977 yılında ancak 7.100 liradır.

2) Bu kesimdeki 24 milyon insan da kendi paylarına düşen milli geliri çok adaletsiz ölçülerle bölüşmektedirler: Kalkınma planında belirtilen esaslara göre tarımdaki nüfusun % 92'si tarımda yaratılan gelirin sadece % 48'ini, nüfusun % 8'i gelirin % 52'sini paylaşmaktadır.

3) Tarımda yaratılan değerler, yaratılan değerin paylaşılma yüzdeleri ve 1972 yılının resmen açıklanan rakamları birleştirilince ortaya şu sonuç çıkmaktadır: Tarım kesimindeki vatandaşın 22 milyonu (tüm nüfusun % 55'i) adam başına yılda 3.700 liralık bir payla yetinmektedir.

Düşük gelir gruplarından sadece tarımsal nüfus göz önünde tutularak yapılan bir değerlendirme bile Türkiye'deki büyük kitlelerin, yoksulluğun ve geri kalmışlığın en karanlık noktasında bulunduğunu göstermektedir. Ortalama milli gelirin geri kalmışlığa geçerli bir ölçü

olmayacağı, nüfusun % 55'ine yılda 3.700 lira düşen bir ülkeyi '19.426 liralık' kabul edebilmesinden, ülkenin kendi içindeki eşitsizliği soyutlamasından ileri geliyor. Nitekim Türkiye'de ortalama yıllık milli gelir, sırasıyla, tarım kesiminde 7.100 lira, tarım dışında 40.000 lira olmakta; tarım kesiminin kendi içindeki bölüşümünde tarımsal nüfusun % 8'ine ortalama 45.000 lira, % 92'sine 3.700 lira düşmektedir.

Yukarıda belirtildiği gibi, bu tür hesaplar kesin olamaz, nihayet bir fikir verebilir. Ancak, 200 yıllık kalkınma çabasının sonucunda, iktidarlar dizisinin 22 milyon Türk vatandaşına sağlayabildiği, dünya istatistiklerinin en alt kesimindeki bu 3.700 liralık yer olmuştur.

Türkiye'deki gelir dağılımı üzerine önemli bir çalışma yapan Korkut Boratav'ın verdiği rakamlar da aynı eşitsizliği yansıtmaktadır. 1963 istatistiklerinden derlenen bu tablolarda "incelenen nüfus en az gelirliden en yüksek gelirliye doğru sıralanıyor ve beş eşit gruba bölünüyor. Her nüfus grubunun karşısına o grubun elde ettiği gelirler miktar ve toplam gelirlerin yüzdesi olarak kaydediliyor. Böylece sırf yüzdelere dayanan bir tablo elde edilmesi mümkün olmaktadır."[353]

Ailelerin toplam gelirden aldıkları paylar

		Tarım kesiminde	Tarım dışında	Türkiye ortalaması
En az gelirli	% 20	% 6,0	% 3,4	% 4,2
Bunu izleyen	% 20	% 9,2	% 5,8	% 6,4
" "	% 20	% 13,3	% 9,7	% 10,7
" "	% 20	% 21,4	% 17,5	% 17,7
En çok gelirli	% 20	% 49,6	% 63,6	% 61,0

Bu tablolar da korkunç bir eşitsizliğe işaret etmektedir. Tarımda ve tarım dışında ailelerin ancak % 20 kadar bir bölümü '*yaşayabilmekte*', geri kalan % 80 tabiatın ve talihin insafına terk edilmektedir.

Korkut Boratav'ın 18 ülkedeki gelir dağılımıyla yaptığı karşılaştırma da ilgi çekicidir: Asya, Afrika ve Amerika'daki bu ülkelere ait "genel gelir dağılımlarını Türkiye'ye ait sonuçlarla karşılaştırınca, Türkiye'deki gelir eşitsizlikleri bütün bu ülkelerden fazla görülmektedir..."[354]

1. Eşitsizliğin Nedenleri

Türkiye'nin kademe kademe bütün hayatına yansıyacak olan bu gelir dağılımı temeldeki bozukluğun bir sonucu şeklinde belirmektedir. Ta 1800'lerden beri bütün iktidarların amacı, küçük bir zümrenin elinde sermaye biriktirtmek, bu sermayenin yöneleceği yatırımlarla yurdu kalkındırmaktır. Batı örneğindeki gibi. Ancak, koşulların değişik olması bu alanda da ters sonuçlar verecektir. Batı Avrupa öncelikle yabancı halkları sömürmüştür. Hele sermaye birikiminden, sanayileşmeden ve işçi sınıfının güç kazanmasından sonra, kendi halkını sömürmesi ikinci plana düşmüş; bir bakıma, Batı'nın işçi sınıfı dünya talanından kendi iradesi dışında ve küçük bir payla dolaylı yararlandırılmıştır.

Türkiye'ye gelince: Batı örneğine uymak hevesiyle bizim toplumumuz da ikiye bölünmüş sermayeyi kişilere biriktirmek tutkusu küçük azınlığın çıkarına, çoğunluğun zararına olan bir gelir dağılımını yaratmıştır.

Ne var ki kapitalist yoldan sermaye birikiminin ön koşulu olan bu aşırı eşitsizlik durumu Batı'da kimi sonuçları bakımından *geçici*'dir. Türkiye'de ise *kalıcı* olmuştur. Çünkü, Batı burjuvazisi elinde biriken sermayeyi kullanmasını bilmiş; Batı'nın kendine özgü koşulları bu kalkınma yöntemini mümkün kılmış; toplam gelirin artması ve işçi sınıfının güçlenmesi kitlelerin yaşam düzeyini yükseltmiştir. Türkiye'de ise, şartlarla Batı modeli arasındaki çelişme aşırı boyutlardaki bir eşitsizliğin kalıcılığıyla sonuçlanmaktadır: Eşraf-tüccar ikilisinin kullanabileceği tek kaynak bizzat kendi halkıdır; eline geçen sermayenin bir bölümünü çeşitli yollardan dışa vermekte; geri kalanını ise hesapsızca işletmektedir. Dolayısıyla, Batı'daki kalkınma ve bunun sonucunda eşitsizliğin azalması durumu, Türkiye'de gerçekleşmemektedir. Günümüzdeki çerçevenin korunduğu sürece zaten kapitalist sisteme özgü olan eşitsizliğin en ağır biçimiyle sürüp gideceğini son iki yüz yıllık tecrübeler açıkça ortaya koymuştur.

2. Eşitsizliğin Sonuçları

Gelir dağılımının eşitsizliği öncelikle 'talep'te ve dolayısıyla üretim tercihlerinde kendini belli etmektedir.

Milli gelirden aldıkları pay yılda 3.700 lira civarında olan 22 milyon vatandaşımıza bakalım:

Bu 3.700 lira, o vatandaşın bir yıllık toplam üretiminin milli gelire katkısının değerini ifade etmektedir; yetiştirdiği buğday ve benzeri ürünlerin para karşılığıdır. İneğinin o yıl içinde yavruladığı buzağıdır, vb. Şimdi bu vatandaş elindeki ürünün, yani 3.700 liranın tümünü ya da tüme yakın bölümünü yaşamak için bir yılda kendisi tüketecektir. Yetiştirdiği buğdayı kendi ekmeğinde kullanacaktır, vb. Bundan bir şey artar ise, onu satacak, karşılığında eline geçen parayla talep yaratacaktır. Yani, birtakım malları almak isteyecektir. Ne var ki, bir memlekette piyasa için mal üretenler, tabiatıyla 22 milyonun yarattığı bu yok denecek kadar düşük talebi değil, satın alma kudretindeki azınlığın talebini gözetecek, onun gerekleri uyarınca üretim yapacaktır. Dolayısıyla, eşitsiz gelir dağılımı sonucunda şöyle bir ikilik ve tutarsızlık belirecektir:

a) Talep yaratacak gelire sahip olmadığından, Türk halkının en az yarısı, ülkedeki ekonomik arzın dışında kalmaktadır. Tüm sınai imalat ve çeşitli hizmetler, öncelikle öteki yarıma, hatta bu grubun da çok imtiyazlı kesimine hitap etmektedir. Bütün bir ekonomi, 22 milyon vatandaş adeta hesapta yokmuşçasına işlemekte; açılan fabrikalar, gazeteleri dolduran ilanlar ve benzer faaliyetler kapalı ekonominin sınırlarındaki 22 milyon insanı yok saymaktadır.

Gelir eşitsizliğinden ötürü çok küçük bir azınlık para sahibi olarak 'talep'te bulunmakta, memleketin ekonomik gücü, bu talep sahibi azınlığın gereğince seferber edilmektedir. Basit bir örnekle durum şöyle belirtilebilir:

Yatırım yapmak imkânındaki bir müteşebbisin karşısında iki grup insan bulunmaktadır. Kalabalık gruptakilerin en ilkel ihtiyaçları karşılanmamıştır, ayakları çıplaktır, en önemlisi paraları da yoktur. Öteki küçük grubu ise giyimli ve paralı kişiler meydana getirmektedir. İnsancıl ve sosyal öncelik her ne kadar ayakkabı imalindeyse de çıplakların bunu alacak maddi imkânı bulunmadığından, müteşebbis kalkıp gazoz imal edecek ve paralı azınlığın lüks ihtiyacını karşılayacaktır.

b) Milli gelirden aldıkları payın küçüklüğünden ötürü talep yaratmayanlar sadece 22 milyon insan değildir. Eşitsizlik bundan sonra da devam etmekte, bütün ekonomik faaliyet, ithalat ve sınai üretim,

önemli talep yaratan birkaç milyon insanın ihtiyacına göre düzenlenmektedir. Prof. Haydar Kazgan'ın hesabına göre Türkiye'deki "imalatın % 50'si sadece 1 milyon kişiye hitap etmektedir..."[355]

c) Gelir eşitsizliğinin sonucunda beliren ikilik, bazı kitleleri ekonomik faaliyetin amacı olmaktan çıkarmıştır. Bu kitleler adeta *yok sayılarak* mevcut düzen kurulup yaşatılmıştır.

Temeli bozuk olan bir toplum düzeni halkla azınlık arasında kesin bir sınır çizmiş, sonra bütün ekonomik faaliyetleri öncelikle azınlığın talebi ve çıkarınca biçimlendirmiştir. Eşitsizlik, talebi biçimlemiş, talep, sınai üretime yön vermiştir. Sonuç, köylerinin yarısında içecek suyu bulunmayan bir toplumun mantar gibi biten gazoz ve bira fabrikalarında milyonlarca liralık kaynağını heder etmesi, tutarsızlığın doruğuna varmasıdır.

II. Şehirliyle Köylü

Gelir dağılımının yarattığı ikilik çeşitli alanlarda kendini göstermektedir. Köy ve şehir kesiminin ilişkileri bu ikiliğin çerçevesinde biçimlenmekte, sonra her kesim kendi içinde yeniden bölünmektedir.

Şehirliyle köylünün ilişkileri sürekli çalışan bir emme-basma tulumbayı andırmaktadır. Tarım kesiminde yaratılan değer kademe kademe çekilerek ve her kademede yaratılan aracılar tarafından paylaşılarak şehre iletilmektedir.

Tarımla tarım dışı kesimlerin arasındaki farkın büyüklüğü sözünü edegeldiğimiz tarihsel koşullardan ve temeldeki bozukluktan doğuyor: Tarım kesimindeki 22 milyon yoksulun şehirle olan ticari ilişkilerinde sürekli kayba uğraması ise bu farkı pekiştiren bir rol oynamaktadır.

1. Yoksul Köylü Açısından Tarımdaki Gelişme

Tarım kesiminde 2 milyonla 22 milyon insan arasındaki farklılaşma, tarımsal üretim tekniğindeki gelişmelere paralel olarak büyümektedir.

Türk tarımı, özellikle 1950'lerden sonra kapitalist nitelikler kazanmaya başlamıştır. Hızlı denebilecek bir makineleşme, verimi fazla

yükseltmekle beraber ağaların 'tüccar'laşmasına yol açmıştır. Özellikle Akdeniz, Ege ve Marmara bölgelerinde köylü-ağa ilişkisi yeni biçimlere girmiştir. Değişimin başlıca sebebi olan makineleşme, eşrafın tüccarla beraber iktidara gelmesinden sonra hızla artmaktadır:

Yıllar	*Traktör sayısı*	*Biçerdöver sayısı*
1936	961	104
1940	1.066	157
1948	1.750	944
1952	31.415	3.222
1957	44.144	6.523
1962	43.747	6.072
1967	74.982	7.840
1972	130.000	9.100
1977	239.000	12.450

Ne var ki bu artış verimi pek yükseltmemiş, emeğe olan ihtiyacı azaltarak sadece büyük çiftçinin kârını çoğaltmıştır. Nitekim makineleşmeden faydalanan ailelerin sayısının 40 bin dolayında olduğu, toprakların % 50 kadarında traktör kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bununla beraber, modern teknikle iş gücünün nitelik ve niceliği arasındaki çelişme Türk tarımında ihtilalci denebilecek değişimlere yol açmıştır:

Topraksızların sayısı artmaktadır – Piyasa için yapılan üretimin (pamuk, çay, tütün, vb.) sonucunda hem tefecilik hem de borcunu ödeyemeyen köylülerin sayısı artmış; toprakların elden çıkarılması da hızlanmıştır. Öte yandan traktörlü ziraat yaygınlaşmakta, ağalar, geniş toprakları zahmetsizce işletmek olanağına kavuşmaktadır. Bu durumda yoksul köylünün tarlası ağaya daha cazip gelmekte; genellikle ağaya borçlu olan köylüler sonunda toprağı satmaktadır.

Nitekim 1950'de 90.000 olan topraksız köylü ailelerinin sayısı 1963'te 400.000'e yükselmiştir. Topraksızların sayısındaki bu artış, üstelik önemli toprak parçalarının ekime açıldığı bir dönemdir. Ağaların toprak gereğinin başka yollardan sağlandığı yılları kapsamaktadır: "1950-65 yılları arasında çok büyük bir kısmı hazineye ait olan mera ve çayırlardan 96 milyon dönümlük toprak ekime açılmıştır. Ay-

nı devre içinde devlet tarafından topraksız köylülere ve göçmenlere dağıtılan topraklar 16 milyon dönümdür. Aradaki fark olan 80 milyon dönüm toprak kapışılmış demektir. Oysa, köyde sosyal, siyasal ve ekonomik kuvvet durumu, topraksız ve az topraklı köylülerin bu kapışmaya katılmalarına ve bir pay almalarına elverişli değildir. Yani bu 80 milyon dönümlük topraklar büyük ve orta çiftçiler arasında paylaşılmıştır. Topraksız ya da az topraklı köylüler, esas itibariyle büyük çiftçilerin rağbet etmedikleri dağlık ve ormanlık mıntıkalarda toprak sahibi olabilmişlerdir.

"Son çıkarılan Tapulama Kanunu'yla bu yağma hukuki bir meşruiyet de kazanmış ve tapulu mülk haline sokulmuştur."[356]

Günümüzde ise ağaların topraklarını genişletmek için el atabilecekleri tek alan yoksul köylünün tarlasıdır. Dolayısıyla, 1950-63 arasında dört kat fazlalaşan topraksız aile sayısının 1963'ten sonra daha hızlı bir şekilde arttığı ve 1970'lerde 600.000'i aştığı söylenebilir. (Çok az toprağı olup ayrıca tarım işçiliğiyle geçinen aileler -1963'te 400.000- bu toplamlara dahil edilmemiştir.)

İşsizlik yaygınlaşmaktadır – Tarımdaki makineleşme topraksız ırgatların ve küçük toprağı olup da ortakçılık, kiracılık gibi işler yapanların durumunda önemli bir kötülemeye yol açmıştır.*

Bir traktör, tarım çeşidine göre 10 ile 50 işçinin yerini alabilmektedir. Dolayısıyla, tarımda zaten yaygın olan işsizlik makineleşmeyle beraber hızla artmakta; yoksullukla beraber şehre göç eğilimleri de kuvvetlenmektedir. Makineleşme ortakçı ve yarıcıları da ırgatlığa doğru zorlamaktadır. "Modern makinelerin tarıma girmeye başlamasıyla, ağa, köylüyle ürünü bölüşme oranını değiştirmektedir. Eskiden yarı yarıya ürün paylaşılırken, köylünün payı önce üçte bire, makinelerin çoğalmasıyla sekizde bire düşürülmüş, giderek 'ücret' şeklini almıştır."[357]

Pazar için üretim, yeni sömürü şekilleri yaratmıştır – Tarımdaki kapitalist gelişme özellikle sınai bitkiler ve dış satım ürünleri çerçeve-

---

* *Tarımdaki ücretli işçilerin ve yarıcılarla ortakçıların sayısı kesinlikle bilinmemektedir. Eldeki rakamlara dayanarak bir milyonun üzerinde aileyi kapsadığı söylenebilir. 1960 istatistiklerinde tarım ve hayvancılıktaki ücretli işçi sayısı 651.000 olarak belirtilmektedir. Köy Envanter Etütleri'ne göre ise sadece 43 ildeki tarım işçisi aile sayısı 680.000'dir. (Doç. Dr. S. Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*)

sinde olmaktadır. Bu alanlardaki kapitalist işletmelerin yanı sıra Anadolu'da 500 yıllık kökü olan ünlü tefeciler yeni şekillere bürünerek tekrar başrole çıkmışlardır. Pamuk, fındık, yağlı tohum gibi köylünün kendi tüketmeyip satmak üzere yetiştirdiği ürünlerin son on-on beş yılda önem kazanmalarıyla ve kapalı ekonomiden yer yer açık ekonomiye geçilmesiyle, para etkeni tarıma girmektedir. Tefecinin bu çerçevedeki yerini Korkut Boratav şöyle tanıtmaktadır.

"Küçük üretici piyasa ile temas kurduğu anda bölüşüm ilişkileri içine girer ve sömürülmeye başlar. Sadece piyasadan saklanabilen şahsi tüketim mallarını ve üretim giderlerini bir önceki yıldan elinde kalan nakdi gelirden tamamen karşılayamadığı sürece, Türk tarımında büyük bir önem taşıyan tefecilere ve nadiren bankalara borçludur. Tefeci faizleri her yerde aşırı derecede yüksektir. Genel olarak çevredeki zengin çiftçilerden ve tüccardan meydana gelen tefeciler birçok hallerde ipotek karşılığı borç verirler ve böylece küçük işletmelerin tasfiyesine, toprak temerküzüne doğrudan doğruya vasıta olurlar. Piyasa için üretim yapan fındık, tütün, zeytin ve pamuk gibi alanlarda küçük üretici yıllık aile içi tüketimini de geniş ölçüde borçlanarak karşılamaya mecburdur; nitekim tefeciliğin de en ziyade piyasaya dönük küçük üreticilerin yaygın olduğu yerlerde önem kazandığını görüyoruz. Tefeci sermayesi, taşra zenginlerinin birikmiş varlıklarına dayandığı halde, kendi kendini besleyerek büyümüş ve üstelik devletin kredi kaynaklarınca da desteklenmiştir. Birçok hallerde tefeci, Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyi birkaç misli yüksek bir faizle küçük üreticilere devreder."[358]

Yüzyıllardan beri kendi yetiştirdiğini tüketmek alışkanlığında, hatta güvenliğinde olan köylü bu yeni ve masraflı alanda dengesini kaybetmektedir. Sınırlı imkânını daha mahsul yeşermeden tüketmekte, sonra tefecilerin, tüccarın, kasaba bakkalının eline düşmektedir. Prof. Mübeccel Kıray, bu ilişkiyi şöyle anlatıyor:

"Köylünün, mahsulün yetiştiği devre dışında paraya ihtiyacı çoktur. Bunu en kolay tüccardan temin etmektedir. Gerekli parayı gerektiği anda hiçbir formaliteye ihtiyaç göstermeden tüccar verir. Daha sonra çok yüksek faiz ödese, bütün geleceğini onun eline teslim etse de, o anda ihtiyacı oları parayı hemen temin etmesinin köylü için hayati önemi vardır. Köylüler pek bankaya gitmek istemezler. Onların

tabiri ile banka '*Gemisi yüzene yardım edermiş, yalpalayana değil.*' Bunun dışında tüccar, köylüsüne, kasabadaki başka müesseselere işi düştüğü zaman yol gösterir ve akıl verir. Mahkeme işlerine bakar, avukat bulur. Hastalandığı zaman hangi doktora gideceğini söyler, ilaçlarını aldırır vb. Çok kere de bu işler için gerekli masrafları görür ve bunları da borç hanesine kaydeder..."[359]

Devletin iki yüz yıldan beri sürekli olarak güçten düştüğü bir ortamda onun görevlerini yüklenen kişiler, yaptıkları işin karşılığını halktan fazlasıyla çıkarmaktadırlar.

Tarım kesimindeki ikilik – Derebeylik benzeri ilişkilerin devam ettiği Doğu bölgelerinde köylüler ürettiklerini ağalarına, şeyhlerine teslim edip ürünün küçücük bölümünü ellerinde tutmaktadır. İkilik köylü ile bu derebeyi benzerleri arasındadır.

Pazar için üretim yapılan fakat köylünün toprağın mülkiyetine sahip olabildiği bölgelerde, mutlu azınlığı kasaba tüccarı, tefeci, ihracatçı temsilcileri ve büyük toprak sahipleri meydana getirmektedir.

Köylünün ırgat durumuna düştüğü ve nispeten modern bir tarımın yapıldığı yerlerde ise ikilik kapitalist çiftçi ile tarım işçisi arasında belirmektedir. Emek arzının çok yüksek olduğu ve işçinin örgütsüz, dayanaksız kaldığı bu çerçevede biçimlenen emek-sermaye ilişkisi, tabiatıyla, şehirdekiyle kıyaslanmayacak kadar insafsız bir sömürüye yol açmaktadır.

Tarımdaki çelişme – Türkiye'nin tarımı bazı olumlu gelişmelere 1950'lerden beri sahne olmuştur. Makineleşmek ve piyasa için üretimin artması, kendi başlarına alındığında, yenilikçi ve ilerici etkenlerdir. Ancak, Türk ekonomisinin temelindeki bozukluk, bu olumlu etkenlerin köylü yığınlarına yansımasını zorlaştırmıştır.

Makineleşme hareketi köylünün işsizliğine yol açmakta; küçük işletme birimlerinin ağa çiftliklerine eklenmesi sürecini hızlandırmaktadır. Topraksızların ve tarımdaki yoksulların sayısı artarken, tarım kesimini terk etmek imkânını bulan köylüler şehir gecekondularına yönelmektedir.

Piyasa için yapılan üretimin ise, ancak devletin kurup gözettiği bir çerçevede halk yararına gelişeceğini on yıllık tecrübe ispatlamaktadır. Aksi halde köylü bir süre sonra tefecilerin ve tüccarın eline düşmektedir. Borç uğruna toprağını satmakta, bazen eski durumuna özenir

hale gelmektedir. Sonuç olarak denebilir ki, eşraf çıkarınca işleyen bir çerçevede gerçekleşmesinden ötürü, tarımsal yenilikler köylü kitlelerinin kısa vadeli yararına değil, zararına yol açmışlardır.

2. Tarım Dışındaki İkilik

Makineleşme ile beraber biçim değiştiren tarımsal ilişkilerin topraksızlığa ve işsizliğe mahkûm ettiği köylü yığınları, kurtuluşu büyük şehirlere göçte arayacaktır. Şehirdeki işçiler ve işsizler bu köylülerin de katılmasıyla hızla çoğalacak ve tarım dışındaki ikili sosyal yapının alt kesimini meydana getirecektir.

Bu alt kesimin sembolü *gecekondu*'dur.

Bölünmüş şehirler – Çok değil, 1950'lerin ikinci yarısına kadar 'ikilik', medeni görünüşlü şehirle onun küçücük parçası durumundaki gecekondular arasındaydı. Şehirin en ücra köşelerine sığınmış bu mahallelerde çoklukla Bulgaristan göçmenleri ve yoksul işçiler otururdu. Şehir yaşantısının tamamen dışında tutulan bu küçük azınlık kendi kapalı yaşamını sürdürür, büyük caddelerde, sinema ve benzeri yerlerde asla göze çarpmazdı.

Anadolu'dan göç başlayınca, şehirlerin sakin görünüşü hızla ve ihtilalci bir şekilde değişti: 1927'den beri yılda % 3 artan şehirli nüfus 1950'den sonra üç kat hızlanarak % 9 artmaya başladı. 1960-70 döneminde toplam nüfusun 10 yıllık artış oranı % 28'ken, kentsel nüfusun artış oranı % 70 oldu. Çoğunluğu Anadolu göçmenlerinin meydana getirdiği gecekondu yığınakları en zengin semtlerin yanı başında (Şişli - *Gültepe, Kuştepe, Harmantepe*) ya da tam ortasında (Ankara - *Altındağ*) yükselmeye başladı. Gecekondu mahalleleri şehrin adeta kendisi, imtiyazlı semtler ise ayrıcalık taşıyan parçaları oldu. Şehirlerin tek boyutlu ve yeknesak görünüşü ile şehir sakinlerinin mütecanis (homojen) yapısı bir daha düzelmeyecek şekilde bozuldu: 1970'lerin rakamlarına göre, İstanbul'da tüm meskenlerin % 40'ını, şehir nüfusunun % 45'ini gecekondu ve sakinleri meydana getirmektedir. İskenderun'da oranlar buna yakındır. Ankara'da meskenlerin % 49'u gecekondudur. Her iki şehirde gecekondu nüfusunun da bu oranda olduğu söylenebilir. İzmir'de ise gecekonduların oranı % 24, gecekondu sakinlerinin % 34'tür. 1960'lardan beri her yıl yaklaşık

250 bin kişinin kentlere göç ettiği düşünülürse, bu rakamları doğal karşılamak gerekir.

16. yüzyılda büyük bir göçe hedef olan İstanbul için Prof. Akdağ'ın uygun gördüğü '...tekleme zenginlerle yaygın bir yoksulluğun yan yana yaşadıkları' tanımı, günümüzün büyük şehirlerinde aynen geçerlidir. Temeldeki gelir farklılaşması üzerine iki ayrı dünya kurulmaktadır. Tarım dışı gelirin % 64'ünü paylaşan ve tarım dışındaki ailelerin sadece % 20'sinden meydana gelen azınlık bu ayrı dünyalardan birinde ifadesini bulmakta; geri kalan % 80 ise, gelirden aldığı % 36 payla şehirlerin kenar mahallelerinde ve gecekondularda bambaşka koşullar altında yaşamaktadır.

Ekonomik farklılaşmanın yarattığı ikilik sonucunda şehir nüfusunun yapısı, sorunları, dertleri, amacı, inançları ve alışkanlıkları kesin çizgilerle ayrılmaktadır. Varlıklı zümre, tüccar ve sanayicilerden, yüksek gelirli memurlardan, serbest meslek sahiplerinden meydana gelmektedir. Öteki dünyanın insanları ise, çoklukla sürekli ya da gündelikle çalışan işçidir; ayakkabı boyacısı, simitçi gibi yarı işsizdir ya da tamamen işsizdir. Genellikle mecbur kaldığı için şehre gelmiştir. Prof. Kemal Karpat'ın gecekondu bölgelerinde düzenlediği ankete göre, erkeklerin % 72'si göç sebebi olarak maddi imkânsızlığı göstermekte, bunu 'köyde geçim zorluğu ve toprak darlığı' şeklinde açıklamaktadır.[360] Tarımda ve tarım dışında yaratılan değer, varlıklı şehirli grubun elinde toplanarak tüketime yöneltilmekte; gecekondulu grup ise kısmen yaratıcı gözükmekte, kısmen ilkinin ayak işlerine koşmakta ve yer yer parazit olmaktadır.

Adeta ayrı milletlerin insanıymış gibi birbirinden değişik olan bu gruplar, toplumsal yapıdaki önemli ikiliklerden birini yaratmaktadır.

Şehrin alt kesimi, genellikle hayatından memnundur – Aydınların genellikle dış yüzüyle değerlendirip kendi ölçülerine vurdukları ve acıdıkları gecekondulu, aslında, hayatından memnun gözükmektedir. Gecekondu halkının 1970'lere kadar hemen her seçimde iktidarı destekleyerek açıkladığı bu eğilimi, yer yer yapılan sınırlı anketler de doğrulamaktadır: Prof. Karpat'ın araştırma bölgesinde, hayatından memnun olmayanların oranı sadece % 7'dir. Büyük çoğunluk, 'yaşama standardının köye nazaran yükselmiş olduğu' kanaatindedir ve göçe karar vermekle doğru davrandığı inancındadır. Memnuniyeti ya-

ratan başlıca neden, 'çalışma imkânına kavuşmasıdır. Şehrin sağladığı kolaylıklardır.' Gecekondulu kadınlar ise özellikle 'kocalarının gurbetçilikten kurtulmasını' yeni hayatı sevmelerinde başlıca etken olarak görmektedir. (Şehre göçenlerin daha çok gurbete çıkmak zorundaki ırgatlar olduğuna kadınların bu düşüncesi dikkati çekiyor.) Prof. Karpat'ın anket sonucunda vardığı hükme göre gecekondulular eskiyle karşılaştırılınca bugünkü durumlarından memnundurlar. Ancak bu memnuniyet geçmişle yapılan bir kıyaslamanın sonucudur: Yoksa varılan noktayla varılmak istenen kıyaslanınca, memnunların oranı düşmektedir.[361]

Her yıl artan göç sonucunda büyüyen gecekondu bölgeleri, Türkiye'nin geleceğini etkileyecek, siyasi ve ekonomik kararlarına yön verecek güçlü bir dinamiği bünyelerinde barındırmaktadır. Gecekondulu gerçi durumundan memnundur ama, bu geçici bir memnunluktur. Koyu bir yoksulluk olan 'dün'le, yoksulluğun biraz hafiflediği 'bugün'ün kıyaslamasından doğmaktadır. Oysa, ilk şaşkınlık geçip hele genç kuşak yetişince, kıyaslama bu kez gecekondu yaşantısıyla klasik şehir yaşantısı arasında yapılmakta, memnunluk yerini başka duygulara bırakmaktadır. Bu yöndeki bir gelişme için vakit henüz erken olmakla beraber, gelişmenin ve yönün kaçınılmazlığı ortadadır. Daha şimdiden belirtileri mevcuttur. Ankete katılanların '% 86'sı bugün yaptıkları işlerden başka işler tutmak istediklerini söylemişlerdir.' Gecekondulu, yaptığı işi beğenmemekte, sağlam, düzenli, devamlı ve aylık ücret veren bir işte çalışmak, 'sigortalı olmak, hastalığa karşı korunmak' istemektedir. Kaldı ki, gecekonduluya parazit şekilde bile olsa geçim sağlayan şehirlerin, her yıl artan göç karşısında bu imkânı uzun süre devam ettirmesi beklenemez.

Gecekondu kesiminin bir bölümü olan sanayi işçilerinde de aynı özellikler ve aynı değişme eğilimleri göze çarpmaktadır: Korkut Boratav'ın ilginç araştırmasında belirttiği gibi, "Şehirde doğmuş ikinci nesilden işçi çocukları veya köyle ilgili anıları silinip gitmiş, şehre göçmenin yarattığı gelir sıçramasının izlenimleri önemini yitirmiş eski işçiler, mevcut eşitsizliklere ve bunların büyüyüp büyümediğine karşı çok daha duyarlıdırlar. Uzun yıllardır şehirde yaşamakta olan veya şehirde doğmuş işçiler, durumlarını diğer sınıflarla ve özellikle burjuva-

ziyle karşılaştırmaya yönelirler. Bu yüzden en azından ilerici ve devrimci bir potansiyel taşırlar."[362]

Hemen bütün tarım ülkelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de sanayi işçilerinin ve şehirde yerleşen köylülerin davranışında bazı özellikler vardır. Tarım memleketinin işçi sınıfını Batı işçi sınıfının ölçülerine vuranları yanılgıya uğratan bu özelliğin ilk nedeni, işçi ya da şehirli, hatta gecekondulu olmanın bu ülkelerde başlı başına bir 'imtiyaz' niteliği taşımasıdır. Köyden gelenler için şehirdeki yoksulluk, geride bıraktıklarıyla kıyaslanmayacak kadar hafiftir. Ümitsiz değildir. Hele bu köylü, iş arayıp bulamayan büyük kitleden sıyrılarak ücretli işçi oldu mu, ömür boyu kurduğu bir hayali gerçekleştirmiş demektir. Geçici bir süre için bile olsa, durumundan memnundur, özlemleri şimdilik karşılanmıştır.

Kentlere göç etmiş insanlar açısından, 'işçi' olabilmek, 'gecekondulu' olabilmek hatta sadece köyden kurtulup kent macerasına koyulabilmek, en azından başlangıçta kendilerine bir imtiyaz gibi görünebilmektedir. Köyden henüz gelmiş olanlar için, kentteki yoksullukları, geride bıraktıklarıyla kıyas edilemeyecek kadar hafiftir, en azından umutludur. Seyyar satıcılık gibi bir iş edinebildiğinde, inşaatta çalışabildiğinde, hele düzenli bir ücret düzeyine ulaşabildiğinde, beklentileri en az bir süre için karşılanmış olmaktadır.

Kent nüfusunun ücretli kesimi değerlendirilirken, genellemelerden dikkatle sakınmak gerekir. Bu kesim hem farklı gelir düzeyinde olabilmektedir, hem de davranışları, kentteki tecrübesine, işinin sürekli olup olmamasına, işçilikte geçmiş yıllarına göre değişebilmektedir. 1960'lar sonrasında çok belirgin olarak ortaya çıkan eğilim, kentte ve işçilikte geçen süreyle ücret düzeyindeki yükselmenin, işçileri giderek daha radikal, daha talepkâr yaptığıdır. Bir noktadan sonra, işçi sınıfı bilinci salt maddi karşılıklarla yetinmemekte, toplumsal ve siyasal özlemleri gündeme getirmektedir.

Düzenli işi olan işçi kesimi, genel çizgileriyle, kentlerdeki düzensiz işçilerle hatta memurun önemli bölümüyle kıyaslandığında daha elverişli koşullar içinde gözükmüştür. 1969'un ve 1977'nin rakamları, şöyle bir tablo koymaktadır ortaya:

1969'da, 1,5 milyon kadar sigortalı işçi, 1 milyon kadar sigortasız işçi vardır. Sigortalıların aylık ücreti ortalama 900 lira dolayındadır.

Bu dönemde, yaklaşık yarım milyonu bulan memur kitlesinin yarısı, 600 liradan düşük maaş almaktadır. Sigortasız işçilerin de gene yarısının ücreti, 300 lira çerçevesinde gözükmektedir. Odalar Birliği'nin 1969'daki Genel Sekreteri Ertuğrul Soysal, sigortalı sanayi işçilerini bu dönemde 'mutlu azınlık' olarak niteleyebilmektedir (*Milliyet* gazetesi, 29 / 06 / 1969) Sendikalı işçi sayısı ise, 1 milyondur.

1977'de, kentlerdeki işçi sayısı 4,5 milyonu bulmuştur. 2,7 milyon işçi sigortalı, 2 milyon sendikalıdır. Sigortalı işçilerin ortalama aylık ücreti, İşveren Konfederasyonu'na göre 1977'de 8 bin lira, farklı ölçülerle rakamı saptayan Sosyal Sigortalar Kurumu istatistiklerine göre ise 6 bin liradır. Ücretlerdeki artış, para değerindeki düşüş nedeniyle bu kadar hızlı gözükmekteyse de, işçi, genel olarak fiyat artışlarına yetişebilmiş, yer yer durumunu korumuş ya da düzeltebilmiştir.

Tarımda olduğu gibi, kentsel kesimde de eşitsizlik hayli yüksek gözükmektedir: İmalat sanayiinin kapitalist kesimindeki artık değerin % 242 olduğu hesaplanmaktadır.[363] Yani, bir işçi, 28 günde yarattığı toplam değerin 8 günlük bölümünü ücret olarak almakta, 20 gün başkaları için çalışmaktadır. *Başkaları*, ön planda patronudur. Sonra bölüşüme katılan öteki sermaye sahipleri, kredi sağlayan kuruluşlar ve emeğin bir bölümüne vergi şeklinde sahip çıkan devlettir.

Sonuç olarak tarım dışındaki ikilik, köyden göç edenler, işçiler ve işsizlerle; sanayici, tüccar, serbest meslek sahibi ve yüksek memurlar arasında belirmektedir. Bu ikilik büyük bir toplumsal uçurum yaratmaktadır: Tarım dışındaki aileler beş dilime bölündüğünde yüksek gelirli dilim (ailelerin % 20'si), tarım dışındaki toplam gelirin % 63,6'sını bölüşmekte; alt kademelerdeki % 60'ın payına ise % 18,9 düşmektedir... Bununla beraber, tarımdan sanayiye geçiş sürecindeki ülkelere özgü birtakım koşullar, bu alt kademedeki insanların bir süre için 'memnun' olmalarına yol açmaktadır. Ne var ki bu memnunluk kaçınılmaz şekilde 'geçicidir.'

Tarım kesiminin makineleşmeye başlaması, topraktaki yozlaşma ve öteki bunalımlar, haberleşme araçlarının yaygınlaşması etkeniyle birleşince, 1970'lerde her yıl 200.000 kişi şehre göç etmektedir. 200 yılda sanayiini kuramamış bir düzen, çalışma imkânının darlığı ve sanayileşmenin yetersizliğinden ötürü, bu insanların önemli bölümünü dinamit gibi gecekondulara istiflemektedir.

III. Doğu ile Batı

'Doğu mitingleri'nden birinde kullanılan şu döviz hayli düşündürücüdür: *Doğu Batı yoktur, diye diye uyutulduk...*

Gerçekten, Türkiye kendi geri kalmışlığı içinde de bölünmüş, Doğu, sömürünün en insafsızına ve eşitsizliğin en derinine terk edilmiştir.

'Doğu' ve 'Mahrumiyet Bölgesi' olarak, genellikle şu 18 il sıralanmaktadır: Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Tunceli, Bingöl, Muş, Bitlis, Van, Adıyaman, Malatya, Elazığ, Siirt, Gaziantep, Urfa, Diyarbakır, Mardin, Hakkâri. Türkiye yüzölçümünün % 30'unu kapsayan ve nüfusun % 20'sini barındıran bu 18 il tarihten başlayarak değişik özellikler göstermiştir.

1. Doğu'nun Devlet Kavramı

Tarihin hiçbir döneminde Doğu Anadolu, Osmanlı bütününün kaynaşmış bir parçası olmamıştır. İmparatorluğa katılan topraklarda devletin geleneksel mülkiyet düzeni uygulanıp timar sahipleri aracılığıyla devlet otoritesi uzak köşelere götürülürken, Doğu Anadolu bu sisteme bir istisna yaratmıştır. İmparatorluğa bağlanmakla beraber toprak mülkiyeti düzeni değişmemiş, feodal özellik taşıyan beylerin egemenliği kesintisiz devam etmiştir.

Osmanlıların Doğu'ya tanıdığı ayrıcalık ve Doğu'nun Osmanlılara 'şartlı' bağlanması, Çaldıran seferi sonrasına, 1515 yılını izleyen döneme rastlar. Osmanlılar, söz konusu seferden sonra yirmi mıntıkanın Sünni Kürt beyiyle anlaşma yapmıştır. 'Devlete itaat' kaydıyla, onlara yönetim beratlarını, 'eski tertipleri üzerine' yönetimi sürdürmek için vermiştir. Yani, toprağın mülkiyet düzenine karışmamıştır.

Osmanlıların Doğu'ya bu ayrıcalığı tanımaları çeşitli nedenlerden ileri gelmektedir. Doğu, ırk ve mezhep özelliğinden ötürü merkezi devlete her zaman başkaldırabilecek nitelikte olduğundan, Osmanlılar bu bölgede kendilerine sadık müttefikler bulmak zorunda kalmışlardır. Bu müttefikler, bölgedeki Kürt ve Türk beyleridir. Osmanlı devleti, Şii ayaklanmalarını bastırırken yararlandığı ve her zaman çekindiği beylere bir çeşit armağan ve taviz olarak topraklarını gönülle-

rince yönetmek imkânını bırakmış, onların işine karışmamıştır. Bu armağanın karşılığında savaşçı Kürt kabileleri merkeze başkaldırmamış, bölgenin coğrafi şartlarını, ulaşım yollarının yetersizliğini, merkezden uzaklığını fırsat bilip imparatorluktan kopmamıştır. Bu koşullar altında, devletle beyler arasında bir çeşit *sözsüz mukavelenin* yapıldığı söylenebilir.

Bu mukavele hemen her zaman yürürlükte kalacak, bölgenin evrimini geniş ölçüde etkileyecektir. Örneğin Batı'da bey ve ağalar 16. yüzyıldan sonra ekonomik ve idari kuvvete dayanarak meydana çıktıklarından, güçlerini din ve kan bağlılığı gibi faktörlerle pekiştiremeyecek, bu bakımdan nispeten güçsüz olacaktır. Doğu'daki beyler ise aralıksız devam eden bir derebeylik geleneğini sürdürmektedirler. Köklü feodal yapının ürünü olduklarından ekonomik güçlerini aşiret bağlarıyla, akrabalık ve şeyhlik kurumlarıyla sağlamlaştırmışlardır.

Doğu'nun bu tarihsel özellikleri ve merkezle arasındaki sözsüz anlaşma, Cumhuriyet'ten sonra da önemini ve etkisini korumuştur. Devlet, Türkiye'nin batısına kendini, kurumlarını ve hukukunu kolaylıkla kabul ettirirken, *devlet geleneğinin* olmadığı doğu bölgesinde durum değişiktir. Batı'da devlet toplumun örgütlenmiş gücü ve hâkim zümrelerin temsilcisi şeklinde belirmiştir. Doğu'da ise hâkim zümreler devletin hükmi şahsiyetini eskiden olduğu gibi sınırlı alanlarda tanımış, kendi bölgelerinin bizzat devleti olmak geleneğini sürdürmüşlerdir.

Meseleye bu açıdan bakınca, devlet kavramının niteliği ve fonksiyonu Doğu ile Batı farklılaşmasının ekseni şeklinde belirmektedir. Batı'nın ve Batılı hâkim zümrelerin evrimi devletle içli dışlı bir ilişkinin etkisindeyken, Doğu ve Doğulu hâkim zümreler devletin nimetlerinden ve sınırlamalarından uzak, kendi başına buyruk bir ortamda gelişmiştir. Sözsüz anlaşma uyarınca, devlet, Doğulu beylerin hayat alanına karışmamaktadır. Doğu'daki kanunu onların yapıp uygulamasına, hatta kendi kanununu çiğnemelerine göz yummaktadır. Devlet bu şekilde davranarak bey çıkarlarını zedelemekten ve tehlikeli tepkilere yol açmaktan dikkatle kaçınmaktadır. Geçmişteki olaylar Doğulu beylerin yabancı çıkarlara kolayca alet olabildiklerini göstermiştir, sınırlarımızın hemen yanı başında etnik yapıdaki isyanlar ve çatışmalar yer almıştır, vb. Ancak, devletle Doğulu hâkim

zümreler arasındaki bu anlaşma halkın her zaman zararına işleyecektir: Doğulu vatandaş devletin nimetlerinden ve her şeye rağmen koruyucu kanadından uzak kalacak, bir çeşit üvey evlat gibi beylerinin keyfine terk edilecektir.

Doğu'nun bütün özellikleri, ikiliğin bu temel faktörü etrafında oluşmaktadır. Devlet kavramı ve fonksiyonunun Batı'dan değişik olması çeşitli özelliklerin ya nedeni ya da sonucu şeklinde belirmektedir.

2. Etnik Farklılaşma

Doğu'nun önde gelen ayrıcalığı, bölgedeki insanlardan çoğunun (istatistiklerdeki resmi deyişle) *anadili itibariyle Türkçeden başka dil konuşmasıdır*. Doğulu vatandaşların % 53'ünü kapsadığı resmen belirtilen bu başka dil hemen her yerde Kürtçe olup bir-iki ilde Arapçadır. Erzincan, Erzurum, Kars, Adıyaman, Antep'te düşük olan *başka dil oranı* öteki Doğu illerinde çok yüksektir: Ağrı % 64, Bingöl % 69, Bitlis % 66, Siirt % 91, Urfa % 61, Diyarbakır % 69, Mardin % 92, vb.

Doğu'nun Türkiye bütününden ayrı tutulmasında, içine kapanmasında ve kendi kaderine terk edilmesinde bu dil ayrıcalığı önemlidir. Doğulu beylerin devleti kendi bölgelerinden uzak tutmalarında, devletin ise bu uzaklığı kabullenmesinde etnik ayrılığın payı büyük olmuştur. 'Türkiye dil, din, kültür ve uygarlık bakımından bir bütündür' diyerek gerçekleri soyutlayan resmi politikalar aslında devleti Doğu'yla ilgilenmek külfetinden kurtarmış, Doğulu bey ve ağaları sömürülerinde serbest bırakmıştır. Bu bakımdan, Doğu'da halkın ezilmişliğine ve ayrıcalıkların büsbütün kökleşmesine yol açmıştır. Doğu üzerine değerli araştırmalar yapan Dr. İsmail Beşikçi durumu şöyle yorumlamaktadır: "İstenildiği kadar *Türk-Kürt* diye bir şey yoktur, bu topraklarda oturan herkes Türk'tür, denilsin, belirli bir sosyolojik ve etnik gerçek saklanamaz, bu gerçek, dildir ve bu unsurun toplumsal yapıda meydana gelen farklılaşma, dışarıya açılma ve dış faktörlerle bütünleşme eğiliminde büyük rolü vardır."[364]

3. Sosyal ve Ekonomik Yapı

Coğrafi, tarihi, etnik ve ekonomik şartları Türkiye'nin öteki bölgelerinden değişik olan Doğu, kendine özgü sosyal yapısını günümüzde de korumaktadır. Yapının önde gelen niteliği feodal karakter taşımasıdır. Doğu halkının hâkim zümrelere bağımlılığı sadece ekonomik ilişkilerle sınırlanmamıştır. Dinsel ve etnik faktörler, aşiret dayanışması gibi nedenlerin bağımlılıktaki yeri Türkiye'nin öteki bölgeleriyle kıyaslanmayacak kadar önemlidir. Doğulu toprak ağaları bu bakımdan Batılılardan daha imtiyazlıdırlar. Sömürüleri *şıhlık, beylik* gibi sıfatlarla pekişmiştir. Bu feodal ilişkiler, mülkiyeti kontrol eden kişilere, insanları ekonomik bağların ötesindeki birtakım bağlarla da kenetlemektedir. "Aşiret şeklindeki toplumsal ve siyasal örgütleşme, devlet fikrinden çok önce gelen bir şekildir. Burada *biz*'lik duygusu egemen olup, *bizim aşiret, filanın aşireti* sözü, mensubiyeti daha iyi bir şekilde ifade etmektedir. Örneğin Hakkâri'de vatandaş, hiçbir zaman *Türkiyeliyim, Çukurcalıyım, Beytüşşebbablıyım veya filan köydeniz* vb. demez. *Ertusi Aşiretindenim, Pinyaniş Aşiretindenim, Menpuranlıyım* der."[365]

Bu çerçevede biçimlenen ilişkilerin beylerin eline ek bir kuvvet vermesi doğaldır. Hele devletin o sözsüz anlaşma gereğince Doğu'dan uzak durması, feodalitenin kendine özgü kanunlarının bu bölgede egemen olmasını kolaylaştırmıştır.

Doğu'nun toprak düzeni bölgedeki ekonomik ve sosyal ilişkileri aynen yansıtmaktadır. Ekonomisi geniş ölçüde hayvancılığa, hayvan kaçakçılığına dayanan ve geleneksel tahıl üretimi yapılan bu bölgedeki toprak dağılımı Türkiye'nin tümüne kıyasla daha eşitsizdir. Çiftçi ailelerinin % 38'i (300 bin aile) topraksızdır. Bu oran Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'de % 45'i bulmaktadır. Türkiye'nin Batı'sında ise oran 20-30 arasında değişmektedir.[366] Feodalite benzeri sosyal yapının ilk gereği olan merkezi devlet gücünün zayıflığı, ikinci şart olan büyük toprak mülkiyetiyle Doğu'da bütünlenmiştir.

Doğu'nun ekonomik görünüşü hemen her alanda Batı'nın çok gerisindedir. Türkiye nüfusunun % 19'unu barındıran bu bölgede, (1970'lerin başında) toplam traktörlerin sadece % 3,3'ü; biçerdöverlerin % 4,7'si; kara taşıt vasıtalarının % 6,5'i bulunmaktadır. İş

Kanunu'na bağlı işyerinin oranı % 10,7; banka mevduatınınki ise % 3,2'dir. Devlet yatırımlarının sadece % 10'u, özel sektör yatırımlarının ise % 2,7'si Doğu Anadolu bölgesindedir. Okuma-yazma bilmeyenlerin oranı Türkiye'nin tümünde % 51'ken Doğuda % 72'dir.[367]

Milliyet gazetesinin düzenlediği ilkokul bilgi yarışmasında illerin aldığı ortalama puanlar, Doğu'yla Batı arasındaki dengesizliğin acı bir miras gibi ilkokul çocuklarına devredildiğini gösteren ilginç bir örnektir. 67 il arasında en düşük puanlar sırasıyla *Hakkâri* (100 üzerinden 28), *Bingöl* (29), Siirt (32) ve *Muş*'a (33) aittir. En sonda toplanan 14 ilden (28-29 puan arası) 11 tanesi Doğu illeridir.[368]

Doğu Anadolu, her haliyle, geri kalmış Türkiye'nin en geride bırakılmış bölgesi durumundadır.

4. Doğu'nun Çıkmazı

Devletle Doğulu hâkim zümreler arasındaki sözsüz anlaşma gereğince, bölgenin ayrıcalıklarını devlet aleyhine kullanmamaları karşılığında devletin bu zümrelere bir çeşit özerklik tanıması, Doğu'daki evrimin yavaşlığında başlıca etken olarak beliriyor. Evrimin yavaşlığı ve bölgenin içe kapanıklığı hâkim zümrelerin çıkarına uygunsa da, Batı'nın zaten düşük olan düzeyinin çok altındaki bir yaşama Doğu insanlarını mahkûm etmiştir.

Ne var ki Doğu'nun kendi geriliği çerçevesinde dondurduğu denge artık bozulmaya başlamıştır. Doğacak zıtlaşmaların yumuşatılmasına, örneğin gecekondulaşma ile geçici bir uzlaşmanın sağlanmasına bölgenin koşulları el vermediğinden, Doğu'daki evrimin yavaşlığına rağmen hızlı değişmelere yol açacağı söylenebilir:

a) Doğu'daki toprak ağaları son 10-15 yılda köylerden ayrılıp kasaba ve şehirlerde yerleşmek eğilimindedir. Topraklar uzaktan yönetilmekte; banka kredileri alınmakta; para imkânları büyümektedir. Demokrasiyle beraber siyasal gücü de artan ağa, elinde biriken serveti birkaç şekilde kullanmaktadır: Emrindeki köylüyü borçlandırmak (son yıllarda özellikle hayvan piyasasındaki tefecilik çok artmıştır), tarım dışındaki faaliyetlerle ilgilenmek (ticaret, emlak alımı vb.) ya da tarım makineleri satın almak. Çeşitli rakamlar ve gözlemler bu gelişmeyi açıkça ortaya koymaktadır: Gaziantep, Urfa, Diyarbakır ve Mardin'de şehir ve kasabalara yerleşmiş ağaların çiftçi ailelerine ora-

nı % 7,5'tir. Bu 'şehirleşmiş' ağalar, toplam tarım arazisinin % 70'ini kontrol etmektedir... Bu dört ildeki gelişme öteki Doğu illerinden daha hızlıdır.[369]

Ağaların bu gelişmesi hayli ilgi çekicidir. Servetlerin topraktan başka alanlara kayması her şeyden önce Türkiye'nin Batı'sıyla ticari ilişkilerin artmasına ve bir çeşit açılışa sebep olmaktadır. Banka kredilerinin tefecilikte kullanılması ise köylünün bir kat daha sömürülmesi demektir. Ancak gelişmenin en önemli sonucu tarımdaki makineleşme olmuştur. Doğu'daki traktör sayısı gerçi azdır ama, artış temposu Türkiye ortalamasından çok hızlıdır: 1965-1966 yıllarında bu artış Türkiye'de % 19, Doğu'da % 45; 1966-1967'de % 15 ve % 24'tür.

Özellikle bu gelişme, Doğu'nun katı çerçevesinde son derece önemlidir.

b) Geleneksel bir yapıda kurulmuş dengeyi yıkacak bütün etkenler Doğu'da hızla gelişmektedir. Nüfus artışı Türkiye ortalamasından da fazladır. Gözlem etkeni dil ayrılığının sınırlanmasına rağmen eskiyle kıyaslanmayacak kadar güçlüdür. Ekonominin dışa açılmasıyla beraber piyasa kurallarına alışkın olmayan köylüler aynen Batı'daki gibi, tefeci tuzağına düşerek bir kat daha yoksullaşmaktadır. 1969'un hayvan piyasasıyla ilgili olarak Doğu'dan yükselen (ve daha önce pek rastlanmayan) şikâyetler, gelişimin çarpıcı bir örneğidir. Bütün bu etkenlerin yanı sıra, makineleşmenin zorladığı değişim Batı'yla kıyaslanmayacak kadar önemlidir. Bu önem farkı, bölgenin tarımsal özelliklerinden doğmaktadır:

Bir traktörün işinden ettiği insan sayısı yapılan ziraatın çeşidine göre değişmekte, traktör, genellikle 10 ilâ 50 köylünün yerini almaktadır. Sulu ziraatın yapıldığı bölgelerde bu rakam düşükken, kuru ziraat bölgelerinde yükselmektedir. Doğu genellikle 'kuru' hem de çok kuru bir ziraata sahnedir. Dolayısıyla, makineleşmenin yol açtığı işsizlik ve yoksulluk Doğu Anadolu'da Batı'yla kıyaslanmayacak ölçüde büyümektedir. Türkiye'nin doğusundaki toprak anlaşmazlıkları üzerine bir araştırma yapan Nur Yalman'a göre; güçlü bir traktör, Diyarbakır yakınlarındaki geniş ovalarda yaklaşık olarak 10.000 dönüm sürebilir. Bu da en azından 50 çiftçinin çalışmasıyla başarılacak bir iştir. Toprak sahiplerinin kazançları çok büyüktür, hiçbir güçlükle karşılaşmadan 5.000 dönüm ekerlerse büyük harcamalar yapmaksızın ve ürünü çiftçilerle paylaşmaksızın buğdaydan 350 bin lira kazanabilirler.

Köye traktörün girmesi köylüler açısından büyük bir yıkımdır. Traktörün girdiği köylerde köylüler büyük bir paniğe kapılmakta ve traktör sahibini köyden atmaya çalışmaktadırlar.[370]

Tarımdaki makineleşmenin yol açtığı işsizlik Doğu'da hem daha yaygın olmakta, hem de Doğulunun köyden kopup şehre göçünü şartlar engellemektedir. Doğulu işsiz, bir bakıma, kendi yoksulluğu içinde hapsedilmiştir: Her şeyden önce, nispeten gelişmiş bir sanayi şehri Doğu'da yoktur. Göç edenleri geçici bir süre için bile olsa memnun edecek, hiç değilse parazit çalışma imkânları sağlayacak sınai gelişimi Doğu henüz tanımamıştır. En ileri şehirlerinde bile gecekondulu sayısı Batı ölçüleriyle cılızdır. Örneğin, 18 sınai işyeriyle bölgedeki sanayileşmede ikinci sırayı alan ve Doğu'nun 'gecekondu şehri' olan Erzurum'un gecekondu mahalleleri ancak 15.000 kişiyi barındırmaktadır. 1960'larda yapılan bir araştırmaya göre, bu nüfusun sadece % 19'u çalışma imkânına kavuşabilmiştir.[371]

Kendi bölgesinde göç olanağı bulamayan Doğulunun Batı illerine gitmesi de çok güçtür. Batı'nın dilini genellikle iyi konuşamamaktadır. Büyük şehir yaşantısı onun için bir Karadenizliye ya da Orta Anadoluluya olduğundan çok daha ürkütücü ve yabancıdır. Sonra, uzaklık büyük problemdir. Hem masraflıdır, hem de göçü daha ürkütücü ve kesin bir kopuş haline getirmektedir. Nitekim İstanbul'daki gecekondu sakinlerinin sadece binde dördü Güneydoğuludur. Bulabildikleri iş çoğu zaman sırt hamallığıdır.

Bu koşullar Doğu Anadolu'daki ümitsiz kitlelerin her geçen gün biraz daha çoğalmasına yol açmaktadır. Tarımdaki makineleşme işsizliği sürekli olarak artırırken Doğu'nun güçsüz sanayii işsiz yığınlarını geçici bir süre için dahi karşılayamaz durumdadır. Batı'nın bu oyalayıcı özelliğinden yoksun olan Doğu'da, dolayısıyla, işsiz ve yoksul birikimi çok daha kötü şartlar altındadır. Büyük bir imkânsızlığın içinde; kıtlıklarıyla, kızamık salgınlarıyla, açlıklarıyla 200 yıllık kalkınma edebiyatının utanç belgesi; ilerdeki bir kalkınma hamlesinin ise belki de güçlü birikimi olarak belirmektedir.

'*Sınıfsız, imtiyazsız, kaynaşmış kitle*'nin Doğu'daki görünüşü, işte böyledir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bağımlı Askeri Düzen

Fransız Profesörü R. Gendarme, Amerikan stratejisinde önem taşıyan ülkeleri sınıflandırırken Güney Vietnam'la Türkiye'yi aynı kategoriye koyarak, şu başlığın altında inceliyor: Geçit yolu üzerindeki memleket *(Pays de Marche)*. Bu ülkelerin stratejik değeri düşman yayılmasına ilk engeli meydana getirmelerinden ve topun ağzında bulunmalarından doğuyor. Türkiye'ye, dostlarının yüklediği görevin ikinci niteliğini, Amerikalı Senatör Fulton, Kongre'de yaptığı bir konuşmada şöyle açıklamaktadır: "Türkiye, Yunanistan ve Pakistan'a askeri yardım verilmesinin sebebi, bu ülkelerin Amerika'ya milyonlarca ucuz asker (*cheap soldier*) sağlamalarıdır."[372]

Gerçekten de, bize uygun görülen '*ucuz asker deposu*' niteliği, dostlarının Türkiye'yi nasıl değerlendirdiklerini haysiyet kırıcı olmakla beraber doğru şekilde yansıtmaktadır. Fransız kaynaklarının 1960'larda verdiği rakamlara göre, Türkiye'deki bir Amerikan askeri Amerikan devletine yılda 6.600 dolara mal olurken, aynı işi gören bir Türk, Amerikalılara 110 dolara mal olmaktadır.[373]

Askeri yardım vermek ABD'nin kendi çıkarınca kullanacağı bir orduya, hem de çok ucuza söz geçirmesini sağlamaktadır. Amerika'nın Türkiye'yi askeri bağımlılığın içine itmesinde, ucuz asker sağlamaktan tampon bölge sahibi olmaya kadar uzanan menfaatleri vardır; kendi güvenliği ve çıkarı açısından şüphesiz doğru hareket etmektedir.

Atatürk'ün bağımsız ve tarafsız dış politikasından ilk sapmanın sorumluluğu CHP yönetimine düşerken; tüccar-eşraf ikilisinin sapmada devam ederek Türkiye'yi kesin bir bağımlılığa mahkûm etmesi yapısının ve çıkarının gereği olmuştur. Daha önce görmüştük. Bu bölümde, bağımlılık ve NATO tercihinin neden yapıldığını değil, Türkiye'ye ne kazandırıp ne kaybettirdiğini araştırmaya çalışacağız. Ancak bağımlılığın bilançosuna girmeden önce bir noktaya, Sovyet tehdidiyle NATO'ya girmemiz arasındaki ilişkiye kısaca değinelim:

Bağımlılığı gerekli gören, NATO'ya katılmamızı meşrulaştırmak isteyenlerin temel dayanağı, Sovyetler'in 7 Haziran 1945'te yönelttiği tehditlerden Türkiye'yi Amerika'nın kurtarmış olduğudur. Oysa, eğer bu tehditler politikanın ötesinde bir anlam taşımışsa, onların gerçekleşmesini önlemek şerefi sadece Türkiye'ye aittir. Türkiye, 7 Haziran 1945'te Sovyetler'in dostluk antlaşmasını yenilemek için öne sürdükleri şu tekliflerle karşı karşıyadır:

1) Boğazlar, Türkiye ve Sovyetler Birliği tarafından ortaklaşa savunulmalı, bu amaçla Türkiye deniz ve kara üsleri vermelidir.

2) Montreux Anlaşması Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında iki yanlı bir antlaşma ile değiştirilmelidir.

3) Türk-Sovyet sınırında Sovyetler Birliği lehine bazı düzeltmeler yapılmalıdır.[374]

Bağımsızlığımıza açık bir tehdit olan bu teklifleri zamanın hükümeti kesinlikle reddetmiş, ayrıca İngiltere'nin aracılığıyla ve doğrudan doğruya harekete geçerek Amerika'nın desteğini aramıştır. Ne var ki Amerika'nın cevabı kesin bir 'Hayır' olmuş, Türkiye lehine Sovyetler'e başvurması talebimiz geri çevrilmiştir. Türkiye'yi desteklemek şöyle dursun, 17 Temmuz 1945'te başlayan Potsdam Konferansı'nda Amerika bize karşı çıkmıştır. Amerikan menfaatleriyle ilgili başka konularda Sovyet tutumunu etkiler düşüncesiyle, Türkiye üzerindeki Sovyet emellerine yeşil ışık yakmıştır: Amerika'nın konferansta öne sürdüğü resmi görüş, Rusya'nın toprak isteklerinin *sadece Sovyetler'le Türkiye arasında bir mesele olduğu* ve bunun iki ülke arasında çözümlenmesi gerektiğidir. Montreux Antlaşması'nın gözden geçirilmesine ise Amerika'nın itirazı yoktur.

Sovyetler Birliği, herhalde Amerika'nın tutumundan da cesaret alarak, tekliflerini 1946'da iki defa tekrarlayacaktır. Ancak her sefe-

rinde Türkiye'nin, hem de tek *başına kalmış* Türkiye'nin aynı inatçı ve kararlı tutumuyla karşılaşacaktır. 1950 yılının yeni iktidarı, NATO'ya girmek için çırpınırken, Sovyet talepleri gereken cevabı çoktan almış, Türkiye'nin tek başına tesirsiz kıldığı bir tehlike sona ermiştir. Prof. Mehmet Gönlübol ve Doç. Dr. Haluk Ülman'ın belirttikleri üzere, şu nokta üzerinde önemle durmak gerekir: "Türkiye 1945-47 yılları arasında, Sovyetler Birliği karşısında yalnız olduğu halde, Sovyet isteklerine boyun eğmemiştir. Eğer bu sırada bir Sovyet saldırısı karşısında kalsaydı, Batı'nın Türkiye'nin yardımına koşacağına dair hiçbir belirti yoktu... Bugün de bazı Amerikan yöneticilerinin uluorta öne sürdüklerinin aksine, savaş sonrası Sovyet tehditlerinin karşısında Türkiye'nin direnmesi ve Sovyet boyunduruğunun altına girmemesi Amerikan yardımı sayesinde olmamıştır. Türkiye'nin kendi direnme azmi sayesinde olmuştur."[375]

Meselenin neresinden bakılırsa bakılsın, Türkiye'nin 1950'lerden sonra askeri bağımlılığa yönelmesi tüccar-eşraf iktidarının kendi yararlarından doğan sınıfsal bir tercih şeklinde gözükmektedir.

I. Bağımlı Askeri Düzenin Bilançosu

Eski Savunma Bakanı McNamara'nın tanımına göre 'ABD'nin kendi savunmasının bir devamı' olan askeri yardımdan 1950-1966 arasında Türkiye'nin payına düşen, '*bakım*' ve '*nakliye*' dahil, 2 milyar 270 milyon 306 bin dolardır. Yılda ortalama 140-150 milyon tutan bu yardım daha sonra önce azalmış, sonra eski düzeyinin dolaylarında olmuştur.

1. ABD ve NATO'dan Türkiye'ye

Yardım toplamı – Önce '*yardım*'dan ne anlaşıldığına bakalım. Yardım toplamına dahil edilen 'nakliyenin' kesin rakamı resmen açıklanınamakla beraber, önemli yekûn tuttuğu söylenebilir. Bu para, askeri malzemenin Amerika'dan Türkiye'ye taşınması için 'yardım'ın Amerikan nakliyecilerine ödenen bölümüdür. 'Bakım' ise, zaten kullanılmış aldığımız ve sık sık arızalanan askeri malzemelerin yedek parça gereği, Türkiye'deki NATO personelinin ihtiyaçları gibi mas-

rafların karşılanması için verilen paradır. 'Bakım'ın 'yardım'daki önemi kesinlikle bilinmemekteyse de, bunun tüm yardımın % 30'nu meydana getirdiği belirtilmektedir. Dolayısıyla, 'nakliye' ve 'bakım' düşüldüğünde, son yıllarda (1960-70) aldığımız askeri yardım 100 milyon dolar civarında gözükmektedir (Amerika'nın biçtiği fiyatlarla).

Yardımın önemi – Peki, bu yardım neden bunca değerlidir ki, NATO'dan çıkmak söz konusu edildiğinde hemen 'ordumuzun mahvolacağı' öne sürülmekte; dengeli İsmet Paşa bile, iki-üç yıl önceki sözlerini unutarak 'NATO'dan çıkmayı' savunanlara '*Hadi canım sen de*' diye cevap verecek kadar kendi üslubundan uzaklaşmaktadır?

'Yardım'ın kesin dökümü, 'gizlilik' gerekçesiyle açıklanmamaktadır. Ancak bu konuda gazetelerde çıkan haberler ve makaleler yardımın niteliği hakkında fikir veriyor:[376]

1970'lere kadar alınan yardımın büyük bölümü gemi ve uçaktır. Bu gemilerin hemen tümü, 2. Dünya Savaşı'na katılmış, yaralanmış, miadının dolmasına az kalmış gemilerdir. Uçaklar ise, aralarında yenileri bulunmakla beraber, çoklukla Kore Savaşı'nın yaralanmış uçaklarıdır. Genç subaylarımızın eğitim uçuşlarında şehit olmalarına gazetelerde pek sık rastlanmasının, yardım malzemesinin niteliğiyle de ilgili bulunduğunu söylemek, sınırları zorlanmış bir tahmin sayılmamalıdır.

Askeri yardımın geri kalan bölümü, gene 2. Dünya Savaşı'nın kullanılmış otomatik silahları (sten, vb.), ABD ordusunun artık eline almadığı Kore Savaşı'ndan kalma M-1 tüfekleri, miadını neredeyse dolduran, benzerine 25 yıl öncesinin 2. Dünya Savaşı filmlerinde rastladığımız nakliye araçları ve benzerleridir. Askeri yardımın içinde ancak çok küçük bir bölümün modern ve kullanılmamış silahlara ait olduğu söylenebilir. Yardımın bu niteliği olağandır. Kendi savaş sanayiinin zorlaması sonucunda ABD hükümeti, yıpranmış fakat kullanılır durumdaki silahları başka ülkelere vermekte, ordu için yenilerini sipariş etmektedir. Böylece sanayicilere kazanç sağlamakta; ABD işçilerinin % 20'sini doğrudan ya da dolaylı ilgilendiren bu iş kolunda durgunluk tehlikesi önlenmektedir.

Ordumuzun silahları kime ait? – Şimdi, niteliği ve çapı bu şekilde özetlenebilen 'yardım' üzerinde Türkiye'nin ne gibi haklara sahip olduğuna bakalım. Amerikan Başkanı Johnson, Kıbrıs'a çıkmak üzere

olan Türkiye'nin Başvekili İnönü'ye yazdığı haysiyet kırıcı mektubu şu şekilde bitirmektedir:

"Aynı zamanda, yardım sahasında Türkiye ve Birleşik Amerika arasında iki taraflı anlaşmaya dikkatinizi çekmek isterim. Türkiye ile aramızda mevcut Temmuz 1947 anlaşmasının dördüncü maddesi mucibince askeri yardımın, veriliş maksatlarından gayrı gayelerde kullanılması için hükümetinizin Birleşik Devletler'in muvafakatlerini alması icap etmektedir. Hükümetiniz, bu şartı tamamen anlamış bulunduğunu muhtelif vesilelerle Birleşik Devletler'e bildirmiştir. Mevcut şartlar altında Türkiye'nin Kıbrıs'a yapacağı bir müdahalede Amerika tarafından temin edilmiş olan askeri malzemenin kullanılmasına Birleşik Amerika'nın muvafakat etmeyeceğini size bütün samimiyetimle ifade etmek isterim."

5.6.1964, Lyndon Johnson

Mektup, Türkiye'de bomba gibi patlamış, kendi ordumuza sahip çıkamayacağımız gerçeği siyasal çevrelerde şaşkınlık yaratmış, (ya da onları şaşmış görünmek zorunda bırakmış), İnönü'nün 'Yeni bir dünya kurulur, Türkiye yerini alır' şeklindeki ünlü tepkisine yol açmıştır.

Oysa Johnson'un mektubunda şaşılacak hiç, ama hiçbir şey yoktur. Johnson, yardım anlaşmasında açıkça ve ısrarla yazılmış olan bir koşulu, Amerikan askeri malzemesinin sadece Amerika'nın onaylayacağı durumlarda kullanılacağı gerçeğini tekrarlamakta; bu silahların gene anlaşma uyarınca, Amerika'nın mülkiyetinde bulunduğunu hatırlatmaktadır. Kızılması gereken şahıs, Johnson değildir. Önlerine konan her belgeye, kendi sınıfsal çıkarları uğruna ve Türkiye'yi düşünmeksizin imza basan politikacılardır; gerçekleri milletten ve ordunun büyük kısmından gizleyenlerdir; Amerikanseverliğin toz pembe havasında orduyu başkasının silahıyla donatanlardır.

Johnson'un sözünü ettiği anlaşmada, 'Türkiye'nin yapılan yardımı, ancak tahsis edilmiş gayeler uğruna kullanabileceği' (2. madde), 'Türkiye Hükümeti'nin yardımdan sağlanan maddelerin ve malumatın verildikleri gayeden başka bir gayede kullanılmasına müsaade etmeyeceği' (4. madde) açık-seçik belirtilmektedir. Tabiatıyla, '*gaye*' Sovyetler'in muhtemel bir saldırısını önlemektir. '*Hür*' dünyanın ko-

runmasıdır. Dolayısıyla, Türkiye elindeki silahları Kıbrıs için kullanmak hakkına sahip değildir.

Johnson'un mektubu karşısında 'infiale kapılan' politikacıların bilmesi gereken bir gerçek de, gene anlaşmalarda açık-seçik belirtildiği üzere, elimizdeki askeri malzemenin bize ait olmadığıdır. Amerika'nın askeri yardımları, 1940'tan beri 'ödünç verme ve kiralama kanunu' uyarınca yapılmaktadır ki, bunun anlamı yardımın sadece bir ödünç verme ve kiralamadan ibaret olduğudur. Nitekim Türkiye'nin 1941'de İngiltere aracılığıyla ABD'den aldığı ilk yardım bu kanun uyarınca verilmiştir. Aynı şekilde, ABD ile aramızdaki kira ve ödünç verme konusundaki ikili anlaşmada, şu hüküm yer almaktadır:[377]

"Birleşik Devletler Hükümeti bu anlaşma hükümlerine tevfikan devredilmiş olup tahrip, zayi ve istihlak edilmemiş ve Birleşik Devletler'in veya Batı yarımküresinin savunmasına faydalı ya da Birleşik Devletler için başkaca faydası bulunduğu Başkan tarafından tayin edilecek olan savunma maddelerini geri almak hakkına haizdir.

"Her ne kadar Birleşik Devletler Hükümeti bu geri alma hakkını umumi olarak kullanmak niyetinde değilse de Birleşik Devletler Hükümeti işbu hakkını *herhangi bir zamanda kullanabilir.*" (Bu ikili anlaşma 25 Mayıs 1964 tarih ve 6316 sayılı *Resmi Gazete*'de yayımlanmıştır.)

Türkiye'ye verilen silahların aslında Amerikan mülkiyetinde kaldığı ve 'ödünç' niteliği taşıdığı yardım anlaşmasını izleyen ek sözleşmelerde açıkça belirtilmektedir... Bu hükümler gereğince, yardım malzemesi değerini kaybettiğinde ya da hurda haline geldiğinde, onun mülkiyetine sahip olan 'Amerikan askeri makamları tarafından Türkiye'ye satılacaktır. Bu gibi satışlardan elde edilecek Türk paraları münhasıran Birleşik Devletler Hükümeti'nin Türkiye'deki masraflarında serbestçe kullanılacaktır.' ABD, silahların mülkiyetini elinde tuttuğunu, hurda haline geldikten sonra onları Türk mülkiyetine hem de para karşılığı devredeceğini açıkça belirtmektedir. Görüldüğü gibi, Amerika'dan aldığımız askeri malzeme, aslında yardım değil, mülkiyeti Amerika'da olan ve ancak çok sınırlı hallerde kullanabileceğimiz, işi bitince ya da ABD isteyince geri vereceğimiz bir ödünç niteliğindedir. İlhan Selçuk'un yazdığı gibi, Başkan Johnson'un mektubu gerçi milli haysiyetimizi hiçe sayan bir mektuptur; ama hukuki yönünün zayıf

olduğunu kimse iddia edemez. "Johnson, bu mektubu Amerika ile Türkiye arasındaki ikili anlaşmaların kapitüler hükümlerine ayaklarını basa basa yazmıştır.

"Türkiye, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra karanlık bir gafletin kuyusunda dış politikasını yönetmiştir. Ve bu gaflete ilk düşenler kendilerini dış politikada deha sayanlar olmuştur."[378]

Bağımlılığın ve NATO'nun askeri gücümüze ne kazandırdığını ve 'vazgeçilmezliğini' böylece gördükten sonra, şimdi bizden alıp götürdüklerine bakalım.

2. Türkiye'den NATO'ya

Türkiye'nin bu 'yardımlar' karşısında vereceği, beş yüz bin asker ve kendi toprağıdır. DP iktidarı Amerikan askeri yardımının artmasıyla savunma masraflarını kısacağını ummuşken durum tersine gelişmiştir. ABD'nin sürekli baskısı sonucunda ordu mevcudu yıldan yıla artmış, masraflar çoğalmış; ordu tümüyle NATO'ya bağlanarak, en üst kademede Amerikalı bir NATO generalinin emrine verilmiştir. Aynı şekilde, NATO çerçevesinde ABD ile imzalanan bir dizi anlaşmayla 5 milyon metrekarelik yurt toprağı üzerinde Amerikan üsleri, nükleer silah depoları, radar ve gözetleme istasyonları, havaalanları kurulmuştur.

a) Amerika'dan alınan askeri yardımın ilk karşılığı Türkiye ihtiyacından çok kalabalık bir ordunun korunması olacaktır. Amerika'nın 'ucuz asker' stratejisi Türkiye'yi daha 1950 yılında etkilemeye başlamıştır. Ancak çok küçük bir kaynağın ekonomik yatırıma ayırabildiği 1950 yılında, ordunun cari harcamalarına 400 milyon sarf edilmektedir. Hemen tümü personel giderleri olan cari harcamaların tutarı yıldan yıla artarak 1960'ların sonunda 4,5-5 milyar liralık düzeye varacaktır. Bu rakam, kalkınma temposunu etkileyecek kadar önemlidir. NATO'nun öteki ortaklarının yükümlülükleriyle oransız bir ağırlığın altına Türkiye girmiştir. (En fakir Yunanistan'da bile ortalama gelir Türkiye'den iki kat fazladır.)

NATO üyesi olmayan bir Türkiye'nin de coğrafi özelliklerinden ötürü bu büyük masrafı yapmak zorunda kalacağı haklı şekilde öne sürülebilir. Ne var ki son Arap-İsrail çatışmasının da ispatladığı üze-

re, modern savaşta zafer, sayıca çok olanın değil, tekniği yüksek olanındır. Oysa Türkiye, ordusunu başkalarının 'ucuz asker' ihtiyacı uyarınca biçimlendirmiştir. Alınan asker yardımın ilk karşılığı, tekniğe değil, sayıya dayanan bir askeri sistemin benimsenip fakir kaynaklarımızın bu uğurda cömertçe harcanması olmuştur.

b) Türkiye, 'ucuz asker deposu' olmanın yanı sıra 'tampon bölge' görevini de yüklenerek askeri yardımın karşılığını ödemektedir. Bu görevin yarattığı tehlikeleri daha işin başında kabullenmiştir.

Ülkedeki Amerikan üsleri, havaalanları, nükleer silah depoları, radar istasyonları, Türkiye'yi muhtemel bir atom savaşının kaçınılmaz ön hedefi yapmıştır. Türkiye'nin tamamen dışında oluşacak bir anlaşmazlık bile, onun ilgisi bulunmayan bir meseleden ötürü bir anda nükleer cehenneme dönmesine yetecektir. Geçmiş yılların U-2 casus uçağı olayı, Lübnan hadiselerinde Adana'dan havalanan Amerikan uçakları ve benzeri durumlar, Türkiye'nin haberi olmaksızın Türk topraklarının yabancı çıkarlar için nasıl rahatlıkla kullanılabileceğini göstermektedir.

Prof. Mehmet Gönlübol, bu tehlikeli duruma şu sözlerle dikkati çekiyor: "Türkiye'deki Amerikan üsleri sorununa, bu üslerde bulunan cihazların ve personelin hukuki statüsünden çok, Amerika'nın salt kendi çıkarları için girişebileceği bir hareketin olasılığının bulunduğu açısından bakılması gerektiği kanısındayız. Bugün ülkemizdeki üslerde söz sahibi olması nedeniyle, Amerika bizi çıkarlarınıza ters düşen bir savaşa sürükleyebilecek, buna karşılık Türkiye'nin hakları çiğnendiği zaman bu üslerdeki cihazlardan yararlanmamızı engelleyebilecek olanaklara sahiptir."[379]

c) Türkiye'nin Sovyetler'le karşı karşıya kalacağı bir klasik savaşta ise NATO'nun Türkiye için yapabileceği fazla bir şey yoktur. 1967'de kabul edilen 'elastiki mukabele stratejisine' göre, "bütün üyeleri herhangi bir saldırıyı kendilerine yapılmış saymaya zorlayan nükleer silahlara *yığınsal ya da topyekûn mukabele ilkesi*' terk edilmektedir. 'Fransa ve Batı Avrupa ülkelerinin itirazlarına rağmen kabul edilen bu strateji NATO içinde Birleşik Amerika'nın egemen devlet olma hakkına dayanarak elde ettiği bir sonuçtur. Bundan böyle, kendisine değil, Türkiye'ye ya da herhangi bir Avrupa ülkesine yönelen bölgesel bir saldırıyı Birleşik Amerika (kendi topraklarını aynı öl-

çüde kahredici bir Sovyet mukabelesinden korumak amacıyla) topyekûn bir nükleer darbe ile karşılanamayacak, sadece o ülkede konvansiyonel silahlara, çok gerekirse de sınırlı ölçüde nükleer silahlara başvurmakla yetinecektir. Bu koşullar altında Türkiye tek başına NATO ya da Birleşik Amerika'nın desteğine muhtaç olduğu anda, çok sınırlı bir askeri yardımla yetinmek zorunda kalacaktır.[380] Türkiye savunmasının tek başına ele alınmayıp NATO stratejisi çerçevesinde ve Avrupa savunmasının parçası şeklinde mütalaa edilmesi de çeşitli tehlikeler yaratıyor. Emekli Kurmay Albay Mustafa Ok'un bu konudaki araştırmalarında belirttiğine göre, bir memleketin savunması planlanırken, bazı sınır bölgelerinin ilk saldırıda terk edilebileceği düşünülmekte, savunma hatları buna göre kurulmaktadır. Örneğin Türkiye'ye bir Sovyet saldırısı vukuunda, Erzurum, Kars vilayetlerine düşmanın gireceği düşünülebilir, savunma ona göre planlanır. Ne var ki, savunulacak alan büyüdükçe (bütün Avrupa) gözden çıkarılan bölge de bu şumullü strateji uğruna genişlemektedir. Dolayısıyla NATO stratejisi uyarınca Avrupa'nın tümü düşünülerek savunma hatları çizildiğinden, ilk saldırıda terk edilecek tampon bölge Türkiye'nin yarısını kapsamaktadır... NATO için yüklendiğimiz görevin doğal sonucu olan bu durum, her ne kadar dostlarımızın çıkarına uygunsa da; Türkiye olarak bizim menfaatimize hiç uygun değildir.

Ali Halil'in deyişiyle, "Amerika, üsleri, gözetleme ve denetleme istasyonları ile Türkiye'nin üstünde doğrudan doğruya kendi stratejisi için bir dehşet çemberi kurmuştur. Bu çember Türkiye'yi NATO dışında kaldığı için değil, NATO'da olduğu için ilk kıvılcımda görülmemiş bir felaketin içine atacaktır. (...) Türkiye bakımından NATO bugün bir '*savunma*' değil; '*ölüm*' paktı haline gelmiştir..."[381]

II. Bağımlı Askeri Düzenin Sonuçları

Amerika'nın çıkarınca biçimlenmiş bir askeri düzenin Türkiye'de kabullenilmesi ordunun olabileceğinden güçsüz kalmasına yol açmıştır.

Güçsüzlüğün ilk nedeni, 'yardım' biçiminde alınan silah ve araçların genellikle hurdaya çıkmak üzereyken, Türkiye'ye verilmiş olmasıdır; eskiliği ve yıpranmışlığıdır.

Türk ordusunu bir insan deposu şeklinde gören NATO, belki de onu sadece Ortadoğu'nun zayıf Arap ülkelerine karşı kullanabileceğini düşündüğünden, silah ve teçhizatımızın niteliğine aldırmamıştır. Türk ordusunun silahları hem milli standartların, hem de NATO standartlarının çok altında bırakılmıştır; 1960'ların sonlarında yapılan araştırmalara göre, milli standartlara ulaşması için 6 milyarlık savunma bütçesinin yılda en az 10 milyara, NATO düzeyine erişmek için 15 milyara yükseltilmesi gerekmektedir. Alınan askeri malzemenin eskiliği kaçınılmaz şekilde ordunun savaş gücüne yansımıştır.[382]

Güçsüzlüğün ikinci nedeni, ordunun gereksiz ölçüde kalabalık tutulmasıdır. Yardımlara bağımlı olan bir çerçevede ordunun teknik gücü artmakta, NATO stratejisi uyarınca sayısı çoğaltılmaktadır. Ancak bu gelişme aklın gösterdiği yolun aksi yöndedir. Kuvvete değil, zaafa yol açmıştır. Em. Kurmay Albay Orhan Erkanlı durumu şöyle muhakeme etmektedir: "Bu miktar (500.000 kişi) bizim izlemekte olduğumuz dış politika ile, ekonomik gücümüzle, kalkınma zorunluluğumuz ve çabalarımızla tamamen çelişme halindedir. (...) Adedî çokluk, gerekli lojistik destek sağlanmadığı ve bu destek geniş ölçüde milli kaynaklara dayanmadığı takdirde, kuvvet değil zaafa sebep olur."[383]

NATO çerçevesinin orduya verdiği biçim, bir savaş durumunda Türkiye'yi hayal kırıklığına uğratabilecek zayıflıktadır. 1967 Ekim'inde Kıbrıs meselesinden ötürü Yunanistan'la savaşmak olasılığı belirtildiğinde karşılaşılan askeri güçlükleri, Ecvet Güresin, *Cumhuriyet* gazetesindeki yazısında şu mealdeki sözlerle anlatmaktadır:

"Son harekâtın ortaya çıkardığı gerçek, istenilen hedeflere bazı durumlarda hesaplanan sürede varılamadığı; birliklerin nakliyatında umulmadık güçlüklerle karşılaşıldığıdır. Askeri konuları tabu olmaktan çıkarmanın, bu meseleler üzerinde ciddi şekilde durmanın zamanı gelmiştir. Aksi halde beklenmedik sürprizlerle karşılaşılabilir."

1. Ortadoğu'nun Geleneksel Liderliği

Ortadoğu'daki menfaat mücadelesinde petrol kuyularının bekçiliğini Batı adına yüklenmek NATO üyesi Türkiye'nin başlıca görevlerinden olmuştur. Arap milliyetçiliğinin başına İsrail'i bela eden İngil-

tere ve Amerika'nın Türkiye'den beklediği, aslında, Ortadoğu sorunlarına karışmaması, bölgedeki geleneksel nüfuzunu kullanmamasıdır. Arap milliyetçiliğini zayıflatmak ve parçalamak görevi İsrail'e verilecek; Türkiye'nin mücadeleye ağırlığını koyması engellenerek ancak çok ümitsiz durumlarda Türk askerinden faydalanılacaktır. Batı'nın petrol çıkarları uyarınca şekillenen bu çerçevede Türkiye'ye önce Batı uydusu Irak ile bir anlaşma imzalamak düşmektedir. Petrolcülerin adamı Nuri Sait Paşa'nın Irak'ıyla Türkiye'nin yakınlaşması sonucunda, Batı, milliyetçi Araplara göz dağı vermektedir. Anlaşmadan hemen iki ay sonra, Amerika'nın bir diğer ucuz asker deposu olan Pakistan, İngiltere ve petrolcülerin gözbebeği İran, artık 'Bağdat Paktı' adı verilen topluluğa katılmışlardır.

Türkiye'nin tüccar-eşraf iktidarı kraldan fazla kralcı olmak niteliğini, Amerika'nın kendinden beklediğinin ötesinde davranışlarıyla göstermiş, 1960'lara kadar her çıkan fırsatta Batılı büyüklerine yaranmaya çalışmıştır. Kore Savaşı'nda Türkiye de vardır; Bağdat'ın işbirlikçi iktidarı devrildiğinde, Türkiye, ordularını Bağdat'a gönderip ihtilali bastırmak hevesindedir. Lübnan'ın bir iç meselesinde bu ülkenin Amerikancı iktidarının yardımına koşan Amerika, askerlerini Adana'daki üssünden göndermektedir. Nâsır'ın Süveyş Kanalı'nı millileştirmesine karşı çıkanların arasında Türkiye de vardır. Cezayir'in milli mücadelesinde, Türkiye bu eski vilayetinin ve halkının fütursuzca karşısına dikilerek Fransa'yı gözü kapalı desteklemiştir.

NATO'nun zorunlu kıldığı uydu politikası, Türkiye'yi Türkiye'yle ilgisi olmayan haksız maddi çıkarların koruyucusu yapmıştır. Bu nitelikteki Türkiye, tabiatıyla, Ortadoğu'daki nüfuzunu kaybedecek, 'Biz kendimize Türkiye'nin İstiklal Savaşı'nı örnek almıştık' diyenleri hayal kırıklığına uğratacaktır. Bu tutumundan ötürü Türkiye büyük bir yalnızlığa, en haklı Kıbrıs davasında bile yüzüstü bırakılmaya kendini mahkûm etmiştir. Yanı başındaki Arap-İsrail çatışmasını sanki Ay'daymış gibi seyretmiştir. Ortadoğu'nun en güçlü devletiyken, bölgenin geleceğini biçimleyen bu oluşum karşısında, en masum bir diplomatik etkiyi yaratmaktan aciz kalınmıştır.

Prof. Tanyol'un deyişiyle "Ortadoğu'daki tarihi bir misyonu olan Türkiye, bu misyonuna NATO aracılığıyla ihanet ettirilmiştir."[384]

III. Türkiye'de NATO'cu Şartlanma

NATO'nun gerekliliği konusundaki bir şartlanma en milliyetçi çevreleri bile etkileyebilmiştir. Bin yıldır kendi öz gücüyle vatanı savunan Türk ordusunun artık bu görevi kendi başına yapamayacağı, NATO ortaklığını bambaşka çıkarlar uğruna benimseyen tüccar-eşraf iktidarlarınca telkin edilmektedir.

NATO'nun Türkiye'ye gerçekten ne sağladığı bu genel şartlanma içinde gözden gizlenmekte, rakamlar, silahların niteliği gibi hususlar, hep yuvarlak sözlerle geçiştirilmektedir.

"Ordunun silah ve savaş aracı gereğinin karşılanması işin NATO'da kalmamız şarttır" görüşünü, İnönü gibi dikkatli bir politikacı bile, tek rakam ve belge vermeksizin savunabilmektedir. Oysa gerçeğin en iyimser ifadesi dahi NATO'dan aldığımızın vazgeçilmez olmadığını göstermektedir. Büyük ölçüde kullanılmış araç ve silahlardan meydana gelen bu yardım, onu bizzat verenin değerlendirmesiyle, 'nakliye ve bakım dahil' genellikle 100-200 milyon dolar çerçevesinde kalmıştır. Türkiye bu paranın 4-5 katını ordusunun cari masrafları için her yıl bütçesine koymaktadır. Ordu mevcudunda şişkinliğin giderilmesi gibi ilk elde düşünülen basit bir çare dahi, gerçek değeri belirsiz bu malzemenin önemli bölümünün kendi kaynaklarımızdan karşılanabileceğini göstermektedir. Kaldı ki NATO'cu şartlanma kendi öz varlığımız olan silah fabrikalarını hem körletmiştir, hem de yok saymaktadır. Makine Kimya Endüstrisi'nin (MKE) durumu, NATO'yla Türkiye ilişkilerinin envanterinde gerçekten belge niteliğindedir:

1) MKE, silah, top ve mühimmat üretimi yapabilen köklü bir kuruluştur. Kara Kuvvetleri'nin bütün konvansiyonel silah ve mühimmat gereğini karşılayacak güçtedir. Havan ve sahra topları, NATO standardına uygun G-3 ve M-G-3 silahları, piyade hafif ve ağır silahları, bomba, mayın ve istihkâm tahrip maddeleri; bilumum piyade, tank, topçu, uçaksavar, uçak ve gemi topları mühimmatı yapabilmekte; hatta bazı mamullerini Almanya gibi gelişmiş bir sanayi ülkesine bile satabilmektedir.

2) Ne var ki 1952 sonrasının iktidarları bu kurumu adeta bilinçli şekilde ihmal etmişlerdir. MKE'nin yapabildiği silahlar, sebebinin an-

laşılması güç bir tercihin sonucunda ondan alınmamış, Amerika'nın 'ödünç vermesi' beklenmiştir. 1960'larda, örneğin, tüfek fabrikası yılda 30.000 piyade tüfeği ve 50.000 tabanca yapabilecek kapasitedeyken, Milli Savunma Bakanlığı, kuruma sipariş vermemektedir. Kurum yılda 70-80 top yapacak kapasitededir, fakat sipariş almamaktadır. Bütün makineli tüfek ve değişik çapta tabanca yapabilmekte, ancak bu alanda da sipariş gelmemektedir. Yılda 200 bin atımlık, havan ve obüs tahrip mühimmatını; tank tahrip mühimmatını imal edebilecek durumdaki MKE'ye, Savunma Bakanlığı bu alanda da sipariş vermemektedir.

Gerçekten de, Amerikan yardımının artışı oranında Makine Kimya Endüstrisi Kurumu'nun üretimi azalmaktadır. Yetkili bir kişiden dinlediğimize göre, "Amerikan yardımı yüzünden MKE yaptığı ve yapabileceği silahları yapamaz hale gelmiş, kuruma sadece küçük siparişler verilmiştir.

"Savunma bütçesinden verilen siparişin tutarı (1960'larda) 30-40 milyon lira gibi önemsiz bir rakamdır ve ancak MKE'nin kapasitesine oranla % 25-30 bir verimle çalışmasına yetmektedir."

Amerikan yardımına bağımlılığın azaltılması ve MKE'nin canlandırılması yolunda Türk Genelkurmayı'nın çalışmaları mevcuttur. Ancak hükümetlerin pek gönülden desteklemediği bu çabalara Amerika da iltifat etmemektedir. Örneğin, yardım olarak gönderilen bazı silahlar yerine, bu silahların Türkiye'de yapımını mümkün kılacak tezgâhlar istenmekte, fakat bu talepleri Amerika görmezlikten gelmektedir.

Ancak, MKE'nin başarılı geçmişine ve kapasitesine bakılırsa, NATO'cu şartlanmanın aksine, Türkiye'nin kendi savunmasında önemli sayılabilecek bir kaynağa sahip olduğu söylenebilir.

Gerçek değerinin düşüklüğü şüphe götürmeyen askeri yardımın tutarı 1960'larda nihayet 900 milyon liradır, 900 milyon lira ise, bizzat İnönü'nün belirttiği 'kaçırılan yıllık gelir vergisi' rakamının yarısından azdır. Ya da, tütün ihracatçılarıyla (130 milyon lira)[385] fındık tefecilerinin (400-500 milyon lira)[386] toplam yıllık kârından az fazladır. Üstelik dünyadaki silah sanayii, üretim fazlalığından ötürü elverişli krediler açabilmektedir. Yani bu yardım, karşı-önlemlerin alınmış olması koşuluyla, büyütüldüğü kadar önemli değildir.

* * *

NATO aracılığıyla Türkiye'de yerleştirilen bağımlı askeri düzen, hangi açıdan ele alınırsa alınsın, çeşitli tutarsızlıklara sebep olmuştur.

1) Mali gücünü aşan fedakârlıklarla meydana getirdiği ordusunu, Türkiye, kendi gereğince kullanamamak durumundadır. Kıbrıs'a çıkarma teşebbüsünün önlenmesi bunun acı örneğidir.* Türkiye'ye yılda milyarlarca liraya mal olan ordu, 'yardım' kaynaklı silahların kullanımındaki sınırlamalar nedeniyle, ancak bu silahları verenin uygun gördüğü amaçlara onları kullanabilecektir.

Burada bir noktayı belirtmek gerekir: Denebilir ki Türkiye, Amerika'nın onayını almaksızın bir askeri harekâta girebilir; silahlar ona ait olmamakla beraber nihayet kendi elindedir. Amerika'nın yapabileceği ise en sonunda bir protestodan ibarettir. Oysa Amerika bu ihtimali gözden kaçırmamıştır. Verdiği silahların niteliğine uygun cephaneyi, uçakların özel lastik tekerleğini ve benzer maddeleri çok hesaplı bir şekilde göndermektedir. Türkiye'de yapılamayan bu teçhizat olmaksızın eldeki araç ve silahların fazla değer taşımayacağı tabiidir. Nitekim bu durum 1967'nin Kıbrıs olaylarında basına aksetmiş, mevcut lastik tekerlek stokuyla, jetlerimizin ancak yirmi kere havalanabilecekleri belirtilmişti. Yani, yirmi birinci uçuş mutlaka Amerika'nın onayını gerektirmektedir. (İlk olarak Çetin Altan'ın kamuoyuna açıkladığı bu durumu, sonradan askeri çevreler de doğrulamıştır.)

2) NATO'nun çıkarı uyarınca Türk ordusu yanlış bir yönde geliştirilmiştir: Gelişmenin teknik alanda olması gerekirken asker sayısı çoğaltılmış, teknik ilerleme önemsenmemiştir. Nitekim eldeki silah ve araçların değil NATO, Türk standartlarının bile altında olduğu açıklanmıştır.

3) Sırtını Amerika'ya dayamanın politikacılara verdiği rahatlık sonucunda Türkiye'nin kendine yetecek bir savaş sanayiini geliştirmesi ihmal edilmiş; NATO'cu şartlanma en güvenilen siyasi liderleri bile etkilemiştir.

---

* Burada sözü edilen teşebbüsler, kitabın ilk basım tarihi olan 1970'in öncesine aittir. 1974 Kıbrıs harekâtıyla kural dışına çıkmak ise Türkiye'ye ünlü askeri ve ekonomik ambargolara mal olacaktır.

Oysa, Türkiye'ye ve ordusuna NATO kanalıyla sağlananların vazgeçilmez olmadıklarını gerçekler ortaya koymaktadır. Bağımlı askeri düzenden kârlı çıkan, her zamanki gibi, tüccar-eşraf ikilisiyle Amerika olmuştur. Birinin siyasi gücünü bütünlemek isteğiyle diğerinin tampon bölge ve 'ucuz asker' gereği, öteki konularda olduğu gibi, gene denk düşmüştür.

ALTINCI BÖLÜM

Piyango Kültürü

Batı'nın etkisine girmiş Doğu toplumlarını inceleyen bir Fransız sosyoloğu şu tahlili yapıyor: "Bütün kültürler zamanın akışı içinde bazı değişimlere uğrarlar. Başka kültürlerle temasın ve toplumlardaki tabii gelişmenin sonucunda meydana gelen yeni görüşler, toplumun temel değer yargılarının çerçevesinde kalmak şartıyla onun kültürünü etkilerler. Toplum, temeliyle çelişmeyen görüşleri zaman içinde benimseyebilirken, çelişenleri reddeder. Bu seçme hakkı kaybedilmediği sürece kültür, dengesini ve benliğini korur. Seçme hakkının ortadan kalktığı durumlarda ise (yeni sömürgecilik, vb.) temel değerler değişebilir ve hayati normlar sarsılabilir. Bu gelişme sonucunda kültür yıkılır, parçalanır ve *kültürsüzleşme* (déculturation) dediğimiz durum meydana çıkar."[387]

Türkiye iki yüz yıldan beri böyle bir *kültürsüzleşme* sürecinin içindedir...

1. Anadolu'nun Kültür Özelliği

Kültür, tarihin, sosyal alışkanlıkların, geleneklerin, inançların, doğa koşullarının bir toplumda uzun sürede meydana getirdiği ekonomik altyapıyla uyumlu olarak biçimlendirdiği temel değer yargıları, bakış açıları, dünya görüşüdür. Başka bir deyişle, toplumdaki değer yargılarının bütünüdür.

Anadolu, kültür bakımından önemli nitelikleri olan bir toprak parçasıdır. Bir çeşit köprü durumundaki Anadolu'dan tarih boyunca çok sayıda ve değişik özellikte kavimler geçmiş; bunların önemli bölümü bu toprakları yurt edinerek yerleşmiş, Anadolu halkıyla kaynaşmış, onu meydana getirmiştir. Anadolu, çeşitli kavimlerden kurulu bir imparatorluğun temeli olmak nedeniyle de çok değişik geleneklere sahip toplulukları barındırabilmiş; farklı gelenekleri, düşünüş ve deyiş tarzlarını günümüze dek yaşatabilmiştir. Ancak bütün bu topluluklar özelliklerini İslam-Türk kültürünün çerçevesinde korumuş, onunla özdeşleşmişlerdir. Bölgesel, dinsel ve etnik ayrılıklar, çelişen kültürlerin anarşik görünüşüne bürünmemiş, her birinde kendini duyuran aynı temel kültürün göze ve kulağa hoş gelen değişik ifadeleri şeklinde belirmişlerdir.

Anadolu'nun kültür kişiliğini ve bütünlüğünü 19. yüzyıla kadar korumuş olduğu söylenebilir. Anadolu'nun dünya görüşü şeklinde beliren ve cemaatçiliğe, toplu güvenliğe, kanaatkârlığa, düzen ve uyuma dayanan bir hayat tarzı bu tarihe kadar, çözülmeden sürmüştür. Ne var ki kendi içindeki ters gelişmelerin yer yer zorlamakta olduğu bu kültürel yapı, Batı'yla temasın sonucunda yaralar alacak ve ekonomik çöküntünün paralelinde gelişen bir yozlaşma, etkisini kültür alanında da duyuracaktır.

2. Kültür İkiliğinin Doğuşu

19. yüzyıl sonrasının Osmanlı toplumunda Batı ekonomik sisteminin uygulanmasına çalışılmaktadır. Batı'nın ekonomisiyle beraber kültürü de ithal edilmektedir. Ancak, özünde ferdiyetçilik, maceracılık, Hıristiyanlık gibi nitelikler taşıyan bu kültür Türkiye'nin sosyal yapısından çok değişik bir toplum biçiminin ürünüdür. Ekonomik özellikleri, Anadolu'nun kültürüne yabancıdır. Osmanlı halklarının onu benimsemesi için hiçbir sebep yoktur. Batı kültürünü hemen benimseyecek olanlar, daha önce belirttiğimiz gibi, ferdiyetçi ekonomiye katılıp onun nimetlerinden yararlanacak kişilerdir; şahsi teşebbüste bulunmak imkânındakilerdir; Batılı yaşama tarzını uygulayacak kadar parası olanlardır; maceraya atılıp yükselmeye durumu el verenlerdir. Nitekim Batı kültürü böyle bir azınlık tarafından kayıtsız şartsız kabul edilmiştir. Burjuva kültürü, tabiatıyla, burjuvalığa özenenlerce benimsenmiştir.

Tek başına ekonomik girişimlere atılacak gücü olmayanların, Batı hukukuyla korunacak malı bulunmayanların ve Batılı hayat tarzının nimetlerinden yararlanmak için gereken parayı hayal dahi edemeyenlerin ise, bu yeni kültürü kabullenmeleri için bir sebep yoktur. Onlar geleneklerine, yaşayış biçimlerine, kültürlerine sahip çıkmaya, değişmeye çalışmaktadırlar. Ne var ki, nasıl ilk grup Batı'nın kötü bir kopyasını yaratmaktan öteye geçemeyecekse, ikinci grubun direnmesi de ancak belirli bir noktaya kadar olacak ve temellerini korumakla beraber, sarsılmaya başlayacaktır.

Batılaşmaya yönelenlerin ilk yapacakları, üzerlerinde iğreti duracak bir Avrupai görünüşe bürünmektir. Uzun süre Batılaşma, cümleler arasında sıkıştırılan ve çoklukla yanlış kullanılan üç beş Fransızca sözlükte ifadesini bulacak; Türkiye'nin koşullarıyla ve halkla alay edermişçesine sürdürülen israfçı bir yaşantı önce eski İstanbul'un '*cercle*'lerinde, sonra Cumhuriyet Ankara'sının '*palas*'larında, giderek modern İstanbul'un '*kulüp*'lerinde yeni kültürün nişanesi olarak belirecektir. Batı kültürünün üstün nitelikleri olan araştırıcılık, yaratıcılık, hoşgörürlük gibi özelliklerin bizim yerli Batılılarca benimsenmesi boş yere beklenecektir.

Geleneksel kültürlerini koruyanların içe dönüklüğü ise onları sömüren ve ekonomik anlamda tutucu olan zümrelerin eline güçlü bir koz verecektir. Halkın kendi erdemlerine çok yabancı bulduğu yeni kültür karşısında gösterdiği tepkinin kapsamını bu zümreler ustalıkla genişletecek ve tepkinin koruyucu kanadı altına bütün bir ekonomik düzen de sokulacaktır. Bir noktadan sonra Türkiye kültürü bazı alanlarda çözülme belirtileri gösterecek ve ortaya bozuk yapıyı yansıtan bir yozlaşma, kültürsüzleşme durumu çıkacaktır. Günümüzdeki ekonomik ve sosyal bozulmanın, topluma yerleştirilen yanlış değer yargılarının ve Türkiye'nin değişen kişiliğinin bir özeti olan bu kültüre verilebilecek en uygun isim, sanırız *piyango kültürü* olacaktır.

3. Türkiye'nin 'Yeni' Kültürü

Türk halkı iki oluşumun etkisindedir: Bunlardan ilki uzun süre devam etmiş ekonomik eşitsizliğin ve yoksulluğun sonucudur. Halkın kendi yaşama düzeyinde önemli bir gelişmeyi olağan şartlar altında gerçekleştirmesinin zorluğudur.

İkinci oluşum ise 1960-1970 döneminde ekonominin bünyesiyle ilgilidir. Kapasitesinin altında üretim yapan bir imalat sanayii dar piyasada müşteri edinmek amacıyla kendi içinde amansız bir rekabete girişmiştir. Kâr çok büyük fakat alıcı sayısı küçüktür. Kâr öylesine büyük ki, satışlarda sağlanacak ufak bir artış, yapılan bütün reklam masrafını karşılıyor. Ve müşteri öyle az ki, sadece aynı malın üreticileri kendi aralarında rekabet etmiyor. Aynı zamanda değişik mal imal eden ayrı iş kolları da birbiriyle yarışıyor. Çünkü şimdi buzdolabı alan bir vatandaş dikiş makinesini ya da elektrik süpürgesini mutlaka başka mevsime bırakacaktır. Evine radyo alan şoför yeni lastik almayı sonraya erteleyecektir, vb.

Toplumdaki gelir dağılımının eşitsizliği, gelir artışının yetersizliği ve imalat sanayiinin bozuk düzeni birleşince, ortaya kendi varlığının çok ötesinde etkilere yol açacak olan yeni bir unsur, toplumdaki bütün yozlaşmayı yansıtan sakat bir dinamik çıkmaktadır: Lotaryacılık...

Gerçekten de, 1960-1970 döneminin harika buluşu, lotaryacılık olmuştur. Haberleşme araçlarının gelişmesiyle beraber Türk halkı sürekli olarak yeni kolaylıkların, başka hayat düzeylerinin adını işitmekte, resmini görmekte, özlemini duymaktadır. Oysa bu özlemlerini karşılayacak imkân mevcut düzende hem yoktur, hem de kolaylıkla olmayacağını halk bilmektedir. Müşterilerin bu niteliğini piyasa çok iyi değerlendirmektedir. Sürekli yaptığı '*al, gene al, onu da al*' telkinini güçlendirmek için bu kez '*eğer malımı alırsan şunu da bedava kazanırsın*' şeklindeki yeni bir taktiğe başvuracaktır. Bu taktiğin elverişli koşullar çerçevesinde iyi sonuç vermesi üzerine Türkiye insanı korkunç bir beyin yıkama ameliyesinin hedefi olacaktır. Bütün haberleşme araçlarıyla sürekli olarak ona bir koyup üç alması söylenecek; insanlar gazoz içip Anadol kazanacak, kupon biriktirip kat sahibi olacak; bankaya para yatırıp milyon vuracaklardır...

Geleneksel kültürün hücumlara hedef olduğu, Batı'dan ithal edilenin ise ancak soysuzlaşmış biçimde Türkiye'de uygulanabildiği bir *kültürsüzleşme* ortamında, ekonomik ve sosyal dengesizlik toplumun değer yargılarında yer yer yansımaktadır. Hâkim zümrelerce halka uygulanan bir koyup üç alma şartlanması, giderek günümüzün kültürü niteliğini almış ve toplumdaki iki yüz yıllık çürümenin genel bir ifa-

desi olarak insanların davranışlarını ve dünya görüşünü etkilemeye başlamıştır.

Soysuzlaşmış yeni kültürün Türk halkına temel öğretisi her şeyi talihe bırakmıştır. Her şey, bazı malların alınmasıyla katılanabilecek lotarya programlarına bağlıdır. Halkın genel yoksulluğu oranında bu telkinin gücü artmaktadır. Kitlelerin özlemleriyle beslenmektedir. Emeğiyle yükselmekten, kendi çerçevesini aşmaktan fazla ümitli olmayanlar, telkinleri kabullenmeye zaten hazır durumdadırlar. Ters ve soysuzlaşmış değer yargılarından meydana gelen bir kültürsüzleşme süreci bu ortamda gelişmeye ve kendini benimsetmeye başlamıştır. İnsanları adeta kumara yönelten, kesin bir ümitsizlikten doğacak sert tepkileri *neden ben de zengin olmayayım* aldatmacası yaratarak yumuşatmaya çalışan; 'maçayı bulup parayı almayı' telkin eden bir piyango kültürüdür bu...

Kapitalistleşme sürecinin eşiğinde iki yüzyıl dolaşan ve bu sürece geç girip içinde bocalayan bir toplumda, olağan bir sonuçtur piyango kültürü. Bütün kültür oluşumları, bir bakıma, hâkim zümrelerin ve çıkarların yansımasıdır. Türkiye'nin hâkim zümre ve çıkarları, iki yüz yıldır hangi özellikleri taşımışsa kültürün de aynı özellikte olması doğaldır.

* * *

Türkiye'nin temellerindeki bir bozukluğun ekonomik yapıdan toplumun kültürüne kadar uzanan sonuçlarını gözden geçirmeye çalıştık. Ortaya çıkan tablo hayli karanlık oldu. Ne var ki Türkiye'nin geri kalmışlığı öteki ülkelerin geriliğine benzememektedir. Bir zamanlar çağının en önde medeniyetini kurmuş, köklü kültürünün izlerini hâlâ kaybetmemiş, yüzyılların birikimini bünyesinde taşıyan bir toplumun adeta zorla geri bırakılmışlığıdır bu.

Meseleye nereden bakarsak bakalım, Türkiye'ninki *imtiyazlı* bir geri kalmışlıktır...

VII. BAŞLIK

TÜRKİYE'NİN 'İMTİYAZLI' GERİ KALMIŞLIĞI

"Taş devrini yaşayan bir toplumu sanayi çağına getirmek başka şeydir, donmuş bir medeniyeti uyandırmak başka şey..."

René Gendarme
(*La Pauvreté des nations*)

Türkiye, öteki geri kalmış ülkelerle kıyaslanmayacak kadar köklü bir kültüre, tarihe, devlet geleneğine sahiptir; stratejik öneminden folklor çeşitliliğine uzanan ayrıcalıkları, bölgesel bir liderliğin potansiyel gücü, kalkınmanın insan ve kaynak şeklindeki hammaddeleri vardır.

Ve bütün bu özelliklerine, 200 yıllık çabalarına rağmen Türkiye, geri kalmışlığı aşamamış bir ülkedir.

Temeldeki bozukluğun, 600 yıllık tarihin ve günümüzdeki genel durumun incelenmesi sonucunda ortaya şöyle bir gerçek çıkmaktadır: Türkiye'nin asıl meselesi kalkınmayı sağlayacak birikimlerin yokluğu değil, yanlış yönde ve biçimde, kalkınmaya önder olamayacak sınıf ve zümrelerin önderliğinde kullanılmış olmasıdır. Birikimleri harekete geçirecek dinamiklerin yeterli olmayışıdır.

1946'dan bu yana, özellikle 1960-1970 döneminde siyasal ve sosyal haklarına hızla sahip çıkmaya başlayan Türkiye, tarih açısından çok kısa sayılabilecek bir süre sonra kendisini sosyal ve ekonomik yapı değişikliğine mecbur edebilecek oluşumlara sahnedir. Ve Türkiye hem tarihi dönüşümünü kolaylaştıracak, hem de bu dönüşümden sonra büyük kitlelerin mutluluğu doğrultusundaki bir ilerlemeyi hızlandıracak birikimlere sahiptir. Bu bakımdan, gerçekten imtiyazlı bir durumdadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Bin Yıllık İnsan ve Güç Birikimi

İnsan birikimi, bir toplumun kültürünün, geleneklerinin, geçirdiği evrim ve tecrübenin o toplumdaki insanlara kazandırdığı hasletlerdir; zamanın süzgecinden geçerek oluşmuş, insanlarda yerleşmiş, ilerlemeye kolaylık sağlayabilecek toplumsal özelliklerdir.

Bu birikimin matematiksel bir açıklamasını yapmak ve muhtemel etkilerini somut örneklerle göstermek zordur. Ancak, Çin gibi köklü ve sürekli medeniyetlerde rastlanan insan birikimi Türkiye'de de vardır; varlığının belirtilerini çeşitli olaylarda izlemek mümkündür. Hatta, bu kaynağın en verimli olduğu toplumlardan birini Türkiye'nin meydana getirdiği söylenebilir.

Türkiye, ayrıca ekonomik ve sosyal temeldeki bozukluktan ötürü çok değerli ekonomik kaynaklarını heder etmek durumundadır; onlardan kitlelerin çıkarı doğrultusunda değil, küçük bir zümrenin çıkarı uyarınca yararlanmaktadır.

I. Kültür ve Kalkınma

Türk halkı Anadolu kültürünün imbiğinde geçmiştir. Bütün yozlaşmalara ve iki yüz yıllık yabancılaşmalara rağmen bu kültürün köklü etkilerini halk hâlâ taşımaktadır. Dinsel inançların özünde, meseleler karşısındaki genel tutumunda ve türlü geleneklerinde bu kültürü yaşatmakta, korumaktadır.

İslam-Türk kültürünün insanlara aşılamış olduğu özellikler üzerinde düşünürlerin genel bir görüş birliğine vardıkları söylenebilir: Bu kültürden geçmiş bir toplumda kanaatkârlık, cömertlik gibi özellikler dikkati çekmektedir. Güvenliği toplumun birimi sıfatıyla aramak, kişisel yükselme maceralarından sakınmak eğilimleri güçlüdür. Yerleşmiş bir devlet kavramı, düzen fikri ve topluluğa uymak, onun birimi olabilmek yeteneği vardır.

İslam-Türk kültürünün insanlardaki bu nitelikleri öne çıkardığı hususunda genel bir görüş birliği varsa da, bu kültürün ilerlemeye ve kalkınmaya olan etkisi değişik yorumlara yol açmaktadır.

1. Kalkınmanın Temelleri

Tarih ve günümüz incelendikten sonra, Türkiye'de sosyal ve ekonomik kalkınmanın günümüzdekinden çok değişik yöntemlerle mümkün olacağı; bu yeni düzende bireyciliğin değil, toplu hareketlerin ve çoğulcu ve toplumcu değer yargılarının ağırlık noktasını meydana getireceği söylenebilir. Türkiye'de geri kalmışlığın imtiyazlı olması; tarihsel ve ekonomik koşulların seçimini zorunlu kıldığı böyle bir yönteme 'yabancılık' duymayacak, bilakis onunla bağlaşabilecek bir insan birikiminin varlığından ileri gelmektedir.

Devleti kabul etmek, devlete itaat etmek, devletten çok şey beklemek eğilimleriyle devletin koruyuculuğunu ve önderliğini benimsemek alışkanlığı ne kadar yerleşmişse, bir toplumun devletçiliğe dayanan yöntemleri uygulaması aynı oranda kolaylaşır. Türk toplumunda bu niteliği kesinlikle değerlendirmek için, şüphesiz, çok derin araştırmalara gerek vardır. Ancak, tarihin öğretisi, sınırlı araştırmalar ve çeşitli gözlemler, bu eğilimlerin Türk toplumunda hayli güçlü olduğunu göstermektedir.

Bu noktalar göz önünde tutulduğunda, İslam-Türk kültürünün Anadolu insanına verdiği alışkanlıkların Türkiye'yi ilerletecek yöntemlere elverişli bir ortam yarattığı söylenebilir. Sosyal değerlere ortak ve paylaşılan bir refaha dönük bir ekonominin ve düzenin, devlet kavramına yabancı toplumlarda (örneğin Afrika'da) uygulanması ne kadar zorsa, tarih boyunca en büyük özelliği düzenli bir devleti yaşatabilmek olan Türk toplumunda o kadar kolaydır.

İslam-Türk kültürünün bir başka kalıcı etkisi, 'cemaatçilik' şeklinde özetlenen eğilimleri geliştirmesi olmuştur. Kapitalist ekonomi kurallarının yerleşmediği toplumlarda genellikle rastlanan toplu hareket ve toplu güvenlik gibi özelliklerle, Anadolu kültürüyle Osmanlı toplumu geniş ve güçlü bir anlam kazanmıştır. Bireyci atılımların dinamiği olan kazanç hırsı, maddi değerlerin önceliği gibi tutkular, Türk toplumunun tarihsel ve ekonomik koşullarının çerçevesinde Batı'daki boyutları, işlevi ve köklülüğüyle gelişme imkânı bulamamıştır. Batı'nın günlük yaşantısında bile elle tutulur, gözle görülür derecede açık ve seçik olan bu eğilimler, Türk halkının değer yargıları sıralanmasında uzun süre arkalara düşmüştür. Her şeyin düzene ve güvenliğe dayandığı, kişilerin kolayca zenginleşemediği, zenginleşseler bile mallarını çoklukla devlete kaptırdıkları, yaygın bir müsadere usulünün uygulandığı, topraklardaki devlet mülkiyetinin uzun süre kaide olduğu bir ortamda; maddi kazanç tutkusunun ve ona bağlı olarak maceracılığın, bireyci dinamiklerin köklü burjuva toplumlarındaki işleviyle güçlenmemesi olağandır. Bilakis, ekonomik ve toplumsal yapı uzun süre kişiyi sıradan olmaya yöneltmiş, dini ve dinsel öğretiyi cemaat açısından yorumlamıştır. Böyle bir çerçevede yüzyıllarca yaşayan bir toplumun şartlanması, tabiatıyla, onda güvenlik kavramının ağır basmasına, güvenliğe toplu şekilde ulaşma alışkanlığının yerleşmesine yol açmıştır.

Bu tür eğilimler, her ne kadar matematiksel biçimde kanıtlanması imkânsız olgularsa da, günümüzün Türkiye'sinde güçlü bir varsayım olarak kabul edilebilir. Halkın çeşitli davranışlarında, öncelikle bir güvenlik özleminin izlenimi görmek mümkündür.

Türk toplumunun tarihsel evriminde, ekonomik ve kültürel şartlanmasında bu toplu güvenliğin ve cemaatçiliğin etkisi vardır. Topluluğun en üst mercii devletten çok şey bekleyen, *Devlet Baba* gibi kendine özgü bir kavramı yaratan anlayıştır bu.

Ancak, meseleye değişik bir açıdan bakıldığında, bu özelliklerin, devletçi ve toplumcu bir kalkınma yöntemine elverişli bir ortam katkıları da söz konusudur.

Prof. René Gendarme'ın deyişiyle, 'geri kalmış ülkelerde kalkınma dinamikleri bireyci çıkışlarda değil, toplulukların ortak iradesinde ve toplu hareketlerde aranmalıdır.' Günümüzdeki evrensel koşulların bir

zorunluluk şeklinde ortaya çıkardığı bu duruma yatkın özellikleri, Türkiye kültürü, Türk halkına vermiştir. Önceki bölümlerde izlediğimiz bir süreçte oluşan bu kültür, toplumun en ileri olduğu dönemin izlerini taşımış ve Türkiye bu etkiyi yok edecek kadar büyük bir ekonomik değişim geçirmemiştir. Örneğin, kapitalist yoldan sanayileşip bu üretim aşamasının geleneksel kültürü geniş ölçüde neredeyse tümüyle yıkabilen etkisine henüz hedef olmamıştır.

Sonuç olarak denebilir ki, Türk halkının gelenekleri ve alışkanlıkları, onun, toplumcu bir kalkınma yöntemini yaratmasında bir engel değil, kolaylaştırıcı etken olarak belirmektedir.

II. Bireysel ve Toplumsal Dinamikler

Günümüzün Türkiye'sinde, halkın öz çıkarlarına uygun bir kalkınma hamlesini başlatıp başarıya götürecek birikimler oluşum halindedir. Kimi yokluktan doğan, kimi yeni özlemlerden ve demokratik bir ortamın varlığından güç alan fakat hepsi halkın çıkarı doğrultusunda bir düzen değişikliğine dönük olan birikimler, geri kalmışlığı yenmek açısından umut vericidir; Türkiye'nin *imtiyazlı* durumunun bir başka örneğidir.

1. İlerleme Özlemleri

Haberleşme araçlarındaki gelişme, kapitalizm benzeri düzen ve çok partili rejimle başlayıp 1961 sonrasında güçlenen demokratik ortam, halk kitlelerinin (mevcut düzende karşılanmasına imkân olmayan) özlemleri geliştirmesine ve bu özlemler uğruna mücadele etmek alışkanlığının oluşumuna yol açmıştır.

Çıkış noktası 'daha iyi yaşamak' ve 'güvenliğe kavuşmak' olan bu özlemler 1960'larda hızla gelişmektedir. Köylüler toprak istemekte, ürününe iyi fiyat istemekte, yer yer bunun kavgasına girişmektedir. Gecekondu bölgelerinin gençliği, şehirli hayatına katılmak tutkusundadır. Gecekondulu annelerin bir ankete verdikleri cevap hemen hepsinin çocukları için 'yüksek tahsil' arzuladığı şeklindedir. Gecekondulu erkekler, 'çalışma alanında güvenlik' aramakta, 'sosyal sigortanın kapsamına girmek, patronun başı sıkışınca işten atılan olmamak' is-

temektedir. İşçiler arasında yapılan bilimsel bir ankette, durumundan memnun olmayanların 'neden' sorusuna verdikleri cevap, çoklukla, 'yarın işsiz kalmak' korkusudur. Bütün bu kitleler, daha iyi koşulların ve kendilerinin öncelikle yer alacağı bir dünyanın özlemini, eskiyle kıyaslanmayacak kadar güçlü bir şekilde duymaktadırlar.

Burada ilgi çeken bir nokta, özlemlerin çoklukla 'güvenlik' şeklinde belirmesidir. 'Sigorta', 'düzenli iş', 'çalışılan yerden uzaklaştırılmamak', vb. Hatta, topraksız köylülerdeki 'toprak mülkiyeti tutkusu' bile, ille de toprak sahibi olmak özleminden çok, bir *araç* görevindeki toprağın sağlayacağı 'güvenlik' tutkusu şeklinde yorumlanabilir. Köylü kitlelerine devletin tüm sosyal güvenlikleri getireceği; doktorundan, çocuğunun yüksek eğitimine kadar köylünün bütün gerekleri karşılayacağı bir güvenlik çerçevesinde, Türk köylüsünün 'toprak sahibi olacağım', sonra 'zenginleşip ağa olacağım' diye tutturması beklenemez. Bu mülkiyet özlemi, daha çok, 18. yüzyıldan beri güvenliğin ancak toprak mülkiyetiyle sağlandığı güçsüz bir ortamın ürünü şeklinde belirmektedir. Güvenliğin devletçe karşılandığı bir ortamda ise, tezgâh ya da tarla sahipliğinin önem ve önceliği farklıdır.

Daha iyi yaşama koşullarının *varlığı* ve başkaları için *mümkün* olduğu ise, haberleşme araçlarının hızlı gelişiminden sonra artık halkın malumu olmaya başlamıştır. Ne var ki mevcut düzen, halkın bu *mümküne* ulaşmasına imkân tanımamaktadır. Gerçi halk kitlelerinin eskiye oranla, hatta beş-on yıl öncesine oranla daha iyi yaşadığı gerçektir. Ancak, kitlelerin imkânlarından çok daha hızlı gelişen, onların özlemleridir. Bu bakımdan, çok hızlı gelişen özlemlerle yavaş gelişen imkânlar arasındaki mesafe gittikçe açılmakta, Türkiye'nin temel çelişkilerinden birini meydana getirmektedir. Hatta denebilir ki, geri kalmış kapitalist düzen kaçınılmaz şekilde oluşumuna yol açtığı bu özlemleri yaratırken, aynı zamanda, kendi temellerini sarsacak birikimleri de meydana getirmektedir.

Bu çelişmelerin ileriye dönük bir dinamiği yaratmalarına ise, memleketin demokratik ortamı imkân tanımaktadır. Kendi tutkularının gerçekleşmesi için bizzat kendilerinin mücadele etmesi gereğini, özlem sahipleri, artık fark etmeye başlamıştır. İşçi hareketlerinin, siyasal ve kültürel canlılığın taşıdığı anlam budur. Bütün bu oluşum henüz çe-

kirdek halinde olmasına rağmen ilerideki büyük değişimlerinin haberini getirmektedir.

2. Kalkınma Açısından Çeşitli Zümreler

Türkiye'deki zümrelerin çoğu bin yıllık bir insan birikiminin ifadesidir; kalkınma açısından öteki ülkelerin hayal dahi edemeyecekleri bir insan zenginliğine Türkiye sahiptir.

Bürokratlar – Türkiye, başka ülkelerde az rastlanan güçte ve yetenekte bir bürokrasinin, bürokrat geleneğinin memleketidir. Yüzyıllardan beri devlet olma alışkanlığıyla, devlet yönetme ustalığıyla öne çıkmış bir toplumun bu görevi gerçekleştiren kesimi memurlardır. Bürokratların Türkiye'deki üstün nitelikleri, gerçek bir kalkınma hamlesine önemli katkıda bulunmaya yeterlidir. Ne var ki aynı bürokratlar, böyle bir hamlenin *öncülüğünü* yapacak güçten yoksundurlar.

Güçsüzlüğün ilk nedeni, bu çalışmanın çeşitli yerlerinde işaret edildiği üzere, bürokratların bir *sınıf* değil, *zümre* olması, kendi görevleri gereği, *öncü* değil, *yardımcı* niteliği taşımasıdır. Bürokratların bu yapısı, hemen her zaman onların iktidarda bulunan ve sınıfsal özellik taşıyan zümrelere yardım etmelerine yol açmıştır. Örneğin, Atatürk-İnönü dönemlerinde bürokrat rengi taşıyan iktidardaki bürokrat ortağın başlıca görevi, eşraf ve tüccar ortakları desteklemek olmuştur.

Köklü bir kalkınma ve değişim hamlesinde bürokrasinin öncülüğü yüklenmesini engelleyen öteki neden, büyük sosyal ve ekonomik değişimleri gerçekleştirecek bir zümrenin bu değişimin mutlaka maddi zorunluluğunu duyması gereğidir. Bu tür değişimlerin öncülüğü hamiyetpervane duyguların ve mantık yoluyla varılan yargıların sonucunda yüklenilemez. Böyle bir çaba, duygusal bir populizmin tam karşıt ucundaki, fakat aynı kolaylıktaki yanlışa sapmak olur.

Köklü bir düzen değişimini zorlayan hareketlere, bürokrat kesiminden ancak özlemleriyle ellerine geçen arasında büyük farklar olan öğretmenlerin ve küçük memurların aktif şekilde katılabileceğini, öteki bürokratların ve genellikle aydınların ise sadece yardımcı olabileceklerini söylemek, herhalde yanlış değildir.

Türkiye'nin bu özellikleri taşıyan bürokrasisi, sonuç olarak, bin yıllık bir insan birikiminin somut ifadesidir; hemen hiçbir geri kalmış

ülkede rastlanmayan bir kuvvettir. Aynı güce, Türkiye'nin yüksek düzeydeki teknisyenleri de (mühendis, doktor vb.) sahiptir.

Burjuvazi – Türkiye'nin burjuvazisi, kendi çerçevesinde önemli bir gelişmeyi gerçekleştirmiştir. Yabancıların elinden önce komisyonculuk görevlerini almış, sonra ticarete hâkim olmuş, giderek bir sanayiciliğin eşiğine varmıştır. Ancak, aynı burjuvazinin kökü tarihsel nedenlerine günümüzün dünya ve Türkiye şartlarında olan sınıfsal güçsüzlüğü; onun Avrupa'daki gibi kalkınmanın öncülüğünü yapmasına imkân vermemiştir.

Burjuvazinin gelecekteki bir kalkınma hamlesine yapacağı katkının hesabında ise çok sayıda faktörü göz önünde bulundurmak gerekir. Böyle bir hamlenin hız alacağı düzen değişikliğine bir kısım burjuvazinin yardımcı olmasını beklemek hayal gibi gözükmektedir. Böyle bir katkıyı zorunlu kılacak ekonomiye gerek yoktur; burjuvazinin kendi içindeki çatışmalar, daha çok nimetlerin paylaşılmasından doğmaktadır; bu paylaşımın yapıldığı çerçevenin kırılmasına dönük değildir.

Güçlü bir kalkınma hamlesini mümkün kılacak düzen değişikliğinden sonra burjuvazinin bu hamleye katkısını o günün koşulları ve burjuvazinin yapısı belirleyecektir. Gerçekten 'milli sanayici' niteliğine layık olanların, ürünleri mutlaka çok varlıklı bir alıcı zümresi gerektirmeyenlerin, böyle bir düzende görev sahibi olmaları beklenebilir. Türkiye'nin burjuvazisi, bütün az gelişmiş niteliklerine rağmen, tarım ülkelerindeki benzerlerinden daha güçlü ve ileri durumdadır.

Köylü ve işçiler – Türkiye'deki insan kaynağının en somut biçimini temsil eden bu kitlelerin meydana getirdiği Anadolu halkıdır. Bin yıllık bir kültür birikiminin başlıca yaratıcısı olan, bu kültürün sağladığı düşünce üstünlüğünü ve sağduyuyu sürdüren; yapısı ve geçmişiyle, kendi özlemlerini cevaplayacak bir düzenin yaratıcısı ve yürütücüsü olmanın kuvvetini taşıyan; 'topraktan öğrenip kitapsız bilen' bu halk, kendi bünyesine ve çıkarlarına uygun bir hamlenin hem nitelik hem nicelik açısından tek kaynağı ve tek öncüsüdür.

Bu öncülük tarihsel koşulların ve somut ekonomik gerçeklerin de bir sonucudur. Bu kitlelerin önemli bir bölümünü, Türkiye'deki ekonomik yapıdan en fazla zarar gören tarım kesimleri meydana getirmektedir. Tarımsal makineleşmeden ötürü ırgatlaşanlar, piyasa için

üretim yapılan bölgelerde tefeci kapanına kıstırılanlar değişimin *maddi* gereğini duyan büyük bir topluluğu meydana getirmektedir.

Halk kitlesinin en dinamik kesimi olan işçiler, özellikle 1960 sonrasında hızlı bir gelişme içindedir. Gelişmenin en güçlü dayanağı ve toplumları değiştirecek sosyal gücün kaynağı, işçilerdir.

Değişimin maddi zorunluluğunu duyan ve bilinçli tercihlerine yönelen işçi, 1960 sonrasındaki nicel ve nitel gelişimiyle, Türkiye'nin tarihsel akışındaki belirleyici yerini almaktadır.

* * *

Görüldüğü gibi, Türkiye'de bin yıllık bir kültürün süzgecinden geçmiş insan birikimi de vardır, hatta sermaye de. Mesele bunların yanlış kullanılmasından ya da hiç kullanılmamasından doğuyor. Yani un da vardır, yağ da vardır, şeker de. Ancak, helvanın yapılması için uygulanan tarif hatalıdır...

İKİNCİ BÖLÜM

Temeldeki Bozukluğun Çözümü

Kültür, insan ve güç birikimi açısından *zenginlikle* nitelenebilen Türkiye'nin geri kalmışlığı yenmesi için, 18. yüzyıldan beri süregelen ve toplumun temellerinde yatan bir bozukluğun çözümlenmesi gerekmektedir.

Türkiye'nin bünyesinde barındırdığı zümreler kendi nitelik ve nicelikleri uyarınca yeniden bir öncelik sırasına girmeden; devletin görevleri halkın çıkarları doğrultusunda düzenlenmeden; halk kitlelerinin öncülüğünde gerçekleşecek ve ondaki temel eğilimlere uygun bir ekonomik sistem Türkiye'nin gerçekleriyle bağdaştırılmadan '*geri kalmışlığın alt edilmesini*' beklemek, boş bir hayalden ibarettir.

I. Hâkim Zümreler Kadrosu

Önceleri bürokrat-tüccar-eşraf üçlüsünün kurduğu, sonraları bürokratın yerini sanayicinin aldığı hâkim zümreler kadrosu, Türkiye'nin kalkınmasını gerçekleştirememiştir. Bürokrat ve eşraf evrensel özelliklerinden ötürü, tüccarla sanayici ise Türkiye'nin özelliklerinden ötürü bu zor görevi başaramamışlardır.

Şimdi, geri kalmışlığı alt edebilecek bir düzen, ancak toplumsal sıralamanın değişmesiyle mümkün gözükmektedir. Çeşitli zümrelerin görevlerinde ve önceliklerinde gerçekleşecek bu değişim Türkiye için

tek kurtuluş yolu olarak belirmektedir. Özellikle burjuvazinin büyük bir atılımı sağlayacak nitelikte olmadığı, bu niteliklere sahip olabilmesi için dünya ve Türkiye koşullarının artık el vermediği ortadadır. İki yüz yıllık burjuva yaratma çabaları; ülkeyi kalkındıracak çapta sermayeyi onun elinde biriktirmek, ona Batı'daki örneğinin görevini yaptırmak uğraşısı ve sırf bu uğurda biçimlendirilen toplumsal üstyapı, Türkiye'yi geri kalmışlık sıfatından (memleketin büyük potansiyel gücüne rağmen) kurtarmaya yetmemiştir. Bu kurtuluş, ancak işçi ve köylü kitlelerinin çıkarınca ve bizzat onlar tarafından biçimlenecek bir düzende, onların öncülüğüyle gerçekleşebilir.

Böyle bir yapıda, gerek ekonomik anlamda 'milli' burjuvazi gerekse bürokratlar artık toplumun hâkim zümreleri olamazlar; kendi tarihsel ve sınıfsal özelliklerine uygun yardımcı görevler taşıyabilirler. Devletin, milyarlarını bol keseden tüketmediği, milyonlarca vatandaşın milli gelirden komik paylar almadığı; kalkınmanın halktan güç alıp nimetlerini halka sunduğu bir düzenin kurulması, ancak bu değişimden en büyük yararı sağlayacak kitlenin öncülüğünde mümkündür.

II. İnsan, Kültür ve Ekonomi

Bu noktada, belirlenmesi nispeten kolay, fakat (tarım ülkeleri uzmanı Rene Dumont'un deyişiyle) *halkın desteği sağlanmaksızın başarılı olmasına imkân bulunmayan* ekonomik çözüm yollarıyla, halkın eğilimleri arasındaki uyum söz konusudur.

Ne var ki Türkiye, çoğu meselede olduğu gibi burada da imtiyazlı durumdadır. Yüzyılların insan birikimi bir yana, halkın kültürel yapısı ve temel eğilimleri de toplu hareketlerle gerçekleşecek ve toplumcu nitelik taşıyacak bir kalkınma yöntemine yatkındır.

Bu uzunca çalışmanın sonucunda ortaya konabilecek tek hüküm, Türkiye'nin ancak temeldeki bozukluğu çözümlemekle geri kalmışlığı yeneceği şeklindedir.

Türkiye, kendi halkının yapısına uygun olan, dünyadaki ve memleketteki ekonomik gerçeklere ters düşmeyen bir yöntemle ve halk kitlelerinin önderliğinde geri kalmışlık çemberini kırabilir; kültür ve tarih açısından hakkı olan yere, ekonomik ve sosyal düzeniyle de erişebilir.

Türkiye tarihinin bize ilettiği *engin ders* budur.[389] Ve Türkiye, *boşuna yaşanmamış bir deney* olan tarihiyle, dünün ve bugünün hazırladığı teorisiyle, bugünün ve yarının hazırladığı pratiğiyle, *kendi tarihsel doğrultusunda* yarına gidecek; Türk halkı, *hızını kendisinden alan bir eylem* sonucunda, başarıya ulaşacaktır.

NOTLAR

ÖNSÖZ
(Sayfa XVI-XIX)

1 René Gendarme, *La Pauvreté des Nations*, ed. Cujas, Paris, 1963.

GİRİŞ
(Sayfa 1-28)

2 Henri Janne, *Implications Sociales du Progrès Technique*, kolektif eser, Presses Universitaires de France, Paris, 1959, s. 71.
3 *A.g.e.*, s. 18-19.
4 *Le Sous-Développement d'Algérie*, kolektif eser, Secrétariat Sociale d'Alger, 1959; aln. yap. René Gendarme, *a.g.e.*, s. 19.
5 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 19.
6 M. P. Bourdieu, *Le Sous-Développement d'Algérie*, s. 46.
7 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 20.
8 Henri Janne, *a.g.e.*, s. 204.
9 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 26.
10 Xavier Yacono, *Les Bureaux Arabes*, s. 384, ed. Larose, Paris, 1953; aln. yap. René Gendarme, *a.g.e.*, s. 264.
11 *Le Sous-Développement d'Algérie*, s. 11.
12 M. P. Bourdieu, *a.g.e.*, s. 59.
13 F. Cottrel, *Energy and Society*, s. 38; aln. yap. René Gendarme, *a.g.e.* s. 28.
14 Margaret Mead, *Cultural Patterns and Technical Change*, Mentor Books, New York, 1958, s. 253.
15 F. Muesenberry, *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*, Harvard University Press, 1949, s. 26.
16 Margaret Mead, *a.g.e.*, s. 251.
17 Xavier Yacono, *Les Bureaux Arabes*, s. 383.
18 Margaret Mead, *a.g.e.*, s. 247.
19 *A.g.e.*, s. 247.
20 René Dumont'dan aln. yap. René Gendarme, *a.g.e.*, s. 41.
21 F. Cottrel, *Energy and Society*, s. 35.
22 M. P. Bourdieu, *a.g.e.*, s. 55.
23 A. Sauvy'den aln. yap. René Gendarme, *a.g.e.*, s. 48.
24 Margaret Mead, *a.g.e.*, s. 240.

I. İLERİ OSMANLI TOPLUMU (Sayfa 29-103)

25 Osmanlı toprak rejiminin anahatları iki çalışma temel alınarak ortaya konmuştur: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1954; Ziya Karamursal, *Osmanlı İmparatorluğunun Malî Tarihine Bir Bakış*, Türk Tarihinin Anahatları eserinin müsveddeleri, seri 3, No: 11, İstanbul, 1935.

26 Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü", *Ülkü* dergisi, Ankara, 1937-38, Sayı: 49-59.

27 Ziya Karamursal, *Osmanlı İmparatorluğunun Malî Tarihine Bir Bakış*, s. 201.

28 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü", *Ülkü*, sayı 58, s. 259 ve sayı 53, s. 329.

29 A.g.m., sayı 58, s. 295.

30 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı*, Türk Tarihinin Anahatları eserinin müsveddeleri, seri 3, No: 14, İstanbul, 1935.

31 Ö. L. Barkan, a.g.m., sayı 59, s. 414-519.

32 Ö. L. Barkan'dan aln. yap. Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, İÜİF yayını, İstanbul, 1967, s. 35.

33 Ö. L. Barkan'dan aln. yap. Sencer Divitçioğlu, *a.g.e.*, s. 33.

34 Ö. L. Barkan'dan aln. yap. Muzaffer Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, İstanbul, 1968, s. 186.

35 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı İmparatorluğu Teşkilatı*, s. 93.

36 Halil İnalcık.

37 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul, 1964, s. 18.

38 Edouard Perroy, *Histoire Générale des Civilisations*, Presses Universitaires de France, Paris, 1966, c. III, s. 543.

39 M. Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 58.

40 Roger Garaudy, *Sosyalizm ve İslamiyet*, Yön Yayınları, Ankara, 1966, s. 58.

41 Cahit Tanyol, "Türk Halkının Mümeyyiz Vasıfları", Konferans, 5.1.1967.

42 Ö. L. Barkan'dan aln. yap. M. Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 58.

43 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri", s. 19.

44 Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1954, c. VI, s. 191.

45 Aln. yap. Yılmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, Hayat yayınları, İstanbul, 1967, c. III, s. 13.

46 R. Garaudy, *Sosyalizm ve İslamiyet*, s. 10-19.

47 E. Perroy, *a.g.e.*, c. III, s. 535.

48 Sencer Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 51.

49 Ö. L. Barkan, "XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri", s. 17.

50 Robert Mantran, *İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe siècle*, Librairie Maisonneuve, Paris, 1962, s. 188.

51 Ürünlerin devlet kontrolünde geçirdiği aşamalarla ilgili notlar R. Mantran'ın adı geçen eserinden derlenmiştir.

52 R. Mantran, *a.g.e.*, s. 357.
53 *A.g.e.*, s. 412.
54 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, 2. Kısım, s. 779.
55 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 7.
56 R. Mantran, *a.g.e.*, s. 187.
57 H. Sahillioğlu, "Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1525 Yılı Sonunda İstanbul'da Fiyatlar", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 1-3, Ekim-Aralık 1967.
58 Ömer Lütfi Barkan, "İmaret Siteleri, Fatih Camii ve İmaret Tesisleri", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1962-Şubat 1963, s. 239-341.
59 Ö. L. Barkan, a.g.m., s. 253.
60 Y. Öztuna, *Türkiye Tarihi*, c. II, s. 235.
61 Ö. L. Barkan, a.g.m., s. 242.
62 A.g.m., s. 245.
63 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 154.
64 Z. Arıkan ve M. Sertoğlu'nun Isparta ve Erzurum'la ilgili incelemeleri, *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, Şubat-Nisan 1968.
65 Y. Öztuna, *Türkiye Tarihi*, c. III, s. 77.
66 E. Z. Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. IV, s. 270.
67 Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü", *Ülkü* dergisi, sayı 49, s. 37-41.
68 A.g.m., s. 38.
69 A.g.m., s. 40.
70 A.g.m., s. 47.
71 Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 257.
72 E. Z. Karal, *a.g.e.*, c. IV, s. 9.
73 E. Perroy, *a.g.e.*, c. III, s. 545.
74 Eyalet ordusuyla ilgili geniş bilgi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatı.*
75 Osman Turan, *a.g.e.*, s. 255.
76 Taner Timur, *Türk Devrimi*, SBF yayını, Ankara, 1968, s. 23.
77 Maxime Rodinson, *İslamiyet ve Kapitalizm*, Gün yayınevi, İstanbul, 1969, s. 148.
78 'Fütüvvetname', aln. yap. Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkür Tarihi*, c. II, İstanbul, 1963.
79 Sabri F. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İstanbul Üniversitesi yayınları, 1951, s. 52, 70 ve 90.
80 Maxime Rodinson, *Hazreti Muhammed*, Gün yayınları, İstanbul, 1968, s. 29.
81 Aln. yap. yer: *Türk Ziraat Tarihine Toplu Bir Bakış*, Ziraat Bakanlığı, Ankara, 1938.
82 S. Ülgener, *a.g.e.*, s. 66-67.
83 *A.g.e.*, s. 48.
84 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 471.
85 'Fütüvvetname', aln. yap. H. Z. Ülken, *a.g.e.*, c.II, s. 234-235.
86 *Mesnevi*'den aln. yap. S. Ülgener, *a.g.e.*, s. 59.
87 *A.g.e.*, s. 101.
88 R. Mantran, *a.g.e.*, s. 357.
89 Bernard Lewis, "Değişen Ülkelerde Değişen Toplumsal Değerler", *İktisadi Kalkınmanın Sosyal Meseleleri*, Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, İstanbul, 1964.

90 Gibb ve Bowen, *Islamic Society*, c. I, s. 277, aln. yap. R. Mantran, *İstanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*, s. 289.
91 R. Mantran, *a.g.e.*, s. 379-80.
92 *A.g.e.*, s. 386.
93 Doğan Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, Bilgi yayınevi, Ankara, 1968, s. 84.
94 Taner Timur, *Türk Devrimi*, s. 36 (T. Timur bu paragrafta, J. Touchard'a atıf yaptığını belirtmektedir).
95 E. Perroy, *a.g.e.*, ortaçağla ilgili III. cilt, s. 544.
96 Ö. L. Barkan'dan aln. yap. S. Divitçioğlu, *Asya Tipi Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumu*, s. 58.
97 H. R. Tankut, *Köylerimiz*, s. 18. Aln. yap. D. Avcıoğlu, *Türkiye'nin Düzeni*, s. 13.

II. GERİ KALMIŞLIĞIN OLUŞMASI (Sayfa 105-185)

98 Ö. L. Barkan, *XVI. Asrın İkinci Yarısında Türkiye'nin Geçirdiği İktisadi Buhranların Sosyal Yapı Üzerindeki Tesirleri*, s. 19.
99 Mustafa Akdağ, *Celâli İsyanları (1150-1603)*, DTCF yayını, Ankara, 1963, s. 16.
100 *A.g.e.*, s. 24.
101 Robert Anhegger ve Halil İnalcık, *II. Mehmed ve II. Beyazıt Devirlerine Ait Yasaknâme ve Kanunnâmeler*, Türk Tarih Kurumu yayını, Ankara, 1956.
102 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 159.
103 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 27.
104 E. Z. Karal, *A.g.e.*, s. 198.
105 Halil Sahillioğlu, "Fatih'in Son Yıllarında Bakır Para", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 6, s. 72.
106 Halil Sahillioğlu, "1763'te İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 8, s. 53.
107 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 17.
108 'Netayicül Vukuat'tan nakleden: İ. H. Uzunçarşılı, *A.g.e.*, c.III, 2. kısım, s. 283.
109 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*
110 E. Perroy, *a.g.e.*, c.III, s. 562.
111 *A.g.e.*, s. 579.
112 William Du Bois'dan aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 26.
113 M. Akdağ, *a.g.e.*, s.14.
114 *A.g.e.*, s. 16.
115 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 24.
116 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 50-58.
117 Lütfi Güçer, *XVI. ve XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Hububat Meselesi*, İstanbul, 1964, s. 36.
118 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 257.
119 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 134.
120 İ. H. Uzunçarşılı, *A.g.e.*, c.III, s. 334.
121 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 31.
122 *A.g.e.*, s. 31.
123 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 12.
124 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c.III, 2. kısım.

125 Angi Olello'dan aln. yap. Y. Öztuna, *Türkiye Tarihi*, c.VIII, s. 114.
126 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. III, 2. kısım, s. 276.
127 *A.g.e.*, s. 275.
128 *A.g.e.*, c. IV, s. 622.
129 Aln. yap. Y. Öztuna, *a.g.e.*, c. IX, s. 39.
130 Koçi Bey'in *Risale*'sini zikreden: Reşat Kaynar, *Osmanlı Tarihi* (Tanzimat), s. 2.
131 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 29.
132 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 37.
133 İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. III, 2. kısım, s. 293. (Hasla ilgili bu örneğin öteki miri topraklar için de geçerli olduğu söylenebilir.)
134 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 165.
135 *A.g.e.*, s. 167.
136 *A.g.e.*, s. 165-167.
137 *A.g.e.*, s. 165-167.
138 Halil İnalcık, "Tanzimat", *Tarih Araştırmaları* 1940-1941, DTCF Tarih Enstitüsü neşriyatı, N. 4, s. 237-260.
139 Aln. yap. M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 162.
140 Aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 33.
141 H. İnalcık, *a.g.e.*
142 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 33.
143 H. İnalcık, *a.g.e.*
144 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 66.
145 Abdurrahman Şeref, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, c. II, s. 260; zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 63.
146 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s .31.
147 İ. H. Uzunçarşılı. *A.g.e.*, c. III, 2. kısım, s. 576.
148 F. Dalsar'dan aln. yap. H. Sahillioğlu, "Türk Sanayi Tarihinde Bursa'da İpekçilik", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 11, Ekim 1968.
149 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 32.
150 *Lütfiye-i Vehbi*'yi zikreden: S. Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, s. 150.
151 M. Akdağ, *a.g.e.*, s. 73-76.
152 *A.g.e.*, s. 73-76.
153 Ö. L. Barkan, *a.g.e.*, s. 32.
154 Orhan Erinç, "250 Yıl Önce İstanbul'da Gecekondu Sorunu", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 10, Eylül 1968.
155 M. Akdağ, *a.g.e.*.
156 Aln. yap. İ. H. Uzunçarşılı, *a.g.e.*, c. III, 1. kısım, s. 124.
157 E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 142.
158 *A.g.e.*, s. 9.

III. GERİ KALMIŞLIĞIN KÖKLEŞMESİ (Sayfa 187-224)

165 U. J. Puryear, *International Economies and Diplomacy*, zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 72.
166 E. Z. Karal, *a.g.e.* (Islahat Fermanı), s. 5.

167 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 35.
168 Hayri Mutluçağ, "Düyun-u Umumiye ve Reji Soygunu", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 2, Kasım 1967.
169 Hayrettin, *Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye*, aln. yap. E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 21.
170 E. Z. Karal, *a.g.e.* (Islahat Fermanı), s. 23.
171 *A.g.e.*, s. 23.
172 Hayri Atamer, "İlk Türk-Amerikan Münasebetleri", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 2, Kasım 1967.
173 *General Von Der Goltz'un Mektupları* (monografi).
174 Hayri Mutluçağ, "Dost Bildiğimiz ve Ordumuzun Islahı İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", *Belgelerle Türk Tarihi* dergisi, sayı 12, Eylül 1968.
175 İdris Küçükömer, *Düzenin Yabancılaşması: Batılaşma*, Ant yayınları, İstanbul, 1969, s. 62.
176 S. Ülgener, *a.g.e.*, s. 170-175.
177 Aln. yap. M. Sencer, *Dinin Türk Toplumuna Etkileri*, s. 102-103.
178 E. Z. Karal, *a.g.e.* (Islahat Fermanı), s. 205.
179 Parvus, "İstanbul'un Mukadderatı", *Türk Yurdu* dergisi, Temmuz 1913. Parvus'un bu çalışmada adı geçen yazıları Eser Gürson'dan alınmıştır.
180 *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 214.
181 Aln. yap. E. Z. Karal, *a.g.e.*, s. 256.
182 U. J. Puryear, zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*.
183 E. Z. Karal, *a.g.e.* (Islahat Fermanı), s. 257-259.
184 *A.g.e.*, s. 260.
185 *A.g.e.*, s. 240.
186 1866'da kurulan 'Islah-ı Sanayi' komisyonunun belgeleri. Celâl Sarç'ın *Tanzimatta Sanayiimiz* incelemesini zikreden: D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 54.
187 Z. Karamursal, *a.g.e.*, s. 89.
188 Parvus, "1327 Senesinin Ahvâl-i Maliyesine Bir Bakış", *Türk Yurdu* dergisi, Mayıs 1912.
189 E. Z. Karal, *a.g.e.* (Islahat Fermanı), s. 225.
190 Aln. yap. M. Sencer, *a.g.e.*, s. 207.
191 Parvus, "Köylü ve Devlet", *Türk Yurdu* dergisi, Ekim 1913.
192 H. İnalcık, *a.g.e.*
193 Zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 113.
194 Zikredildiği yer: *a.g.e.*, s. 229.
195 Zikredildiği yer: *a.g.e.*, s. 247.
196 Parvus, "Köylü ve Devlet", *Türk Yurdu* dergisi, Ekim 1914.
197 Zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 211.
198 Moltke'nin hatıratından aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 89.
199 Ali Suavi'nin 1870'de Paris'te çıkardığı *Ulûm* gazetesinin 15. sayısı. Zikredildiği yer: *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, s. 207.

IV. TEK PARTİ DÖNEMİ
(Sayfa 225-264)

200 Neşet Halil, *Büyük Meclis ve İnkılap*, Ankara, 1933, s. 41. Aln. yap. Yıldız Sertel, *Türkiye'de İlerici Akımlar*, Ant yayınları, İstanbul, 1969.

201 *A.g.e.*
202 *Küçük İstatistik Yıllığı - 1934*, aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*
203 Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi*, S.B.F. yayını, Ankara, 1968.
204 Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul, 1965, c. II, s. 339-340.
205 *Söylev ve Demeçler*, c. II, s. 98. Aln. yap. Fethi Naci, *Atatürk'ün Temel Görüşleri*, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1968, s. 65.
206 Aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 123.
207 *Söylev ve Demeçler*, c. II, s. 92; aln. yap. F. Naci, *a.g.e.*, s. 63.
208 Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, Cem yayınevi, İstanbul, 1967, s. 39.
209 Mazhar Leventoğlu, *Atatürk'ün Vasiyeti;* aln. yap. F. Naci, *a.g.e.*, s. 72.
210 Mazhar Leventoğlu, *a.g.e.*, aln. yap. F. Naci, *a.g.e.*, s. 78.
211 M. Leventoğlu, *a.g.e.*, aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*
212 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 165.
213 *A.g.e.*, s. 166.
214 *A.g.e.*, s. 171.
215 S. Selek, *a.g.e.*, c. II, s. 340.
216 *Geçit* dergisinin 123. sayısını zikreden: D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 180.
217 *A.g.e.*, s. 181.
218 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, c. II.
219 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 186-187.
220 Kemal Karpat, *Turkey's Politics*, s. 92; aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 45.
221 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 171.
222 Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, Remzi kitabevi, İstanbul, 1965, c. II, s. 394.
223 Suat Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1968, s. 68.
224 İsmail Hüsrev, *Türkiye'de Derebeylik Rejimi*; aln. yap. S. Aksoy, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, s. 56.
225 S. Selek, *a.g.e.*, c. I, s. 228.
226 Aln. yap. F. Naci, *a.g.e.*, s. 70.
227 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, aln. yap. F. Naci, *a.g.e.*, s. 56-59.
228 Turan Tokgöz, "Halkçılığın Hikâyesi (2)", *Yön* dergisi, sayı 25, 6. 6. 1962.
229 Turan Güneş, "CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı", *Yön* dergisi, sayı 7, 1961.
230 *Küçük İstatistik Yıllığı - 1947*, aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 54.
231 *A.g.e.*, s. 54.
232 *A.g.e.*, s. 56.
233 *A.g.e.*, s. 56.
234 Eski İstanbul Defterdarı Faik Ökte'den aln. yap. D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 227.
235 Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 55.

V. TEMELDEKİ BOZUKLUK
(Sayfa 265-301)

236 T. Güneş, "CHP Halktan Nasıl Uzaklaştı", *Yön* dergisi, sayı: 1, 20.11.1962.
237 S. Demirel'in basın toplantısı, *Son Havadis* gazetesi, 6.7.1969.
238 Ş. S. Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, s. 472; aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 30.
239 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 21.7.1969.
240 S. Demirel'in basın toplantısı, *Son Havadis* gazetesi, 6.7.1969.
241 R. Mousnier ve E. Labrousse, *Histoire Générale des Civilisations*, c. V, s. 238.

242 Karl Marx, "The Communist Manifesto", *The Political Philoshophers* içinde, Modern Pocket Library, New York, 1953, s. 498.
243 Mousnier ve Labrousse, *a.g.e.*, s. 78.
244 Mousnier ve Labrousse, *a.g.e.*, s. 355.
245 Karl Marx, "The Communist Manifesto".
246 Mousnier ve Labrousse, *a.g.e.*, s. 238.
247 Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, Yağmur yayınları, İstanbul, 1967, s. 13.
248 Zubritski, Kerov, Mitropelski, *İlkel Toplum, Köleci Toplum, Feodal Toplum*, s. 261.
249 *A.g.e.*, s. 257.
250 Malthus, "Les Principes de la Population", 1803; aln. yap. Mousnier ve Labrousse, *a.g.e.*, s. 534.
251 Yves Lacoste, *Les Pays Sous-Développés*, Presses Universitaires de France, Paris, 1961, s. 53-54.
252 Mousnier ve Labrousse, *a.g.e.*, s. 355.
253 *A.g.e.*, s. 78.
254 Zubritski, Kerov, Mitropelski, *a.g.e.*, s. 237.
255 M. Turhan, *a.g.e.*
256 S. Ülgener, *a.g.e.*, s. 174-176.
257 Karl Marx, *Le Capital*, Editions Sociales, Paris, c. I.
258 T. Z. Dunning, *Trade Unions and Strikes*, Londra, 1860; aln. yap. K. Marx, *Le Capital*, c. III, kitap I.

VI. TEMELDEKİ BOZUKLUĞUN SONUÇLARI (Sayfa 303-441)

259 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 8.7.1969.
260 İdris Küçükömer, *a.g.e.*
261 *A.g.e.*, s. 5.
262 *Sebilürreşad* dergisi, sayı 27; aln. yap. T. Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 8.
263 *A.g.e.*, s. 70.
264 *A.g.e.*, s. 52.
265 *A.g.e.*, s. 107-109.
266 *A.g.e.*, s. 107-109.
267 Çetin Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1968, s. 53.
268 Şevket Süreyya Aydemir, *Cumhuriyet* gazetesi, 5.3.1969; aln. yap. İ. Küçükömer, *a.g.e.*, s. 106.
269 Ç. Özek, *Türkiye'de Gerici Akımlar*, s. 12.
270 *A.g.e.*, s. 168.
271 Cahit Tanyol, *Milliyet* gazetesinin "Forum"u, "Kayseri Olayları ve İlericilik-Gericilik", 13.7.1969.
272 İ. Küçükömer, *a.g.e.*, s. 117.
273 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 8.7.1969.
274 Turan Güneş, "DP Neydi"", *Yön* dergisi, sayı 4, 10.1.1962.
275 İ. Küçükömer, *a.g.e.*, s. 116.
276 Ç. Özek, *a.g.e.*, s. 89.

277 T. Z. Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, s. 190.
278 *A.g.e.*, s. 193.
279 T. Güneş, "DP Neydi"", *Yön* dergisi, sayı 4, 10.1.1962.
280 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 29.6.1969-29.7.1969.
281 TBMM Tutanak dergisi, Devre IX; c. 1, sayı 3, s. 2; aln. yap. T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 226.
282 İslamcı basının görüşlerini zikreden: T. Z. Tunaya, *a.g.e.*, s. 243.
283 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 22.7.1969.
284 Aynı yazı.
285 Aynı yazı.
286 1956 bütçe tasarısı ve bütçe komisyonu raporu; aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 90 ve *I. Beş Yıllık Plan*, s. 121.
287 K. Yurdakul'un demeci, *Cumhuriyet* gazetesi, 25.9.1956; aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 98.
288 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 21.7.1969.
289 Aynı yazı.
290 Aynı yazı.
291 Aynı yazı.
292 İnönü'nün 1950 muhtar ve belediye seçimleri münasebetiyle muhalefet lideri olarak yaptığı radyo konuşması; aln. yap. C. Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 25.7.1969.
293 Celal Bayar, "Başvekilim Menderes", *Hürriyet* gazetesi, 26.6.1969.
294 Fahri Belen, *Demokrasiden Diktatörlüğe*, s. 35; aln. yap. Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 117.
295 Walter F. Weiker, *1960 Türk İhtilali*, Cem yayınevi, İstanbul, 1967, s. 104.
296 1966'da Dijon Üniversitesi"nde yapılan açık oturum, *1960 Türk İhtilali*, s. 214.
297 Bu konuda bkz. Mümtaz Soysal, "Temeldeki Çatışmalar", *Yön* dergisi, sayı 1 ve sonrası.
298 W. F. Weiker, *a.g.e.*, s.176.
299 *A.g.e.*, s. 175.
300 Y. Sertel, *a.g.e.*, s. 234.
301 *Encyclopaedia Britannica*, 1968 yıllığı (Sosyalist blok yardımının dışında).
302 Lacoste, Benham, Jale, Nurkse...
303 Lacoste, *Pays Sous-Développés.*
304 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 157.
305 Bu konudaki çeşitli haber ve yorumlarla bakır konusundaki ayrıntılı bilgi için bkz. *Cumhuriyet* gazetesi koleksiyonları, Ağustos 1968.
306 *Britannica,* 1968 yıllığı, s. 283.
307 Guy de Lacharrière, *Commerce Extérieur et Sous-Développement*, Presses Universitaires de France, 1964, s. 39.
308 *A.g.e.*, s. 18.
309 Dünyadaki dış ticaret hadleriyle ilgili rakamlar, Gendarme ve de Lacharrière'in adı geçen eserlerinde BM istatistiklerine dayanarak verdikleri rakamlardan alınmıştır.
310 U.P.F.'nun 1962 genel kongresi tutanakları, O. S. Santamaria'nın konuşması, aln. yap. Guy de Lacharrière, *a.g.e.*.
311 Lacoste, *a.g.e.*
312 R. Gendarme, *a.g.e.*
313 *Britannica* 1968 yıllığından alınan bu rakamların daha yenisi elimizde yoktur. Zira bu rakamlar uluslararası kurumlara geç intikal ettirilmektedir. Ancak, rakamla-

rın genel eğiliminde 1960'dan bu yana bir değişiklik olmamış, sömürü aynen devam etmiştir.

314 W. H. Stead, *The Economic Planning of Puerto-Rico*, Washington, 1958; aln. yap. R. Gendarme, *a.g.e.*.

315 Ali Halil, *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye*, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1968, s. 191.

316 The Department of State Bulletin, 1. 6. 1947, s. 1070-1073; aln. yap. A. Halil, *a.g.e.*, s. 94.

317 *Ayın Tarihi*, No. 162 (Mayıs 1947), s. 46; aln. yap. A. Halil, *a.g.e.*, s. 94.

318 İlhami Soysal, *Akşam* gazetesi, 2 Ekim 1968.

319 Doğan Avcıoğlu, "Ereğli Demir Çelik Dosyası Açılmalıdır", *Yön* dergisi, sayı 92, 1.1.1965.

320 Türkiye Elektrik Mühendisleri II. Teknik Kongresi tebliğleri, s. 167; aln. yap. S. Aren, *Ekonomi El Kitabı*, s. 67.

321 Vedat Nedim Tör, "Niçin ve Nasıl Sanayileşmemiz Lâzım?", *Kadro*, sayı 6, Haziran 1932.

322 *Türkiye Dış Ticaret Hadleri*, haz. Hikmet Çetin ve Ülkü Eğitici, DPT Müsteşarlığı, Ankara, 1965.

323 Baran Tuncer, *Türkiye'de Yabancı Sermaye Kanunu*, SBF yayınları, Ankara, s. 129.

324 *A.g.e.*

325 Doç. Dr. Vural Savaş, "Yabancı Sermaye Ne Sağlıyor?", *Milliyet* gazetesi.

326 Baran Tuncer, *a.g.e.*

327 *Milliyet* gazetesi, 4.7.1969.

328 Baran Tuncer, *a.g.e.*, s. 104. (DPT Yabancı Sermaye Anketi'ne verilen bilgilere göre.)

329 "Vergiler Açıklandı", *Günaydın* gazetesi, 20.8.1969.

330 Ali Gevgilili, "Yabancı Sermaye ile Kalkınma", *Milliyet* gazetesi, 19.8.1969.

331 Hilmi Özgen, "Dış Ticaret Dengesi", *Cumhuriyet* gazetesi, 7.10.1968.

332 Prof. N. Erbakan'ın basın toplantısı, *Günaydın* gazetesi, 21.8.1969.

333 1968 yılı programı; aln. yap. Baran Tuncer, *a.g.e.*, s. 79.

334 S. Aren, *a.g.e.*, s. 63.

335 "Les Pays Arabes veulent décoloniser le Pétrole", *Le Monde* gazetesi, 16.4.1968.

336 Yabancı şirketlerden Shell, son yıllarda petrol ithalatını durdurup üretimi arttırmıştır. Bu değişime, Türkiye'deki siyasi eğilimlerin ve yeni akımların da sebep olduğu söylenebilir. Son rakamlara göre (1969) Türkiye'deki üretim şöyledir: TPAO 1,2 milyon ton, Shell 1,8 milyon ton, Mobil 500 bin ton.

337 Oğuz Akkan'ın Çin röportajları, *Akşam* gazetesi, 1966.

338 Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, "Türkiye Genel Enerji Raporu", Ankara, 1968.

339 Ali Gevgilili, "Fabrika Değil, Apartman", *Milliyet* gazetesi, 8.8.1969.

340 S. Aren, *a.g.e.*, s. 145.

341 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 382.

342 S. Aren, *a.g.e.*, s. 135.

343 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 391. (İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ve 1966 programında verilen rakamlar.)

344 Ecvet Güresin, "Ana Maddelerin Durumu", *Cumhuriyet* gazetesi, 10.9.1968.

345 Yılmaz Ergenekon, "Toprak Reformu", konferans, 1.12.1967.

346 İstatistik Umum Müdürlüğü 1950 Ziraat sayımı neticeleri, Ankara, 1956; aln. yap. S. Aksoy, *Toprak Reformu*, s. 103.

347 S. Aksoy, *a.g.e.*, s. 105. (Bu sonuçlara 10 milyon hektar arazi dahil edilmemiştir.)

348 *Yön* dergisi, yıl 2, sayı 59.
349 Y. Ergenekon, adı geçen konferans.
350 1. Beş Yıllık Plan ve Türkiye İstatistik Yıllıkları (1965 ve 1963).
351 1. Beş Yıllık Plan ve Türkiye İstatistik Yıllıkları.
352 *Cumhuriyet* gazetesi, 2.9.1968.
353 Korkut Boratav, *Gelir Dağılımı*, Gerçek yayınevi, İstanbul, 1969, s. 280-301. Yazar, kullandığımız tablolarla ilgili ayrıntılı istatistiki bilginin SBF dergisinin Aralık 1956 sayısındaki makalesinde verilmiş olduğunu belirtmektedir.
354 *A.g.e.*, s. 204.
355 Ali Gevgilili, *Milliyet* gazetesi, 29.8.1969.
356 S. Aren, *a.g.e.*, s. 122.
357 Prof. Mübeccel Kıray'ın Adana Araştırması; aln. yap. Bahattin Akşit, *Türkiye'de Azgelişmiş Kapitalizm ve Köylere Girişi*, Ankara, 1967, s. 141.
358 Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 131.
359 Mübeccel Kıray, *Ereğli*, DPT yayını, Ankara, 1964; aln. yap. Bahattin Akşit, *a.g.e.*, s. 58.
360 - Prof. Kemal Karpat, "Türkiye'de Gecekondu Raporu", *Milliyet* gazetesi, 15-30 Haziran 1969.
361 Aynı yazı, 21.6.1969.
362 Korkut Boratav, *a.g.e.*, s. 207.
363 Kenan Somer, *Forum* dergisi, 1.10.1968; aln. yap. K. Boratav, *a.g.e.*, s. 147.
364 Dr. İsmail Beşikçi, *Doğu Anadolu'nun Düzeni*, E yayınları, İstanbul, 1969, s. 257.
365 *A.g.e.*, s. 103.
366 Rakamlar yukarıda adı geçen kaynaktan alınmıştır.
367 Rakamlar yukarıda adı geçen kaynaktan alınmıştır.
368 Tevfik Çavdar, *Türkiye 1968*, İzlem yayınevi, İstanbul, 1969, s. 84.
369 İ. Beşikçi, *a.g.e.*, s. 84.
370 *A.g.e.*, s. 155.
371 Z. F. Fındıkoğlu, "Erzurum Şehirleşmesi ve Gecekondu Problemi", *İ. Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, Ekim 1966-Eylül 1967, No: 1-4, s. 17.
372 *Congressional Record 1957*, Washington, c. 103, s. 10.600; aln. yap. R. Gendarme, *a.g.e.*, s. 236.
373 René Gendarme, *a.g.e.*, s. 236.
374 Dr. Haluk Ülman, *Türk Amerikan Diplomatik Münasebetleri*, s. 55; aln. yap. A. Halil, *a.g.e.*, s. 86.
375 M. Gönlübol, H. Ülman, "Dış Politikamız - Niteliği ve Sorunları", *Milliyet* gazetesi, 6.8.1966; aln. yap. A. Halil, *a.g.e.*, s. 99.
376 - Yılmaz Çetiner'in 1964'te *Cumhuriyet*'te yayınlanan ve Türkiye'yle Yunanistan'ın aldığı askeri yardımı deniz kuvvetleri açısından inceleyen yazıları: Em. Amiral Afif Büyüktuğrul ve Em. Amiral Sezai Orkunt'un aynı gazetede çeşitli makaleleri; verilen uçak ve gemilerle ilgili haberler, vb.
377 İlhan Selçuk, "Bir Yazı ve Bir Belge", *Cumhuriyet*, 25.11.1968.
378 A.g.m.
379 Mehmet Gönlübol, "Türkiye ve İkili Anlaşmalar", *Milliyet* gazetesi, 12.7.1969.
380 A. Halil, *a.g.e.*, s. 179.
381 *A.g.e.*, s. 175-177.
382 Orhan Erkanlı, "Yarım Milyonluk Ordu Mevcudu Azaltılmalıdır", *Milliyet* gazetesi, 15.1.1968.

383 A.g.m.
384 Prof. Tanyol, "Kayseri Olayları ve İlericilik-Gericilik", *Milliyet* gazetesinin "Forum"u.
385 D. Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 312.
386 Yılmaz Çetiner, "Fındık Tefecileri", *Cumhuriyet* gazetesi, 8.9.1967.
387 P. M. Bourdieu, *Le Sous-Développement en Algérie*; aln. yap. R. Gendarme, *a.g.e.*, s. 83.

VII. TÜRKİYE'NİN 'İMTİYAZLI' GERİ KALMIŞLIĞI (Sayfa 443-457)

388 Edin J. Cohn, "Yenilikçileri Etkileyen Toplumsal ve Kültürel Unsurlar", Ekonomik ve Sosyal Etütler Konferans Heyeti, *Konferanslar*-1964.
389 İtalikle yazılan sözler, Ali Halil'in *Atatürkçü Dış Politika ve NATO ve Türkiye* adlı eserinden alınmıştır.

DİZİN

1961 Anayasası 296, 336, 337
27 Mayıs devrimi/darbesi 323, 333-340, 393
31 Mart Vakası 307, 312

Abbas Hilmi Paşa 207, 238
Abbasi Devleti 99
Abdülaziz 195, 218
Abdülhamit I 135, 184, 195, 246, 305
Abdülhamit II 309
Abdülmecit 195, 198, 206
adalet 50-53, 83-85, 98-100, 163, 165, 166, 175, 332
Adalet Fermanı 163
Adalet Partisi (AP) 320
adem-i merkeziyetçilik 75, 76, 80, 118
Afrika 8, 16, 17, 26, 28, 123, 125, 126, 189, 193, 351, 352, 357, 363, 395, 401, 448
  Kuzey Afrika 75
Ahırkapı 179
Ahmet Cevdet Paşa 76, 77, 205-206
Ahmet I 180
Ahmet Şerif 219
Akdağ, Mustafa 37, 102, 111, 114, 115, 128, 139, 150, 159, 173, 174, 410
Akdeniz 160, 405
Aksoy, Muammer 336
Aksoy, Suat 248, 406
Âli Paşa 118, 194, 194, 197, 202
Ali Suavi 222
Altan, Çetin 434
Amasya 67, 72, 211
Amerika 28, 123, 125, 189, 210, 357, 401
  Güney Amerika 125
  Kuzey Amerika 395
  Latin Amerika 347, 349, 352, 363, 395
Amerika Birleşik Devletleri (ABD) 198, 199, 262, 264, 270, 317, 318, 321, 331, 332, 345-346, 350, 351, 353, 356-360, 367, 374, 421-431, 433-435
Amerikan Yardım Teşkilatı (AID) 392, 394
Anadolu 39, 45, 57, 72, 76, 80, 84, 87, 91-93, 96-98, 101, 102, 117, 126-128, 130, 131, 144, 149, 157-175, 182, 199, 216, 219, 220, 230, 231, 234, 240, 242, 245, 250, 255, 310, 312, 318, 319, 335, 339, 391, 406, 409, 437, 438, 447-449, 453
  Batı Anadolu 72, 211, 394
  Doğu Anadolu 414, 418-420, 437
  Güneydoğu Anadolu 77
  Kuzeydoğu Anadolu 57
  Orta Anadolu 93, 130, 394, 420
Anadolu İhtilali 225
Anadolu Selçukluları 36, 44, 84
Anadolu'da Tanin 219
Ankara 97, 130, 174, 178, 199, 211, 220, 221, 235, 237, 239, 240, 243-245, 251, 331, 336, 409, 439
Aren, Sadun 380, 389, 390
aristokrasi 84, 150, 202, 280, 296, 324
Arnavutluk 170
Arz-ı miri 36, 37
Asya 28, 50, 84, 144, 193, 352, 357, 395, 401
Atamer, Hamdi 198
Atatürk, Mustafa Kemal 227-235, 238, 239, 243, 246, 249-252, 256, 257, 263, 269, 270, 312, 334, 335, 422, 452
Atatürk'ün Vasiyeti 239
Atay, Falih Rıfkı 244
Avcıoğlu, Doğan 217, 235, 336
Avrupa 15, 18, 19, 26, 76, 80, 84, 96, 97, 99, 107, 110, 114, 115, 123-131, 135, 143, 144, 165, 166, 171, 173, 176, 183, 185, 189, 191-194, 200, 202, 204, 207-212, 214, 224, 227, 232, 242, 269, 270, 272-274, 276-281, 283, 285, 287-291, 295, 297, 298, 350, 351, 360, 367, 376, 380, 389, 390, 429, 453
  Batı Avrupa 26, 279, 280, 287, 289, 346, 395, 402, 428
  Doğu Avrupa 366
  Orta Avrupa 124
Avusturya 135, 151, 154, 352
Aydemir, Şevket Süreyya 310

Bağdat 114, 199, 214, 431
Bağdat Paktı 312, 431
Baharat Yolu 61, 126
Bahçekapı 58
Balat 58
Barkan, Ömer Lütfi 40, 53, 56, 77, 78, 85, 109, 118, 120, 125, 129, 135, 144, 167
Basiret 221
Basra 114, 199
Başar, A. Hamdi 234
Batılaşma 192, 193, 199, 201-209, 215, 221, 222, 224, 245, 255, 256, 269, 270, 273, 283, 286, 288, 294-297, 305-308, 310-314, 317, 320-325, 329, 439
Bayar, Celal 242, 243, 270, 306, 318, 319, 322, 324, 327, 328, 330-332, 334, 335, 355, 356
Bayburt 140
Bayur, Hikmet 259
Belçika 193, 245, 350
Belen, Fahri 335
Berlin Anlaşması 194
Berlin Kongresi 195
Beşikçi, İsmail 416
Beyazıt II 53, 73, 77, 112, 149
Beypazarı 178
bireycilik 22-26, 277, 448
Birleşmiş Milletler 342, 348, 349
Bizans 44, 55, 80, 84, 98-100
Boğdan 37, 86
Bohemya 124
Bolivya 347
Boratav, Korkut 251, 401, 407, 411
Bosna 77
Bremen 193
Brezilya 23, 347, 348
Bulgaristan 332, 409
burjuvazi 97, 124, 166, 260, 263, 269, 272-281, 284, 287-301, 321, 333, 356, 359-361, 384-386, 388, 402, 453, 456
Bursa 116, 130, 176, 178, 198, 211
bürokrasi 52, 203, 242, 261, 263, 264, 269, 292, 295, 298-301, 317, 335, 340, 355, 452
Büyük Kaçgunluk 165, 174, 175, 182
Büyük Selçuklu Devleti 44
Büyük Taarruz 238

Canning, Stratfort (Lord) 196-197
Celali İsyanları 134, 157, 158, 160-166, 169, 171, 173, 174, 181
Cem Sultan 149
cemaatçilik 87, 89, 101, 438, 449
CENTO 312
Ceride-i Havadis 216
Cezar, Mustafa 169
Cezayir 6, 9, 15, 22, 23, 185, 346, 347, 431
cizye 71, 81, 117
Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) 235, 239, 241, 256, 262, 300, 307, 309, 312, 314, 317-326, 330, 331, 333-336, 338, 339, 354, 358, 360, 393, 422
Curzon (Lord) 333

Çankırı 72, 221
Çekoslovakya 383
Çerkes Ethem 230
Çeşme 130
Çorlu 71

Damat Mahmut Paşa 195
Danimarka 193
Deli İbrahim 153
Demirel, Süleyman 267, 270
demokrasi 54, 264, 273, 296, 297, 300, 317, 332, 335, 391, 418
Demokrat Parti (DP) 263, 273, 283, 293, 300, 307, 309, 310, 312, 313, 317-330, 333-335, 338-340, 355-362, 393, 427
derebeylik 35, 41, 55, 76, 78, 79, 84-86, 98-100, 103, 118, 121, 123, 160, 165-167, 169, 172, 173, 215, 272, 279, 287, 290, 294, 295, 324, 408, 415
Derviş Vahdeti 307
Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) 370, 371, 374, 379, 387
devletçilik 35, 49, 53, 56, 59, 71, 73, 101, 107, 108, 113, 233, 234, 240-242, 246, 448
devrimcilik 241, 326
Divriği 72
Diyarbakır 136, 211, 414, 416-419
Duesenberry, James 14
Dünya Savaşı
I. Dünya Savaşı 199, 200, 230, 232, 263, 348, 393
II. Dünya Savaşı 257, 258, 261, 263, 317, 350, 356, 424, 427

Düyun-ı Umumiye 194, 196, 232, 363, 368
Ecevit, Bülent 314
Edirne 61, 102, 117, 211, 244
Eflak 37, 68, 86, 147
Ege 128, 230, 231, 240, 405
egemenlik 59, 76, 124, 146, 157, 158, 165, 171, 175, 189, 204, 212, 215, 264, 273, 281, 290, 296, 299, 318, 334, 339, 355, 391, 393, 414
Ekvator 8
emperyalizm 224, 229, 232, 252, 263
endüstri 191, 366
engizisyon 80, 81, 96
Enver Paşa 198, 267
Erbakan, Necmettin 379
Ersoy, Mehmet Akif 307, 308
Erzincan 98, 414, 416
Erzurum 75, 136, 198, 199, 414, 416, 420, 429
Erzurum Kongresi 250
Eski Denge 3-11, 13-15, 17-21, 23-26
eşitlik 50-51, 55, 98-100, 166, 215
Eşkinci Ocakları 199
Etibank 246
Evliya Çelebi 60, 102, 176
Eyalet Askeri 42-44, 83, 84, 146, 152, 155
Eyüp 178

Fatih (Sultan) Mehmet 53, 71, 73, 74, 112, 114, 119, 149, 150
Felemenk 176, 182, 184, 193
feodalite 39, 96, 99, 101, 124, 158, 165, 279, 280, 291, 417
feodalizm 272, 279
Ferdinand d'Aragon 124, 126
ferdiyetçilik 21, 52, 53, 56, 86, 87, 90, 115, 116, 204, 274, 276-278, 438
Fetret Devri 150
Franklin, Benjamin 275
Fransa 124, 182, 183, 193, 197, 205, 210, 211, 232, 332, 347, 428, 431
Fransız İhtilali 272, 280
Fütüvvetname 91

Galata 58
Garaudy, Roger 55
Gelibolu 69, 117
Gendarme, René 93, 421, 443, 449
Gevgilili, Ali Halil 29
Gıyaseddin Keyhüsrev II 81
Goltz (General von der Goltz, Golç Paşa) 81, 206
Gönlübol, Mehmet 423, 428
Guatemala 20, 290, 350
Güneş, Turan 256, 336, 338

Halep 72, 78, 114, 136, 198, 238
Halkçılığın Hikâyesi 255
Hamburg 193
Harac-ı Mukassem 37
Harac-ı Muvazzaf 37
Haraciye 36
Hassa Ordusu 43, 149
Hass-ı Hümayun 140
Hıristiyanlık 93, 271, 276, 277, 438
Hicaz 75
Hindistan 15, 19, 20, 114, 126, 238
Hollanda 238, 350, 374, 375
hürriyet 42, 80, 84, 181, 224, 258, 269, 273, 280, 281, 284, 293, 294, 317, 325, 338, 358
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 307, 312
Hürriyet 332
Hüsrev, İsmail

Isabelle de Castille 124
Islahat Fermanı 31, 193, 194, 197, 201, 205, 212, 213, 273
Isparta 75, 148, 219

İbni Arabi 91
İbrahim I. bkz. Deli İbrahim
ilkçağ 271
İloğlanları 162, 163
iltizam 116, 117, 121, 138-143, 146, 158, 160, 168, 170, 172, 175, 179, 180, 182, 184, 215, 294
İnalcık, Halil 53, 146, 170, 172, 215, 224
İngiltere 124, 176, 182, 191-193, 196-198, 200, 210, 211, 270, 312, 332, 347, 350, 422, 426, 431
İnönü, İsmet 200, 227, 235, 244, 258, 261-263, 267, 270, 317, 331-335, 359, 425, 433, 452
İpek Yolu 126
İpekçi, Abdi 235
İran 115, 136, 140, 147, 151, 168, 176, 210, 431
İslam Paktı 312
İslamiyet 50, 52, 85
İspanya 81, 125, 126, 184, 193

İsrail 427, 430, 431
İstanbul 43, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 71, 102, 117, 135, 154, 162-164, 170, 171, 176, 177-179, 182, 183, 194, 198, 207, 211, 222, 232, 237, 239, 240, 242, 245, 251, 318, 336, 409, 410, 420, 439
İsveç 193
İsviçre 211, 295, 374, 376
İş Bankası 239, 242-245, 257
İtalya 376
İttihat ve Terakki 212, 299, 300, 307, 309, 310
İzmir 57, 183, 198, 232, 234, 243, 245, 255, 259, 311, 318, 319, 409
İzmir İktisat Kongresi 233, 234, 239, 255

Jön Türkler 269

Kabakçı Mustafa 307
Kadro 241, 368
Kalvenizm 277
Kâmil Paşa 198
Kanuni (Sultan) Süleyman 43, 53, 83, 107, 112, 119, 148
Kanun-ı Osmanî 35
Kanun-ı Esasi 327
Kapıkulu Süvarileri 149, 151, 152
kapitalizm 24, 125, 126, 189, 191-193, 198, 201, 204, 229, 277, 284, 288, 291, 296, 318 , 381, 389, 390, 395, 450
kapitülasyon 182, 183, 189, 193, 212, 231, 268, 269
Karadeniz 67, 240, 394
Karal, Enver Ziya 54, 76, 212, 336
Karaman 72
Karpat, Kemal 410, 411
Kasımpaşa 178
Kastamonu 72, 129
Katar 350
Kâtip Çelebi 136, 146
Kaya, Şükrü 249, 262
Kayseri 72, 102
Kazgan, Gülten 386
Kazgan, Haydar 404
Keşan 130
Kıbrıs 198, 368, 424-426, 430, 431, 434
Kılıç Arslan II 80
Kıray, Mübeccel 407
Kırım 57, 75, 238
Kırşehir 221
Koçi Bey 119, 155
Kolombiya 347
Kongo 288, 290, 350, 351
Konya 72, 80, 309
Kore Savaşı 328, 334, 348, 360, 424, 431
kölelik 55, 86, 166, 324
Köprülü, Fuat 332
Kristof Kolomb 125, 139, 140, 358
Kumkapı 97
Kuran 31, 36, 51, 52, 90, 91
Kurtuluş/İstiklal Savaşı 199, 230, 231, 239, 240, 243, 250, 251, 431
Kuzey Kore 267
Küba 23, 70, 350
Küçükömer, İdris 306, 307, 320

Lacoste, Yves 279, 285
Leventler 168, 177
liberalizm 191, 209, 233, 241
lonca 59-61, 87, 91, 96, 97, 102, 110, 176
Londra 176
Lozan Anlaşması 240, 241, 247
Lübnan 428, 431
Lyon 211

Macaristan 124, 135
Mahmut II 269, 310
Mahmut Nedim Paşa 197
Malatya 80, 414
Malatya Kanunnamesi 79
Mantran, Robert 60, 95, 97, 202
Marmara 50, 57, 118, 394, 405
Marx, Karl 274, 281
Medeni Kanun 245, 246, 256, 270, 295
Medeniyetler Tarihi 55, 99
Mehmet Ali Paşa 192
Mehmet II bkz. Fatih (Sultan) Mehmet
Mehmet III 107, 137, 152, 163
Mehmet Reşat 195
Meksika 20, 125, 308, 397
Menderes, Adnan 262, 263, 270, 326, 327, 332, 339
Merkez Bankası 258
merkeziyetçilik 46, 75, 81
Meşrutiyet 201, 205, 212, 219, 220, 223, 227, 273, 293, 294, 296, 308, 309, 321, 391

1. Meşrutiyet 291
2. Meşrutiyet 291, 327
Mevlânâ 80, 91, 94
Mısır 69, 135, 193, 198, 239
Mihrimah Sultan 119
Milano 211
Millet Partisi (MP) 309
Milli Birlik Komitesi (MBK) 336, 339
Milli Korunma Kanunu 258-261, 337
Milli Mücadele 227, 229-232, 235, 238, 239, 242, 250-252, 263, 293, 312
Milli Türk Ticaret Birliği 239
milliyetçilik 100, 229, 239, 430, 431
miri toprak rejimi 40, 44-46, 57, 75, 83, 85
Mithat Paşa 195, 198, 202
MKE 432, 433
monarşi 124
Montesqieu 275
Montreux Anlaşması 422
Mudanya 130
Muhammed (Hz.) 51
muhtesib 59
mukataa 79, 116, 117, 121, 138, 170
Murat I 43
Murat II 43, 112
Murat III 107, 148, 163, 178, 180, 182
Murat IV 154, 169, 181
Mustafa I 153
Mustafa III 154
Mustafa Reşit Paşa 215
mühimme defteri 97
mülkiyet
toprak mülkiyeti 42, 47, 49, 53, 63, 83-86, 107, 121, 133, 134, 137, 139, 141-144, 157-160, 165, 166, 175, 179, 181, 204, 213, 214, 217, 295, 414, 417, 451
ortak mülkiyet 22, 23
özel mülkiyet 21-23, 26, 35, 41, 53, 76, 83, 118, 139, 144, 165, 173, 203-205, 209, 212-214, 223, 271, 274, 276, 277, 279, 284, 293-295, 317

naib 58, 180
Namık Kemal 108
narh 49, 53, 59, 63, 64, 79, 80, 85, 110, 127, 128, 182
NATO 270, 331, 332, 356, 357, 422-424, 427-435
Nizamülmülk 44
Nijerya 26
Nizam-ı Cedid 199
Norveç 193

Orhan Bey 37
ortaçağ 54, 62, 90, 96, 99, 171, 271
Ortadoğu 290, 312, 357, 362, 382, 430, 431
Osman Bey 55, 81, 111
Osman II 123, 153
Osmanlı Bankası 196

öşriyye 36
öşür 36, 37, 112, 160, 217
özel sermaye 206, 208, 209, 272, 273, 276, 288, 292, 350, 360, 362, 366, 372, 373, 377, 378, 385
Öztuna, Yılmaz 126, 136, 195

Paris Anlaşması 194, 213
Paris Konferansı 197
parlamentarizm 296, 337
Parvus Efendi 187, 212, 214
Patrona Halil 307
Perroy, Edouard 50, 55, 90
Peru 175
piyango kültürü 437, 439, 441
piyasa ekonomisi 24
Polonya 244
Porto Riko 353
Prebisch, Raoul 349
Protestanlık 277
Prusya 193

Refet Paşa 239
Rodinson, Maxime 90
Romanya 57, 383
Rumeli 39, 44, 45, 57, 72, 117, 130, 148, 149, 172
Rusya 115, 184, 197, 210, 422
Rüstem Paşa 119, 140, 160

Sabahattin (Prens) 307, 312
Sa'di 91
Sabah 214
Sahillioğlu, Halil 64, 117
Saksonya 124
Sanders, Liman von 199

Sardunya 193
Saruhan 57
Sauvy, Alfred 24
Savaş, Vural 376
Saydam, Refik 261
Sebilürreşad 308, 312, 326
Selçuk, İlhan 426
Selek, Sabahattin 225, 230, 234
Selim I bkz. Yavuz (Sultan) Selim
Selim II 107, 152
Selim III 153, 180, 184, 267, 269, 306, 310
Sened-i İttifak 204, 215
Serbest Fırka 300, 307, 310, 320, 356
Serez 117
serf 84, 99, 123, 271
Serin, Necdet 372
Seylan 19, 20, 23, 350
Silifke 235, 238
Simav 222
Sivas 72, 102, 199, 221, 234, 243
Sokullu Mehmet Paşa 152
Sovyetler Birliği 229, 232, 357, 383, 422, 423, 425, 428
Soysal, Mümtaz 336
sömürgecilik 15, 18, 125, 135, 210, 263, 274, 437
suhteler 161, 162, 173, 177
Suriye 135
Suudi Arabistan 312
Süleyman I bkz. Kanuni (Sultan) Süleyman
Sümerbank 241, 246
Sünni 414
Süveyş Kanalı 431

Tanin 214
Tanyol, Cahit 52, 314, 431
Tanzimat Fermanı 31, 193, 201, 205, 215, 273
Tarsus 235
Tekirdağ 71
timarli sipahi 38, 40-44, 46, 47, 83, 84, 99, 112, 113, 138-144, 146-150, 155, 158, 162, 167, 168
Timur, Taner 99
Tokat 72, 159
Tokgöz, Turan 255, 310
Toprak Kanunu 262, 317, 337
Toprak Vergisi 260, 262, 319
Toskana 193
Tör, Vedat Nedim 368
TPAO 382-384
Trakya 57, 183
Truman Doktrini 359
Tunaya, Tarık Zafer 299, 307, 308, 321, 326, 336
Tuncer, Baran 374
Tunus 185
Turhan, Mümtaz 283
Türkiye'de Devletçilik 251
TÜSİAD 374

ulema 53, 150, 153, 180, 181, 185, 202, 205, 254
Urfa 98, 414, 416-418
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı 36, 61, 135, 146, 147, 150, 153, 171

Ülgener, Sabri 90, 92, 203, 286
Üsküdar 177, 211
Üsküp 117

Vakit 216
Varlık Vergisi 258-261, 337
Vatikan 183
Venedik 176, 182
Vezir-i Azam 59, 150
Viyana 75, 154, 176
Voltaire 275

yabancı sermaye 196, 205, 239, 259, 290, 331, 350, 356, 358-362, 372-381
yakınçağ 277
Yalman, Nur 419
Yalova 235, 237, 238
Yavuz (Sultan) Selim 53, 112, 118
Yedikule 179
Yeni Dünya 126, 189
yeniçeri 42, 43, 46, 60, 134, 138, 139, 146-155, 159, 162, 167, 168, 170, 178, 202, 221
Yeniçeri Ocağı 43, 136, 149-151
Yol Vergisi 260, 319
Yozgat 221, 243
Yugoslavya 347
Yunanistan 210, 271, 347, 359, 390, 421, 427, 430
Yunus Emre 80, 91, 303

zeamet 37-39, 140, 155, 170, 175, 179
Ziraat Bankası 244, 245, 248, 327, 407
Zitvatoruk Anlaşması 154
Ziya Paşa 218